

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

О. О. Рафальський

КОНСОЛІДАЦІЯ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА:
ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР

КИЇВ – 2018

УДК 321.0115 (477) "312"

ББК 66.094 (4 Укр)

P26

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (протокол № 5 від 06.11. 2018 р.)

Рецензенти:

Кремень В. Г. – академік НАН України

Майборода О. М. – чл.-кор. НАН України

Рафальський О. О.

P26 Консолідація українського суспільства: етнополітичний вимір. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. – 400 с.

ISBN 978 966 02 8820 1

Монографія присвячена дослідженню етнополітичних складових консолідації українського суспільства. Розкриваються методологічні та теоретичні засади дослідження процесів сучасних трансформацій з урахуванням особливостей розвитку етнонаціональної політики, практики її реалізації. Здійснено політологічний аналіз внутрішньо- та зовнішньополітичних впливів на етнополітичну ситуацію в Україні, визначено актуальні напрями суспільно-політичного розвитку в сучасних умовах.

Видання розраховане на науковців, які досліджують проблеми етнополітології та суспільно-політичні процеси в Україні. Книга може зацікавити аспірантів, студентів закладів вищої освіти, усіх, хто прагне оцінити актуальні події у політичній сфері та спрогнозувати їх розвиток.

УДК 321.0115 (477) "312"

ББК 66.094 (4 Укр)

ISBN 978 966 02 8820 1

© Рафальський О. О., 2018

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
Розділ 1. УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІУМ: СТАН РОЗВИТКУ Й ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС	9
1.1. Виклики XXI століття і дискурс сучасної етнополітології	9
1.2. Українське суспільство в етносоціологічному вимірі.....	30
1.3. Особливості розвитку та напрями консолідації української політичної нації	56
Розділ 2. ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: КОНЦЕПЦІЇ ТА ПРАКТИКИ.....	97
2.1. Концепції етнополітичного розвитку України	97
2.2. Мовне питання в Україні: державна політика в освітній та культурній сферах	141
2.3. Політика національної пам'яті: засади та практика реалізації	178
Розділ 3. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ВПЛИВИ НА ЕТНОПОЛІТИЧНУ СИТУАЦІЮ В УКРАЇНІ	233
3.1. Вплив Ради Європи та центральноевропейських країн на етнополітичні процеси в Україні	233
3.2. Російський неоімперський дискурс – маніпуляція образами минулого й етнополітичною ситуацією в Україні	254
3.3. Суспільно-політичні процеси в Україні в умовах російсько-української війни	296
3.4. Російська агресія як чинник трансформації політики країн ЄС щодо України	315
Розділ 4. КОНЦЕПТ МАЙБУТНЬОГО УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ	343
4.1. Уявлені образи національного минулого та майбутнього.....	343
4.2. Консолідаційний потенціал образу майбутнього України	363
ПІСЛЯМОВА	385

ПЕРЕДМОВА

Нині, коли Україна протистоїть російській військовій агресії, питання національної консолідації має не тільки теоретичне, а й суто практичне значення. По суті, це питання про те, чи здатна Україна і надалі залишатися єдиною? Чи не повторимо ми ті самі помилки, що й після Української революції початку ХХ століття, коли міжпартійні суперечності та догматизм узяли гору над здоровим глуздом, а політична короткозорість – над історичним світоглядом і відповідальністю перед українським народом? Чи готові ми протистояти політичним маніпуляціям, мета яких – лише ціннісна дезорієнтація та зневіра суспільства, апатія і відчай у ситуації, коли анексовано Крим, а в окупованих районах Донецької та Луганської областей встановлені колабораціоністські режими й розв'язано неприхований терор? Російські агресори прагнуть одного – зламати дух українського опору, використати втому від виснажливої війни як привід для ганебного примирення з окупантами, а очевидне розчарування результатами Революції гідності – для відмови від євроінтеграційного вектора розвитку України. І в цій ситуації мова про консолідацію українського соціуму є не лише даниною політичній теорії, не тільки дослідженням тих причин, які зумовили російську агресію, а й досвідом болісної рефлексії щодо майбутнього України.

Окупації Криму і вторгненню на Донбас передувала тривала політика Російської Федерації, спрямована на розкол України. Російські пропагандисти навіювали ідеї різнорідності України. Штучно створювалися лінії розмежування за етнічними, релігійними та регіональними ознаками; особливий акцент робився на протиставленні мовних практик. Їхніми зусиллями питанням історичної пам'яті надавався суто конфронтаційний характер. Пізнання й обговорення минулого набувало рис відтворення колишніх конфліктів, а ретельний аналіз перспектив суспільно-політичного розвитку підмінявся нагнітанням суперечок з приводу фальшивих міфологем й обертався актуалізацією архаїчних фобій.

Разом із тим, агресивна політика Російської Федерації уможливила й непослідовність заходів із реалізації національної

безпеки України, в системі якої соціогуманітарним питанням мало б належати чільне місце. Суспільство, ідентичність якого вражена невизначеністю, національні символи якого піддаються сумніву, – неспроможне протистояти деструктивним зовнішнім впливам. Навіть більше, ціннісно-сміслові суперечності спричиняють дезінтеграційні тенденції. Суспільство, сегментоване за мовними практиками та конфесійною належністю, в якому регіональна ідентичність домінує над загальнонаціональною, – сприймає зовнішні загрози через призму негативно маркованого ставлення до центральних органів влади. Брак концептуально визначеної, цілісної картини історичного досвіду позбавляє громадськість необхідної їй опори на традиції державотворення, а неясність образу майбутнього – перешкоджає самоорганізації задля досягнення актуальних цілей. Ані образи героїчного минулого, ані образи актуального майбутнього не були факторами консолідації, спільними для всієї України.

Звісно, для суспільно-політичного поступу необхідними є культурне розмаїття, критичне ставлення до трактувань історії, соціально-економічної ситуації та програм розвитку, які висуваються політичними партіями та лідерами громадської думки. Проте рецепція критики, комплексні суспільно-політичні реформи й корекція зовнішньополітичного курсу потребують консенсусу щодо базових цінностей. Бо в іншому разі, в разі браку базисного консенсусу, всі суспільно-політичні дискусії зводяться до заперечення ціннісно-сміслових основ існування суспільства та конституційного ладу. Саме на анігіляцію найважливіших цінностей українського суспільства, орієнтованого на мирне співіснування етносів, конфесій і культурних практик, пошук порозуміння в трактуваннях травматичних сторінок історії, – спрямовувалися зусилля російської пропаганди й проросійських політичних сил в Україні.

Усі роки незалежності політична система України піддавалася нищівній критиці. Олігархічна суть цієї системи проявилася у формуванні взаємозалежності між, з одного боку, нечисленною групою осіб, під контролем якої опинилися природні монополії та сировинні галузі економіки, і з другого – політичної еліти. Така система стала істотною перепоною на шляху розвитку демократії в Україні.

Політичні партії набули, по суті, олігархічного характеру. Вони не лише стали представниками інтересів олігархічних груп, а й у своїй організаційній структурі відобразили цілковите домінування партійної еліти. Фінансування політичних партій і процедура формування партійних списків – прерогатива виключно партійних лідерів.

Така ситуація цілком унеможлиблює внутрішньопартійну демократію, блокує систему соціальних ліфтів і перетворює маніпуляцію свідомістю на єдину форму комунікації з громадськістю. Як наслідок, звернення до ціннісно-сміслових суперечностей і дискусійних питань зовнішньополітичних орієнтацій України набуло надмірного превалювання в передвиборчих кампаніях політичних партій. Натомість проблеми, які найбільше викликали суспільне занепокоєння – розвиток медицини, освіти, транспортної інфраструктури, житлово-комунальної сфери, – залишалися без належної уваги політичних партій, парламенту та виконавчої влади. Численні політичні конфлікти, Помаранчева революція та Революція гідності – це індикатори загальної кризи політичної системи України.

У своїх публікаціях українські політологи, філософи та соціологи привертали увагу громадськості до проблемних аспектів української політичної системи, актуальності розвитку соціогуманітарної сфери та потенційних небезпек, які спричиняються російською політикою на пострадянському просторі. Зокрема, українські етнополітологи – В. Войналович, В. Євтух, О. Картунов, В. Котигоренко, В. Кулик, О. Майборода, Л. Нагорна, М. Панчук, С. Римаренко, Ю. Римаренко, М. Рябчук, І. Цепенда, Л. Шкляр та ін. – докладно аналізують чинники становлення українського етносу, міжетнічні відносини, статус і особливості розвитку національних меншин в Україні. Цивілізаційний контекст суспільно-політичних процесів і культурної ситуації в Україні розкрито в працях В. Андрущенка, М. Михальченка, О. Моці, М. Обушного, М. Поповича, М. Юрія та ін. Вплив сучасної культури на конструювання картини світу та формування поведінкових норм висвітлено в працях В. Бушанського, Ю. Шайгородського, О. Шевченка та інших науковців. Інституційні чинники суспільно-політичних трансформацій в Україні – предмет досліджень О. Бабкіної, Є. Головахи,

В. Горбатенка, В. Горбуліна, Г. Зеленько, М. Кармазіної, Ю. Левенця, Ю. Шемшученка та ін. Відзначимо також праці, присвячені питанням розвитку економіки України (А. Аслунд, О. Білорус, А. Гальчинський, В. Геєць, Т. Єфименко та ін.). Автори піддають критиці олігархічний характер економіки, наголошують на необхідності розвитку конкурентного середовища і сприяння розвитку малого та середнього бізнесу. Вітчизняними науковцями здійснюються ґрунтовні дослідження соціально-демографічного стану й перспектив розвитку української нації (О. Злобіна, І. Курило, Е. Лібанова, О. Макарова, С. Пирожков та ін.).

Розвиток української науки – ідеться як про гуманітарні, так і природничі науки – неможливий без формування наукового середовища. Освітня сфера має прищеплювати інтерес до наукових досліджень, їхніх результатів і фундаментальних проблем. Тільки суспільство, орієнтоване на наукове пізнання світу, може бути вільним від ганебних упереджень – етнічних, расових і релігійних; здатне завдяки критичному мисленню протистояти деструктивним ідеологіям і девіантним навіюванням. Таке суспільство буде спроможне цінувати власні традиції, розуміти власну історію і брати участь у світовому культурному розвитку. Нарікання на розрив між науковими пошуками і сферами виробництва, масової культури та політики – не нові. Зокрема, результати етнополітичних досліджень залишаються поза увагою політичної громадськості. І не буде великим перебільшенням стверджувати, що якби висновки українських етнополітологів вчасно стали предметом належної рецепції, то більшості трагічних подій у нашій новітній історії вдалося б уникнути.

У представленій монографії досліджуються ключові фактори консолідації українського суспільства; чільну увагу приділено етнополітичному виміру цієї проблеми. Насамперед, розкриваються концептуальні основи дослідження, а також ті виклики, з якими нині стикається Україна, та можливості, що розкриваються перед нашим суспільством і державою в сучасних умовах. Докладно аналізуються етносоціологічні риси українського соціуму, історичні, економічні, політико-правові й інші чинники, котрі позначилися на його становленні. У центрі уваги дослідження – мовне питання й проблеми

політики історичної пам'яті. Сьогочасна боротьба нашої країни за свій суверенітет і територіальну цілісність зумовила й доцільність аналізу російської імперської системи та джерел деструктивної ідеології «русского мира». Як підсумок дослідження, – ставиться питання про актуальність концептуалізації образу майбутнього українського суспільства, бо тільки спільні цілі, завдання та пріоритети – це те, що може бути основою консолідації нашого народу попри всі суперечності та негативні зовнішні впливи. Російська агресія розгортається під прапором архаїки. Віра в майбутнє України – свободу, демократію та добробут – орієнтири нашого подальшого суспільно-політичного поступу.

Розділ 1. УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІУМ: СТАН РОЗВИТКУ Й ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС

1.1. Виклики XXI століття і дискурс сучасної етнополітології

Военно-політична агресія Російської Федерації проти України, анексія Криму й окупація Донецька та Луганська супроводжуються нав'язуванням дискурсу про існування нібито «двох Україн», україномовної та російськомовної, або ж України Західної, базованої начебто на принципах етнократії, та України Центрально-Східної, котра, за словами російських ідеологів, прагне інтеграції з Російською Федерацією. Російські пропагандисти досі остаточно не визначились, у який спосіб вони воліли б розділити Україну. Але в чому вони послідовні – то це в неприхованому прагненні провести через Україну демаркаційну лінію, посіяти в нашій країні розбрат, недовіру та ворожнечу. Така агресивна пропаганда Російської Федерації, що супроводжується актами анексії та безпосереднього воєнного вторгнення на Донбас, спонукає українську політологію до ретельного аналізу і самих цих пропагандистських маніпуляцій, і внутрішньополітичного українського дискурсу – того, як саме ми, політологи, трактуємо політичну дійсність, як інтерпретуємо нашу історію і які саме етнополітичні акценти розставляємо.

Нині ми з усією очевидністю бачимо, що політологія не лише описує та пізнає політичну дійсність, а й визначає її – закладає наукові підвалини для формування картини світу, політичної свідомості й ідентичностей. Окреслена функція політичної науки не нова: політична філософія, а згодом і політична наука завжди створювали належні моделі суспільно-політичного розвитку, визначаючи таким способом вектори соціальної активності, поступ культури та будівництва політичних інститутів. Звернувшись до історії політичної думки, можна переконатися, що з початком доби Модерну, коли відбувався активний розвиток наук, такі мислителі, як Гуго Гроцій, Томас Гоббс, Шарль Монтеск'є (та ін.), не тільки

піддавали критиці наявні суспільно-політичні, правові та культурні реалії, а й обґрунтовували необхідні, ще не проявлені в практиці, форми організації державно-політичного життя.

Усі ті риси сучасності, які здаються нам цілком очевидними і такими, що відповідають здоровому глузду – парламентаризм, поділ влад, верховенство права (тощо), – спершу були явлені в текстах політичних філософів і лише згодом, завдяки низці революцій та інших конфліктів, утвердились у політичній практиці. Політична наука, за своєю суттю, позбавлена сервілізму, оскільки завжди критично оцінює політичну реальність; базуючись на ідеалах і принципах, вона ламає архаїку і веде суспільство шляхом політичної творчості – утвердження раціональніших і досконаліших образів дійсності. Нині, скажімо, Європейський Союз шукає оптимальні форми узгодження інтересів національних держав і прерогатив наддержавних інститутів. Утім, ідея єдиної Європи виникла не на згадку Другої світової війни, а була явлена в трактаті Імануїла Канта «До вічного миру». Нині ні в кого не викликає сумнівів доцільність поділу влад – існування парламентаризму, базованого на реалізації громадянами їхнього виборчого права; виконавчої влади, котра формується представниками народу; наявності інституту президентства, в основі якого та ж таки електоральна активність громадян. Така структура державно-політичних інститутів здається нам цілком зрозумілою й оптимальною. Однак уперше вона була запропонована батьками-засновниками Сполучених Штатів, котрі, у свою чергу, послуговувалися теоріями Аристотеля та Полібія. Політична думка на тисячоліття випереджала політичну практику. І це ще одне свідчення того, що роль політичної науки неможливо переоцінити.

Суспільно-політична реальність ніколи не залишається статичною; якщо й виникають періоди стагнації – «застою», кажучи українською, – то вони завжди закінчуються карколомними політичними перетвореннями, яким властиві не еволюційні, а революційні риси. Наша сучасність змінюється: глобалізується культура й економіка, і це відкриває невичерпні можливості для самореалізації особистості та розвитку окремих країн. Але та ж таки глобалізація спричиняє і негативні феномени – нелегальну міграцію та занепад

виробництв, котрі не витримують конкуренції з транснаціональними корпораціями. Постання єдиної світової культури викликає і прагнення окремих країн до автаркії. Прояви глобалізації проголошуються ворожими «традиційній культурі», а країни, які лідирують у культурному, економічному та суспільно-політичному розвитку, – зображуються як осередки «світового зла». У цій-таки площині лежить і сучасна російська політика. Не спромігшись прийняти нові реалії світової культури, економіки та міжнародних відносин, кремлівська кліка почала пропагувати «особливий шлях», «винятковість російської культури» й, вдаючись до анексії і воєнних інтервенцій, вести політику, спрямовану на повернення світу до двополюсної системи доби холодної війни. Заперечуючи нові обриси майбутнього, Російська Федерація вдалася до спроб реанімувати минуле.

Окреслена нами ситуація глобальних трансформацій, які охоплюють усі сфери життя (і не лише України, а й усіх країн світу), переконливо свідчить про доцільність ретельного аналізу політичних теорій і практик. Зокрема, беручи до уваги той факт, що політичні теорії конкретизують домінуючі тенденції суспільно-політичного та культурного розвитку, актуальним є аналіз базових понять політичної науки, насамперед понять етнополітичних, адже і в Україні, й усьому світі етнополітична проблематика набула особливої гостроти.

Отже, звернімося до базових понять етнополітології: «нація», «етнос», «народ». Головні етнополітологічні дискусії, які відбувались у кінці XIX – на початку XX століть, стосувались змісту згаданих понять. І, як це завжди трапляється в дискусіях щодо понять, чимало суперечностей виникало з огляду на «труднощі перекладу». Етимологічно всі три поняття мають одне й те саме значення – народ. Однак, як відомо, поняття «нація» походить з латини, а «етнос» – з грецької мови. Доцільність використання трьох окремих понять зумовлюється необхідністю розрізнення суто наукових сенсів. У побутовому мовленні, ба навіть у публіцистиці, потреби в такому розрізненні, зазвичай, немає. Поняттєві відтінки дуже часто не відображаються й у мові правових актів; показовий приклад – хрестоматійні слова з преамбули Української Конституції: «Ми –

український народ, громадяни усіх національностей». З погляду етнополітології, процитовані слова, скажімо так, небездоганні. Утім, сенс їхній був очевидний і для законодавців, і для «громадян усіх національностей».

Тож, ще раз відзначимо ті акценти, які етнополітологія робить, вдаючись до розрізнення понять «нація», «етнос», «народ». Найневизначеніше поняття – «народ». Загалом, його можна конкретизувати як «загальне поняття», тобто таке, котре може набувати довільного сенсу, залежно від конвенції (домовленості) між автором (науковцем, промовцем, законодавцем) та аудиторією. Однак маємо зазначити, що поняття «народ» дедалі більше уточнюється, насамперед в офіційних актах, і це, безперечно, становить інтерес для наукової рефлексії.

Незрівнянно точніші дефініції мають поняття «етнос» і «нація». Під етносом, як відомо, розуміється кровна та культурна спорідненість певної групи (єдність мови, традицій, дуже часто також релігії й історичної пам'яті). Згаданий перелік характеристик не є вичерпним. Використовуючи мову логіки, неможливо виокремити «необхідні та достатні» характеристики, завдяки яким один етнос вирізняється з-поміж інших. У кожному конкретному випадку – це свій перелік, в якому окрема характеристика має певну вагу. Але однією з найважливіших характеристик етносу є його природність – формування впродовж століть на, як правило, визначеній території.

Є й інші аспекти, які вкрай важливі для розуміння генеалогії й буття етносу. Насамперед, це – самоназва: дуже проблематично говорити про існування певного етносу, якщо немає єдиного найменування. Показовий приклад – українці та білоруси. Й у мовному, й у релігійному відношеннях, і з погляду традицій – ці два етноси надзвичайно близькі. І, по суті, єдина, а втім, важлива відмінність, яка пролягає між українцями та білорусами, – це самоназва, котра й відображає самоусвідомлення цих двох народів як окремих. На що ж вказує існування самоназви? Звісно, на, патетично кажучи, особливість історичної долі. Самоназва відображає специфічний досвід відносин з іншими народами, завдяки якому відбувається становлення колективного Ми, нетотожного Іншим. Самоназва формується в комунікації, котра варіює від

запозичень і співпраці – до відчуження та ворожнечі. Тож, історія – досвід спільної діяльності, переживання одних і тих самих успіхів і негараздів, протистояння одним і тим самим викликам – це є головний фактор формування етносу.

Завдяки методам деконструкції, які успішно використовуються в етнополітології, очевидним є, що всі спільноти, у тому числі й етнічні, – це, за влучним висловом Б. Андерсона, «уявлені спільноти». Звісно, всі етноси, і український не виняток, – негомогенні. До українського етносу, основу якого в добу Середньовіччя становили слов'янські племена, вливалися балтійські, германські, романські та тюркські елементи. Однак, попри всю складність етногенезу, український етнос є цілісним саме з огляду на фактор усвідомлення єдності історичної долі, котра консолідує українців «від Сяну до Дону».

Кажучи про самоназву, треба також відзначити, що вона впродовж історії змінюється. І ці зміни самоназви, які відбуваються, насамперед, під впливом політичних чинників, також відображають відношення народу до зовнішніх впливів і викликів. З кожною зміною самоназви етнос знову й знову засвідчує і своє відношення до інших народів, і факт своєї єдності.

Таким чином, ми можемо бачити, що, окрім суто природних, біологічних і етнографічних, у становленні етносу істотну роль відіграють фактори політичні. Особливості прояву цих політичних факторів і дає нам можливість розрізнити поняття «етнос» і «нація».

Прагнучи конкретизувати сутнісну рису поняття «нація», класики політології – М. Вебер та О. Бочковський – акцентують увагу на статусі державницької ідеї. За Вебером і Бочковським, «нація» – це поняття, вдаючись до якого ми характеризуємо народ, котрий уже створив власну державу або ж бореться за її утвердження, чи принаймні прагне власної національної державності. Відповідно, нація як феномен – це народ, для якого власна державність, котра вже існує або ж є лише метою, становить цінність.

Саме по лінії відношення до державності пролягає розрізнення між поняттями «етнос» і «нація». Етнос завжди усвідомлює власну окремішність, культурну особливість, відмінність від інших етносів;

однак етнос не завжди має «національну державність» і не завжди ставить питання про її набуття. Коли ж таке питання ставиться, коли воно входить до політичного порядку денного, коли ідея національної державності переходить із царини політико-філософських дискусій, котрі ведуться інтелектуалами, до сфери політичної практики і стає набутком широких верств, тоді очевидною є трансформація етносу в націю. І в цьому сенсі – нація завжди є політичним феноменом. Якщо етнос лише формується під впливом політичних чинників, то нація вже сама є політичним чинником. Коли етнос стає суб'єктом внутрішньої та міжнародної політики, тоді цілком очевидним є його переростання в націю.

Відповідно, поняття «нація» і досить вживане нині поняття «політична нація» – значною мірою тавтологічні, адже нація є «політичною» за визначенням. Звісно, між згаданими поняттями є важлива відмінність: у формуванні держави можуть брати участь представники декількох етносів і націй. Однак без домінуючого етносу, який переростає в націю і формує державу, державні утворення вкрай нестабільні. У дискусіях про політичну націю, які мають місце в політології, важливе місце посідає питання про статус етнічних меншин: як і якою мірою забезпечуються права меншин? І це, безперечно, важливе питання, оскільки воно дотичне до питання про особливості політичного режиму, а також прав і свобод людини. Утім, не менш важливим є й те, що без етносу, котрий формує державу, – без нації держава залишатиметься позбавленою культурного базису – конвенції, яка й визначає політичну комунікацію.

І тут ми бачимо актуальність іншого веберівського поняття «базисний консенсус» – суспільна згода щодо основних принципів суспільно-політичного життя. Без такого консенсусу жодна держава неможлива, наголошував Вебер; будь-які суспільно-політичні дискусії в такій державі так чи інакше зводяться до теми базисних принципів, що, зрештою, зумовить руйнацію такої держави. Показовий приклад – ситуація в Україні: нескінченні дискусії про статус української та російської мов, про помісну Церкву, про зовнішньополітичні орієнтації, які провадилися в Україні від дня проголошення незалежності, – це був фактор розмивання базисного консенсусу. Ці дискусії активно й послідовно інспірувалися

Російською Федерацією. В Україні створювалися політичні сили (партії, організації) та ЗМІ, які за підтримки Російської Федерації повсякчас ініціювали дискусії про базисні принципи існування України. Як наслідок, розбіжності, які, на перший погляд, мали суто дискурсивний характер, були використані Російською Федерацією для прямого вторгнення до України, анексії Криму й окупації частини Донбасу. Таким чином, ми іще раз, звернувшись до конкретного політичного досвіду сьогодення, можемо переконатись у тому, що консенсус щодо базисних цінностей, на важливості якого наголошує політична наука, є вкрай необхідним для існування нації та національної держави.

Отже, повернімося до поняття «народ». У кожному конкретному випадку це поняття може означати і етнос, і націю, і сукупність етносів або ж будь-яку довільну соціальну групу. Для розуміння сенсу, в якому вживається поняття «народ», завжди варто брати до уваги контекст слововжитку. Й у цьому контексті вважаємо за доцільне привернути увагу до праці Х. Ханнума «Автономія, суверенітет і самовизначення» [1]. Дослідник виокремлює три етапи становлення уявлень про самовизначення. Перший етап – кінець ХІХ ст. і до завершення Другої світової війни – самовизначення базувалося на зв'язку між етнічними характеристиками – мова, культура – та поняттям «держави». Цей принцип використовувався під час встановлення кордонів. Другий період – після Другої світової війни – пов'язаний із верховенством норм міжнародного права над національним законодавством. За націями було визнано право на самовизначення, а під поняттям «народ» вирішено було розглядати «групи людей, які можуть становити, або не становити держави і нації» [2, р. 97–120]. Третій період – втрата зв'язку між нацією та державою. Коли 14 грудня 1960 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила Декларацію про надання незалежності країнам і народам, то правом на самовизначення скористалися квазідержавні утворення (колишні колонії), а не етнічні спільноти. Декларація ООН містить таку дефініцію «народу»: «група індивідів з особливими зв'язками, що виокремлюють її серед іншого населення; все населення в кордонах окремої держави; мешканці окремої частини

території; чи навіть група людей, які не живуть на визначеній території, але вважають себе народом» [1, р. 108].

Наукові поняття, зокрема й поняття політологічні, завжди розвиваються. Впровадження нових методів і пояснювальних парадигм, застосування понять з метою тлумачення недосліджуваних об'єктів і феноменів – усе це веде до уточнення та зміни дефініцій. Водночас, дефініція, як це показали вже Фрідріх Шеллінг і Фрідріх Гегель, визначається і «матрицею понять». Тобто, наше розуміння поняття «нація» залежить від розуміння, скажімо, понять «етнос» та «держава» тощо. І тому, аналізуючи певне поняття, ми завжди маємо брати до уваги історію його виникнення, вжитку та розвитку.

Формулювання етнополітичних понять у другій половині XIX – на початку XX століть було відповіддю на актуальні політичні запити. Тогочасна наукова література та публіцистика сповнені дебатами: «про українське питання», «про польське питання», «про єврейське питання»... Чи мають право поляки, розділені між трьома імперіями – Російською, Австро-Угорською та Пруською, – на власну державу? Володимир Соловйов давав чітку й категоричну відповідь: поляки не лише мають право на власну державу, а й повинні її мати; розділення Польщі – це злочин проти польського народу. Однак базована на принципах позиція Володимира Соловйова не знайшла підтримки серед тогочасної політичної та наукової громадськості Російської імперії: імперські амбіції домінували над загальними цінностями.

Аналогічну гостроту ми можемо бачити й у постановці «єврейського питання». Покажемо є те, що, досліджуючи дефініцію «нація», послідовно відокремлюючи етнографічні характеристики від суто політичних, Макс Вебер бере за основу саме єврейський народ. Сприймавши як очевидність те, що євреї-ашкеназі і євреї-сефарди не мають ані спільної мови, ані спільної побутової культури, а між течіями юдаїзму є істотні відмінності, Вебер усе ж доходить висновку: єврейський народ є нацією, оскільки ідея створення єврейської держави – суто політичне домагання – консолідує переважну більшість цього народу: політична цінність превалює над етнографічними характеристиками. Цю особливість становлення єврейської нації Вебер надалі розглядав як універсальну: жодні розбіжності

етнографічного характеру, які, звісно, притаманні кожному народу, не можуть перекреслити факт існування нації як волі до державно-політичного буття.

Цю максиму Макса Вебера енергійно підтримував В.-З. Жаботинський; ідеолог радикального сіонізму доводив, що етнографічні відмінності між євреями-ашкеназі та євреями-сефардами не спростовують факту політичної єдності єврейського народу, а отже, і права цього народу на єврейську державу в Палестині. Політико-публіцистичний спадок В.-З. Жаботинського й досі актуальний, зокрема, і з огляду на незмінний інтерес автора до українського питання. В.-З. Жаботинський послідовно доводив: по-перше, неспростовність факту існування українського етносу; по-друге, імперський характер російської політики, її спрямованість на винищення культур поневолених народів; по-третє, незаперечність права українського народу на власну державність. Треба сказати, що всі три, такі важливі для В.-З. Жаботинського, тези радикально суперечили домінантному на той час в Російській імперії політичному дискурсу: окремий український народ не існує, проголошувала російська пропаганда; українська мова – діалект «великоросійської»; українська культура – суто селянська; відповідно, всі обґрунтування права українського народу на власну державність – це сепаратизм і «мазепинство». Як писав В. Вернадський у своїй статті «Українське питання і російська громадськість» (1915 р.), заперечення очевидних історичних, етнографічних і політико-правових фактів, коли вони стосуються історії України й українського народу, властиве не лише імперським ідеологам, а й колам російської інтелігенції, котрі в інших питаннях поділяють демократичні цінності.

Звернувшись до сучасного російського політичного дискурсу, можна бачити очевидні повтори. І нині, як і понад століття тому, не припиняються спроби поставити під сумнів право українського народу на державне життя і навіть заперечити сам факт існування українського народу. Антиукраїнський дискурс використовується російською пропагандою з трьома цілями: по-перше – це підготовка самого російського народу до агресії проти України, адже брати участь у війні простіше, коли народ, проти якого ведеться війна, не вважається, власне, народом; по-друге ціль – вплив на українську

аудиторію, покликаний нівелювати українську національну свідомість, а отже, і готовність народу відстоювати свою державу; третя ціль – навіювання міжнародній громадськості уявлень про «штучність» існування держави Україна, а отже, й недоцільність міжнародної протидії неоімперській політиці Російської Федерації.

Далі ми докладно проаналізуємо всі ключові складники російського неоімперського дискурсу (див.: підрозділ 3.2), наразі ж виокремимо ключові віхи становлення українського етносу і розвитку української національної ідеї, показавши в такий спосіб і етнокультурну, і національно-державницьку базу існування України. Ми вимушено звертатимемося до хрестоматійних фактів і говоритимемо про очевидні речі, які, загалом, відомі науковій громадськості. Утім, у ситуації, коли необхідна протидія російській агресії, зокрема політико-інформативним маніпуляціям, конкретизація фактів, які заперечуються ворожою пропагандою, на нашу думку, є актуальною.

Насамперед відзначимо таку теоретико-методологічну обставину: базові етнополітичні феномени – етнос і нація – мають історичний характер. Тобто, будь-який етнос і будь-яка нація формуються в конкретних історичних умовах. Філософська категорія «становлення» цілком достеменно відображає зародження, розвиток і, за певних умов, занепад будь-якого етносу чи нації. На нашу думку, процеси етоногенезу та націєгенезу доцільно розглядати саме як становлення, що включає три згадані складники – зародження, розвиток, занепад. Цілком очевидно, що етнополітичні процеси не відбуваються лінійно. Сукупність сприятливих факторів уможливило, умовно кажучи, органічність етоногенезу та націєгенезу, а несприятливі чинники, звісно, спричиняють деструктивний вплив.

Методологічний погляд на етнополітичні процеси як на становлення протистоїть іншому поглядові, який походить від аристотелівської філософії. Аристотелівське вчення про природу каже нам про неісторичність форм буття: все суще є явленням у певній завершній і, загалом, незмінній формі. Звісно, в Аристотеля є й учення про адаптацію, трансформацію форм і проявів. Але суть у тому, що аристотелівське мислення, як воно відображене в ученні про природу, – це, свого роду, парадигма певного типу мислення як такого – міфологічного мислення. І особливість цього мислення,

його сутнісна риса, полягає у сприйнятті сушого – матеріального і нематеріального світу, психічних і соціальних процесів – як сталих і завершених онтологічних заданостей. Простіше кажучи, за мисленням аристотелівського типу, елліни й інші народи, зокрема й народ, який нині іменується «українці», існують одвічно й існуватимуть вічно. Такий онтологізм аристотелівського мислення яскраво проявився у його хрестоматійному вченні про форми політичного правління: є тільки три правильні й тільки три неправильні форми політичного правління, котрі послідовно змінюють одна одну, мов пори року; але, вважає Аристотель, можливим є впровадження й універсальної форми правління – поєднання позитивних рис правильних форм правління. Таким чином, аристотелівське мислення, як ми вже зазначали, тяжіє до онтологізму; історія для такого мислення – це не постання чогось цілком нового, а лише прояв того, що вже існує, існувало й існуватиме вічно. Таке мислення є міфологічним за своєю суттю. Утім, міфологічність мислення не тотожна архаїчності, це лише одна із форм мислення, яка притаманна людському розуму.

Звернувшись до сучасного етнополітичного дискурсу, ми знайдемо безліч прикладів міфологічного мислення. Скажімо, спроби вкорінити історію українського народу в добу Античності, ототожити трипільців чи скіфів із сучасними українцями – це очевидний прояв міфологічного мислення. Такі «заглиблення» історії критично сприймаються науковою громадськістю, але цілком вітаються публіцистами та масовою аудиторією, оскільки міф, який лежить в основі такого мислення, є нерозривно пов'язаним зі сенсом буття, що певною мірою спрощує картину світу та ціннісні орієнтації. Задля справедливості зазначимо, що таке легковажне поведження з історією властиве не тільки українським публіцистам; більшою мірою його можна спостерігати в тій-таки російській пропаганді, яка з однаковим успіхом проголошує «росіянами» і етрусків, і монголо-татарські кочові племена. Однак іще раз зробимо акцент на виокремленому методологічному аспекті: згідно з міфологічним мисленням, прояви якого ми бачимо в ученні Аристотеля, народи наділяються онтологічною позаісторичністю.

Ми ж дотримуємося методологічного погляду, згідно з яким етногенез є процесом становлення: український народ, як і, скажімо, народ польський чи російський, – виникає на певному історичному етапі; і ті етнічні риси, які нині притаманні згаданим і будь-яким іншим народам, вироблялися поступово, змінюючись, розвиваючись, а в чомусь і зазнаючи деградації. Тож, сучасний український етнос – це результат становлення, тобто етногенезу, що відбувався впродовж століть під впливом чинників, які змінювали одне одного. Такий методологічний підхід, якщо знову ж таки звернутися до античної думки, бере початок із Гераклітової діалектики, яка згодом набула розвитку у філософії Гегеля та неогегельянстві.

З певними поправками, два окреслені методологічні підходи виразилися в етнополітології у примордіалістській і модерністській теоріях. Згідно з примордіалізмом, етноси – це онтологічні утворення, вони вкорінені в історії, й кожне нове покоління відтворює та розвиває наявні культурні традиції. Теоретик примордіального підходу Е. Шилз у статті «Суспільство і суспільства: макросоціологічний підхід» зазначає: «Кажучи про американське суспільство, про англійське суспільство, про арабські або африканські суспільства, ми, звісно, маємо на увазі щось геть відмінне від такої добровільної асоціації, як кооперативне товариство, або дискусійна група, або товариство з охорони пам'яток старовини... ми маємо на увазі щось "глибше", більш постійне, більш вкорінене в конститутивні властивості людського буття; ми маємо на увазі щось менш приватне у своїх цілях, менш штучне за своїм походженням, менш розважливе у своїх діях, менш тривіальне, менш поверхове» [3, с. 341].

Суть взаємозв'язку між примордіалізмом й онтологізмом аристотелівського стибу надзвичайно точно сформулював О. Шевченко: «Ця модель більш відома під назвою етнічної моделі нації, але "етнічність", на нашу думку, є похідною від більш базових філософських принципів, що становлять її основу. Згідно з цією моделлю, "нація" є певною позаісторичною сутністю або незмінною субстанцією, яка відтворює себе у часі» [4, с. 105–106].

Примордіалізм акцентує спадковість, історичну зумовленість існування етносів. Характеризуючи погляди Е. Сміта, теоретичні позиції примордіалізму чітко окреслила В. Горлова: «За Е. Смітом,

концепт "національна ідентичність" можна визначити як постійне відтворювання патернів символів, цінностей, пам'яті, міфів та традицій, які створюють характерну спадщину націй, та водночас процес ідентифікації особистостей з цією особливою спадщиною та цими символами, цінностями, пам'яттю, міфами та традиціями» [5, с. 8]. Утім, Е. Сміт застерігає від хибного розуміння примордіалізму як теорії, котра беззастережно акцентує неперервність етногенезу і його переростання в політичний, за своєю суттю, проект націєтворення. За його словами, «зв'язок сучасних націй з якимось етнічним ядром проблематичний і непевний» [6, с. 50]. Однак, вважає Е. Сміт, «етнічна фрагментація і сепаратистський націоналізм – фундаментальні тенденції новітньої історії, а не якісь тимчасові побічні сюжети, і вони зберігаються навіть у регіонах розвиненої модерності. То чому ж вони повертаються з такою силою в час, коли тенденції модерності й ерозія традиційних цінностей заперечують партикуляризм і фрагментацію, які постійно породжує етнічний націоналізм? Що означає етнічне відродження наприкінці ХХ ст.?» [7, с. 77]. Фактично, відповідаючи на запитання Е. Сміта, модернізм, у свою чергу, робить акцент на уявленості існування етносів. Етнічна спорідненість, згідно з модернізмом, – це культурне і майже суто психологічне настановлення; етнічні традиції, як і вся історія етносу, – винайдені. За словами Е. Гобсбаума, «"Винайдена традиція" означає низку практик ритуального або символічного характеру, зазвичай зумовлених прямо чи опосередковано прийнятими правилами, які намагаються прищепити певні цінності й норми поведінки через повторюваність, що автоматично передбачає зв'язок з минулим... Мета і характерна риса "традицій", у тому числі і винайдених, – незмінність. Минуле, справжнє чи вигадане, до якого вони апелюють, передбачає певні (зазвичай формалізовані) дії, такі, як повторення» [8, с. 13, 14]. Примордіалізм акцентує увагу на історії виникнення етносів, а модернізм – на дискурсивних представленнях етнічної культури, використовуючи методи деконструкції, які уможлиблюють виявлення способів конструювання традицій, канону історії та методів формування етнічної ідентичності. За великим рахунком, навіть таке вживане в сучасній етнополітології поняття, як «ідентичність», є насамперед модерністським за своїм

методологічним спрямуванням, бо, згідно з методологічними настановленнями примордіалізму, «ідентичність» є достоту тотожною етнічній належності, тобто онтологічною характеристикою, а не уявленим конструктом. За словами М. Обушного: «Строкатість концепцій і поглядів на визначення нації – свідчення складності цього соціального феномену, типізація якого є однією з найскладніших проблем сучасної науки і політики» [9, с. 18].

Представлені нами методологічні особливості примордіалізму та модернізму не можуть застосовуватись у чистому вигляді. Ригористичне використання кожного з методологічних підходів призводить до побудови хибної картини етнополітичної реальності. Пасткою примордіалізму є невиправдане заглиблення етнічної історії, акцентування неперервності, привнесення логічності та закономірності до історичного процесу, хоча, дуже часто ця «логічність» і «закономірність» – лише ознаки мислення автора, який наділяє ними предмет свого зацікавлення. За послідовного ж застосування модерністського підходу відбувається фактична анігіляція самого факту існування етносу: він розпадається на покоління, а ті, у свою чергу, на соціальні групи, які, вступаючи в інтеракції, «винаходять» традиції, історію й образи майбуття. Оскільки примордіалізм уможлиблює конкретизацію історичних чинників формування етносів, а модернізм – чинників культурних, зокрема детермінованих політичними завданнями й інтересами, то цілком очевидно, що повну картину становлення етносів і їхніх культур забезпечує поєднання цих методологічних підходів. Українсько-канадський історик С. Єсельчик зазначає, що аналіз історичних наративів свідчить, що, вдаючись до «винайдення» певних національних традицій, історичної тяглості й привносячи до історієписання певний телеологічний акцент, «інтелектуали ХІХ і ХХ століть» мали, проте, «обмежений культурний простір для соціальної інженерії: вони вживали наративи, об'єкти та образи, які вже асоціювалися з певними поняттями чи емоціями» [10, с. 25]. Це висловлене С. Єсельчиком узагальненнями ми можемо спостерегти, звернувшись і до українського історієписання. Наша славетна «Історія Русів» – пам'ятка першої половини ХІХ століття – поспіль

базується на тому матеріалі, який був наданий літописами «Самовидця», Григорія Граб'янки та Самійла Величка.

Звертаючись до питання етнічного та політичного самоусвідомлення України-Русі, історик Наталя Яковенко вказує на суто міфологічний прояв цього процесу. Польські хроніки кінця XIV – початку XV століть активно послуговуються міфом про трьох братів – Чеха, котрий здобув собі чеську землю, заснувавши відповідне королівство, Леха, що опанував Польщу, та Руса, вотчиною якого стали землі Галичини, Волині, Київщини та Поділля. Цей міф, зазначає Н. Яковенко, був активно використаний під час конструювання генеалогії князів Острозьких, які, в такий спосіб, заявляли про древність свого роду. У генеалогії проводилася неперервна лінія від Руса до київських «княжат» і далі до князів Острозьких. «Саме завдяки цьому, надто вільному, поводженню з історією, – пише Н. Яковенко, – ми отримуємо можливість реконструювати тогочасне сприйняття Русі-України як самодостатнього простору, що в географічному плані збігається з територією колишніх південних та західних киево-руських князівств, у плані "історичної гідності" нічим не поступається польським теренам, а в політичному плані становить суцільне поле княжої влади – від Києва по Львів. Ясно, "влада" ця віртуальна, але вона надає руській спільноті легітимності» [11, с. 208].

Наведений приклад історієписання чітко відображає використання середньовічними авторами тих методів, які ми нині іменуємо модерністськими (конструктивістськими), адже історія та базована на ній легітимність у буквальному сенсі «конструюються» на основі міфу. Утім, є й приклади, котрі дають підстави для розуміння нашої історії в примордіальному ключі. Звернімося до відомих слів Мелетія Смотрицького: «Не віра робить русина русином, поляка поляком, литвина литвином, а народження і кров руська, польська та литовська» [цит. за: 12, с. 83]. Спалах етнічного патріотизму середини XVII століття, зазначає Н. Яковенко, безпосередньо пов'язаний з політичними подіями: «Буквально в лічені роки колишня "милая наша Русь" (іще у свідомості Богдана Хмельницького – частина політичної вітчизни, Речі Посполитої) завдяки трагедії братовбивства перетворюється в очах людей з Руїни на самодостатню патріо-

тичну вартість – "милу отчизну нашу Україну". На ту обставину, що колишня "мила Русь" і теперішня "мила Україна" – це лише різні означення одного й того самого, вказує окреслення територіального простору новонародженої "України". Як видно з декларацій Дорошенка й Самойловича (а згодом Мазепи й Орлика), вона не обмежується козацьким ареалом. Дорошенко визначає її межі "от Путивля за Перемишль і Самбір аж до Сянока", а в уявленні Самойловича її західний кордон обіймає "Поділля, Волинь, Підляшшя, Підгір'я і всю Червону Русь, де стоять славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Остріг, Заслав, Корець, котрі від початку існування тутешніх народів належали до руських монархів"» [11, с. 431–432].

Таким чином, ми можемо бачити, що в становленні етносу та нації простежуються і ті механізми, які акцентуються примордіалізмом, – пам'ять про кровну спорідненість, мовна єдність, відтворення традицій, – і ті, до котрих привертають увагу модерністи – винайдення традицій, міфотворчість, заповнення історичних лакун методами суто літературної творчості. Одначе, повертаючись до цитованих слів, відзначимо, що вони повною мірою свідчать на користь висловленої нами тези: і етнос, і нація формуються завдяки політичній активності – протидії викликам. Україна і її народ постали не лише завдяки етнографічним процесам – природному розвитку мови та традицій, – а завдяки процесам політичним – протистоянню Кримському Ханству, Польщі, Московському царству і, як це не прикро, Руїні – громадянській війні. І, знову ж таки, акцент: згідно з традиційною дефініцією, яку ми вже подавали, нація – це народ, котрий ставить питання про здобуття власної державності. Відповідно до цієї дефініції, у XVII столітті український народ уже був достеменною нацією. Слова Дорошенка, Самойловича та Смотрицького, які цитує Наталя Яковенко, свідчать про те, що у XVII столітті релігійні та станові ідентичності вже поступилися місцем ідентичності національній – усвідомленню єдності довкола власної держави. Початок XVII століття – це ще доба самоідентифікацій на основі віри та станової належності; «козацький народ», скажімо, іще бореться за свої «одвічні права», оскільки він є «древнім» хозарським народом. Навіть у «Конституції Пилипа Орлика» ми натрап-

ляємо на ці рудиментарні згадки про хозарське походження козацького народу (іще один приклад входження міфологічного мислення до політики). Однак середина XVII століття дає нам свідчення того, що в культурі відбувся істотний злам: релігійні та станові ідентифікації поступаються на користь ідентифікації національній.

На жаль, процес націєтворення XVII століття обірвався трагедією розділення України. Процеси націєтворення та державотворення були перервані. І тільки в XIX столітті українські інтелектуали знову почали заявляти про право українського народу на власну історію. Козацькі літописи та наступні тексти XIX століття – «Історія Русів» та «Історія Малої Росії» Дмитра Бантиш-Каменського – це пам'ятки, які являють собою свідчення становлення української нації. Завдяки таким текстам відбувався процес національного самоусвідомлення: боротьба за Українську державу змістилася до царини історієписання, яке відіграло роль політичних маніфестів.

Українське націєтворення XIX століття відбувалося під істотним впливом загальноєвропейської «весни народів». Згодом В. Старосольський зазначав: «Старовина не знала націй..., національні рухи початку XIX століття є "відродженням націй"» [13, с. 66]. У словах Старосольського ми бачимо чітке трактування націєтворення як феномену, спричиненого добою Модерну. І, на наш погляд, це цілком слушне трактування, оскільки XVII століття в Україні мало всі ознаки модерної доби. Російське поневолення України мало і той негативний вплив, що спричинило не лише політичну, а й культурну й економічну архаїзацію: винищення шкільництва та вищої освіти, скасування самоврядних практик, запровадження кріпосного права – це те, що приніс Україні «русский мир» у XVIII столітті.

XIX століття пройшло під знаком культури Романтизму, що наклало відбиток і на загальноєвропейський процес націєтворення. Як пише Е. Сміт, «німецькі інтелектуали, як-от Кант і Гердер та їхні романтичні послідовники – Фіхте, Шляєрмахер, брати Шлегелі, Арндт, Мюлер і Ян – ретельно закладали підвалини теорії національної політики. Згідно з цією теорією, держава і нація становлять несуперечливу цілість, а індивід знаходить справжню свободу, тільки розчинившись у нації-державі, що втілює волю культурно і лінгвістично очищеного народу» [14, с. 180]. Уже в XIX столітті

мовне питання набуло статусу політичного. «Якщо для державних націй, – пише Г. Касьянов, – питання "одержавлення", стандартизації та уніфікації мови було частиною ширшого, загальнішого процесу "впорядкування", зміцнення, стабілізації системи суспільних, культурних зв'язків усередині націй, то для народів, для яких творення власної держави було справою майбутнього, "мовне будівництво" перетворювалося на революційне гасло» [15, с. 114].

XIX століття стало добою праці української інтелігенції, спрямованої на відродження української культури – кодифікацію мови (створення її літературного канону), національного театру, цілісної історії України-Русі; це саме століття – період просвітницької діяльності: поширення національної самосвідомості («ідентичності», як ми висловилися б нині) серед найширших верств. Ось приклад такої діяльності: 14 жовтня 1836 року три священники, попередньо домовившись, – Маркіян Шашкевич (в соборі Святого Юра), Юліян Величковський (в Успенській церкві) та Микола Устиянович (у церкві Святої Параскеви) – виголосили проповіді українською мовою [16, с. 155–156]. Це був день, коли українська мова вперше прозвучала з амвона греко-католицької церкви. І значення цієї події (на жаль, недостатньо відомої широкій громадськості) сумірно з публікацією «Енеїди» Івана Котляревського (1798 р., повне видання – 1842 р.), «Русалки Дністрової» Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького й Івана Вагилевича (1837 р.), «Кобзаря» Тараса Шевченка (1840 р.).

Репресії проти діячів українського відродження, заборони української мови, політика русифікації та полонізації – це ті умови, в яких мусила діяти українська інтелігенція XIX – початку XX століть. «Узагальнення тогочасних характеристик стану українського суспільства, – пише Т. Горбань, – дає підстави стверджувати, що вирішальну роль у збереженні етнічної ідентичності українців відіграло не стільки ясне розуміння ними свого національного інтересу, скільки те, що поряд з малоусвідомлюваним прагненням етнічного самозбереження народом діяли національно орієнтовані, здебільшого партійно організовані сили з-поміж української інтелігенції. Саме завдяки її інтелектуальним зусиллям на рубежі XIX – XX століть в українському соціумі почалося цілеспрямоване

пробудження етнічно-національної свідомості, а відтак і поступове утвердження ідеї національного самовизначення» [17, с. 368].

Зіставляючи національну політику Російської імперії та СРСР, можна бачити, що вона, залишаючись репресивною, за своєю суттю, і спрямованою, за своєю метою, на тотальну русифікацію, набула водночас і більш цинічних форм. Наративи, відповідно до яких російська мова є мовою «революційного пролетаріату», мовою інтернаціоналізму, міжнаціонального спілкування (тощо), – стали засобами русифікації й інструментами применшення значущості (культурної вартості) інших національних культур. Культура мовної поведінки, яка мала місце в УРСР, зазначає В. Бушанський, повною мірою відтворила ту ситуацію, яка панувала в Речі Посполитій у ранньомодерну добу, де «естетичний "верх"» посідала польська мова, а «естетичний "низ"» – русинська; відповідно, й в УРСР позицію естетично значущої мови посіла мова російська, а місце мови «низької» – українська [18, с. 435–436]. Така гра з естетичними канонами забезпечила політику русифікації, котра проводилася засобами культури; репресивні ж засоби задіявалися лише до тих осіб, котрі не визнавали нав'язаних правил гри. Тож, як зазначає С. Єсельчик, національні, зокрема й мистецькі, еліти, які представляли Союзні Республіки, були вимушені діяти як типові «колоніальні еліти»: декларувати власну відданість метрополії. «Відносини контролю, нерівності та ієрархія між центром і периферією, – наголошує С. Єсельчик, – дозволяють називати СРСР імперією... У багатьох сенсах тогочасні українські культурні діячі поводитись як класичні місцеві еліти, котрі визначали свою відмінність і захищали свою культурну сферу, не кидаючи виклик імперії (а насправді обгрунтовуючи саме імперське домінування)» [10, с. 20, 23].

Зі здобуттям незалежності в Україні повною мірою проявилися інерційні сили попередньої культурної ситуації. Статус України як незалежної держави і панування в окремих регіонах російської культури – це ті несумісні речі, які спричиняли когнітивний дисонанс. Політика невтручання в мовно-культурну ситуацію, посилена впливом Російської Федерації, вела до радикалізації суспільно-політичної ситуації в Україні. Зусиллями Російської Федерації в Україні поширювалися сепаратистські рухи. Показовий приклад –

«русинство». «Неорусинський рух, – пише Л. Белей, – попри декларований суто культурний характер, був, є і надалі лишатиметься геополітичною доктриною, значний деструктивний потенціал якої є важливим компонентом сучасної гібридної війни, веденої імперськими та реваншистськими силами проти України» [19, с. 16].

У монографії «Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань» Л. Нагорна зазначає, що криза ідентичності, яка спостерігалася в Україні у перші десятиліття незалежності, зумовлювалася, серед іншого, і «запізнілим націєтворенням», і уявленням, ніби проблеми, пов'язані зі сферою ідентичностей, можна розв'язати «тут і негайно» [20, с. 10]. В Україні, за словами Л. Нагорної, утвердився – «кентавриз» «суспільної свідомості, що притаманний багатьом соціумам у кризовий період» [20, с. 11].

Фактор «запізнілого націєтворення» в Україні посилюється й загальними особливостями сучасної культури. Глобалізація мимоволі «розмиває» національно-культурне середовище, в якому соціалізується особистість. Разом із тим, «глобалізація всесвітньої цивілізації, – відзначає Л. Нагорна, – паралельно супроводжується регіоналізацією цивілізацій, створенням нових субрегіональних цивілізацій, які структуруються за релігійними, економічними, політичними та іншими критеріями» [21, с. 204]. Продовжуючи міркування Л. Нагорної, є рація визнати, що регіональні спільноти можуть формуватися на будь-якій основі. «У світі, де національна держава є загальною нормою, – пише Б. Андерсон, – нації тепер можуть бути уявленими навіть і без мовної спорідненості – звичайно, не на найвному відчутті *nosotros los Americanos*, але на підставі загального усвідомлення можливостей, продемонстрованих новітньою історією» [22, с. 169].

Таким чином, сучасна етнокультурна реальність – це світ, у якому етнічна належність особистості є її вільним вибором, котрий проявляється в її ідентичності. Цей вільний вибір може зумовлюватися безліччю факторів, але, в будь-якому разі, ідентичність не є визначеною тільки етнічним походженням людини. Відтак процес етнічної соціалізації стає процесом становлення ідентичності, який, однак, ніколи не можна вважати завершеним і остаточним. За словами Е. Гелнера, «більшість стабільних груп формуються як на

основі відданості та визнанні взаємної тотожності (чи добровільного приєднання) їхніх членів, так і на дії зовнішніх чинників, позитивних і негативних, страхах і сподіваннях... Тут будуть спільноти, в яких без особливих зусиль впізнаємо реальні та стабільні нації: ці справжні нації справді бажають бути саме націями, а їхнє життя являтиме собою щось на зразок безперервного неформального плебісциту, що триває вічно» [23, с. 17].

Як ми вже писали, концепт «двох Україн» активно навіюється російською пропагандою. Прикро, але цей концепт активно поширюють й окремі українські науковці, зокрема, дослідники пишуть про наявність двох окремих ідентичностей в Україні й ведуть дискусії щодо того, які найменування є найавтентичнішими. На нашу думку, всі ці дискусії про «дві ідентичності» не лише підривають українську державність і ведуть до ескалації суспільно-політичної недовіри, а й некоректні з наукового погляду. Згідно з дослідженнями С. Шульмана, в Україні доцільно виокремлювати «етнонаціональну» та «східнослов'янську» ідентичності, які являють собою складники однієї єдиної української ідентичності [24]. Дослідження проводилися С. Шульманом у Центральному та Південному регіонах України й уможливили такі його висновки: згадані ідентичності не мають чіткої регіональної локалізації: «етнонаціональна» ідентичність (домінуючи на Заході) представлена також й на Півдні та Сході; вони не мають структурної цілісності та завершеності, тобто складники «етнонаціональної» ідентичності можуть виразно проявлятися у мешканців Півдня та Сходу; структурна неоднорідність виразно проявляється у представників різних вікових і соціальних груп. «Висновки Стівена Шульмана базуються на соціологічних дослідженнях 2001 р.), проте й сьогодні дані великою мірою підтверджують ту саму картину» [25, с. 644].

Таким чином, ми можемо бачити, що становлення української нації пройшло складні етапи формування етносу, поширення етнічної самоідентифікації та боротьби за Українську державу. Визначальним фактором етнічного самовизначення й утвердження національної ідеї була політична боротьба – протистояння зовнішнім агресивним діям, спрямованим на знищення української культури й історичної самосвідомості. Сучасні політичні процеси в Україні

перебувають під інерційним впливом попередньої політики русифікації. Україні нав'язується штучний дискурс «двох Україн», несумісності ідентичностей; цілеспрямовано створюються лінії політичного та культурного розмежування, інспіруються сепаратистські рухи. Додатковим фактором, котрий позначається на етнополітичній ситуації і який постав на час здобуття Україною незалежності, є фактор глобалізації / глокалізації. Світова політико-правова думка вже не акцентує необхідного зв'язку між нацією та державою. У цих умовах для України вкрай важливо сприяти розвитку української культури, котра є єдиним засобом формування української ідентичності.

1.2. Українське суспільство в етносоціологічному вимірі

За нинішніх суспільно-політичних умов, обтяжених російською агресією й соціально-економічними негараздами, гостро постає проблема не тільки вибору напрямку подальшого розвитку України, але й самого існування її як незалежної, суверенної держави, як суб'єкта міжнародної політики, складової сучасного культурного й цивілізаційного простору. В цьому контексті особливої актуальності набуває проблема пошуку й наукового обґрунтування шляхів суспільної консолідації, становлення й розвитку єдиної політичної нації.

Усвідомлення соціуму не лише як єдиного «соціального організму» (Г. Спенсер), а передусім як специфічної форми соціальної взаємодії (Ф. Тенніс, Г. Зіммель, С. Бугле), взаємодії індивідів (М. Вебер) зумовлює необхідність урахування особливостей розвитку суспільства як багатокомпонентної структури. Водночас, функціональна взаємозалежність елементів соціуму забезпечує його внутрішню цілісність. Саме тому методологічно важливим для нашого дослідження є розуміння соціуму як цілісного утворення, сукупності індивідів, спільнот, соціальних груп та інститутів. В основі цієї єдності – їх взаємодія, особливості зв'язків і взаємовідносин, які базуються на культурі й історії, на соціальних нормах, цінностях, традиціях і міфах тощо.

Однією з основних характеристик українського соціуму є його полікультурність. Зазначимо – це не просто співіснування людей різних національностей в умовах множинності різних культур, релігійних та етнонаціональних груп, а взаємодія у цілісності, у взаємозалежності – з усіма її суперечностями, ціннісними й регіональними особливостями, соціальними й культурними традиціями. У цьому сенсі, полікультурність виконує функцію підтримки зразків соціальної взаємодії у багатовимірному соціумі. Тож, на нашу думку, продуктивніше осмислювати полікультурний соціум через його антропологічний, власне людський вимір, конкретні соціальні орієнтації в соціологічних, демографічних, регіональних, мовних, етнічних, конфесійних вимірах. Саме ці параметри соціокультурних змін виступають певними маркерами сучасного стану українського соціуму, багато в чому – визначають шляхи його цивілізаційного поступу.

За сучасних умов, демографічний склад населення, його мобільність можна розглядати як певний критерій можливостей культурного, ціннісного розвитку суспільства, соціальний потенціал консолідації. Втім, цей показник, як критерій дієвості соціальної держави, вказує на низку негативних тенденцій.

За роки незалежності скоротилася кількість українського суспільства, змінилася його структура. Про це свідчать офіційні відомості Державної служби статистики України. Якщо у 1990 р. чисельність наявного населення становила 51 млн 838,5 тис. осіб, що до 1993 р. навіть дещо зросла (52 млн 244,1 тис. осіб), то вже в ході Всеукраїнського перепису населення – наприкінці 2001 р. зафіксовано суттєве його скорочення – до 48 млн 457,1 тис. З часом ця негативна тенденція посилилася. Нині на кількість населення вплинули міграційні процеси, військові дії на території України, адже якщо у 2013 р., за даними Держстату, в Україні проживало 45 млн 553 тис. осіб, то вже станом на 2017 р. – 42 млн 584,5 тис. (не враховувалися тимчасово окуповані території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя) [26].

Зауважимо – існують як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники такої демографічної ситуації, але загальний психологічний та інформаційний ефект від неї – один із найзагрозливіших факторів

дезінтегрованості українського суспільства. Усвідомлення масштабів міграції, високого рівня смертності, в т.ч. й дитячої, споглядання запустілих сільських зон – усе це створює непривабливу для загального сприйняття картину життя в українському соціумі та сприяє подальшому поглибленню наявних проблем, депресивних настроїв. Поширені історії успішних українців за кордоном у сукупності з високим рівнем корупції вдома, до того ж, суттєво зміщують ціннісні та моральні основи української спільноти.

Міграційні процеси та відповідні поділи в українському суспільстві за сучасних умов варто все ж вирізняти окремим параметром осмислення проблеми цілісності та різноманітності. Адже йдеться про складну і багаторівневу динаміку, яка створює додаткові підстави для конфліктів та пошуків шляхів порозуміння. Нині це не тільки (вже традиційне для українського суспільства) непорозуміння між заробітчанами та тими, хто залишається працювати на Батьківщині. Це також і проблеми внутрішньо переміщених осіб. Наприклад, наведемо такі статистичні дані: на 2017 р. в Україні зареєстровано майже 1 млн 488 тис. внутрішньо переміщених осіб з окупованих територій, із них понад 536,5 тис. проживають на підконтрольній Україні частині Донецької та Луганської (296,5 тис.) областей; у Харківській обл. (майже 121,6 тис.), у Дніпропетровській (73,8 тис.), у Київській обл. (майже 61 тис.), Запорізькій обл. (54,3 тис.), у м. Києві (157 тис.), в Одеській (40 тис.), Полтавській областях (26,5 тис.) [27].

Ці показники динамічно змінюються, а ситуація потребує відповідної державної – матеріальної, гуманітарної, інформаційної тощо – підтримки. Рівень толерантності до внутрішньо переміщених осіб в Україні досить високий. За даними загальнонаціонального соціологічного опитування (2017 р.) лише 3,5% респондентів вважають, що ця соціальна група має бути обмежена у своїх правах [28, с. 72]. Водночас, варто зазначити, що люди, які були змушені покинути свої домівки, нині суттєво змінюють культурну мапу України, привносячи в регіони свого перебування нові досвіди співжиття, власні традиції, культурні практики.

У етносоціологічному вимірі виразним є віковий портрет України. Українське суспільство належить до так званих «старіючих».

Середній вік населення на початку 2017 р. становив уже 41,1 року (тоді як ще у 1990 р. – 36,6); на 1000 осіб працездатного віку припадає 237 людей у віці 65 років і старше (див. табл. 1.1) [29].

Таблиця 1.1.

**Розподіл постійного населення України
за основними віковими групами (осіб)***

	У віці 0–14 років	У віці 15–64 роки	У віці 65 років і старше
1989	11 101 469	34 320 742	6 022 934
2002	7 949 863	33 312 447	6 958 932
2013	6 620 598	31 846 776	6 905 318
2017**	6 535 536	29 011 835	6 867 534

* Складено за [29].

** Без урахування тимчасово окупованої території, Автономної Республіки Крим та м. Севастополя.

Молодь як потенційний агент прогресивних змін у суспільстві проявляє себе досить неоднозначно у культурних та ціннісних контекстах політичного життя. З одного боку, це покоління світоглядно ближче до своїх однолітків у європейських країнах. Орієнтація на самостійність та самореалізацію відрізняє молодь від людей старшого покоління в самій Україні. З іншого ж боку, помітним і суттєвим є тяжіння української молоді до традиційних, а не національних орієнтирів. До таких висновків дійшли вітчизняні соціологи за результатами соціологічних досліджень, проведених у липні–серпні 2017 р. За результатами цих досліджень показники рівня національного самовизначення молоді (14–29 років) розподілися таким чином: 95% респондентів вважають себе українцями, 2% – росіянами. Загалом, половина молодих людей вдома розмовляє українською мовою, третина – російською, кожен п'ятий – і російською, і українською. Поза сім'єю цей баланс дещо зміщується в бік білінгвізму, але на загал у часовій перспективі частка україномовної молоді зростає.

Про потужні маркери локальної та регіональної ідентичності української молоді свідчать і такі результати: 73% опитаних повною

мірою бачать себе «мешканцями свого міста/села», 69% – жителями свого регіону, 66% – громадянами України. Низький рівень толерантності виявляє українська молодь до представників сексуальних меншин, наркозалежних, колишніх ув'язнених, ромів. 84% молодих людей зараховують себе до тієї чи іншої конфесії (43% молоді відвідують церкву тільки на великі свята, а 8% – щотижня) [30].

Водночас молодь у соціологічних зрізах – це та категорія населення, що певною мірою зміщує усталені стереотипи щодо регіональних поділів України. Наприклад, третина її представників вважає, що корупцію та хабарництво неможливо виправдати за будь-яких умов, причому найбільше молодих людей з такими переконаннями (близько 54%) мешкає на Півночі України, менше – у Західному (26%), Південному (24%) та Центральному (21%) регіонах країни; найменше – у Києві (16%) та на Сході (14%). Стосовно перспектив власного життя, найменш оптимістично налаштована молодь Сходу України. Регіонально чи не найбільше розрізняє українську молодь мова спілкування. Разом з тим, близько 90% респондентів вказують, що ніколи не зазнавали дискримінації через політичні переконання, мову спілкування, віровизнання чи етнічне походження. З надіями на економічний розвиток країни більшість молоді в усіх регіонах вважає доцільним вступ України до Європейського Союзу [30].

Водночас, варто звернути увагу на досить стійкий і високий рівень регіональної ідентичності. За результатами моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України (запитання «Ким Ви себе передусім вважаєте?») 24% зазначили – «Мешканцем села, району чи міста, в якому проживаю» (1992 р.), у 2000–2002 рр. цей показник зріс до 31,5%, у 2006 р. – становив 27,7%. Нині ж, практично, кожен п'ятий опитаний ідентифікує себе передусім із «малою батьківщиною» – 16,1% (2014 р.), 22% (2016 р.) [31, с. 477].

Гендерний баланс соціуму – ще одна важлива умова його соціального розвитку, розширення просторів культурних, просвітницьких, економічних та політичних змін. Протягом останнього часу в Україні суттєво зменшилася кількість чоловіків працездатного віку (див. табл. 1.2). Нижчою за очікувану є середня тривалість їх життя, чоловіки схильні до ризикованої поведінки, серцево-

судинних захворювань тощо. Водночас, зберігається відчутний дисбаланс (на користь чоловіків) у співвідношенні зайнятих на керівних посадах, високооплачуваній роботі, у політичній сфері. «Жіночими» залишаються проблеми кар'єрного зростання, розвитку професійних здібностей, суспільної самореалізації. Сучасна етнополітологія не завжди вирізняє це проблемне поле як предмет аналізу й необхідний напрям державного впливу, однак національні, релігійні, мовні проблеми часом по-різному реалізуються саме у жіночих та чоловічих стратегіях чи практиках. Нерідко пов'язані з національною ментальністю чи етнічним вихованням гендерні стереотипи позначаються на ефективності політичних рішень, їх популярності у суспільстві, способах реалізації. Разом з тим, консолідація політичної нації потребує перегляду пропорцій представлення чоловічих та жіночих досвідів у загальнонаціональному наративі, посилення тенденції гендерної рівності в сфері управління, гендерної етики та культури в усіх без винятку сферах суспільного життя.

Таблиця 1.2.

Розподіл постійного населення України за статтю*

Роки	У віці 0–14 років		У віці 15–64 роки		65 років і старше	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
1989	5648168	5453301	16329221	17991521	1764408	4258526
2002	4074706	3875157	15905845	17406602	2326063	4632869
2013	3405479	3215119	15277112	16569664	2280153	4625165
2017	3365550	3169986	13980750	15031085	2298280	4569254

*Складено за [29]

Проблема бідності залишається ключовою проблемою суспільно-політичного розвитку. В умовному «топ-10 ознак, за якими найчастіше дискримінують людей в Україні» [28], майновий стан зайняв третє (після дискримінацій за віком та інвалідністю) місце. На дискримінацію за майновим станом вказали 34% опитаних. Виразнішою для порівняння в етнополітичному плані проблематика видається і на фоні інших позицій у цій градації. Умовно на сьомому рейтинговому місці у структурі поширених в Україні дискримінацій – політичні погляди (28,7% громадян стикалися з обмеженнями на

цій основі), на восьмому – етнічне походження/національність (19%), на дев'ятому місці – релігійні погляди (16,5%), на десятому – статус вимушених переселенців (14,5%) [28, с. 68].

Доповнюють цю картину результати опитування Інституту соціології НАН України. У 2016 р. злидненим матеріальне становище своєї сім'ї оцінило 4% опитаних (наприклад, у 2002 р. таких було 5,6%), бідним 45,5% (у 2002 р. – 40,4%), середнім 48,9% (у 2002 р. – 52%), заможним 1,5% (у 2002 р. – 1%), багатим – 0,1% [31, с. 499]. Очевидно, попри оголошений курс на підвищення доходів громадян більшість населення (незалежно від національності, мови спілкування чи віросповідання) гостро відчуває соціально-економічну нерівність. Водночас цей фактор може розглядатися як інтегративний чинник (якщо люди, долаючи умовні гендерні, етнічні та інші стереотипи, об'єднуюватимуться заради соціально-економічного зростання) і як чинник посилення деструктивної поведінки – через наростання невдоволення, соціальної відчуженості, радикалізації суспільної свідомості, соціальних конфліктів.

Важливими з погляду осмислення цінностей політичної нації і відповідної етнополітики, що включає, зокрема, роботу із символічними образами, є *радянські ідентичності* та їх (дез)інтегративні виміри. Конструювання «радянськості» продовжується нині – навіть у пострадянський час, про що свідчать численні факти використання відповідних символічних ресурсів, у тому числі у російсько-українському протистоянні. В українському суспільстві, з одного боку, стихійна та організована деконструкція концепту «радянський народ», «розмивання» радянської ментальності вивела цілі соціальні прошарки на маргінес. З іншого ж – зусиллями російської пропаганди певною мірою реставровано міфи та ностальгійні настрої радянського минулого. Водночас, як свідчать результати соціологічних опитувань, ця форма ідентичності все ж таки поступово втрачає колишню популярність (див. рис. 1.1).

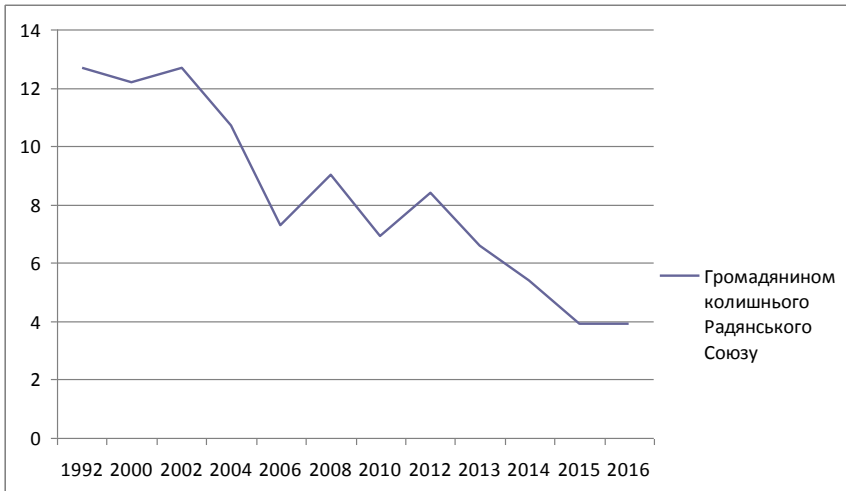

Рис. 1.1. Ким Ви себе передусім вважаєте?* (%)

*Складено за [31, с. 477]

Отже, якщо 1992 р. громадянами вже неіснуючого Радянського Союзу почувалися 12,2% опитаних, то після 2015 р. таких залишилося 3,9%. Водночас з графіка видно, що ця тенденція не є лінійною – у 2008 та 2012 рр. посилення радянської ідентичності були відчутніші. За сучасних умов – військової агресії та окупації частини території країни, варто зосередитися на протидії спробам символічної реставрації неіснуючих ідентичностей, які суттєво впливають на формування єдиної політичної нації, загрожують суверенітету держави.

Очевидно, що характерні риси українського етносу зазнавали частих змін, передусім – під дією політичного чинника. Поширеними й небезпідставними є тези про «постколоніальний синдром», «посттравматичне» світосприйняття, містечковий патріотизм, властиві українцям, які підкріплюються історично підтвердженими фактами етноциду з боку інших держав щодо українського народу в різні періоди його історії: заборона православ'я з боку Речі Посполитої; обмеження української мови урядом царської Росії; у міжвоєнний період – політика колонізації, румунізації, мадяризації; нав'язування

комплексів меншовартості, пролетарського інтернаціоналізму в радянський час та подібне.

Прикметно, що й протягом першого десятиліття незалежності, вочевидь виходячи із реалій та назрілих проблем розвитку української нації, науковці концептуалізують необхідність цілеспрямованості уваги до етнічних українців, які мешкають в Україні; стимулювання української етнічності; відродження українців в Україні; пошуку оптимального співвідношення задоволення етнічних запитів останніх та меншин. В. Євтух, у цьому контексті, актуалізує проблему окремих регіонів України, де процеси денационалізації відчутно вплинули на рівень самосвідомості українців. Зокрема, йдеться про східні регіони та Крим, де вже на рубежі століть були відчутними загрози розвитку української етнічності [32 с. 76–77].

Важливим, багато в чому – визначальним елементом суспільної консолідації й формування української політичної нації є рівень ціннісно-орієнтаційної єдності.

У нашому дослідженні ціннісні орієнтації громадян України – це ті наявні та спроектовані переконання людей, що можуть зближувати їх, спонукати до підтримки один одного, мотивувати до пошуку раціональних шляхів порозуміння, взаємного сприйняття, політико-культурного розвитку загалом та саморозвитку зокрема. Одночасно це і загрозові для вказаних суспільних потреб орієнтири – закритості, егоїзму, ворожості, негнучкого традиціоналізму, що неминучі у полікультурних соціумах та актуалізують увагу науковців, освітян, активної громадськості, державотворців стосовно їх виявлення, запобігання, збалансування позитивним досвідом.

Існує чимало критеріїв для класифікації цінностей. Наприклад, Б. Гаврилишин переконує у значущості втілення, або ж принаймні – проголошення в суспільстві певної панівної системи переконань. При цьому спосіб класифікації цінностей на «індивідуалістсько-конкуренційні», «групово-кооперативні» й «егалітарно-колективістські» вчений пов'язує з мірою особистісної чи громадянської значущості. Так, для одних суспільств цінності зрозумілі й широко підтримувані; для інших вони – плюралістичні; але для кожного зі сучасних суспільств найважливіше – сама їх наявність, розуміння та певна консолідуюча підтримка [33, с. 35].

Ключовим елементом ефективності влади, економічного розвитку, встановлення і зміцнення демократичних інститутів, гендерної рівності визначено цінності за результатами «Світового дослідження цінностей» (WSV). Це дослідження здійснюється з 1981 р. в майже 100 країнах світу (в Україні – з 1996 р.). «Ціннісна» карта світу, як засвідчують дослідження WSV, є досить строкатою. Характер цінностей населення України, при цьому, – ще й вкрай нестабільний, що, на думку дослідників, вказує на політичні реверси та деконсолідуючі стратегії. Результати цього дослідження засвідчили домінування в системі цінностей українства традиційних цінностей та цінностей виживання, на противагу демократично розвинутих країнам Заходу, де переважає орієнтація на секулярно-раціональне самовираження [34].

На певну ситуативність, еkleктичність ціннісних установок громадян, загалом – неоднорідність українського суспільства вказують і результати соціологічних досліджень вітчизняних науковців. Свідчить про це, зокрема, й зібраний навесні 2017 р. Центром Разумкова соціологічний матеріал. Серед найважливіших термінальних життєвих цінностей (цінностей-цілей) респонденти найчастіше називали здоров'я (58%), щасливе сімейне життя (41%), матеріально забезпечене життя (39%), життєву мудрість (24%), цікаву роботу (21%), активне діяльне життя (19%). Найрідше ж згадувалися пізнання (5%), щастя інших (5%), суспільне визнання (3%), краса природи та мистецтва (3%), розваги (2%), творчість (1%). При цьому, виявлені певні етнічні, регіональні й вікові відмінності. Наприклад, якщо у Східному регіоні «матеріально забезпечене життя» разом із цінністю здоров'я поділяє першу та другу позиції, то у Західному регіоні – «щасливе сімейне життя» займає другу, а «матеріально забезпечене життя» – третю позицію. Якщо серед етнічних українців цінність «матеріально забезпечене життя» як одну з найбільш значущих назвали 39%, то серед етнічних росіян – 48%. Якщо для україномовних респондентів «щасливе сімейне життя» має більше значення, ніж «матеріально забезпечене», то для російськомовних респондентів – навпаки, а для двомовних вони мають однакову важливість. Молодші за віком респонденти частіше

називають серед значущих цінностей «цікаву роботу», «активне діяльне життя», «любов», «розвиток» [35, с. 8–9].

Окресленні панівні життєві цінності сутнісно відрізняються від загальноєвропейських, де рівень соціального добробуту дозволяє зосередитися не стільки на забезпеченні біологічних потреб, фізичного чи психологічного комфорту, добробуту, скільки на розвитку ідеї самоосвіти, самореалізації, демократичного поступу, інноваційних рішень.

Соціологами проаналізовано також соціально-політичні цінності та їх регіональні відмінності. Оцінюючи «важливість життя в демократичній країні» за шкалою від 1 («зовсім не важливо») до 10 («дуже важливо»), респонденти визначили середню «вагу» цієї цінності – 8,3 бала. Найвищі показники за цим параметром зафіксовано за результатами опитування жителів Східного¹ (8,6 бала) та Західного (8,5 бала) регіонів; найнижчі – Донбасу (7,8 бала) та Півдня України (8 балів). Значущість демократії є вищою для етнічних українців, порівняно з етнічними росіянами (відповідно, 8,4 і 7,5 бала).

Досить суттєвими є розбіжності й за умовною шкалою політичних поглядів: мешканці Західного регіону України тяжіють до підтримки «правих» політичних поглядів (середній бал за шкалою «від 1 до 10» – 6,3 бала, Східний – «лівих» поглядів (4,5 бала); етнічні українці, порівняно з етнічними росіянами, більше підтримують «праві» ідеї (відповідно – 5,4 і 4,7 бала); показник підтримки правих ідей україномовними респондентами – 5,7 бала, російськомовними – 4,9 бала, двомовними – 4,8 бала.

Досить інформативними є результати опитування стосовно готовності зі зброєю в руках відстоювати незалежність своєї країни. Про таку готовність заявила відносна більшість респондентів у

¹ Тут і далі в цьому дослідженні наведено дані за регіональним розподілом: «Захід» (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області); «Центр» (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області та м. Київ); «Південь» (Миколаївська, Одеська, Херсонська області); «Схід» (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області); «Донбас» (Донецька та Луганська області) [35, с. 4].

Західному регіоні (41%, негативна відповідь – 32%), тоді як у Східному регіоні відносна більшість (42%) дають негативну відповідь (позитивну – 23%). У Центральному регіоні, на Півдні та Донбасі частки тих, хто дає позитивну, і тих, хто дає негативну відповідь, статистично не значущі. Статистично не значущою є й різниця тих, хто дає позитивну та негативну відповіді, серед етнічних українців (відповідно, 32% і 33%), тоді як серед етнічних росіян більшість заявляє про небажання зі зброєю в руках захищати Україну – таких 42% проти 26% [35, с. 10–13].

Тож загалом розуміння громадянами політичних відносин і процесів, зокрема їх ідеологічного наповнення, лише ускладнює пошук спільних ідентифікаційних ознак в українському соціумі. Приміром, до певної міри об'єднувачими могли б стати мотиви участі у виборах, утім, як свідчать результати дослідження Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України, свій вибір тієї чи іншої партії громадяни здебільшого вмотивовують різними, часто суперечливими міркуваннями та аргументами. Про прихильність до політичної сили за критерієм ідей та поглядів, які вона пропонує, заявило 24,9% опитаних («ця партія обстоює ідеологію, політичні погляди, які я поділяю»). Порівняно більше аргументів на користь т. зв. персоніфікованої політики: «цю партію очолює політик, якому я довіряю» (29,2%); «приваблюють особисті якості кандидатів від цієї партії» (26,7%); «ця партія виражає й захищає інтереси таких людей, як я» (25,1%). Часто виборці голосують за певну партію і тому, що вона в їхньому уявленні «наведе порядок» (23,4%), або поміж інших є «найменшим злом» (22,4%). Є й такі громадяни (21,3%), що у своєму виборі керуються загальними настроями та поширеними у публічному просторі позиціями – «партія має добрі шанси на обрання». Водночас, очевидно, певною підставою для об'єднання громадян є те, що все меншу роль відіграє т. зв. «негативна мотивація голосування», коли визначальним є виключно опозиційність політичної партії (9,5%) [36].

Поряд із загальними суспільними тенденціями самовизначення, загальнонаціональними цінностями та конфліктами цінностей варто, на наш погляд, вести мову й про цінності, які формуються в контексті визначення моральних авторитетів нації.

Одним із масштабних, ґрунтованих на експертних оцінках, і таких, що охоплює досить велику аудиторію, став, зокрема, проект журналу «Новое Время». На його сторінках влітку 2015 р. було опубліковано результати експертного опитування у вигляді списку визнаних «моральних авторитетів країни». У цьому списку знакових для України постатей, чиї міркування, діяльність, вчинки викликають повагу й підтримку співвітчизників, послідовно позиції зайняли: Архієпископ Любомир (Гузар), Ліна Костенко, Мирослав Маринювич, Владика Борис Гудзяк, не персоніфіковані – «український солдат і волонтер», Семен Глузман, Мустафа Джемільєв, В'ячеслав Брюховецький, Святослав Вакарчук, Сергій Жадан, Євген Захаров, Йосип Зісельс, Андрій Курков, Левко Лук'яненко, Лесь Подерв'янський, Мирослав Попович, Микола Рябчук [37]. Загалом, результати цього опитування засвідчили, що на загальному тлі недовіри до органів влади важливими для українського соціуму залишаються окремі представники духовництва й творчої інтелігенції, письменники та освітяни, правозахисники і колишні дисиденти, філософи й журналісти. Це люди широких світоглядних основ, позбавлені етнічних упереджень чи інших соціально руйнівних стереотипів. Серед них – помітні представники етнічних меншин України, послідовні борці за свободу та права громадян, промоутери загальносуспільної єдності та консолідованої дії, прибічники широкого громадсько-політичного діалогу. Очевидно, що орієнтація на загальнолюдські, гуманістичні цінності може стати ключовою мотивацією суспільного єднання, формування української політичної нації.

До базових характеристик українського соціуму варто віднести його національний склад. З метою його аналізу звернімося до результатів перепису населення УРСР (за підсумками Всесоюзного перепису населення, який проводився 12 січня 1989 р.), а також – порівняємо ці результати із результатами першого Всеукраїнського перепису населення 5 грудня 2001 р.²

² В незалежній Україні був проведений один перепис населення (2001 р.). Проведення наступного, другого перепису, було заплановано на 2011 р., але переносився тричі – на 2012, 2013, 2016 рр. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2015 р. [100] проведення Всеукраїнського перепису населення вчергове перенесено – на 2020 р.

За даними перепису 1989 р. в Україні проживало 51 452 034 осіб. Українці становили близько 72% усіх мешканців. Найбільшою національною меншиною були росіяни – 22%. Представники інших національностей і народностей, що проживали на території УРСР, не перевищували 1% населення. Українську мову вважали рідною 64,7% мешканців республіки, російську – 32,8%.

Дані першого Всеукраїнського перепису населення засвідчили, що станом на 5 грудня 2001 р. в Україні проживали представники близько 130 національностей та народностей: українців – 37,5 млн осіб (77,8%), росіян – 8,3 млн осіб (17,3%), білорусів – 276 тис. (0,4%), молдован – 259 тис. (0,5%), кримських татар – 248 тис. (0,5%), болгар – 205 тис. (0,4%), угорців – 157 тис. (0,3%), румунів – 151 тис. (0,3%), поляків – 144 тис. (0,3%), євреїв – 104 тис. (0,2%), вірмен – 100 тис. (0,2%), греків – 91 тис. (0,2%), німців – 33,3 тис. (0,1%), ромів – 47 тис. (0,1%), азербайджанців – 45 тис. (0,1%), грузинів – 34 тис. (0,1%), гагаузів – 31,9 тис. (0,1%). Ще 177,1 тис. (0,4%) становили інші національності, представлені в Україні [26].

Питома вага українців у загальній структурі населення, порівняно з 1989 р., зросла на 5,8%. Друге місце за чисельністю посідали росіяни, однак їх кількість, порівняно з переписом 1989 р., зменшилася на 4,7%. Найменшою питома вага етнічних українців була в АР Крим (24,3%), найбільшою – в Тернопільській області (97,8%). Найчисельнішими меншинами в Донецькій та Луганській областях були росіяни (відповідно, 38,2% та 39,0%), у Чернівецькій області – румуни (12,5%) та молдовани (7,3%); в Одеській області – росіяни (20,7%), болгар (6,1%) та молдовани (5,0%); у Закарпатській області – угорці (12,1%) [26].

На окремі тенденції змін етнічної картини в Україні вказують результати соціологічних опитувань. Виявленню етнічних ідентичностей було присвячено комплексне дослідження, здійснене фахівцями Центру Разумкова у 2017 р. Результати засвідчили, що 92% опитаних вважають себе етнічними українцями, 6% – етнічними росіянами, ще 1,5% – представниками інших етносів. Помітною є тенденція зростання частки респондентів, які ідентифікують себе як етнічних українців, зі зниженням віку опитаних (від 87% серед тих, кому 60 і більше років, до 96% серед тих, кому від 18 до 29 років).

Водночас, суттєвим є зниження частки етнічних росіян (з 10% до 3%). Характеризують етнічну ідентичність й інші показники: якщо серед етнічних українців 77% відчують свою належність лише до однієї національності, то серед етнічних росіян – 39%, одразу до двох або кількох національностей – відповідно, 10% і 30%. Понад дві третини (68%) респондентів вважають рідною мовою українську, 14% – російську, 17% – однаковою мірою українську й російську, 0,7% – інші мови. У Західному регіоні українську мову вважають рідною 93% опитаних, у Центральному – 84%, у Південному – 42%, Східному – 36%, на Донбасі – 27%. Частка тих, хто вважає рідною мовою російську, становить, відповідно, 2%, 6%, 31%, 24% і 42%, рівною мірою українську та російську – 3% (Захід), 10% (Центр), 26% (Південь), 38% (Схід) і 29% (Донбас) [35, с. 6, 26].

Загалом, у свідомості українців переважають позитивні етнічні автостереотипи. В оцінках поширеності різних якостей серед українців етнічні росіяни мало відрізняються від етнічних українців, найчастіше приписують їм позитивні якості [35, с. 14]. Втім, якщо статистична чи соціологічна інформація дає нам розуміння пропорцій та значень, то для сутнісного наповнення умов та якості життя етнічних меншин необхідним є розширення джерельної бази. Кожна меншина, вочевидь, має усвідомлюватися через актуальні проблеми, які виникають залежно від різних обставин: компактності проживання, (не)прийнятних умов імміграційного законодавства в країні, де проживає переважна частина народу; задоволення політичних, матеріальних, релігійних, культурних, мовних потреб; самопозиціонування, усвідомлення меншиною своїх прав та обов'язків у суспільстві, своєї ролі в межах політичної нації тощо. Навіть названі параметри вказують на суттєві відмінності, що відтак формуватимуть портрет кожної з національних меншин України.

Часто вказані параметри розглядають у комплексі, що дозволяє краще зрозуміти етнічну «строкатість» України. Наприклад, специфічне і таке, що заслуговує на наукову увагу, є врахування інтересів національних громад, що проживають в Україні, в контексті розвитку державної мови, запропоноване у нещодавніх коментарях Міністерства освіти і науки України (щодо офіційного висновку Венеційської комісії про відповідність мовної статті

Закону «Про освіту»). У контексті подальшого налагодження діалогу із представниками національних меншин та усіх зацікавлених сторін щодо мовного питання в освіті, а також задля збереження культурної спадщини меншин МОН України пропонує окремі моделі навчання у школах з мовами меншин. Ці моделі мають враховувати освітні потреби дітей різних національних громад, зважаючи на три критерії: вразливість мови; мовне середовище, у якому проживає меншина; мовна група, до якої належить відповідна мова [38].

Перша модель передбачена для підтримки вразливих мов, що не мають власної держави для розвитку мовної термінології, а також для тих, що не живуть у середовищі власної мови (наприклад, кримські татари). Друга модель – для національних громад, мова яких належить до мов Європейського Союзу. Залежно від мовної групи та мовного середовища проживання використання цієї моделі може мати два варіанти. Перший – для громад, чия мова належить до слов'янської мовної групи та які проживають у переважно українськомовному середовищі (наприклад, польська, словацька, болгарська громади); другий – враховуватиме особливості вивчення української мови представниками інших мовних груп та які переважно проживають у середовищі рідної мови (румунська, угорська громади). Третя модель – для національних громад, материнська мова яких належить до однієї з українською мовної сім'ї, а також, що проживають переважно в середовищі власної мови. До таких мов належить російська. Діти, материнська мова яких російська, легко засвоюють українську, водночас вони здебільшого проживають у середовищі саме російської мови – у сім'ї, на вулиці спілкуються нею, переглядають фільми й телебачення російською. Єдине місце, де діти з цієї національної громади можуть вільно застосовувати державну мову, – це школа [38].

Пропонована градація пов'язує освітній і культурний рівні життя в етнічних громадах, покликається як на можливі зовнішні загрози їх розвитку, так і на внутрішні недоліки системи збереження етнічної самобутності та підтримки державної мови.

Проблеми окремих етнічних меншин в Україні, окрім освітніх чи культурних, мають виразні гетеростереотипні ознаки, зокрема

щодо ромів. Осмислюючи проблему етнічних гетеростереотипів у традиційному світогляді українців, вітчизняний дослідник Ю. Сілецький доходить висновку про вирішальний вплив на формування таких стереотипів етнокультурного чинника – помітного контрасту способу життя й культурних традицій ромів на тлі українських. Стереотип рома, на думку дослідника, сформувався в основному під впливом його кочового способу життя, утаємниченого побуту, релігійних вірувань, легковажного ставлення до труднощів життя і роботи. Одночасно сформувалися в українців й позитивні уявлення про представників окремих етносів, наприклад, про чеський та німецький народи – колоністів, від яких українські селяни запозичили чимало нового в організації сільського господарства і побуту [39].

На території України проживає близько 47,6 тис. осіб ромської національності. Найбільш компактно – у Закарпатській (14 тис.), Донецькій (4,1 тис.), Дніпропетровській (4 тис.), Одеській (4 тис.), Харківській (2,3 тис.) та Луганській (2,2 тис.) областях [26]. На жаль, і досі зберігається упереджене ставлення до ромів [40], яке іноді набуває форми своєрідної ромофобії – гострої соціальної антипатії стосовно представників ромської національної меншини, прояви неприйняття, страху, агресії, осуду щодо ромів, засудження їхнього способу життя, соціальної поведінки; намагання уникати зустрічей, спілкування, фізичного та соціального контакту з ромами, незалежно від їхнього віку, статі, суспільного статусу, зовнішнього вигляду, освіти, роду занять [41].

Зазначимо, що в Україні роми мають ті самі проблеми, що і представники цієї меншини у Європі. Йдеться не лише про суспільні упередження щодо них, але й високий рівень безробіття, низький освітній рівень, незадовільний стан здоров'я, відсутність у більшості ромів документів, низький рівень житлово-побутових умов. Подоланню такого стану має сприяти урядова «Стратегія захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини», до розробки якої були залучені представники ромських організацій і реалізація якої покликана сприяти захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини шляхом забезпечення рівних прав і можливостей, забезпечення участі ромів

у соціально-економічному та культурному житті держави, через залучення до цього процесу громадських об'єднань ромів [42].

Водночас зазначимо, що об'єднання ромів, на відміну від більшості інших об'єднань національних меншин в Україні, здебільшого є неформальними, тобто такими, які не зареєстровані належним чином в органах Міністерства юстиції України. Натомість створення організаційної основи етнічних громад в Україні у формі громадських об'єднань, товариств тощо стало невіддільною частиною збереження самобутності, артикулювання інтересів, представлення власних позицій етнічною меншиною у публічному просторі. Ці об'єднання прагнуть сконцентрувати творчі й інтелектуальні зусилля своєї громади для того, щоб спростити внутрішні ідентифікаційні пошуки, повніше користатися належними правами національних меншин, функціонувати у чинному правовому полі та володіти доступними демократичними засобами громадського моніторингу, контролю чи тиску на владу, зрештою, для того, щоб навчитися цілісно та ефективно працювати за різними напрямками – внутрішньоетнічним, міжорганізаційним, по лінії «влада – суспільство», «етнічна громада – зарубіжні партнери» тощо.

Загалом в Україні створені необхідні умови для започаткування громадських ініціатив, у т.ч. й етнополітичного спрямування. На такі структури покладаються важливі функції: організаційна, політична, соціальна, культурна, мовна, інформаційна, наукова, координаційна, правового захисту тощо.

За даними Міністерства культури України [43] станом на 01.07.2017 р. в Україні діяли 1233 громадські організації національних меншин. Здебільшого це організації культурного, просвітницького, соціального спрямування. За організаційною формою – це, переважно, товариства, спілки, асоціації, громади з такими управлінськими органами, як загальні збори, ради, правління. Аналіз забезпечення освітніх, культурних і інформаційних потреб національних меншин України засвідчив наявність розгалуженої мережі загальноосвітніх навчальних закладів з викладанням мовою національних меншин (1866 закладів), змішаних закладів та класів із викладанням мовою національних меншин – 17235. Загалом, мовою національних меншин навчається майже 1 млн учнів загально-

освітніх шкіл (956426 осіб); крім того, факультативно мови національних меншин вивчають 89157 учнів; діють 4473 недільні школи.

Станом на 01.07.2017 р. в Україні створено 119 Центрив культури національних меншин, діє 5429 аматорських колективів [43, додаток 2].

Дослідники національних меншин в Україні В. Андріяш [44], О. Биков [45], Л. Лойко [46], Г. Луцишин [47] та інші звертають увагу на високу ефективність діяльності Всеукраїнських національно-культурних товариств. Таких товариств в Україні, за даними Міністерства юстиції України, зареєстровано 40 [48]. Діяльність цих товариств має переважно культурологічний характер, оскільки саме завдяки культурі відбувається процес актуалізації етнічного інтересу, й тому, як правило, ці товариства тісно співпрацюють з національними культурними та освітніми установами.

На основі аналізу статутів товариств та об'єднань національних меншин О. Биков стверджує, що ці документи передбачають надання громадським товариствам та окремим особам правової, гуманітарної та матеріальної допомоги, можливість здійснювати неприбуткову зовнішньоекономічну діяльність. Характерним для товариств та об'єднань національних меншин є створення в їхніх структурах недільних шкіл, бібліотек, самодіяльних і художніх колективів тощо. Всі товариства національних меншин проводять роботу з вивчення рідної мови. Окремі національно-культурні товариства України мають свої власні друковані засоби масової інформації [45]. За даними Міністерства культури України станом на 01.07.2017 р. в Україні було зареєстровано 127 друкованих ЗМІ національних меншин, що видавалися загальним накладом понад 200 тис. (210516) примірників. Бібліотечний фонд видань мовами національних меншин в Україні налічує понад 40 млн (40708500) одиниць [43, додаток 2].

Громадські організації національних меншин прагнуть об'єднати зусилля, спрямовані на вирішення освітніх, культурних, соціальних питань шляхом посилення співпраці з органами місцевого самоврядування та органами державної влади. При центральних органах виконавчої влади створюються дорадчі органи з питань національних меншин. Так, у 2016 р. при Міністерстві культури

України розпочала роботу Рада національних спільнот України. Діяльність цього національно-культурного об'єднання спрямована на розвиток культур представників різних етносів, зміцнення братерства між народами, сприяння культурній автономії кожного національного товариства. Серед завдань Ради – збереження єдності української нації, цілісності території держави, досягнення миру та злагоди в суспільстві, протидія поширенню екстремізму. Спільно з урядовими структурами вона планує реалізовувати проект зі створення «Дому національностей», повернення до традиції щорічного проведення Всеукраїнського Форуму національностей [49].

Цілісність українського соціуму багато в чому визначається рівнем міжконфесійної взаємодії. Пліуралізація релігійного життя і свобода релігій – визначальна ознака перших років незалежності України, що неминуче, з одного боку, супроводжувалася відродженням численних (репресованих режимом) конфесій, поверненням до церкви різних соціальних, у т.ч. й етнічних груп, з іншого ж – природно означала появу нових суперечностей та конфліктів у поліетнічному суспільстві.

У цьому сенсі, звернемося до наукових праць С. Ліпсета, який, спираючись на історичний досвід країн Азії, Африки, Латинської Америки, також звертає увагу на важливість ролі у демократичному транзиті релігійного чинника. На його думку, демократичні цінності швидше утверджуються в середовищі протестантів, ніж серед католиків. Водночас, на нашу думку, ця теза видається дещо категоричною в контексті сучасних суспільно-політичних трансформацій, як і твердження окремих дослідників стосовно виняткової складності розвитку демократії в ісламських країнах, що зумовлено невизнанням ісламом розподілу світської та духовної влади. У цьому сенсі варто погодитися з іншим твердженням С. Ліпсета – про те, що релігійні вчення і практична діяльність мають здатність з часом змінюватися [50].

Нашу увагу у контексті розуміння етноконфесійних особливостей українського суспільства, передусім, привертає офіційна статистика. Станом на 1 січня 2017 р. в Україні нараховувалося 34385 релігійних громад (із них, що діють – 32468; не діють – 854;

незарєєстровані – 1063; центри – 90; управління – 290). Йдеться також про 515 монастирів, 72 братства, 202 духовні навчальні заклади, 12931 недільну школу, 509 мас-медіа релігійного спрямування. Серед відомостей Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України згадуються етноконфесійні релігійні організації та їх порівняноно мала частка (0,3%) у загальній структурі (див. табл. 1.3). Одночасно свою діяльність продовжують й інші релігійні громади, що мають стійку етнічну та регіональну прив'язку. Це, наприклад, Вірмено-Католицька церква в Україні (2 громади), Вірменська Апостольська церква (26), Німецька Євангелічно-Лютеранська церква (30), Закарпатська Реформатська Церква (114), Об'єднання юдейських релігійних організацій України (77), Всеукраїнський конгрес юдейських релігійних організацій (4), Обєднання хасидів Хабад Любавич юдейських релігійних організацій України (108), релігійні організації прогресивного юдаїзму (40), інші юдейські релігійні організації (47), Духовне управління мусульман України (112), Управління мусульман України «Умма» (21), Духовне управління мусульман Криму (4), Духовний центр мусульман України (17), Духовний центр мусульман Криму (2), Релігійне управління незалежних мусульманських організацій України «Київський Муфтїят» (1), Незалежні релігійні організації мусульман (76), Шітські релігійні громади (9) [51].

Таблиця 1.3.

Етноконфесійні релігійні організації в Україні*
(станом на 1 січня 2017 р.)

Релігійні організації	Релігійні громади (кількість)	Священнослужителі (осіб)
Релігійні організації караїмів	4	3
Релігійні організації корейської християнської методистської церкви	1	1

Продовження табл. 1.3.

Релігійні організації даосизму	2	—
Окремі етноконфесійні релігійні організації	3	1
Всього етноконфесійних релігійних організацій	10	5

* Складено за [51].

Мережа церков та релігійних громад в Україні свідчить про високу цінність принципу свободи совісті, порівняно ліберальне законодавство у цій сфері, широкі соціальні можливості етнічних громад та їх духовних лідерів до самоорганізації, певну популярність в українському суспільстві церковної місії, духовних практик.

Утім, релігійні переконання та ступінь релігійної ідентичності у суспільстві неоднорідні, що можна відстежити за динамікою громадської думки. На цьому, зокрема, наголошують експерти Центру Разумкова. Так, у 2017 р. у Західному регіоні важливість релігії відзначали 90% опитаних, у Центральному – 53%, на Донбасі – 50%, Півдні – 39%, Сході – 32%. До того ж релігія є істотно важливішою для етнічних українців (57%), ніж для етнічних росіян (36%). Така сама тенденція серед україномовних респондентів (66%), порівняно з російськомовними (36%) та двомовними (48%). Жителі Західного регіону України також значно більшого значення, ніж у інших регіонах, надають вихованню релігійності (40%, тоді як в інших – від 6% до 8%), слухняності (34%, в інших – від 12% до 26%), і меншого значення – вихованню самоствердження (25%, в інших регіонах – від 32% до 50% [35, с. 10].

Характерно, що соціологічні зрізи деякою мірою корелюються зі статистичними відомостями. Так, уже згадана вище значна кількість релігійних організацій в Україні досить характерно розподілилася за областями: найбільше – у Центрі та на Заході країни, найменше – на Сході та Півдні (див. рис. 1.2). При цьому певним винятком є Донецька область. Якщо Львівська область налічує 3128 релігійних громад, Вінницька – 2178, Хмельницька – 1955, Закар-

патська – 1953, то Донецька замикає цю умовну п’ятірку лідерів, де уповноважені органи нарахували 1880 релігійних громад.

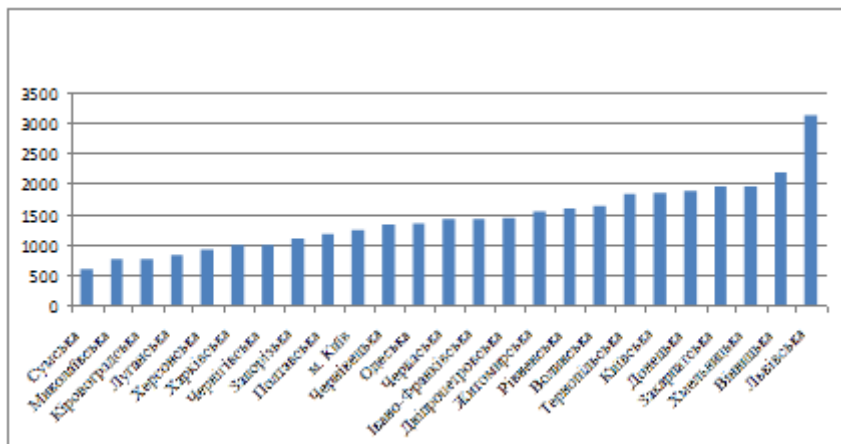

Рис. 1.2. Кількість релігійних організацій в областях України (станом на 1.01.2017 р.) *

* Складено за: [51].

Загалом регіони й етнічні меншини України суттєво відрізняються за релігійним впливом. Приміром, соціологічні дослідження доводять, що низький рівень етнічної самоідентифікації на доволі високому Донбасі доповнювався також низьким ступенем релігійності. Водночас, як і у всеукраїнському масштабі після затяжного періоду радянських переслідувань, – мережа релігійних організацій тут суттєво зростала. Зростали й прагнення політичних сил інструменталізувати такі організації у своїх цілях. Як і назагал в Україні, на Донбасі спостерігалось домінування православ'я, та в умовах географічної близькості до Росії саме тут воно набуло ознак «політичного православ'я» як частини ідеології «русского мира».

Нині представники різних релігійних громад активно співпрацюють між собою, що дозволяє їм краще комунікувати з державою, міждержавними організаціями, віряними. На початок 2017 р. в Україні діяли такі міжрелігійні та міжконфесійні об'єднання, як Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій, Рада

евангельських протестантських організацій, Нарада представників християнських церков України, Українська міжцерковна рада та інші. Черговим кроком до посилення міжконфесійного діалогу стало створення в січні 2017 р. Всеукраїнської ради релігійних об'єднань із представників релігійних організацій зі всеукраїнським статусом, що репрезентують достатньо широкий спектр релігійних напрямів в Україні. Серед них етноконфесійні утворення мусульман (Духовне управління мусульман України «УММА»), юдеїв (Релігійне об'єднання прогресивного юдаїзму), а також Апостольська православна церква в Україні, Рідна українська національна віра, Національні Духовні Збори Бахаї України, Центр громад свідомості Крішни в Україні. Академічну релігієзнавчу спільноту в Раді представляє Українська асоціація релігієзнавців. Новостворена Рада вже активно співпрацює з Департаментом у справах релігій та національностей Міністерства культури України [52].

Варто зазначити, що, згідно з результатами дослідження, більшість опитаних українців (74%) зараховують себе до православ'я, 8% – до греко-католицизму, майже по 1% – до римо-католицизму і протестантських церков. «Просто християнами» себе вважають 8,5% опитаних. Не відносять себе до жодного з релігійних віросповідань 6% (цит. за [53, с. 13]). Серед тих, хто вважає себе православними, відносна більшість (38%) вказала на свою прихильність до Української православної церкви Київського патріархату, майже 20% – до Української православної церкви Московського патріархату, 1% – до Української автокефальної православної церкви, а 39% – вважають себе просто православними [54].

Результати дослідження виявили досить суттєві відмінності показників регіонального розподілу прихильників УПЦ КП й УПЦ (МП). До УПЦ КП найчастіше зараховують себе віряни Західного та Центрального регіонів України, до УПЦ (МП) – населення Півдня та Донбасу. Тим не менше, навіть у південних і східних областях (крім Донбасу та Одещини) прихильників УПЦ Київського патріархату більше, ніж Московського. При цьому, чим далі на Південь і Схід, тим більше опитаних вважають себе «просто православними» і не зараховують до жодної православної юрисдикції (див. табл. 1.4.).

Таблиця 1.4.

Релігійні вподобання населення України*

Розподіл відповідей респондентів на запитання:

«До якої саме православної церкви Ви себе відносите?» (%)

Область	УПЦ КП	УПЦ МП	УАПЦ	Важко відповісти	«Я просто православний»
Івано-Франківська	76	2	10	0	8
Львівська	71	5	15	0	9
Тернопільська	63	11	16	0	9
Херсонська	54	15	0	0	29
Київська	53	14	0	0	31
м. Київ	52	8	2	0	37
Волинська	62	28	0	0	20
Рівненська	51	33	0	0	17
Полтавська	47	15	0	0	36
Черкаська	46	13	0	0	37
Вінницька	44	17	0	0	33
Закарпатська	42	33	0	0	25
Житомирська	41	19	0	0	38
Чернігівська	39	27	0	0	30
Хмельницька	38	30	3	0	29
Дніпропетровська	33	14	0	0	51
Чернівецька	28	53	0	0	18
Кіровоградська	27	7	0	0	64
Запорізька	27	17	0	0	54
Сумська	24	21	0	0	50
Харківська	23	13	0	0	60
Миколаївська	21	12	0	0	61
Одеська	21	31	0	0	46
Донецька	14	35	0	0	50
Луганська	5	47	0	0	47

*Складено за результатами спільного дослідження «Центру соціальних та маркетингових досліджень SOCIS», соціологічної групи «Рейтинг», Центру Разумкова, КМІС. Вибірка становить 25000 респондентів (по 1000 на область), репрезентує доросле населення області в цілому за ознаками: стать, вік (від 18 років), тип поселення (місто/село). Помилка репрезентативності дослідження: для загальнонаціональних показників – не більше 0,9%, для обласних – не більше 3,1% [54].

Важливим поступом у розв'язанні проблем міжконфесійного діалогу, духовної та національної єдності українського народу, розвитку релігійних свобод в Україні стало звернення ієрархів українських церков, Президента України та Верховної Ради України до Вселенського Патріарха про автокефалію Православної церкви в Україні [55; 56].

З опитування Інституту соціології НАН України, проведеного наприкінці 2016 р., випливало, що 21,3% українців підтримують створення єдиної помісної православної церкви державою, а 35,7% опитаних вважають, що цим мають займатися самі віряни. У той же час, 32% респондентів упевнені, що об'єднання церков обмежуватиме право на вибір конфесії, і 21,7% українців вважають, що «не варто звертати уваги на заклики розкольників і єретиків». В аналогічному опитуванні Центру Разумкова за березень 2016 р. зазначалося, що об'єднання православних церков України підтримують 23,6% громадян, при цьому 24,4% хотіли б згуртування православних довкола Української православної церкви Київського патріархату. Лише 10% респондентів вважають, що українська церква має залишатися невіддільною частиною російської [57].

Показовими є результати соціологічного опитування Центру Разумкова, проведеного в травні 2018 р. – вже після проголошеної Президентом України й підтриманої Верховною Радою України ініціативи: тільки 10% населення України не підтримує надання автокефалії Православній церкві в Україні, тобто вони виступають за збереження статусу в складі Російської православної церкви, понад 50% вважають, що віряни мають об'єднатися навколо Київського патріархату чи навколо ідеї помісної церкви, але це повинна бути своя автокефальна церква. Соціологи стверджують, що підтримка Московського патріархату майже втричі нижча, ніж Київського патріархату. На думку соціологів, не менше половини громад УПЦ (МП) перейдуть у єдину помісну Українську православну церкву [58].

Загалом етноконфесійну ситуацію у незалежній Україні характеризує досить високий рівень релігійної свободи, світоглядного плюралізму. Історія та сучасний стан державно-конфесійних та міжконфесійних відносин в Україні, безумовно, потребують пос-

тійного наукового пошуку та багатосторонніх діалогів. Реалії гібридної війни актуалізують питання реєстрації релігійних організацій в Україні, інституалізації військового духівництва (капеланства).

Особливо дискусійними в Україні залишаються питання освіти як простору формування світоглядного плюралізму, завдань та методології викладання курсів релігієзнавства у середній та вищій школі, загалом співпраці державних, наукових, освітніх закладів із релігійними організаціями. Дедалі глибше відчутні розколи між світоглядною релігійністю людей та їх церковною ідентичністю, що також потребує наукових обґрунтувань і етнополітичних оцінок.

1.3. Особливості розвитку та напрями консолідації української політичної нації

Сучасні суспільно-політичні процеси, внутрішні й зовнішні контексти політичних подій спонукають до пошуку ресурсів і шляхів суспільної консолідації, якомога ефективнішого використання можливостей і потенціалу перехідного суспільства. Тих можливостей, які сприятимуть розвитку соціально-економічної інфраструктури, політичної системи, мережі культурних, освітніх, наукових організацій. Тривалий період невизначеності, «багатовекторності», зрештою, завершується – Україна зробила свій цивілізаційний вибір і, хай поступово, але рухається складним шляхом побудови міцної держави із чіткими правилами суспільно-політичного життя та спільної системи ціннісних координат. Готовність українського суспільства протистояти зовнішнім посяганням виявилась об'єднуючим маркером сучасної української політичної нації. Шлях до її розвитку лежить через інтеріоризацію європейських цінностей, через самоусвідомлення, прийняття патріотичного обов'язку як необхідності, як способу самореалізації.

Сучасна політична наука розглядає українську політичну націю як відкриту політичну спільноту, що історично склалася на території України і усвідомлює себе як український народ [59, с. 628–632]. Концепція політичної нації стала предметом дослідження вітчизняної етнополітології – науки, що, за визначенням В. Євтуха, вивчає етнічні явища та процеси у їх зв'язку з політикою, зокрема, їх вплив

на суспільно-політичні процеси, на формування політики держави в етнонаціональній сфері; участь етнонаціональних спільнот у суспільних та політичних процесах, управління етнонаціональною сферою розвитку поліетнічного суспільства [60, с. 126]. Сформувалося широке предметне поле наукового пошуку, спрямованого на визначення політичного змісту етнічності, зокрема, в системах відносин «держава – етнічні спільноти», «політичні партії/громадські формування – етнічні спільноти»; визначення рушійних сил та політичних мотивів етнічних та національних рухів; кореляцію політичного вибору з етнічними ідентифікаціями; політико-правової суб'єктності етносів, націй, національних/етнічних меншин. Поряд із засадами та принципами етнонаціональної політики постають проблеми практичної політики держави щодо регулювання міжнаціональних, міжетнічних відносин, запобігання дискримінації; збереження і зміцнення етнополітичної стабільності як чинника національної безпеки; проблеми реалізації політики самореалізації людини як представника певного етносу.

Вітчизняні етнополітологи запропонували низку підходів до концептуалізації феномену української політичної нації. Наприклад, В. Крисаченко описує формування української політичної нації сучасного типу як певну «стратегему консолідації суспільства», визначення пріоритетності загальнонаціональних цінностей для всіх громадян України у контексті розбудови держави як гаранта прав і свобод людини, національної безпеки і захисту національних інтересів. Українська політична нація, на думку науковця, формується на критеріальній основі самоідентифікації людини як громадянина України і визнанні певних цінностей, насамперед гуманістичних, соціально-політичних, спільних та смислоснацимих для всіх громадян [61, с. 94].

Я. Грицак звернув увагу на необхідність визначення – моделлю якої нації (етнічної чи політичної) є сучасна Україна. Така невизначеність, на думку дослідника, закладена у Конституції 1996 р., де поняття «український народ» (етнічна модель) та «народ України» (політична модель) уживаються впереміш і без логічної послідовності. Ця обставина, як вважає науковець, багато в чому зумовлює політичну невизначеність в Україні, коли ані етнічна, ані полі-

тична модель не втілюється у життя. Водночас, підкреслює Я. Грицак, власне й сам поділ на етнічні та політичні нації є досить умовним, адже у світі є дуже мало чисто етнічних націй; майже всі політичні нації формуються навколо одного чи декількох етнічних ядер [62].

Аналізуючи суспільно-політичний розвиток протягом 25 років незалежності, фахівці Інституту історії України НАН України відзначають: «славнозвісний конфлікт між "двома Українами", будучи смисловим віддзеркаленням геополітичної напруги, був, власне, конфліктом не так між двома національними проектами (українським і російським), як між двома політичними проектами сучасного світу: між тим, який уважає, що нації та національні ідентичності є віссю сучасного світобудування, і тим, який так не вважає, залишаючись у своїй суті імперським» [63, с. 481].

Водночас, практика державотворення спростовує доцільність і продуктивність концепту «двох Україн». Підтвердження цього можуть слугувати й результати соціологічних досліджень, проведених в Україні. Наприклад, у звіті «Українці про історію, культуру та польсько-українські відносини», підготовленому за результатами опитування, проведеного наприкінці 2016 р. Національним центром культури, Інститутом політичних досліджень Польської академії наук, а також Соціологічною групою «Рейтинг», ідеться про те, що наявні міжрегіональні розбіжності в українському суспільстві не є підставою для твердження про те, що за своєю ідентичністю існують дві (по обидва боки Дніпра) або чотири (Захід, Центр, Схід і Південь) України. Загальна картина лише підтверджує регіональні відмінності, а протягом останніх років, під впливом воєнної загрози, відбулася консолідація українського суспільства [64].

Щоправда, є і децю інші позиції. Такою, приміром, є нещодавно опублікована візія Української Миротворчої Школи³. У

³ Українська Миротворча Школа – коаліція, що у 2014 р. об'єднала аналітичні центри, освітні, правозахисні, великі мережеві організації з розгалуженим представництвом в Україні та за кордоном, активістів і громадські організації в регіонах, державні інституції, які займаються виробленням політики в галузі безпеки, освіти і науки, національної пам'яті, контролем публічних фінансів, організації з України, Польщі, Чехії та Нідерландів.

підготовленій цією фундацією «Стратегії подолання поділеного і травматичного минулого. Коротке бачення для України» сама Україна представлена як така, що лишається розділеною на 4 історичні макрорегіони – Захід (Волинська, Рівненська, Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська та Чернівецька області. Закарпатська область демонструє певну окремішність на тлі решти областей макрорегіону), Центр (Житомирська, Київська, Чернігівська, Сумська, Полтавська, Хмельницька, Вінницька, Кіровоградська області), Схід (Харківська, Луганська, Донецька), Південь (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька та Дніпропетровська області). Ці макрорегіони дослідники виокремлюють не тільки на підставі соціологічних досліджень, але і на основі аналізу великих масивів інформації (електоральні уподобання українців протягом минулого десятиліття, матеріали перепису населення 2001 р., місцева маркерна топоніміка тощо). Разом з тим автори наголошують, що цей поділ не несе загроз національній єдності, адже і динаміка ставлення до маркерних питань і в окремих регіонах, і у вікових розрізах показує доволі динамічні консолідаційні процеси [65]. Такий висновок є співзвучним розглянутим вище міркуванням та у, будь-якому разі, актуалізують завдання з подальшої розбудови політичної нації в Україні.

Наукові пошуки відображаються або взаємодоповнюються у окремих культурних, мистецьких, творчих проектах. Серед останніх тематичних проектів – альманах «Національна ідея модерної України» – реалізоване у 2017 р. літературно-мистецьке видання, до якого увійшли інтерв'ю з митцями, літераторами, філософами, лідерами думок щодо різних форм української ідентичності, шляхів розвитку суспільства та держави в контексті викликів сучасності [44]. Проект супроводжувався потужною інформаційною кампанією, що періодично актуалізувала відповідний дискурс національного єднання, ідентичності, порозуміння у суспільстві.

Актуальною й важливою є проблема визначення регіональних особливостей етнополітичних процесів в Україні, їх впливу на консолідованість політичної нації. Зазначимо, що поняття «регіон» – досить умовне. Воно часто використовується політиками, розвивається в медіа-представленнях, але при цьому не має

адекватного відображення в адміністративно-територіальному устрої України. Такий суперечливий підхід дещо ускладнює сприйняття проблематики на рівні повсякденного політичного мислення громадян, у державотворчому процесі, на міжнародному рівні позиціонування України.

Чіткого визначення поняття «регіон» та його меж немає, як і немає змістовного роз'яснення його сутності. Попри відсутність визначення цього поняття в адміністративно-територіальному сенсі воно з'являється на офіційних сайтах органів державної влади, у діючих нормативних документах, законопроектах, назвах державних посад, найменуваннях державних органів.

Наприклад, офіційний сайт Міністерства закордонних справ України, надаючи інформаційну довідку «Про Україну», розподіляє відповідний матеріал за рубриками «Регіони України». При цьому в рубриці розміщено адміністративну карту країни, поділену на області, які, вочевидь, і подаються як регіони [66]. На сайті Міністерства юстиції України у розділі «Реєстр громадських об'єднань» серед опцій територіального поділу існує поняття «регіон» [67]. Власне, ця практика цілком відповідає суперечливим формулюванням окремих нормативних актів України. Сучасні урядовці до певної міри керуються прийнятим ще у 2005 р. Законом України «Про стимулювання розвитку регіонів», у якому термін «регіон» вживається у значенні території Автономної Республіки Крим, області, міст Київ та Севастополь [68].

Використання цього поняття, без чіткого його визначення, створює очевидну плутанину, позаяк увійшло у нашу мову, фігурує у численних соціологічних опитуваннях, політологічних та інших соціально-гуманітарних дослідженнях, уже традиційно є предметом етнополітичних розвідок.

Розширюється методологічне поле сучасних досліджень суспільно-політичного життя. До складових, що досліджуються, додаються нові – регіональні, ідеологічні, професійні, урбанізаційні, елітарні, мережеві та інші. Послідовно реалізують такий підхід і українські дослідники, осмислюючи передумови і перспективи нової національної, регіональної та міжнародної політики, своєрідного «перезавантаження» на принципах толерантності, рівноправності,

демократії, суворого дотримання прав людини, міжнародної безпеки, поваги суверенітету держав, їх права на власний шлях розвитку. Пошук адекватних ідейних, ціннісних основ регіональної співпраці на засадах демократизму та гуманізму має враховувати соціокультурне, цивілізаційне різноманіття, уникати односторонньої ідеологізації, орієнтуватися на забезпечення солідарності, базових соціальних, економічних, політичних, громадянських прав, захист культурно-історичної спадщини [69].

Арсенал сучасних міждисциплінарних методів дослідження дозволяє розвивати ідею територіальної різноманітності, виходячи з етнічних особливостей. У цьому ключі цікавим видається погляд на регіони України з точки зору етнічного картографування. В останні роки науковці активніше досліджують геопросторову специфіку етнокультурних проблем України. Етнічний склад населення в межах територіальної етнічної спільності визначається співвідношенням частки корінного етносу та представників національних і етнічних меншин. Так, присутність представників некорінних етносів у населенні територіальної етнічної спільності зумовлює ступінь її неоднорідності. Цей ступінь і визначається показником етнічної мозаїчності населення, що зростає у разі зменшення частки корінного етносу. І навпаки – якщо статус титульної нації посилюється, етнічні групи все більше уподібнюються до неї у своїх релігійних, культурних, соціальних, електоральних та інших практиках, а показники етнічної мозаїчності населення в таких умовах зменшуються. Найчастіше для розрахунку відповідного показника застосовується індекс етнічної мозаїчності Б. Еккеля. Такий індекс вітчизняними науковцями на базі результатів Всеукраїнського перепису вже розраховано [70]. Ми ж спробуємо по-новому його візуалізувати та актуалізувати у світлі сучасних реалій війни та окупації, регіонального виміру проблематики формування політичної нації (див. рис. 1.3).

Мабуть, жодні зі згаданих у нашому дослідженні соціологічних оцінок чи статистичних розрахунків так достеменно не показали реалії сучасного суспільно-політичного життя в Україні, як цей рисунок. Усі лінії розподілів, умовні точки розмежувань не увираз-

нювали ареалів та зон реальних ризиків дезінтеграції українського суспільства настільки чітко, як дозволяє це зробити розрахунок індексу мозаїчності населення областей. Найвищі значення індексу характерні для Автономної Республіки Крим (0,59), Одеської (0,56), Донецької (0,53), Луганської (0,51), Запорізької (0,44) областей, м. Севастополя (0,44), а також, трохи меншою мірою, – для Харківської (0,43), Чернівецької (0,40), Закарпатської (0,36) областей. Це регіони реальних та потенційних загроз національній цілісності й суверенітету України, області, що потребують особливої уваги з позицій консолідації української політичної нації. Водночас Тернопільська (0,04), Івано-Франківська (0,05), Волинська (0,06) та Рівненська (0,08) області показали найнижчі значення індексу. Вочевидь, процеси асиміляції національних меншин тут відбувалися активніше, а отже, їх досвід потребує вивчення та систематизації для використання його в тих регіонах, де можливі прояви екстремізму та сепаратизму. Для інших областей характерний середній ступінь етнічної мозаїчності – вони, вочевидь, і повинні становити основу формування української політичної нації.

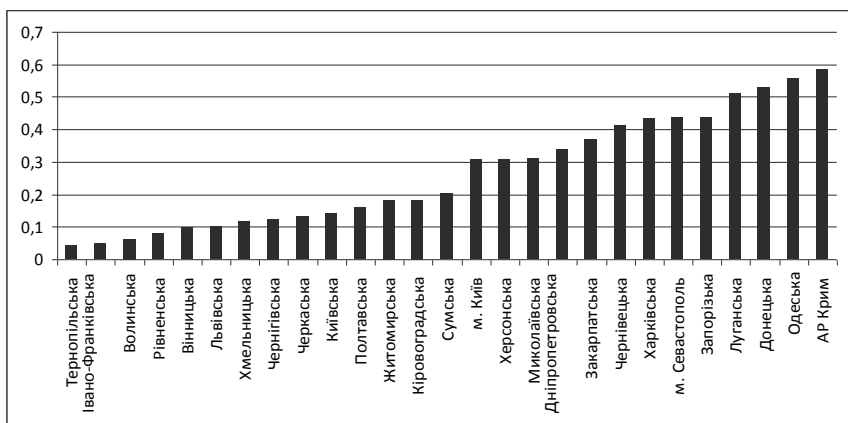

Рис. 1.3. Етнічна мозаїчність населення областей України (станом на 2001 р.) *

*Складено за [70].

З наведеного видно, що сучасні науковці відійшли від адміністративного розуміння регіонів України, дедалі рідше практикують географічний принцип поділу країни на Північ, Південь, Схід та Захід та вже з поч. ХХІ ст. вирізняють такі регіональні субкультури, що включають все більше взаємозумовлених характеристик та параметрів.

Звернімося, приміром, до напрацювань Г. Палій, яка робить спробу проаналізувати регіональний зріз України як основу національної ідентичності. Так, автор вирізняє ідентифікаційні суперечності початку 2000-х рр., що властиві, передусім, прикордонним регіонам – Галичині, Закарпаттю, Буковині, АР Крим, Донбасу. Урбаністичний вимір дослідниця накладає на регіональний: відмінності у географічно найбільш віддалених містах Східного і Західного регіонів (у Донецьку і Львові) дають підстави для висновків про специфіку цих регіонів. Для представників Донецька пріоритетними визначаються соціально-професійні, вікові, політико-ідеологічні й геополітичні (з орієнтацією на радянське, російське) чинники ідентичності, а для представників Львова – етнічні, релігійні, національні. Водночас, як показали дослідження, помітним виявилось «зближення ідентифікаційних моделей» молодшого покоління. Разом з тим, змінюється специфіка мовної, етнічної, конфесійної орієнтації регіонів. Це дозволило дослідниці стверджувати, що в Україні етнокультурні ареали відрізняються від українського етнічного та культурного середовища, утворюють громади компактного і дисперсного розселення (росіяни, кримські татари, угорці, румуни, поляки тощо), чия кількість є вагомим чинником розвитку окремих регіонів. Зажною областю дослідниця визначає багатогранні характеристики, за якими й групує відповідні регіони: 1) східні, південні і, дещо меншою мірою, центрально-східні регіони (незначна частка громадян з українською етнічною та національною ідентифікацією, що простежується за низкою параметрів; значна частка тих, хто ідентифікує себе з Росією чи СРСР; підвищена регіональна ідентифікація); 2) західні і центральні регіони (виразніша і стабільніша українська етнічна ідентичність, застосування української мови та схвалення її статусу як державної, належність здебільшого до українських конфесій (зокрема,

Української греко-католицької церкви, Української автокефальної православної церкви, Української православної церкви Київського патріархату та ін.), активніша позиція щодо зміцнення державності й становлення нації [71].

Перспективним видається погляд на регіональні особливості етнополітичних процесів з позицій сучасних студій національної пам'яті. У теперішніх українських реаліях науковці дедалі частіше послуговуються поняттям «регіональна пам'ять». Його розгорнуте визначення та осмислення в українських контекстах знаходимо у статті О. Любовець [72, с. 303–305]. Регіональна пам'ять трактується нею як одна із форм суспільної пам'яті, сукупність знань, уявлень, оцінок минулого, які справили вирішальний вплив на розвиток певного регіону, зафіксувалися у свідомості його населення. Феномен пов'язаний із самоідентифікацією населення як частки певної території, регіону, краю; залежить, на думку дослідниці, від низки чинників (історичного, етнічного, етнографічного, геополітичного, соціокультурного, культурно-освітнього). У межах українського етносу наявні у деяких районах місцеві самоідентифікації на рівні субетносів – бойки, лемки, гуцули, русини та ін. – можуть слугувати передумовою для певної відмінності у сприйнятті історії регіону та держави загалом. Також в Україні на окрему увагу заслуговує центральне або прикордонне розташування того чи іншого краю. У пам'яті й свідомості населення центральних регіонів домінує ідентифікація себе з територією, навколо якої проходили консолідаційні державотворчі процеси.

Натомість населення пограниччя постійно перебуває під впливом сусідніх держав, що може створювати ситуацію складного переплетіння територіальних інтересів прикордонних народів, сприяти формуванню історичної спільності, кореляції регіональних моделей пам'яті. Студії пам'яті дозволяють по-новому актуалізувати й дискурс національної самосвідомості. Зокрема, високий рівень національної самосвідомості населення Західної України та західноєвропейський вектор соціокультурної орієнтації зумовлюють сприйняття ним історичних подій та державних постатей у контексті українського національного інтересу, а період радянської історії класифікувати як окупаційний. Водночас, у колективній пам'яті

більшості мешканців Сходу та Півдня України, що відрізняється соціокультурною біполярністю, історичне минуле і регіону, і країни загалом сприймається не як окремий повноцінний і самодостатній процес, а як частина загальноросійської та радянської історії [72, с. 303–305].

Таке осмислення регіональних та етнополітичних процесів у вимірі історичної свідомості та комеморативних практик видається досить перспективним напрямом окремих досліджень. Водночас, механістичні підходи до поділу регіонів є досить непродуктивними, можуть створювати додаткові перешкоди консолідації політичної нації. Наш час потребує такого уявлення про територіальну організацію суспільно-політичного життя, що враховувало б її історичну, поліетнічну, мовну, культурну специфіку.

Досить продуктивним тут вбачається активне використання у публічному дискурсі понять «об'єднана територіальна громада», «область», можливо, й історичних форм – «край», «земля» та ін. Нижче спробуємо осмислити саме регіональні особливості етнополітичних процесів в Україні та ті поширені асоціації, які за роки незалежності склалися довкола тенденції регіоналізації.

Регіони України часто вирізняються саме за політичними уподобаннями, принаймні відповідні уявлення міцно закріплюються ЗМІ усіх рівнів та поступово усвідомлюються мешканцями цих регіонів. Важливим тут може бути показник здатності до змін, перегляду власних поглядів та ідеалів у політиці. Цікавим у цьому сенсі видається соціологічний зріз, запропонований Інститутом соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України «Фініш парламентських перегонів...», що проводився 13–19 жовтня 2014 р. Зокрема, тут ідеться про те, що частка виборців, які вважають, що не змінювали свого ставлення до політичних партій упродовж парламентських перегонів, становить близько 47% – загалом по Україні. Тих, у кого таке ставлення змінювалось істотно – 14,3%; змінювалося, але неістотно – 26,2%. При цьому, привертає увагу саме регіональна відмінність: про незмінність власних політичних переваг заявили на Півдні – 61%, Сході – 53%, Заході і в Центрі – близько 41% респондентів [36].

За цим самим опитуванням з'ясовуємо, що різко поляризує за регіональною ознакою громадська думка з приводу відповідальності за сьогочасну війну. Твердження «Нинішня українська влада розв'язала на Донбасі нікому не потрібну війну» (одного з основних передвиборчих месиджів Політичної Партії «Опозиційний блок») у Західному й Центральному регіонах підтримало, відповідно, 19,8% і 22,2%, заперечило 58,3% і 57,1%. Водночас на Сході та Півдні, навпаки, його поділяють 44,1% і 45,4%, водночас не поділяють 37,1% і 35,7% [36].

Погодимось з В. Котигоренком, який звертає увагу на регіональний розподіл електоральних симпатій по осі Схід – Захід у період кампанії 2005 – 2006 рр. під час виборів до парламенту та представницької влади на місцях, а також під час дочасних, 2007 р., виборів до Верховної Ради України. Тоді активно використовувалася тематика: України унітарної чи федеративної; однієї чи двох державних мов, НАТО чи Росія, Європейський Союз чи СНД і Єдиний економічний простір. Ці питання актуалізували задля мобілізації своїх виборців. Відповіді та результати голосування за різні політичні сили суттєво різнилися на Заході і Сході, у Центрі та на Півдні країни. Однак регіональний розподіл електоральних симпатій, на переконання вченого, так і не став чинником суспільного протистояння. Навпаки, він посилив усвідомлення цінності громадянського порозуміння. В усіх регіонах серед населення різних національностей відбулося помітне зростання національно-державного самоусвідомлення [73, с. 92].

Тож все більше поширеним і таким, що потребує значних наукових зусиль, є аналіз етнополітичної проблематики в Україні на рівні окремо взятих регіонів. Такий підхід вимагає високого ступеня залученості до регіонального життя на місцях, значної мобільності, глибокої обізнаності в історії, структурі, особливостях краю та, одночасно, розуміння його у загальноукраїнських та геополітичних контекстах. Нижче розглянемо лише найхарактерніші риси, які в ході подібних досліджень вдалося зібрати вітчизняним науковцям щодо окремих регіонів України. Ці спроби увиразнять та, водночас, допоможуть краще проаналізувати стан, можливості та перспективи розвитку української політичної нації.

Періодично резонансними для України є питання інтеграції етнічних меншин у **Закарпатті**. Із завершенням Другої світової війни в складі УРСР утворилася Закарпатська область. Відтоді заможні громадяни угорської, чеської, німецької національностей, які проживали у цій місцевості, оголошувалися ворогами народу, а їхнє майно було націоналізовано або конфісковано. Трагічною й такою, що досі живе у пам'яті угорців, була доля репресованих радянською владою чоловіків цієї меншини, що колективно обвинувачувались у «військових злочинах» й етаповані до сталінських виправно-трудових таборів. Ліквідовувалися школи з німецькою, єврейською, ромською мовами навчання. Проте навіть за таких історичних перипетій Закарпатська область залишається певним прикладом толерантного співжиття представників різних національностей та віросповідань.

Високий індекс етнічної мозаїчності регіону робить його особливо вразливим до зовнішніх інформаційних провокацій, періодичного «пересмикування» тут різноманітних символічних чинників – мовних, етнічних, культурних тощо. У цьому контексті варто розглядати феномен «політичного русинства», апологети якого намагаються ідеологічно відокремити корінне населення краю, регіональну русинську самосвідомість від решти етноукраїнського загалу, домогтися адміністративного й навіть державно-політичного самовизначення русинів як окремого народу. Антирусинський (антиукраїнський) характер політичного русинства розкриває у своїх наукових працях М. Панчук (див., наприклад, [74; 75]).

Прикметно, що ініціатори руху орієнтуються на Росію та користуються певною підтримкою частини місцевого населення. Серед етнополітичних викликів Закарпаття – й ініціатива угорців щодо утворення на території області угорського автономного національно-територіального округу.

Так, регіон дедалі частіше перебуває у центрі уваги державних структур. За інформацією Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України в області активно працюють товариства національних культур, діють міжнародні угоди про співпрацю у сфері освіти та культури, багато років функціонують школи з угорською та словацькою мовами навчання,

започатковуюються в школах і додаткові предмети з вивчення (як другої іноземної мови або в недільних школах) угорської, чеської, польської, вірменської та німецької мов [76]. Потужними регіональними силами з деякими політичними амбіціями є Товариство угорської культури Закарпаття, Закарпатська обласна спілка «Дачія», Ужгородська культурно-освітня організації «Матіца словенська», які найпоспідовніше в Україні відстоюють права, відповідно, угорської, румунської та словацької меншин. Карпатський регіон нині потребує дійсно якісних, консолідуючих діалогів, налагодження стійких каналів комунікації центр – область, розвитку зрозумілих (мовами меншин) версій державного інформування тутешнього населення, яке все ще залишається великою мірою ізольоване, а отже, і вразливе до зовнішніх впливів.

Давню історію у складі різних державних формувань має **Галичина** – впізнавана на Заході та позначена низкою міфів і стереотипів всередині країни. Як колишня коронна земля Австро-Угорщини, колись поліетнічна місцевість – відомий край порівняно мирного співіснування українців, поляків, євреїв, німців, вірмен та представників інших національностей – нерідко згадувалася як винятковий зразок міжнаціонального порозуміння. Сучасна Австрія, деякою мірою Польща все ще зберігають певне «колонізаторське» ставлення та сентимент до цієї землі, ностальгійні чи ідилічні історії, пов'язані з цим краєм.

У історії ж сучасної України цей регіон виразно заявив про себе з першими спробами відновлення незалежності. Лише тут 17 березня 1991 р. поряд з безнадійним Всесоюзним референдумом про збереження СРСР, а також обережним республіканським референдумом (на ту саму тематику, але зі згадкою Декларації про державний суверенітет України) відбувся унікальний обласний референдум мешканців Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей. Напередодні так звана Галицька асамблея (представники виконавчої влади трьох згаданих областей) ухвалила рішення провести обласні референдуми, на які винести питання, що суттєво вирізнялося поміж інших: «Чи хочете Ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно розв'язує всі питання внутрішньої і зовнішньої політики, забезпечує рівні права громадянам,

незалежно від їхньої національної та релігійної приналежності?». Сміливі формулювання у бюлетені знайшли відгук у місцевого виборця. Ствердно відповіли на запитання 88,3% виборців трьох областей. На загальному тлі результат референдуму видається ще наочнішим. Наприклад, у Львові «так» відповіли:

- на союзне запитання – 16,4% виборців;
- на республіканське запитання – 30,1% виборців;
- на запитання обласного референдуму – 89,6% [77].

Потужний протестний потенціал вирізняє цей край з-поміж інших і донині. Водночас, результати опитування української молоді, здійсненого у 2014 р. [36], засвідчують, що за патріотичністю настроїв, консервативністю поглядів, мовною ідентичністю цей регіон уже меншою мірою відрізняється від, наприклад, Півночі чи Центру України. З відкриттям кордонів, налагодженням спільних освітніх, культурних обмінів, розвитком трудової міграції у перспективі подальших етнополітичних відносин і процесів портрет регіону, вочевидь, буде змінюватися. Загалом же поліетнічний склад врівноважується тут стійкою державницькою ідентичністю.

Мозаїчною в етнополітичному плані є і сучасна **Буковина**, на що також вплинули політико-історичні передумови, географічне положення, демографічні та інші чинники. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. у Чернівецькій області проживали представники 76 етносів: зросла частка українців, румунів, зменшилася ж питома вага молдован, росіян, євреїв, поляків та білорусів [26]. Досвід Австро-Угорської та Російської імперій, згодом румунізації населення краю, пізніше загальнорадянські практики етнічного вирівнювання, зрештою, підтримка незалежності України сформували сучасний портрет регіону.

На особливості цієї «етноконтактної зони» звертає увагу І. Костащук. Він доводить, що Чернівецька область поєднує українські та частково румунські етнічні території, українсько-румунське і українсько-молдовське пограниччя, де в наявності є поселення етнічних сусідів, межує з румунськими та молдовськими етнічними землями. Значний вплив на національну структуру населення мають міграційні процеси в регіоні. Релігійний склад населення корелює з його національною структурою, що найбільше відбивається в

географії православних, греко-католицької, римо-католицької та старообрядницької релігійних конфесій [78].

Сучасні етнополітичні обриси регіону значною мірою залежать від його кадрового, творчого, інноваційного капіталу. Над формуванням такого нині активно працюють інтелектуальні осередки в області. Зокрема, великою мірою міжетнічне порозуміння в регіоні залежить від активної позиції та системної роботи з підготовки кадрів вищої кваліфікації для гуманітарної сфери у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича.

Історична **Волинь** нині об'єднує Волинську та Рівненську області, а також частину Житомирської, Тернопільської та Хмельницької областей. На прикладі цього краю можемо проілюструвати складні для національних меншин регіону й такі, що досі мають відгомін, політичні, правові, культурні наслідки приєднання Західної України до УРСР. На цю особливість звертає увагу Л. Рябошапка, який досліджував порушення громадянських прав різних національних меншин у регіоні в 1939 – 1953 рр. Зокрема, йдеться про численні переселення, депортації, звільнення з роботи, націоналізацію і конфіскацію майна, необґрунтовано великі податки, припинення діяльності всіх політичних партій, громадських організацій, арешти, етапування, розстріли. З відновленням радянської влади, після Другої світової війни, на території Волині продовжилися репресії поляків і німців. Євреїв в УРСР звинувачували у просіоністських симпатіях, буржуазному націоналізмі, шпигунстві на користь іноземних розвідок тощо [79, с.13–14].

Нині сформоване у такий травматичний спосіб, але охоче до перетворень інтелектуальне й культурне середовище областей доволі строкате. Його, традиційно для периферії, значною мірою формує науково-освітній потенціал. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Житомирський державний університет імені Івана Франка, Рівненський державний гуманітарний університет та деякі інші вищі навчальні заклади багато років провадять складну, але необхідну роботу з підготовки кадрів для гуманітарної сфери суспільно-політичного життя.

У регіоні нині активно розвиваються аналітичні й дослідницькі центри, що концентруються на вивченні проблем етнічних меншин.

Наприклад, заснована 2016 р. у м. Рівне громадська організація «Центр студій політики пам'яті та публічної історії "Мнемоніка"» [80] як незалежне, самоврядне неприбуткове об'єднання ініціативної групи рівненських істориків, хоча і оголошує основною метою діяльності наукові студії меморіальної політики та публічної історії, зорієнтоване на переважне висвітлення полікультурності регіону та України загалом. Одночасно в місті активно розвиваються й україноцентричні мистецькі та культурні ініціативи. Серед останніх згадаємо художньо-популярний проект «Знай наших», що, за словами промоутерів, «дозволяє зрозуміти, наскільки величний український народ, наскільки великим скарбом володіє українська нація» [81].

Своїм історично сформованим поліетнічним складом населення також привертає увагу **Херсонщина**. Як зазначає С. Одайник, перша іноземна колонія тут заснована ще наприкінці XVIII ст. шведами, а сьогодні це єдиний регіон в Україні компактного проживання шведів (усього 144 чол. в області). Одними з перших поселенців на Херсонщині, що зберегли самотність до сьогодні та представлені у різних районах області, були росіяни, німці, поляки, греки, євреї. Особливу роль відіграють за сучасних умов кримські татари регіону. Нині тут збереглися етнічні назви кварталів у містах, залишки колишніх німецьких та єврейських колоній, російські села і села зі змішаним українським, білоруським та російським населенням. У наш час дослідниця відмічає низку позитивних тенденцій на Херсонщині: відродження сільських поселень з переважно однорідним населенням представників різних національних меншин, створення національно-культурних товариств, груп з вивчення рідної мови, зареєстровані понад 20 громадських організацій національних меншин. Найбільшою національністю в області після українців були і залишаються росіяни (14%), для яких збережено широку інфраструктурну мережу. Серед новітніх тенденцій регіону в етнополітичному вимірі: широкі перспективи для польської, болгарської, молдавської, турецько-месхетинської та кримськотатарської мов; відродження культури курдів [82].

Поряд з окресленими, переважно культурними ракурсами, поліетнічний регіон привертає увагу своїм територіальним сусідством,

неприхованими інтересами з боку російського уряду, а отже, й нестабільними соціально-політичними позиціями, що потребує цільових державних програм та об'єднаних зусиль громадськості.

Одеса й Одещина у нашому дослідженні потребує увиразнення саме за лінією обласний центр – область. Сучасні історики слушно зазначають, що у російсько-імперський період своєї історії Одеса належала до важливих мультинаціональних центрів, де в умовах пожвавлення національних рухів, недосконалої державної політики, спрямованої на уніфікацію й інтеграцію, тутешні національності відчували потребу в консолідації. Відтак у 1910–1920-х рр. тут функціонувала велика кількість національно-культурних товариств, земляцтв, союзів, національних політичних партій. Тогочасний процес національно-культурної консолідації української, грузинської, вірменської, польської, німецької, російської громад надовго закріпив за Одесою умовний статус провідного центру розвитку громадських ініціатив цього типу [83].

Місто Одеса із високим потенціалом економічної активності приваблювало та і досі принадажує можливостями й певним рівнем соціального комфорту. Водночас воно вимагає певної уніфікації, в умовах полієтнічності – переходу на універсальну, бажано найдоступнішу модель спілкування. Так, у Всеукраїнському переписі населення 2001 р. в Одеській області українцями за національністю себе назвали 62,8%, але рідною українську визнали лише 46,3%. Зворотною є ситуація з російською мовою (відповідно, 20,7% та 41,9%). При цьому подібне становище ще меншою мірою стосується самого міста Одеси, де україномовні громадяни в очевидній меншості. Область характеризується однією із найвищих часток неукраїнського і неросійського населення – 16,5% (за національністю) та 11,8% (за рідною мовою) [26].

Одночасно, не стільки Одещина, як сучасна Одеса є однією із центральних арен розгортання етнополітичних рухів та національно-культурних товариств у незалежній Україні. Л. Ляпіна звертає увагу на функціонування тут Всеукраїнської асоціації болгарських національно-культурних товариств (об'єднує 9 осередків, у тому числі 2 сільських), Центру болгарської культури, активне розгортання за підтримки болгарських культурологічних об'єднань діяльності

бібліотеки, міських та загальноукраїнських святкувань болгарської культури, болгарського театру, тематичних міжнародних конференцій. Основи міжнаціональної культури спілкування Одещини розвивають і сучасні національно-культурні об'єднання грецької національної меншини: грецький клуб «Еллада», грецьке товариство «Відродження», а також одеського відділення товариства «Україна – Греція» та багато інших ініціатив [84, с. 291–293]. Загалом, особливістю національного складу населення Одеської області є її багатонаціональність. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [85] на території області проживали представники 133 національностей і народностей. Серед представників національних меншин – болгари (6,1%), молдавани (5,0%), гагаузи (1,1%), євреї (0,6%), білоруси (0,5%), вірмени (0,3%), поляки, німці, грузини, татари, греки, албанці, араби та інші національності.

Харків та Харківщина також належать до регіонів, що варто розглядати у відмінностях та взаємозв'язках між високоурбанізованим обласним центром та рештою області, населенню якої властиві дещо інші ідентифікаційні маркери.

Суперечливість та неоднозначність самоідентифікації пов'язана з політичними орієнтаціями та міжнаціональними стосунками цього регіону, які переважно сформувалися та утвердилися у Радянській Україні. Про це, зокрема, пише О. Кривицька, зауважуючи, що край за радянських часів, будучи перетвореним на промислову зону, зазнав особливої асиміляції місцевого населення, суттєвого збільшення питомої ваги росіян. Серед відчутних основ конфліктності процесу етнічної ідентифікації в східних регіонах дослідниця виокремлює: несформованість національної ідеї та її значення у масовій свідомості населення; різку зміну статусних характеристик українців і росіян, коли росіяни психологічно не можуть примиритися зі статусом національної меншини; питому частку українців, що втратили рідну мову; історичну, економічну, культурну орієнтованість на північного сусіда, яка підтримується з боку офіційних представників Росії; асиміляцію національної еліти в російську.

Характерним для регіону є те, що більшість мешканців області – українці (70,7%), й водночас – значна частина населення (44,3%) – російськомовна [85]. Досі переважають радянські упе-

редження, схильність до «інтернаціоналізму», комплекс меншовартості українців, популярність «пострадянської ідентичності», ідеї слов'янофільства та проросійські настрої. Відчутні й денациональні тенденції суспільної свідомості українців, особливо на ґрунті мови, що часто стає тут предметом політичних спекуляцій [86, с. 37]. Загалом характер заселення краю, поєднання в цьому процесі ініціативи народів та державної політики, зумовив особливості соціальних, політичних, етнонаціональних відносин, надав своєрідних рис історії, культурі, політиці Харківщини.

Описане регіональне розмаїття, звісно, не вичерпує широкої теоретико-практичної проблематики. Чимало історико-культурних, національно-етнографічних, електорально-політичних регіонів залишилися у нашому дослідженні поза увагою. Вочевидь виразніша для етнополітичного розвитку роль міст: Києва, Львова, Донецька, Дніпра, Ужгорода, Сімферополя та деяких інших – на тлі областей мусить бути глибоко досліджена у перспективі. Водночас реалії війни зобов'язують пильніше розглянути особливості ідентифікаційних та політичних процесів у Криму та на Донбасі.

Особливої уваги науки й практики потребують ідентифікаційні та політичні процеси **на Донбасі** та в **Криму** в умовах російської окупації. Адже «витіснити» війну з політичної реальності, як і наукового дискурсу сучасної України, вочевидь сьогодні неможливо. Втім, вкрай актуально осмислювати причини, дійсність та перспективи складної етнополітичної ситуації в регіоні, всебічно аналізувати загрози, запобігати їхньому подальшому розгортанню.

Загалом і Донбас, і Крим окремі науковці часто вирізняли з-поміж інших регіонів незалежної України ще з 1990-х рр. Приміром, відповідні акценти на деяких відмінностях регіонів в Україні за етнолінгвістичним аспектом дали змогу запропонувати розподіл на три групи областей із приблизно однаковою часткою українців, які вважають рідною мовою українську: «базова Україна» (14 областей, де для понад 95% українців рідною є мова своєї національності); «перехідна зона» (8 областей і м. Київ, де 75–95% українців також вважають рідною українську мову), та «етнопериферія» (дві області й Автономна Республіка Крим, де визначають рідною мовою своєї національності 50–65% українців) [87]. Ця остання група згодом і

стане визначальною зоною розгортання російсько-українського конфлікту.

Сьогодні науковим та експертним середовищем акумульовано численні розвідки про Донбас, найрізноманітніші історичні та сучасні трактування регіону як: «край свободи і одночасно терору (Г. Куромія), «зона ризику для народу і нації» (В. Чорновіл), «край українського слова» (І. Дзюба), «русифіковані шахтарські поселення та українські традиційні села» (В. Голобородько), «феодальна вотчина» місцевих олігархів (Е. Лібанова, Д. Казанцев та ін.), старо-промисловий регіон з ознаками «некроіндустріалізму» (В. Ляшенко, Є. Шибало, В. Антонюк та ін.), «стикове пограниччя» (Я. Верменич, О. Осіпян), «транзитний простір цивілізаційного конфлікту і геополітичного протистояння» (К. Кононенко, Б. Парахонський, Г. Яворська та ін.), «поліус регіональної системи України, одна із «двох Україн» (М. Рябчук, Я. Грицак та ін.), територія, заселена мешканцями з «травмованою свідомістю радянської людини» (О. Міхеєва), край засилля російської агентури, «залишків у нас малоросів» (Б. Гаврилишин), «регіон міфологізованої історії» (Е. Вілсон), «локально сформована ідентичність, що самодостатньо дискредитована» (І. Семиволос), «українсько-російський культурний синтез» (І. Кононов), регіон різний, неоднорідний: активний і очікувальний, креативний і пересічний, мрійний і ностальгуючий, агресивний і ображений (В. Додонова), «пробний камінь для схеми і Семуела Гантінгтона, і Тимоті Гартон Еша» (Я. Грицак), «нестабільний регіон трудових радикалізованих рухів» (Ч. Вінн), «осередок криміналітету, соціальних девіацій, ностальгії за "совком" та проросійських настроїв» (Є. Головаха), «економічно вразливий регіон, залежний від експорту в Росію» (І. Кресіна, В. Горбатенко, Л. Лойко та ін.), «новий економічний і соціальний виклик для Євросоюзу та США» (В. Горбулін, Ю. Шемшученко та ін.) [див., напр., 88, с. 13].

У пошуках об'єктивних передумов загострення етнополітичного конфлікту звернемося до офіційних статистичних даних. За даними перепису населення України у 2001 р. найчисельнішими національностями у Донецькій та Луганській областях є українці (56,9% та 58,0%, відповідно) та росіяни (38,2% та 39%, відповідно), а найпоширенішими мовами українська (24,1% і 30%, відповідно) та

російська (74,9% і 68,8%, відповідно). Між 1989 і 2001 рр. частка українців у складі населення зросла, як і загалом по Україні, частка ж росіян зменшилася [26]. Загалом, етнічний, мовний чи релігійний склад не так вирізняють цей регіон з-поміж інших, як густонаселеність та урбанізованість цих двох областей на карті України [89; 90], а також – особливості розвитку регіону, пов'язані, передусім, із етапом індустріалізації в СРСР, що зумовило формування відповідної соціальної бази, явища, подібного до «регіонального патріотизму», а точніше – ментально-культурного сепаратизму [91, с. 489], сприйняття російсько-шовіністичної ідеології, певну підтримку агресії Російської Федерації. Комплексному дослідженню історії і сучасної динаміки етнополітичних процесів на території українського Донбасу присвячено монографічне дослідження науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України «Донбас в етнополітичному вимірі». В контексті сучасних подій та їх динаміки автори розкривають зв'язок етнічного і політичного в цьому регіоні України. Вченими обґрунтовано комплекс пропозицій щодо умов і способів реінтеграції Донбасу і його населення в суспільний простір України. Цільові державні програми допомоги та міжнародна підтримка – важлива частина такого завдання. Політична й соціальна атмосфера останніх років на Донбасі не сприяла громадянській активності, розвитку громадянської культури та політичної свідомості його мешканців – від пересічних жителів до місцевих еліт. Найчастіше йдеться про громадян, які свідомо відмовляються від визначених політичних орієнтирів, власних переконань, позиції та які переконані, що така відстороненість є деяким різновидом самоствердження.

У строкатій партійній системі України, серйозно залежній від виборчих циклів, партії, зареєстровані на густозаселеному Донбасі, становлять лише близько 3,5%. Загалом із 352 зареєстрованих всеукраїнських політичних партій – 12 локалізовані на Донбасі (див. табл.1.5.). При цьому жодна з них не стала фаворитом серед електорату регіону, жодна не пропагувала сепаратистської ідеології чи приєднання до РФ.

Таблиця 1.5.

**Політичні партії України з керівними органами
в Донецькій і Луганській областях***

Повна назва політичної партії	Дата реєстрації політичної партії (д.м.р)	ПІБ керівника політичної партії	Адреса місцеперебування керівних органів місцевої організації партії (юридична, фактична, поштова адреса)
Слов'янська партія	10.06.1993	В.о. Лузан Олександр Васильович	Донецька обл., м. Донецьк, вул. Постишева, буд. 70
«Народна партія вкладників та соціального захисту»	01.02.2000	Кривобоков Владислав Анатолійович	Луганська обл., м. Луганськ, квартал Волкова, буд. 2-а
Партія «НАШ ДІМ УКРАЇНА»	16.02.2005	Герелюк Василь Дмитрович	Луганська обл., м. Алчевськ, вул. Ленінградська, буд. 3
Політична партія «Партія Козаків України»	10.06.2008	Жмурин Вадим Олександрович	м. Донецьк, вул. Постишева, буд. 60, оф. 733
Політична партія «Партія Народний порядок»	16.03.2009	Древицький Андрій Юрійович	Донецька обл., м. Донецьк, вул. Постишева, буд. 11, кв.8
Політична партія «ДІТИ ВІЙНИ «НАРОДНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ»	14.04.2009	Патlachук Василь Никифорович	Донецька обл., м. Слов'янськ, вул. Генерала Батюка, буд.8, офіс 1
Політична партія «Твоя Україна»	23.04.2010	Миронович Дмитро Валерійович	Донецька обл., м. Донецьк, вул. Шахтобудівників, буд. 19/61

Продовження табл. 1.5.

Політична партія «Партія Народна Платформа»	11.04.2013	Безгінова Лариса Андріївна	м. Донецьк, бул. Шевченка, буд. 14, кв. 21
Політична партія «ВІДРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК»	11.07.2014	Косач Денис Володи- мирович	Донецька обл., м. Горлівка, вул. Нестерова, буд. 95, кв.33
Політична партія «Партія Європейських Демократів»	25.09.2014	Голова Політичної ради партії Козлов Євген Михайлович	м. Донецьк, вул. Артема, буд. 171, кв. 14
Політична партія «Суверенна Україна»	06.07.2015	Гончаренко Олена Іванівна	Донецька обл., м. Краматорськ, вул. Шкадінова, буд.78, кв. 28
Політична партія «СТАБІЛЬНІСТЬ»	25.05.2016	Журавльов Василь Миколайович	Донецька обл., м. Маріуполь, пр-г. Нахімова, буд. 190, офіс 25

*Складено за: [92]

Ситуація невизначеності, амбівалентності, притлумленої ініціативи сприяла широким можливостям реалізації тут коротко- та довгострокових проєктів (ре)конструювання радянської/російської ідентичності ззовні – інформаційними засобами, освітніми ресурсами, псевдогромадськими формуваннями, та, зрештою, все ж збройним шляхом.

Дослідники зазначають, що й в умовах війни на окупованих територіях активно використовуються агресивні засоби символічної політики, конструювання специфічної етнічності та народності з перманентними змінами ключових орієнтирів – то єдності з Росією, то специфічних новотворів «Д/ЛНР», «Новоросія» тощо. Такими, наприклад, є, проаналізовані у публікації О. Волянук, стратегії «агресивної історизації» окупованого Донбасу, що нині формує

відчуття окремішності, винятковості й нерідко ізольованості серед жителів краю: інформаційне засилля історичною тематикою; активне запозичення й провадження російських меморіальних проєктів; конструювання культу «нових/старих героїв»; переписування календаря пам'ятних дат; активне насадження «пам'ятних знаків»; мілітаризація меморіального простору; організація «війн пам'ятників»; мобілізація дітей, молоді, працівників бюджетного сектору до системи історичної пропаганди [93]. Наголосимо, що подібні спроби маніпулятивного громадсько-політичного втручання мали місце й до окупації цих територій, формуючи сприятливі для ідей «руського мира» світоглядні установки жителів краю. Розмите етнополітичне питання у риторичі самопроголошених управлінців регіону також задає тривожні сигнали щодо подальшого розвитку Донбасу.

Зафіксовані свідчення (в офіційних звітах, інтерв'ю, OSINT-дослідженнях, форумах, блогах окупованого Донбасу) дозволяють говорити, що на непідконтрольному Україні Донбасі формується специфічний характер взаємовідносин з громадянами – суперечливий та еkleктичний у своїй ідеологічній основі, популістський, клептократичний, небезпечний і саморуйнівний – у запроваджених соціально-політичних практиках. Як суміш військового диктату та реінкарнованого комунізму – дійсність етнополітичного життя на Донбасі, на нашу думку, характеризують такі особливості:

- невизнаний міжнародно-правовий статус;
- маріонеткові, конформістські, залежні від Кремля органи «правління»;
- міжусобиці, фізична ліквідація конкурентів, перманентна реорганізація, зачистка кадрів; впливова присутність військового кадрового контингенту РФ, повна свобода дій та абсолютизація ролі силових структур у переділі ринку, фінансових потоків, здійсненні правосуддя тощо;
- подвійні стандарти, постійна зміна правил політичної гри, патронаж, клієнтелізм у прийнятті соціально-політичних рішень;
- імітація демократії: умовний поділ влади, формальні громадські і партійні структури, примусово мобілізовані мітинги, демонстрації, референдуми, вибори, псевдосоціологічні служби;

- підміна свободи слова інформаційними лакунами, російським медіа-експансіонізмом, фейковим засиллям;
- відсутність чітких географічних маркерів, адміністративно-територіального управління, кон'юнктурне самовизначення у складі України, РФ, «Південного Сходу», «конфедеративного союзу Новоросії», «ДНР», «ЛНР» тощо;
- ідеологічна еклектика, конфабуляція, нашарування демократичних орієнтирів, козацьких, комуністичних, царських ідеалів, атеїзму і зовнішніх ритуалів православ'я; практики ідеалізації і мемо-ріалізації позаукраїнського минулого;
- реакціонізм, практики дзеркального запозичення російського, тотального заперечення власного європейського минулого, всього західного та українського через його ж деформоване копіювання;
- культивування образу ворога – «американо-бандерівського фашизму», «жидобандерівщини», «хунти», підтримка відповідних суспільних фобій і агресії;
- розбіжні представлення кінцевої мети збройного конфлікту як «звільнення від гніту фашистської хунти / США», «відновлення СРСР», «відбудова Російської імперії», «розбудова самостійних республік», «здобуття широкої автономії у складі України» та подібне;
- прийняття маргінальності, провінційності, злочинності, сліпого фанатизму як норм суспільного життя, зневага до «Інакшості», стандартизація в освіті, науці, культурі, мові;
- приховування межових ситуацій у сферах виробництва, надання послуг, комунікації, транспортного сполучення, працевлаштування, освіти, екологічної безпеки, охорони здоров'я, соціального захисту та подібне;
- тероризм, участь у бандформуваннях як легалізована та одна із небагатьох доступних форм працевлаштування на тлі тотального безробіття;
- пропагування вибіркової безкарності, можливості повної реабілітації за скоєні воєнні злочини, майбутньої амністії ватажків і членів терористичних угруповань;

- заохочення системи патріархальної опіки, соціального утримання, споживацтва, підтримка та популяризація способу життя прохачів;
- культ насильства, практики залякування, тортур, захоплення заручників; тотальна регламентація суспільних процесів та приватного життя громадян, обмеження прав на вільний вибір, вільне пересування, власність, підприємницьку діяльність;
- переслідування етнічних, мовних та інших соціальних груп, громадських приватних підприємців, активістів, митців, журналістів, міжнародних спостерігачів, цивільних мешканців, військовослужбовців, медиків та ін.;
- лояльність до влади, мімікрія, примусова самоізоляція як спосіб виживання, замовчування думок, відмова від публічних дискусій.

Більшість із названих особливостей суспільно-політичного життя є однаково актуальними й у сучасному **окупованому Криму**.

Реалії війни та окупації зобов'язують сучасних науковців серйозно переглянути основи соціально-політичних досліджень, упевненіше відстоювати свої права на державному рівні, шукати переконливіших форм донесення до урядовців, громадськості, міжнародної спільноти сутності та практичної значущості своїх досліджень. Сьогодні вражає далекоглядність висновків цілого пласту наукових досліджень, що реалізовувалися задовго до початку відкритого російсько-українського протистояння зусиллями, до того ж, перманентно недофінансованих наукових колективів. Це стосується й тих соціально-гуманітарних, міждисциплінарних, правових, етнополітологічних, соціологічних розвідок, що глибоко й всебічно вивчали соціальні відносини та процеси на Кримському півострові.

На небезпеки, що формувалися в регіоні ще до початку війни, наприклад, неодноразово вказував В. Котигоренко. Він наголошував на тому, що для багатьох представників національних меншин України посилилося усвідомлення етнокультурної й політичної спільності з населенням країн їх походження – це потенційні середовища розгортання суспільних конфліктів. Науковець відзначає посилення ідентичності автохтонного народу Криму з одночасною

віктимізацією свідомості. Такі соціально-психологічні особливості справляють помітний вплив на політичну поведінку репатріантів, включаючи характер їх стосунків з державними структурами та громадянами інших національностей. Однак усередині етноросійської більшості населення Криму наростає негативне ставлення до повернення раніш депортованих, їхньої суспільної поведінки й діяльності утворених ними організацій [73, с. 90].

Поліетнічний (найвиразніший на карті України за ступенем згаданого вище індексу етнічної мозаїчності) регіон з перших років незалежності потребував особливої уваги гуманітаріїв, урядовців, громадських ініціативних груп. Таким Крим постає й у складеній за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р. табл. 1.6.

Таблиця 1.6.

**Етнічний склад населення АР Крим, %
(розподіл міського і сільського населення, станом на 2001 р.)***

	АР Крим	міське населення	сільське населення
росіяни	58,5	65,9	45,8
українці	24,4	22,5	27,4
кримські татари	12,1	6,5	21,2
білоруси	1,5	1,4	1,6
татари	0,5	0,4	0,8
вірмени	0,4	0,5	0,4
інші	2,6	2,8	2,8

*Складено за: [26].

Попри таку строкатість, за період незалежності України у Криму відбулися певні демократичні зрушення та сформувалися окремі інститути, механізми їх співпраці, традиції в етнополітичній сфері. Науковці нерідко писали про дедалі активнішу громадську і культурну діяльність національно-культурних товариств, земляцтв, просвітницьких центрів близько 15 етнічних спільностей АР Крим. Відзначалися такі організації, як національно-культурний центр

татар Поволжя, Уралу, Сибіру, вірменське культурно-просвітницьке товариство, Асоціація кримських караїмів «Кримкарайлар», декілька національно-культурних товариств кримських татар та ін. Значні зусилля спрямовувалися на забезпечення повноцінної реабілітації депортованих народів, відродження і розвиток національних культур, формування культури міжетнічного спілкування. Ще у 1993 р. відкрита перша школа з кримськотатарською мовою навчання (до 1993 р. тут працювали 4 спеціальні національні класи). Мови різних національних меншин, що проживають в регіоні, викладалися у недільних школах в Сімферополі, Джанкої, Керчі, Євпаторії, Феодосії, Ялті та інших містах. Активізувалися художні колективи національних меншин (ансамблі «Хайтарма», «К`ирим» та ін.). Розгорталася робота з реставрації історичних пам'яток (мечетей «Джума-Джами», «Муфти-Джами», вірменського монастиря Сурбхач, церков у Феодосії, Євпаторії, Ялті та ін.) [84, с. 293–294].

Дійсно, небезпечним фактором, що серйозно вплинув на ідентифікаційні та політичні процеси в Криму, з перших же років незалежності України стали організації росіян, які первинно засновувалися у національно-культурних формах, але вже дуже скоро, особливо у цьому регіоні, політизувалися. Як слушно заузначив ще у 2002 р. В. Нагірний, найшвидшими темпами політизація російської етнічності відбулася на Кримському півострові (дослідник нарахував там 20 відповідних етнічних організацій), і саме там російський чинник спричинив загострення політичного протистояння та загрозу територіальній цілісності України у 1994–1995 рр. Однак уже й після «мешковщини» з'являється досить багато організацій росіян Криму, що вирізняються з-поміж інших орієнтацією переважно на проблеми півострова, поглиблення стосунків по лінії Крим – Росія. З кінця 1990-х рр. дослідник спостерігає активізацію кримських організацій в процесах, що відбуваються на загальноукраїнському рівні. Загалом В. Нагірний уже на початку 2000-х рр. констатував завершення процесу політизації російської етнічності в Криму (у програмах та діяльності цих організацій політичні мотиви превалювали над культурними). Однак ці організації, на думку науковця, ще тривалий час не могли стати повноцінними учасниками боротьби за владу через брак

кадрового ресурсу, відсутність реальної програми дій, нестачу підтримки великого бізнесу, неможливість практичної реалізації жорстких проросійських гасел [94, с. 12–13].

Сьогодні про етнополітичний стан АР Крим говорити досить складно через обмежений доступ, ізолюваність краю, замкнутість жителів та упередженість офіційного дискурсу.

Мовою офіційних документів (див.: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Стан з правами людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь (Україна)» [95]) відмітимо поширені сьогодні на півострові зловживання, заходи й практики дискримінації жителів тимчасово окупованого Криму, насамперед кримських татар, а також українців і осіб, що належать до інших етнічних і релігійних груп; примусові залучення мешканців окупованих територій до служби в Збройних силах РФ; незаконні затримання і засудження українських громадян; викрадення, політично вмотивовані переслідування, залякування, тортури і жорстоке поводження із затриманими; оголошення Меджлісу кримськотатарського народу екстремістською організацією.

Такі практики терору відобразилися на поглядах і судженнях кримського населення. За даними закордонних соціологічних служб (наприклад, Центр східноєвропейських і міжнародних досліджень (Zentrum für Osteuropa und internationale Studien (ZOiS) навесні 2017 р. проводив репрезентативне опитування мешканців Криму) населення анексованого Росією Криму після 2014 р. фактично опинилося відрізанним від решти України у питанні подорожей до інших регіонів України та доступу до українських ЗМІ.

93% кримчан відмітили, що подорожі до України протягом останніх майже трьох років стало здійснювати складніше, 12% кримчан повідомили, що усе-таки відвідували інші регіони України. Опитування цінне з етнополітологічної точки зору. Виявлено, що 67,8% мешканців анексованого Росією Криму вважають себе етнічними росіянами, майже 12% – етнічними кримськими татарами, 7,5% – етнічними українцями. Українську мову рідною назвали 2,7% опитаних, російську – майже 80%, а кримськотатарську – 8,7%. Тільки українською вдома розмовляє 1% опитаних (ще 4,2% іноді вдома розмовляють українською), лише російською – 83,7%.

На запитання «Де ви почуваетесь вдома?» 62,7% відповіли, що у «місці, де я живу»; 27% назвали своїм домом «Крим», майже 6% – «Росію», Україну назвали 0,9% опитаних [96].

Урахування регіональних особливостей формування політичної нації – актуальне дослідницьке й практичне завдання. Важливим чинником його реалізації є комплексність розв'язання тих проблем (у їх взаємозв'язку і взаємозумовленості), які постають у контексті пошуку ефективних шляхів національної консолідації.

Незалежність України була підготовлена великим історичним періодом становлення національної самосвідомості, однак на момент її проголошення імператив національного самовизначення ще не мав тієї суспільної переконливості, яка б могла забезпечити швидкий і безперешкодний поступ новоствореної держави. Своєрідним «гальмом» процесу самоусвідомлення, на думку науковця, є конфлікт ідентичностей, пов'язаний із суперечливістю переходу української національної самосвідомості від етнографічно-культурологічного до соціально-політичного принципу; розпад і часткова регенерація пострадянської ідентичності; зародження регіональних субідентичностей, що мають різні ціннісні домінанти і стратегічні вектори інтеграції [97, с. 33–34].

Пошук і мобілізація ресурсів для захисту та ефективного розвитку українського суспільства потребують особливої уваги, насамперед до «людського фактора», до залучення позитивних аспектів мотивації поведінки членів спільноти, актуалізації духовних та моральних цінностей у свідомості людей. Зважаючи на те, що кожна людина вкорінена в різні соціальні, етнічні, релігійні та інші структури, які формують її сутнісні характеристики, закономірно постає питання про якісну визначеність українського суспільства та про ступінь інтегрованості його членів.

Для того, щоб суспільство могло ефективно відповідати зовнішнім та внутрішнім викликам, які наразі є надзвичайно інтенсивними, – необхідний усвідомлений національний консенсус і солідаризація між членами суспільства у фундаментальному баченні ключових шляхів організації співжиття. Попри індивідуальні особливості світосприйняття, наявність стратифікаційних відмінностей потрібно віднайти те спільне, що об'єднує людей, робить суспільство цілісною системою, здатною до мобілізації внутрішнього

конструктивного потенціалу для розв'язання проблем безпеки та реалізації перспектив розвитку.

Важливою складовою державотворення є політико-психологічне забезпечення процесу консолідації українського суспільства. Аналізуючи сучасний контекст етнополітичних процесів, варто враховувати не лише економічні, соціальні чинники, але й – культурно-історичні, етнічні, демографічні, релігійні їх аспекти. Соціум постає як особлива форма спільної життєдіяльності людей, а його функціонування й розвиток зумовлені передусім потребою людей один в одному, своєрідним «соціальним інстинктом» (Аристотель).

Саме у взаємодії людей один з одним формується й коригується колективна свідомість, унормовуються процеси й форми соціальної взаємодії. Внутрішня цілісність соціуму забезпечується ціннісно-орієнтаційною єдністю та зумовлюється функціональною взаємозалежністю його елементів. У цьому сенсі варто погодитися з Ю. Шайгородським, який зазначає, що на етапі повалення авторитарного режиму під час Революції Гідності та під впливом зовнішньої військової загрози з боку Російської Федерації процес політичної інтеграції в Україні значно посилювався. Разом з тим, мотиваційною основою суспільної інтеграції протягом тривалого часу було об'єднання «проти» – проти олігархату, проти корупції, проти несправедливості, проти військової агресії. Усвідомлення ж громадянами відповідальності за набутки Революції Гідності стали важливим чинником об'єднання «за» – за демократичну владу, за європейський вибір, за єдність країни і непорушність її кордонів, зрештою – за нові смисли й образи майбутнього. Для реалізації цього консолідуючого суспільного ресурсу, на думку науковця, необхідна розробка стратегії суспільного розвитку як достатньо довгострокового, узагальненого, послідовного, конструктивного, раціонального, підкріпленого ідеологією, стійкого до невизначеності умов середовища плану досягнення мети [98, с. 50].

Спільне бачення майбутнього й усвідомлення цілей розвитку – важливий і необхідний елемент суспільної консолідації й творення політичної нації. Певне уявлення про можливі шляхи такого об'єднання дають результати соціологічного опитування, здійсненого фахівцями Інституту соціології НАН України наприкінці 2016 р. (див. табл. 1.7).

Таблиця 1.7.

**Результати відповідей на запитання
«На Вашу думку, що сьогодні об'єднує людей
в українському суспільстві?»***

Ключові чинники об'єднання	2016 р., %
Віра в краще майбутнє	29,2
Невдоволеність владою	28,6
Спільні труднощі життя	26,8
Відчуття втрати нормального життя	24,4
Патріотичні почуття громадянина України	22,9
Прагнення спільно долати труднощі життя в країні	21,2
Страх перед майбутнім	19,4
Родинні чи товариські почуття	18,1
Національна належність	11,2
Ніщо не об'єднує	8,5
Релігія (віросповідання)	8,4
Політичні погляди	8,0
Важко відповісти	7,6
Мова спілкування	6,7
Не відповіли	0,3
Інше	0,2

*Складено за: [31, с. 531]

З таблиці видно, що сподівання респондентів на краще майбутнє досить високі. Водночас, зазначимо, що «вага» негативних чинників, що впливають на процес консолідації (невдоволеність владою, спільні труднощі й відчуття втрати нормального життя, страх перед майбутнім) майже втричі перевищують позитивні очікування (віра в краще майбутнє, патріотичні почуття, прагнення спільного додання труднощів, національна належність). Очевидно, що «відсутність чіткої артикуляції стратегічного бачення проголошених владою реформ, їх змісту, основних напрямів і принципів дезорієнтують громадськість, створюють передумови для різновекторності енергії суспільства» [98, с. 43].

Пошук шляхів суспільної консолідації має відбуватися з урахуванням етнополітичних елементів українського соціуму. Підтвер-

дженням цієї тези можуть бути й результати експертного опитування, проведеного Центром Разумкова у квітні 2017 р. Експертами виокремлено чинники, які можуть сприяти об'єднанню українців на сучасному етапі державотворення:

- подолання наявних соціально-економічних проблем, підвищення добробуту (94%);
- популяризація української культури (90%);
- подолання корупції (89%);
- збільшення можливостей участі громадян у розв'язанні соціально важливих проблем на державному та регіональному рівнях (87%);
- поширення використання української мови (80%);
- справедливий розподіл суспільних благ, зменшення розриву між статками багатих і бідних (79%); відновлення територіальної цілісності та суверенітету України (70%);
- проведення децентралізації та надання ширших повноважень і фінансових можливостей територіальним громадам (67%), на думку експертів, сприятиме єднанню суспільства;
- сприяння розвитку національних культур (62%);
- позбавлення історії радянських інтерпретацій і формування історичної пам'яті на власне українській основі (59%);
- створення єдиної помісної церкви (55%);
- прихід до влади харизматичного лідера (36%);
- припинення війни з Росією на будь-яких умовах (20%);
- зміна влади в Україні (16%).

Водночас серед негативних, деконсолідуючих чинників названо «відмову» від повернення Криму та надання «особливого статусу» окупованим територіям Донбасу (77%), спроби підвищення статусу російської мови (74%), акцентування на радянському минулому (67%), припинення війни з Росією на будь-яких умовах (48%) та нормалізація відносин з цією країною (44%) [35, с. 70–72].

Усвідомлення необхідності й пошук шляхів національної консолідації лежить, передусім, у ціннісній площині. Адже структурні й інституційні кризи значною мірою зумовлюються світоглядними – низьким рівнем політичної і правової культури, «приземленням» мотивацій і смислів, «нездоровою» моральною атмосферою у суспільстві, «розмитістю» ціннісних орієнтирів.

На вирішальну роль цінностей у реалізації політики вказують, зокрема, й зарубіжні дослідники. Г. Колбеч, наприклад, осмислюючи різні виміри політики, підкреслює, що люди не завжди прагнуть досягнення спільних цілей, тобто не завжди формують інтерес і потребу в цілісності й консолідованій дії. У політиці, зважаючи на це, треба виходити передусім з «різноманіття цінностей (які не обов'язково поділяються, але й не є внутрішньо несумісними), які можна мобілізувати для підтримки конкретної програми». Так, для оцінювання ефективності політики, на думку дослідниці, слід визначити не лише те, чи досягла політика поставлених цілей, а й те, «що політика означає для людей» [99, с. 78].

Тож політика, спрямована на утвердження, збереження й примноження загальнолюдських цінностей, зрозумілих та впізнаних для кожного – мислиться як реальний, хоча й складний шлях консолідації політичної нації. Універсальні світоглядні орієнтири завжди знаходять відгук та підтримку у будь-якому суспільстві, за винятком тих соціумів, де активно запроваджуються агресивні практики боротьби за державну владу чи посягання на суверенітет інших держав. Сьогодні ці орієнтири визначають долю та формують правила життя найуспішніших країн. Водночас саме зрощування гуманістичних цінностей (поваги до людини та емпатії, незалежності й самостійності, відповідальності та рівності перед законом, інноваційності й цілеспрямованості, потяг до естетичного та прагнення щастя) – безпомилковий шлях міжнародного й міжетнічного порозуміння, фундаментальний для суспільно-політичних новацій та національної стабільності.

1. Hannum H. *Autonomy, Sovereignty, And Self-Determination: The Accommodation Of Conflicting Rights*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1996. 534 p.

2. Sureda A. Rigo *The Evolution of the Right of Self-Determination: A Study of United Nations Practice*. Leiden: Sijthoff, 1973. 397 p.

3. Шилз Э. *Общество и общества: макросоциологический подход. Американская социология: перспективы, проблемы, методы*. Москва: Прогресс, 1972. С. 341–359.

4. Шевченко О. К. *Методологічні та концептуальні основи формування української «національної ідеї». Теорія та практика*

формування української національної ідеї/ упорядник і ред. О. К. Шевченко; за заг. ред. О. С. Власюка. Київ: ПЦ «Фоліант», 2008. С. 105–122.

5. Горлова В. М. Українська національна ідентичність: компаративний аналіз націоналістичних дискурсів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.12 «Українознавство (філософські науки)»; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2005. 21 с.

6. Сміт Д. Ентоні. Національна ідентичність / пер. з англ. Київ: Основи, 1994. 150 с.

7. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала. Київ: Ніка-Центр, 2006. 320 с.

8. Гобсбаум Е., Рейнджер Т. Винайдення традиції / пер. з англ. Миколи Климчука. Київ: Ніка-Центр, 2005. 448 с.

9. Обушний М. І. Етнонаціональна ідентичність в контексті формування української нації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. політ. наук: спец. 23.00.05 «Етнополітологія та етнодержавознавство»; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Київ, 1999. 35 с.

10. Скульчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / пер. з англ. Київ: Критика, 2008. 303 с.

11. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 3-тє вид., перероблене та розширене. Київ: Критика, 2006. 584 с.

12. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). Київ: Наук. думка, 1993. 416 с.

13. Старосольський В. Й. Теорія нації. Передм. І. О. Кресіної. Нью-Йорк; Київ: Наук. т-во ім. Т. Шевченка: Вища школа, 1998. XL, 157 с.

14. Сміт Д. Ентоні. Культурні основи націй: Ієрархія, заповіт, республіка / пер. з англ. П. Таращук. Київ: Темпора, 2009. 312 с.

15. Касьянов Г. В. Теорії Нації та націоналізму. Київ: Либідь, 1999. 352 с.

16. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XIX ст.). Львів: Світ, 1996. 448 с.

17. Горбань Т. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця XIX – першої чверті XX століть. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. 381 с.

18. Бушанський В. В. Мовні суперечності в Україні: від раннього модерну до сьогодення. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2011. Вип. 6 (56). С. 433–444.

19. Белей Л. «Русинський» сепаратизм: націєтворення in vitro. Київ: Темпора, 2017. 392 с.

20. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с.

21. Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. 448 с.

22. Андерсон Б. Уявлені спільноти / пер. з англ. В. Морозова. Київ: Критика, 2001. 270 с.

23. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / пер. з англ. Київ: Таксон, 2003. 300 с.

24. Shulman S. National Identity and Public Support for Political and Economic Reform in Ukraine. *Slavic Review*. 2005. No. 1. P. 59–87.

25. Галичина в етнополітичному вимірі / авт. кол.: В. О. Котигоренко (керівник), В. А. Войналович, О. Я. Калакура, Л. Л. Ковач, В. В. Коцур, Н. І. Кочан, О. О. Ляшенко, Н. Ю. Макаренко, Ю. О. Ніколаєць, М. І. Панчук, О. В. Позняк, О. О. Рафальський, М. Ю. Рябчук. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 840 с.

26. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

27. Динаміка міграції з Донбасу: які області обирають переселенці. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2017/12/13/infografika/-suspilstvo/dynamika-mihracziyi-donbasu-yaki-oblasti-obyayut-pereselenczi>

28. Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження / авт. кол.: І. Бекешкіна, Т. Печончик, В. Яворський та ін.; за заг. ред. Т. Печончик. Київ, 2017. 308 с.

29. Державна служба статистики України. Демографічний паспорт території. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Dialog/statfile1_c_files/-rasport1.htm

30. Українське «покоління Z»: цінності та орієнтири. Результати загальнонаціонального опитування GfK Ukraine. Київ, 2017. 134 с.

31. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 3 (17). / головні редактори: д. екон. н. В. М. Ворона, д. соціол. н. М. О. Шульга. Київ: Інститут соціології НАН України, 2016. 545 с.

32. Євтух В. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції. Київ: Стило, 2000. 235 с.

33. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові / упоряд. В. Рубцов. Вид. 3-тє, допов. Київ: Унів. вид-во Пульсари, 2009. 248 с.

34. World Values Survey. Findings and Insights. URL: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>

35. Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України: Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу 12 квітня 2017 р. Київ: Центр Разумкова, 2017. 94 с.

36. Фініш парламентських перегонів під акомпанемент війни на Сході та стихійної люстрації: Прес-конференція за результатами опитувань (22 жовтня 2014 року). Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України. URL: <http://ispp.org.ua/-index.php?inc=docs&id=26>

37. Рейтинг моральних авторитетів, на яких рівняються українці – спецпроект НВ (24.08.2015). URL: <http://nv.ua/ukr/publications/rejting-moralnih-avtoritetiv-na-jakih-rivnjajutsja-ukrajintsi---spetsproekt-nv-65187.html>

38. Позиція МОН щодо опублікованого висновку Венеційської комісії: Міністерство дякує за роботу Комісії та готове імплементувати рекомендації. URL: <http://mon.gov.ua/usi-novivni/novini/2017/12/11/pozicziya-mon-shhodo-opublikovanogo-visnovku-veneczijskoyi-komisii/>

39. Сілецький Ю. Р. Етнічні гетеростереотипи в традиційному світогляді українців: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2009. 17 с.

40. Аналітичний звіт за результатами дослідження «Регіональна толерантність, ксенфобія та права людини в Україні у 2012 році». Київський міжнародний інститут соціології. URL: www.ihrpex.org/upl/doc/zvit_jan_2013_58.doc

41. Стан дотримання прав ромів в Україні. Форум націй. 2009. №83.

42. Стратегія захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245257577&cat_id=244949510

43. Лист Міністерства культури України від 25.10.2017 р. вих. №1240/18/15-17 на запит Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. [Архів Інституту].

44. Альманах «Національна ідея модерної України». URL: <https://www.ukrideabook.com.ua/>

45. Биков О. М. Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 352 с.

46. Лойко Л. Типологічне позиціонування національних організацій в інституціональній структурі громадянського суспільства. Політичний менеджмент. 2005. № 5 (14). С. 51–60.

47. Луцишин Г. І. Особливості розвитку етнічних партій в Україні. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Харків: Видавництво ХНУ ім. В. Н. Каразіна. № 912. Серія: Питання політології. Вип. 17. 2010. С. 113–118.

48. Міністерство юстиції України. Офіційний сайт. URL: <https://minjust.gov.ua/>

49. Рада національних спільнот України. URL: <http://www.radaspilnot.org.ua/>

50. Липсет С. М. Роль политической культуры. Пределы власти. 1994. № 2–3. URL: <http://old.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem32.htm>

51. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2017 р.: Дані Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resourses/-statistics/ukr2017/67269/>

52. Робоча зустріч з представниками Всеукраїнської ради релігійних об'єднань. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/-article?art_id=245289768&cat_id=244949506

53. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2016. 284 с.

54. Релігійні вподобання населення України. URL: <http://infolight.org.ua/content/religiyni-vpodobannya-naselennya-ukrayiny>

55. Ініціатива щодо надання Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні знаходить активну підтримку в світі. Президент України. URL: <http://www.president.gov.ua/news/iniciativa-shodo-nadannya-tomosu-pro-avtokefaliyu-pravoslavni-47238>

56. Про підтримку звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні. URL: <https://prm.ua/verhovna-rada-pidtrimala-zvernennya-prezidenta-vselsenskogo-patriarha-shhodo-nadannya-avtokefaliyi-pravoslavnoyi-tserkvi-v-ukrayini/>

57. Жуган В. Єдина помісна церква України. Прихильники і супротивники. URL: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/34952-yedina-pomisna-cerkva-ukrayini-prixilniki-i-suprotivniki.html

58. Лише 10% населення України не підтримує надання автокефалії Православної Церкві. URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/lyshe-10-naselennia-ukrainy-ne-pidtrymuie-nadannia-avtokefalii-pravoslavni-tserkvi-sahan-169621.html>

59. Мала енциклопедія етнодержавознавства / упор. Ю. І. Римаренко. Київ: Довіра, Генеза, 1996. 942 с.

60. Євтух В. Б. Етнічність: енциклопедичний довідник / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Центр етноглобалістики. Київ: Фенікс, 2012. 396 с.

61. Крисаченко В. С. Етнополітика у незалежній Україні: стан та стратегічні пріоритети. 2007. № 1(2). С. 89–94.

62. Грицак Я. Хто такі українці і чого вони хочуть. Критика. 2011. №7–8. URL: <http://krytyka.com/ua/articles/khto-taki-ukrayintsi-i-choho-vony-khochut>

63. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / Г. В. Боряк (кер. авт. кол.), В. В. Головка (координатор проекту), В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. М. Майборода, В. А. Смолій (відп. ред.), Л. Д. Якубова, С. О. Янішевський; НАН України; Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2016. 796 с.

64. Raport: Ukraińcy o historii, kulturze i stosunkach polsko-ukraińskich (29 maja 2017). URL: Режим доступу: <http://nck.pl/projekty-badawcze-nck/318944-raport-ukraincy-o-historii-kulturze-i-stosunkach-polsko-ukrainskich/>

65. Стратегія подолання поділеного і травматичного минулого. Коротке бачення для України / Українська Миротворча Школа (10.05.2016). URL: <http://peace.in.ua/strategiya-podolannya-podileno-ho-i-travmatychno-ho-mynuloho-korotke-bachennya-dlya-ukrajiny/>

66. Міністерство закордонних справ України. Офіційний сайт. URL: <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/info/regions>

67. Міністерство юстиції України. URL: <http://rgo.informjust.ua/>

68. Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» № 2850-IV від 08.09.2005; Редакція від 02.12.2012 (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005, № 51, ст.548). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2850-15>

69. Волянюк О. Я. Міжнародна політика пам'яті: сутність, регіональні тенденції, рекомендації ЮНЕСКО. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. Випуск 17: збірник наукових праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. С. 98–105.

70. Тітова С. В., Давиденко А. С. Особливості етнічного картографування території України. Часопис картографії. 2009. Вип. 14. С. 105–111.

71. Палій Г. Становлення єдиної національної ідентичності в Україні: вплив регіональної специфіки. Політичний менеджмент. 2005. № 2. С. 38–45.

72. Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. М. Киридон. Київ: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. 436 с.

73. Котигоренко В. О. Бути чи не бути етнічним конфліктам в Україні? Політичний менеджмент. 2008. №5. С. 85–103.

74. Панчук М. І. Політичне русинство в Україні / Ізозборник. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/panchuk.htm>

75. Панчук М. І. Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський) проект. Політологічні розвідки. Київ: Парламентське видавництво, 2012. С. 311–331.

76. Симпозіум «Інтеграція релігійних і етнічних меншин у Східній Європі». URL: http://mincult.kmu.gov.ua/-control/uk/publish/article?art_id=-245140490-&cat_id=244949510

77. Хаврук І. А. Референдум 17 березня 1991 року в Україні. Грані. 2011. № 3 (77) травень–червень. С. 41–45.

78. Костащук І. І. Географічні особливості формування національної структури населення в етноконтактних зонах (на прикладі Чернівецької області) : дис... канд. геогр. наук: 11.00.02; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2006. 255 с.

79. Рябошапко Л. І. Правове становище національних меншин в Україні (1917 – 2000): автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2002. 29 с.

80. Мнемоніка. URL: <http://mnemonika.org.ua/>

81. Художньо-популярний проект «Знай наших». URL:<http://zhurawell.com.ua/>

82. Одайник С. Ф. Забезпечення освітніх потреб національних меншин. Херсонщини в контексті соціокультурного розвитку. Таврійський вісник освіти: Науково-методичний журнал. Херсон, 2005. № 4 (12). С.153–159.

83. Македон В. В. Деякі аспекти джерелознавчого та історіографічного дослідження діяльності національно-культурних об'єднань в суспільному та культурному житті Одеси XIX – початку XX століття. По той бік Дніпра: вплив контраверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів: науковий збірник / за заг. ред. д. і. н., проф. М. О. Фролова. Запоріжжя: Інтер-М, 2015. С. 42–46.

84. Ляпіна Л. Діяльність національно-культурних товариств у Південному регіоні України на сучасному етапі. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. 2005. Вип.7. С. 286–295.

85. Всеукраїнський перепис населення 2001. Розподіл населення за національністю та рідною мовою. URL: http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/-nationality_population/nationality_popu11/

86. Кривицька О. В. Конфліктний вимір етнонаціонального розвитку України. Політичний менеджмент. 2005. № 3. С. 42–62.

87. Багров Н. В. Региональная геополитика устойчивого развития. Київ: Либідь, 2002. 256 с.

88. Донбас в огні: Путівник зоною конфлікту / заг. ред.: А. Майорова; авторський колектив: М. Балабан, О. Волянюк, К. Добровольська, Б. Балабан, М. Майоров. Львів: Прометей, 2017. 100 с.

89. Головне управління статистики у Донецькій області. URL: <http://www.donetskstat.gov.ua/index.php>

90. Головне управління статистики у Луганській області. URL: <http://www.lg.ukrstat.gov.ua/index.htm>

91. Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с.

92. Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 18 січня 2017 року. URL: http://ddr-minjust.gov.ua/uk/ca9c78cf6b6ee6db5c05f0604acdbdec/politychni_partiyi/

93. Волянюк О. Конструювання окремішності засобами «історичної політики» (на прикладі окупованого Донбасу). Тези доповідей IV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Національні меншини і колективна пам'ять титульних націй: дилеми (не)забуття» (м. Рівне, 30–31 березня 2017 р.). URL: http://mnemonika.org.ua/2017/07/29/tezy_dopovidey_2017/

94. Нагірний В. М. Політизація російської етнічності в Україні (1991–2002 рр.): автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.05; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. Київ, 2003. 19 с.

95. Положение в области прав человека в Автономной Республике Крым и городе Севастополе (Украина): Резолюция ООН № 71/205, 7 ноября 2016 г. URL: <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/-C.3/71/-L.26>

96. Опитування ZOiS: Чотири відсотки кримчан розмовляють вдома українською. URL: <http://www.dw.com/uk>

97. Розумний М. М. Виклики національного самовизначення: монографія. Київ: НІСД, 2016. 196 с.

98. Шайгородський Ю. Ж. Політико-практична модель унітарності України: від розколу до єднання. Державне політичне правління і національна єдність: аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 24–53.

99. Колбеч Г. К. Політика: Основні концепції в суспільних науках. Київ: Вид. дім КМ Академія, 2004. 128 с.

100. Про внесення змін до розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 квітня 2008 р. № 581. Розпорядження Кабінету Міністрів України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1323-2015-%D1%80>

Розділ 2.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: КОНЦЕПЦІЇ ТА ПРАКТИКИ

2.1. Концепції етнополітичного розвитку України

Дослідження етнополітики належить до одного з порівняно нових і водночас – пріоритетних напрямів сучасних соціогуманітарних наук. Це зумовлено тривалим періодом ігнорування етнополітичної проблематики в роки панування тоталітарного режиму. Дослідження етносів, міжетнічних відносин, як і наукові дискусії стосовно можливих стратегій чи шляхів реалізації етнополітики суперечили тогочасній парадигмі «утворення» нової історичної та політичної спільності – «радянського народу».

Тож, у перші роки української незалежності сформувалася потреба заповнення наявних наукових «лакун», а дослідження етнополітичного розвитку та етнополітичних практик набули актуальності в контексті державотворчих процесів. Нова етнополітика та її наукове обґрунтування потребували фаховості, залучення результатів раніше невідомих вітчизняним ученим досліджень західних науковців, звернення до наукового спадку українських мислителів, розробки власних стратегій з урахуванням посткомуністичних реалій. Новими знаннями й фундаментальними дослідженнями з етнополітології в Україні доповнювалися напрацювання суміжних галузей знань: етнології, етнографії, етнодержавознавства, етносоціології, етнополітології, етнопсихології, етнопедагогіки тощо.

Концептуалізації поглядів на етнополітику в перші роки незалежності України сприяли фундаментальні колективні праці та авторські наукові доробки вітчизняних учених О. Антонюка [1; 2], І. Варзара [3; 4; 5], В. Войналовича [6; 7], В. Євтуха [8], О. Картунова [9], В. Котигоренка [10; 11], І. Кресіної [12; 13], І. Кураса [14; 15], О. Майбороди [16], Л. Нагорної [17], М. Панчука [7; 18], Ю. Римаренка [1; 4; 19], Л. Шкляра [20] та ін.

Етнополітологія стала одним із провідних напрямів вітчизняної політичної науки. На початку 1990-х рр. проблема розвитку фундаментального знання про національні й етнічні відносини стала

провідною науковою проблемою. Динамічною була й розбудова наукової інфраструктури (інститутів, дослідницьких відділів, кафедр, наукових видань тощо), спрямованої на розвиток і забезпечення порівняно нового напрямку соціогуманітарних наук. Суттєвим кроком його інституалізації стало створення у грудні 1991 р. за ініціативи академіка НАН України І. Кураса Інституту національних відносин і політології НАН України (нині – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України), покликаного подолати «хронічне відставання» наукових досліджень у цій галузі від реальних етнополітичних та етнокультурних процесів. З публікацій того часу дізнаємося, що у роботі цієї науково-дослідної установи її засновники вбачали не лише наукове обґрунтування тогочасних процесів, але й відновлення історичної тяглості, своєрідне «повернення історичного боргу» перед народом України, науковою спільнотою України, що зазнали репресій за тоталітарного режиму. Діяльність наукових установ була спрямована на аналітичне забезпечення діяльності Уряду, українського парламенту, налагодження взаємодії з регіональними спільнотами, національно-культурними товариствами, етнічними меншинами, які гостро потребували творчих, «позбавлених кон'юнктурщини», об'єктивних, обґрунтованих пропозицій та рекомендацій у сфері етнополітичних відносин та процесів [див. 15, с. 11–23].

Закладені в той час основи теоретичної та практичної діяльності Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України й нині визначають етнополітологію пріоритетним напрямом наукового пошуку. Серед актуальних залишається спрямованість наукових досліджень на проблеми етнонаціонального розвитку, дослідження історичних і сучасних вимірів взаємовпливу політичних, етнонаціональних, міжрелігійних, міжконфесійних, регіональних відносин, проблеми конфліктності в етнонаціональній сфері, пошуку оптимальних моделей етнополітики, технології управління в системі міжетнічних відносин тощо.

Важливим напрямом наукового пошуку та обґрунтування вітчизняної етнополітології стало визначення понятійного апарату та уточнення й певна зміна конотацій у науково-енциклопедичній літературі. У цьому сенсі, знаковим стало одне із перших колективних

досліджень з проблем вітчизняної етнополітології – «Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії» (1993) [1]. Ця ґрунтовна наукова праця була присвячена визначенню стратегічних орієнтирів розвитку етнополітичного знання та етнополітичних практик. Наукового визначення й обґрунтування набули поняття й концепції національного відродження (у ретроспективі історичного досвіду); теорії етносу і міжнаціональних відносин; державно-правові аспекти національного розвитку України; державна етнонаціональна політика; духовно-культурне відродження України та культура міжнаціонального спілкування; національне виховання тощо. Автори видання ставили перед собою амбітну мету – звільнення від шаблонів імперського мислення та відповідного націонал-нігілістичного світогляду. Загалом у виданні зібрано понад 500 визначень термінологічної системи етнонаціональної політики [1].

На сторінках «Енциклопедії етнодержавознавства» (1996) [2] дефініція «етнополітика» поряд з іншими поняттями (наприклад, «етнополітична думка», «етнонаціональні моделі розвитку України», «етнополітичне відродження», «національний ренесанс» та багато інших) подається досить стисло й узагальнено, але, безумовно, спонукає до подальших концептуальних осмислень. Етнополітика трактується як сфера суспільного життя в багатонаціональних державах і пов'язується передусім із проблемами розподілу влади й суспільних благ, а також – зі збереженням етнічної ідентичності груп, «політизацією етнічності», переходу етнічних груп від суто культурних до політичних вимірів. Наголошується на необхідності зосередження уваги державних інститутів на розробленні й реалізації моделі гармонізації національних відносин, урахуванні соціальної (класової, професійної, вікової і т. п.) належності людей та їх етнічної ідентичності [2, с. 488].

Суттєвим внеском у розвиток етнополітології став цикл праць І. Кураса – одного із фундаторів вітчизняної політичної етнології як науки про взаємодію етнонаціональної та політичної сфер людського буття, про взаємовідносини етнонаціональних спільнот (етносів, націй) та між ними і державою [21; 22]. Науковий пошук ученого і державного діяча був спрямований на вдосконалення законодавства України у тій частині, що мала б забезпечити

гармонічний розвиток націй, етнічних і національних груп, гарантувати збереження ідентичності і культурної самобутності національних меншин. «Прогресуючий розвиток міжнаціональних відносин, зростаюча активність представників етнічних спільнот вимагають постійного вдосконалення формування правового поля і механізмів реалізації державної етнополітики», – зазначав науковець [15, с. 37].

Разом з тим, наголошував І. Курас, політико-правова основа управління етнонаціональними процесами в Україні має постійно вдосконалюватися. Саме цим зумовлюється потреба забезпечення оптимального балансу як інтересів титульної нації, так і окремих національностей – представників етнічних меншин [15, с. 36–38]. Науковець підкреслював, що із проголошенням у 1991 р. незалежності України було покладено початок утвердженню української нації як державної та як суб'єкта етнонаціональної політики, її управлінських функцій у контексті забезпечення належного й ефективного управління поліетнічністю [15, с. 39].

Поступово поняття «етнополітологія» збагачувалося новими смислами та розвивалося у глибоких дослідницьких проектах та авторських інтерпретаціях. Наприклад, І. Варзар інтерпретував етнополітику як систему тактичних і стратегічних дій, заходів і накреслень певного політичного суб'єкта (держави, політичної партії, громадсько-політичного руху та ін.) у галузі етноісторичних, етнокультурних та інших взаємин народів-етносів між собою та в їхніх стосунках з державою [21, с. 488].

Суттєвої конкретизації поняття «етнополітика» набуває у низці видань під керівництвом та за авторства В. Євтуха [22;23;24]. Науковець визначає етнополітику як систему підходів і практичних дій держави щодо забезпечення розвитку етнонаціональної сфери, зазначаючи, що державна етнополітика України покликана до задоволення потреб різних етнічних спільнот, пов'язаних зі специфікою їхнього етнокультурного розвитку, регулювання міжетнічних відносин, усунення чинників міжетнічної напруженості й міжетнічних конфліктів, забезпечення участі у державотворчих процесах різних структурних компонентів етнонаціональної структури українського суспільства. Необхідність такої політики

обґрунтовується: багатоетнічним складом населення України, процесом етнічного відродження як української етнонації, так і етнічних спільнот з невизначеним етнонаціональним статусом та національних меншин; інтенсифікацією зв'язків з історичною батьківщиною представників української діаспори тощо [8, с. 119–123]. У найзагальнішому розумінні суб'єкти етнополітики повинні постійно шукати шляхи, механізми, засоби для того, щоб розбудувати і розвивати політичну націю. Ця проблематика осмислюється як у ширших – загальнокультурних контекстах, так і у порівняно вузьких рамках технологічного забезпечення, менеджменту, маркетингових можливостей тощо. Етнополітологія відтак збагачується новими смислами, а сучасні дослідники в Україні послуговуються також змістовно близькими до категорії «етнополітика» поняттями.

Досить динамічно розвивається й сучасне вчення про етнокультурну політику як напрям державної діяльності та невіддільну складову офіційної культурної політики в Україні, спрямованої на відродження й розвиток культур етнокомпонентів українського соціуму. Прихильники такого підходу [див. напр., 25, с. 477–482; 26] наголошують на виборі Україною шляху полікультурного розвитку суспільства, зокрема, на принципах самоцінності етнокультур; багатокультурності; єдності прав та обов'язків громадян і їхніх спільнот щодо задоволення етнокультурних інтересів; орієнтації носіїв культур на загальнолюдські духовні цінності. Поряд з декларованими орієнтирами дослідники визнають суттєві прогалини концепцій етнонаціонального та етнокультурного розвитку в Україні через відсутність ефективних економічних, правових, організаційних механізмів реалізації такої політики, а також відсутність державної підтримки належних комплексних, системних досліджень у цій сфері.

Окремими й такими, що активно розвиваються, на початку 2000-х рр. стали такі напрями етнополітології, як «етнорегіональна політика», «етнополітичний менеджмент» тощо. До висвітлення цієї проблематики, зокрема, звертається у своєму дослідженні І. Зварич [27]. Автор доводить, що складні міжрегіональні відносини поступово актуалізували у незалежній Україні глибше осмислення етнополітичних реалій у їх взаємозв'язку з регіональними контекстами.

Дослідник трактує етнорегіональну політику як сукупність послідовних дій відповідальних органів влади та акцентує на таких її напрямках: створення соціального паспорта регіону; врахування конфігурації політичних сил у регіоні; вивчення політичних орієнтацій та соціально-економічних установок етнічних спільнот; виявлення факторів напруженості в регіоні; з'ясування взаємовпливу політичного та економічного чинників регіонального розвитку [27, с. 40].

Грунтовне дослідження регіональних особливостей етнополітичних процесів в Україні здійснено колективом науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України [28]. Монографічна праця присвячена не лише теоретико-методологічним основам дослідження етнополітичних процесів в Україні та їх регіональної специфіки, але й комплексному аналізу історичних умов, політичних, економічних, соціальних, демографічних, культурних, конфесійних та інших аспектів регіоналізації суспільного простору України. Серед важливих складових процесу етнополітичної регіоналізації авторами монографічного дослідження виокремлено проблеми, які згодом стали провідними напрямами наукових розвідок вітчизняних етнополітологів. Зокрема – проблеми регіональних відмінностей електоральної поведінки; ідентичності як компонента етнополітичного розвитку; впливу релігійного і етнокультурного чинників на процеси регіоналізації; проблеми державного етнополітичного менеджменту тощо. Автори на основі дослідження тенденцій сучасної етнополітичної динаміки українського соціуму і його регіональних сегментів запропонували комплекс заходів із підвищення ефективності державного етнополітичного менеджменту, оптимізації етнонаціональних відносин і національно-громадянської консолідації поліетнічного, поліконфесійного, полікультурного суспільства.

Вочевидь розвиток етнополітичного знання в Україні природно актуалізував необхідність розрізнення та розробки не лише стратегічних, але й тактичних і навіть оперативних заходів етнополітики. У цьому зв'язку Т. Сенюшкіна, розвиваючи концепт «етнополітичний менеджмент», наголошує на завданнях контролю та правового регулювання міжетнічних відносин [29]. Подібний

різновид управлінської діяльності у сфері узгодження різноманітностей, подолання етнополітичної напруженості увиразнює конкретні напрями етнополітики.

Науковці також звертають увагу на те, що в Україні такі менеджерські практики лише починають розвиватися у правовому напрямі (розробці та законодавчому закріпленні стандартів політики держави щодо етнонаціонального розвитку – укази Президента, закони, які ухвалює Парламент, нормативні акти Кабінету Міністрів); контрольному (здійснення постійного моніторингу й контролю за якістю прийнятих етнополітичних рішень) та організаційному (взаємодії усіх компонентів системи етнополітичного менеджменту з метою ефективної реалізації державної етнополітики) [8, с. 123–125].

У перші роки незалежності з'являються й перші перекладні видання зарубіжних учених, які справили значний вплив на концептуальне осмислення етнополітичної проблематики. Наприклад, особливою увагою користуються праці британського дослідника Е. Сміта – яскравого представника етнологічного (етніцистського) підходу щодо нації та націоналізму. У перекладених у різні роки роботах («Національна ідентичність». К., 1994; «Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія». К., 2004; «Нації та націоналізм у глобальну епоху». К., 2006 та ін.) найбільше увагу вітчизняних дослідників привертає методологічне доведення вченим різниці між етнічною групою / етносом та нацією – як «цілком різних форм організації людських спільнот», а також між різновидами націоналізму.

Етнічна група, за Е. Смітом, охарактеризована такими ознаками, як групова власна назва, міф про спільних предків, спільна історична пам'ять, елементи спільної культури, зв'язок із конкретним «рідним краєм», солідарність у значної частини населення. Нація ж в інтерпретаціях Е. Сміта представлена як велика суспільна група з певними законами колективної соціальної поведінки, як сукупність людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову, громадську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для всіх

членів. Формування ж нації можливе довкола двох «етнічних ядер»: латерального/горизонтального та демотичного/вертикального [див., напр., 30;31;32;33]. Така постановка питання, в т.ч. і у зарубіжних джерелах, про шляхи та способи формування політичної нації заклала тривалу та ґрунтовну дискусію з цього приводу і поміж інтелектуальними елітами України.

З іншого боку, в умовах складних соціально-економічних криз у публічному просторі України швидко поширювалися західні ідеї регіоналізму та федералізму, що, зокрема, ґрунтувалися на реаліях поліетнічності, регіональної строкатості, дисбалансу регіональних і загальнонаціональних інтересів, самобутньому характері окремих регіонів та етносів. Сприяли поширенню відповідних ідей активізовані наприкінці 1980-х – у 1990-х рр. практики Асамблеї європейських регіонів (об'єднання близько 300 регіонів Європи, що самопозиціонується як «політичний голос регіонів», протегує регіоналізацію в Європі на принципах субсидіарності та комплементаризму між місцевим, регіональним, національним, наднаціональним рівнями; співпрацює з Радою Європи, інституціями Європейського Союзу, іншими міжрегіональними асоціаціями) [34]. Свого часу І. Курас застерігав від «механічного запозичення» подібних ідей: «В Європі, Північній Америці діє регіоналізм співробітництва. У нас він може нині заявити про себе лише як регіоналізм конфліктний, відцентровий [...] У пошуках шляхів розв'язання проблем необхідно опиратися на власний досвід і досвід інших народів, не абсолютизуючи і не применшуючи значення ні того, ні іншого» [15, с. 259].

Зазначену проблему актуалізують сучасні етнополітичні процеси у світі й в Україні. Резонансні події останніх років, пов'язані з посиленням міграційних процесів та збільшенням кількості біженців у Західній й Центральній-Східній Європі, спонукають до перегляду концептуальних засад у цій сфері публічної політики, суттєво впливають на змістовне наповнення, можливості та засоби сучасної етнополітики. Саме тому у пошуку оптимальних моделей науковці звертаються до аналізу досвіду успішного розв'язання етнополітичних проблем. У світлі сучасних викликів до таких варто віднести модель етнополітики Канади, яка й досі без особливих

застережень приймає значні потоки мігрантів. Власне, можемо припустити, що саме міграція з України, Італії, Греції, Китаю, Японії, В'єтнаму, Індії та інших країн сформували сучасну демократичну, високорозвинену, успішну Канаду, яка зовсім не вкладається у традиційні рамки розуміння й стандарти етнополітики держави-нації. Численні аналітичні матеріали та дослідження показують, що ця країна мала відповідні – сприятливі для такого вибору чи навіть соціально-політичного експерименту фізичні простори, історичну обумовленість, а також розробила відповідну філософську концепцію, що й дозволило вибудовувати етнонаціональні відносини у суспільстві не так, як це робили інші країни.

На думку Чарльза Форана, директора Інституту канадського громадянства (Institute for Canadian Citizenship), його країна зуміла стати першою «постнаціональною» у світі. При цьому відповідна політика зумовлена не тільки тим, що канадці поважають різноманітність чи мають оригінальне розуміння національної самосвідомості. Тут має місце прагматичний розрахунок, очевидні економічні переваги: за даними Інституту, якщо у 1990-х рр. низький рівень народжуваності, а також динамічні процеси старіння нації гальмували природний приріст населення, то нині дві третини щорічного збільшення кількості населення припадає на мігрантів, а до 2030 р. імміграція буде забезпечувати приріст уже на 100%. Водночас, на думку Ч. Форана, більшість канадійців налаштовані до відкритості, й цю відкритість добре ілюструє одна із перших заяв прем'єр-міністра Джастіна Трюдо: «У Канаді немає ключової ідентичності, немає мейнстріму. Є загальні цінності, такі, як відкритість, повага, співчуття, бажання наполегливо працювати, підтримувати один одного, шукати рівності й справедливості. Ці якості роблять нас першою постнаціональною державою» [35]. Подібна добровільна відмова від ідентичності на рівні найвищого політичного керівництва країни видається абсолютно неможливою для жодної з сучасних, навіть – демократичних країн.

Для Канади ж ідея постнаціоналізму вибудовувалася тривалий час, а нині – це вже важливий принцип державного управління. З отриманням статусу британського домініону в 1867 р. країна була відкритою для мігрантів, толерантною до корінних народів. Відпо-

відна філософія відстежується і розвивається у працях відомого канадського мислителя М. Маклюена, який описує свою країну як єдину на планеті, що вміє жити без ідентичності, як нову концепцію нації, вільну від кордонів, обмежень національної самосвідомості, але зі здоровим потенціалом гнучкості й готовності до змін. Водночас, у Канаді також є певні елементи міжнаціональних конфліктів: досі не розв'язане мовне питання; в країні живе близько 50 аборигенних індіанських національностей; у франкомовному Квебеку збереглася пам'ять про радикальний сепаратистський рух. Ч. Форан, який очолює організацію, яка, власне, займається питаннями асиміляції нових громадян, переконаний, що проблеми міграції, біженців та відповідного політичного популізму довкола них ще довго залишатимуться остаточно нерозв'язаними. Водночас відмова суспільства від змін і еволюції навряд чи поліпшать ситуацію. За останні десятиліття канадійці зжилися з ідеєю та принципом різноманіття рас, що нині формує певне почуття спільності, їм комфортно у такому різноманітті [35].

Загалом же, спроби «прищепити» якусь конкретну зарубіжну модель етнополітики Україні, перейняти позитивний досвід налагодження міжетнічних відносин політичними засобами – виявилися малопродуктивними, а з огляду на «хронічну» ситуативність політичних рішень, за браком стратегічного державного плану в цій галузі, ресурсних обмежень та, одночасно, наявністю серйозних зовнішніх загроз такі спроби – залишаються малоефективними.

Разом з тим, варто зазначити, що важливим здобутком перших років незалежності стало усвідомлення значущості етнополітичного дискурсу у науковому середовищі, серйозні кроки з розвитку інфраструктури сучасної етнополітичної науки, об'єднання дослідників довкола потужних міждисциплінарних проектів – від фахових збірників, енциклопедичних видань до інституцій, покликаних роз'яснити сутність, виклики і перспективи етнополітичного розвитку в Україні. Наукові узагальнення й обґрунтування знайшли відображення й у практиці державотворення. Усвідомлення того, що за складних реалій суспільно-політичного життя можливості суспільної консолідації поза етнічними контекстами або ж на засадах етноцентризму є загрозливими, спонукало до необхідності

врахування етнополітичних особливостей у законодавстві, нормативно-правових актах Уряду та Президента України.

Аналіз спрямованості наукових досліджень та практика українського державотворення перших років незалежності України дозволяють виокремити основні напрями розвитку політичної нації в її етнополітичному вимірі. Серед них – ті, що були спрямовані на розроблення важливих рішень у міжнаціональній сфері й механізмів їх реалізації, особливо – у політико-правовій площині:

- створення достатньої нормативно-правової бази регулювання етнополітичних процесів та консолідації української політичної нації;

- розробка стратегічних візій та оперативних заходів етнополітики з забезпечення управлінського процесу, контролю, арбітражних обов'язків, правового нагляду у сфері збереження і розвитку міжнаціональної злагоди та запобігання етнонаціональним конфліктам;

- гарантування міжнародного та конституційного принципу рівноправності;

- сучасне, адекватне суспільним запитам і демократичним цінностям державне регулювання мовного, освітнього, культурного питань;

- забезпечення політико-правових умов для самоорганізації етнічних спільнот, їх участі в державотворчих процесах, вільного зв'язку з титульними націями;

- створення необхідних умов виборчого процесу, який би надав можливість етнічним спільнотам адекватно представляти свої інтереси у тих державних органах, серед повноважень яких – забезпечення етнополітики;

- правове регулювання міграції та захист прав мігрантів;

- підтримка цивілізованих форм взаємозв'язків з українською діаспорою;

- протидія шовінізму, сепаратизму, національному екстремізму тощо.

Варто зважати й на те, що на розвиток етнополітичних процесів в Україні впливали не лише внутрішні, але й загальносвітові тенденції, без урахування яких процес набуття міжнародної суб'єктності щойно посталій, молодій Українській державі було б досить важко.

У цьому сенсі, важливими факторами, що впливали на політико-правові рішення, були, прийняті у першій половині 1990-х рр., міжнародно-правові документи щодо статусу етнонаціональних меншин: Декларація ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин (18.12.1992 р.) [36], Рамкова конвенція про захист національних меншин (1.02.1995 р.) [37] та інші. Прийняті міжнародною спільнотою документи не лише вкотре засвідчили спільні для всього західного світу демократичні орієнтири щодо рівності великих і малих націй, спільні зусилля із заохочення та розвитку поважання прав людини та основних свобод усіх, без розрізнення раси, статі, мови або релігії, але й багато в чому визначали напрями суспільно-політичного розвитку молодій Українській державі, спонукали до перегляду нормативно-правових засад регулювання етнополітичних відносин в Україні.

Декларація ООН увиразнює зміст «національної політики» як такої, що «планується та здійснюється за належного врахування законних інтересів осіб, що належать до меншин». Так, держави зобов'язуються захищати на їх відповідних територіях існування та самобутність національних чи етнічних, культурних, релігійних та мовних меншин; заохочувати створення умов для розвитку цієї самобутності; застосовувати належні законодавчі та інші кроки для досягнення цих цілей [36].

У Рамковій конвенції «Про захист національних меншин» ідеться про орієнтири, які стали ключовими й для українського етнополітичного простору: досягнення більшого єднання між етносами, народами і державами; забезпечення стабільності, демократії та миру на континенті; розбудова плюралістичого та справді демократичного суспільства; поважання й створення умов для виявлення, збереження та розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кожної особи; підтримка терпимої та процвітаючої

Європи, зокрема, співпраця між державами, транскордонне співробітництво між місцевою та регіональною владою, яке не перешкоджає устрою, територіальній цілісності, національному суверенітету держав, але сприяє ефективному захисту національних меншин за допомогою національного законодавства та відповідної державної політики [37].

Ці та інші міжнародні документи знайшли відображення у Конституції України, законодавчих актах, постановах Верховної Ради України, указах і розпорядженнях Президента, рішеннях Кабінету Міністрів України, інших нормативних документах України. Серед них – «Декларація прав національностей України» (1991 р.) [38], Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.) [39], Закон України «Про громадянство» (2001 р.) [40], Закон України «Про біженців» (2001 р.) [41], Закон України «Про іммі-грацію» (2001 р.) [42] та ін. – нині це далеко не повний перелік, що закладає підвалини національного законодавства про етнополітику.

Визначальним для розвитку етнополітичних процесів в Україні стало ухвалення Конституції України й імплементація її норм у законодавче й нормативно-правове поле. Конституювання визначальних для етнополітичного розвитку приписів і норм відбувалося поступово. У хронологічній ретроспективі спробуємо проаналізувати окремі сюжети утвердження етнополітичних питань у конституційному процесі

Одним із перших за періоду незалежності був *Закон України «Про громадянство України»* від 8 жовтня 1991 р., який чітко артикулював державну позицію щодо визнання громадянами України усіх без винятку осіб, «незалежно від походження, соціально-майнового стану, расової та національної належності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять» [40]. Закон втратив чинність на підставі Закону № 2235-III від 18.01.2001 р. та увиразнився такими принципами: єдиного громадянства; запобігання виникненню випадків безгромадянства; неможливості позбавлення громадянина України громадянства України; рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України; збереження громадянства України незалежно від місця проживання

громадянина України [43]. Перший закон уможливив повернення багатьох людей до України разом зі здобуттям нею незалежності.

Ще одним знаковим кроком на конституційному шляху закріплення міжнаціональних відносин в Україні стало проголошення 1 листопада 1991 р. *«Декларації прав національностей України»*, що також стало важливим сигналом для представників різних національних груп та етносів про демократичні наміри Української держави. Це також і процедурний документ, який став суттєвим початком подальших нормотворчих рішень в Україні. Втім, сучасні науковці вказують і на контрверсійні положення Декларації, зокрема, стосовно мовного питання [див. дет. 44].

Разом з тим, затребуваність і вчасність документа визнається одноставно та обґрунтовується складним і мало передбачуваним періодом масштабних перетворень на усьому пострадянському просторі. Україна у ліберальному дусі гарантувала всім «народам, національностям і національним групам і громадянам України», які проживають на її території, рівні права, забороняла дискримінацію за національною ознакою, надала всім право вільно користуватися рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, при чому окремо право «вільного користування російською мовою». Декларацією надане й гарантоване право сповідувати власну релігію, використовувати національну символіку, відзначати національні свята, створювати культурні центри, товариства, видавництва, музеї, театри, охороняти пам'ятки історії тощо. Першими двома статтями проголошувалося й визнання права участі меншин у державних справах: «Представники народів та національних груп обираються на рівних правах до органів державної влади всіх рівнів, займають будь-які посади в органах управління, на підприємствах, в установах та організаціях ... Українська держава гарантує всім національностям право на збереження їх традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць» [38].

Природно, значно більше наукових та загалом суспільних дискусій викликав Закон України *«Про національні меншини в Україні»*, ухвалений Верховною Радою України та підписаний Президентом Л. Кравчуком 25 червня 1992 р. Водночас прийнятий Закон здобув високу оцінку міжнародних організацій з прав людини та

національних меншин, а його основні положення увійшли до Конституції України. Закон подає чітке розуміння самого поняття «національна меншина» як «групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою» (Ст.3). Для країни, що позбавлялася тоталітарних рудиментів, принципово важливим і новим було положення про право обирати та поновлювати національність, національне ім'я та прізвище усім, хто колись їх втратив. Вищою цінністю проголошена людина та її право обирати потребу та міру власної участі у різноманітних національно-культурних формаціях (Ст.13). Поряд із широкими правами національних меншин, що й до того декларувалися згаданими вище документами, Закон визначив й обов'язки громадян усіх національностей: дотримуватися Конституції та законів України, оберігати її державний суверенітет і територіальну цілісність, поважати мови, культури, традиції, звичаї, релігійну самобутність українського народу та всіх національних меншин (Ст. 2). Водночас стаття 16 передбачила у державному бюджеті України спеціальні асигнування для розвитку національних меншин [39]. Разом з тим залишилися невирішеними питання офіційного визнання національностей, як і поглиблена конкретизація базових понять Закону.

Безумовно визначальною датою для погодження нормативно-правових основ етнополітики є 28 червня 1996 р., коли Верховна Рада України «від імені Українського народу – громадян України всіх національностей» (на відміну від попереднього терміна «народ України») прийняла Основний закон держави. Зрештою, на найвищому рівні проголошується державне сприяння «консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України» (Ст. 11 Конституції). Національні права подаються у ній як гарантії здійснення прав та свобод людини і громадянина: «Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» (Ст. 24). Навіть територіальний устрій України завбачливо

декларується як такий, що формується з урахуванням «етнічних і культурних традицій» (Ст. 132). Отже, Конституція закріплює такі важливі для національних меншин права: на свободу світогляду і віросповідання (Ст. 35); на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації, крім тих, програмні цілі або дії яких спрямовані на розпалювання міжетнічної, расової та релігійної ворожнечі (Ст. 36, 37); на освіту, зокрема, громадянам, які належать до національних меншин – на навчання рідною мовою» (Ст. 53). До відання Автономної Республіки Крим визначено, зокрема, розроблення та реалізацію державних програм повернення депортованих народів (Ст. 138) [45]. Загалом визнана однією з найдемократичніших в усьому світі Конституція України вкотре утвердила й демократичні орієнтири етнополітики.

Разом з тим, про виклики конституційної регламентації міжнаціональних відносин попереджав О. Картунов, ознайомлюючи нас зі сучасними зарубіжними напрацюваннями «усвідомлено плюралістичної конституційної юриспруденції». Положення цього підходу можуть стати в нагоді під час вдосконалення правових засад етнонаціональних відносин. Тут конституційний режим, який базується на індивідуальних правах, видається неспроможним захистити автономію та виживання етнонаціональних меншин. Водночас конституційний режим, який покладається переважно на колективні права, уявляється непридатним для захисту меншин всередині меншини або окремих індивідів всередині групи. Отже, резюмується, що практично жоден конституційний режим не спроможеться гарантувати одночасно виживання етнонаціональної меншини та найфундаментальніші права індивідуального дисидента всередині тієї меншини [9]. Діалектика індивідуального та групового у практичній площині реалізації прав національних меншин та їх окремих представників ще на багато років наперед залишається перспективною темою нормотворчості.

Водночас, дослідники сходяться на думці, що у сфері етнополітики Україна дотримується своїх конституційних обов'язків. У межах національного законодавства держава гарантує усім громадянам України, незалежно від їхнього етнічного походження, однакові права і забезпечення їхніх етнокультурних потреб, що

вкотре утверджує належність України до європейської цивілізації [46, с. 94]. О. Калакура писав на рубежі століть, що юридичне закріплення демократичних засад життєдіяльності національних меншин в Україні, залучення їх до політичного, господарського і культурного життя стало запорукою міжнаціонального порозуміння, формування громадянського суспільства, утвердження його стабільності [47, с. 113]. Дещо суперечливими залишаються можливості на такій конституційній основі проводити послідовну і повноцінну політику щодо збереження національної ідентичності українців, стосовно подальшого розвитку культури, духовності, інтелектуального потенціалу самого українського народу, консолідації світового українства, розвитку політичної нації в Україні.

З прийняттям Конституції України можливості реалізації прав етнічних меншин та етнічних груп розширюються. Україна ратифікувала низку міжнародних угод у сфері захисту національних меншин, виділялися кошти на культурно-просвітницьку діяльність окремих громадських організацій, орієнтованих на відтворення культури національних меншин, створювалися громадські ради при органах центральної влади. Спершу ліквідовано, згодом поновлено роботу центрального органу державної влади, що відповідав за реалізацію етнополітики. Відтак активізовано зміни в обласних державних адміністраціях та громадських радах, що функціонували при цих органах державної влади.

Цей період детально описує та загалом позитивно оцінює С. Рудницький на прикладі польської меншини в Україні. Зокрема, політолог відмічає, що протягом 1997–2004 рр. зростала кількість громадських організацій польської етнічної групи, збільшувалася кількість друкованих ЗМІ (у 2000 р. їх нараховувалося 12), дещо зросла кількість радіо- і телепередач. Збільшилася й кількість учнів, що вивчали польську мову, кількість ВНЗ, в яких вивчали польську мову і готували вчителів польської мови. У 2002–2003 рр. відкрилося три школи з польською мовою навчання. Розвивалася активно й Римо-католицька церква в Україні, що приростала новими духовними навчальними закладами, недільними школами, періодичними виданнями. Польща і далі надавала різнобічну вагому допомогу польській етнічній групі в Україні. У сфері польсько-українських

відносин і далі підписувалися міждержавні угоди, документи про міжрегіональне та прикордонне співробітництво. Своєрідним звершенням польсько-української співпраці того періоду дослідник називає проведення у 2004 р. в Україні року Польщі та одночасно введення Польщею візового режиму для українських громадян, що автоматично означало згортання численних можливостей для міжетнічного порозуміння [48, с. 149].

Отже, тенденції нормативно-правового, інституційного і політичного регулювання у сфері міжетнічних відносин часто вказують на вагомість зовнішнього фактора етнополітики, який може «звести нанівець», фактично обмежити законодавчі й урядові зусилля всередині країни. Загалом конституційний процес та реалізація конституційних приписів щодо етнічного питання в Україні потребували, насамперед, внутрішньо- та зовнішньополітичної волі, відкритого міжнародного співробітництва, конкретних інститутів і механізмів упровадження.

Важливим напрямом наукового пошуку й практичної реалізації державної політики у сфері міжетнічних відносин став процес її інституціалізації. Ґрунтовно досліджував цей напрям етнополітичного розвитку О. Майборода, який, зокрема, виходив із того, що державна етнополітика ієрархічно підпорядковує собі етнополітичний менеджмент. Отже, регулюючим елементом усієї системи механізмів реалізації етнополітики є той, що виконує функцію її нормативно-правового і концептуального забезпечення, тобто здійснює стратегічне моделювання. Серед таких інституційних елементів уже традиційно названо Верховну Раду та Президента України, які уповноважені здійснювати розробку стратегії зовнішньої та внутрішньої політики країни. Безпосередньо до цієї справи долучається і Кабінет Міністрів, який одночасно є і керівним виконавчим органом – як важлива ланка між загальною системою механізмів реалізації етнополітики та етнополітичним менеджментом, як її підсистемою. Не можемо не погодитися з ученим у тім, що структура механізмів реалізації державної етнополітики (Кабінет Міністрів України, центральні органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування) набуває системності лише тоді, коли усі елементи цієї конструкції включаються у функціональну взаємодію,

яка відбувається за певними правилами, згідно зі встановленим порядком. Такий порядок визначається Кабміном і має правову форму у вигляді положення про місцеві органи, відповідальні за реалізацію етнополітичної стратегії [16, с. 11–12].

Питання національностей у структурі центральних органів виконавчої влади з часу здобуття незалежності поставлено на досить високому рівні. Помітною була активність Ради національних товариств України, Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів України. Указом Л. Кравчука, що мав «намір закріпити в Україні братерське співжиття, співробітництво всіх національностей, забезпечити вільний розвиток їх мов і культур», від 29 квітня 1992 р. створено Фонд розвитку культур національних меншин України [49]. Фонд, сформований при Кабінеті Міністрів України, акумулював фінансові і матеріальні ресурси, інвестував їх у проекти, роботи, спрямовані на виконання програм розвитку культур національних меншин та відповідні структури. Законодавчо закріплено й всіляке сприяння його роботі з боку Центральних органів державної виконавчої влади України, Ради Міністрів Республіки Крим, Представників Президента України в областях, містах Києві та Севастополі, районах, районах міста Києва. Втім, уже в 1996 р., за президентства Л. Кучми, Фонд було ліквідовано.

Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.) загалом визначав структуру державних органів законодавчої та виконавчої влади, на які покладені функції вироблення і реалізації політики у сфері міжнаціональних відносин. Зокрема, йдеться про постійні комісії (комітети) Верховної Ради України з питань міжнаціональних відносин, відповідні комісії в низці місцевих рад, а на рівні виконавчої влади – Міністерство у справах національностей України [39]. Втім, з погляду сьогодення, необізнаному оглядачу складно навіть приблизно охопити ту кількість змін і реорганізацій, яких зазнала ця система державної політики з часу її заснування, ще складніше з'ясувати ступінь та сферу відповідальності різних державних та політичних суб'єктів у цій сфері.

На новостворене від 26 листопада 1994 р. *Міністерство України у справах національностей, міграції та культур* як центральний орган державної виконавчої влади покладалися обов'язки з

вироблення та забезпечення реалізації державної політики у сфері міжнародних відносин, прав національних меншин, державної міграційної політики та державної політики щодо релігії та церкви [50].

Указом Президента України від 20 березня 1996 року, по суті, релігійну складову цієї політики відокремлено, а інституція трансформувалася у Міністерство України у справах національностей та міграції. На Міннацміграції поклалися завдання з підготовки пропозицій щодо формування державної політики у сфері етнонаціонального розвитку України, міжнародних відносин і міграційної політики; забезпечення оптимального співвідношення задоволення етнокультурних потреб розвитку української нації та національних меншин; забезпечення прав національних меншин на вільний розвиток в Україні; координація діяльності органів державної виконавчої влади щодо задоволення духовних потреб, відродження, збереження і розвитку в Україні культур, мов і традицій національних меншин; забезпечення приймання, облаштування та адаптації депортованих осіб різних національностей, які поверталися в Україну; сприяння задоволенню національно-культурних та освітніх потреб української діаспори, зміцненню її зв'язків з Україною; участь у міжнародному співробітництві у сфері міжнародних відносин тощо [51]. Структуру у різні роки очолювали О. Ємець, М. Шульга, В. Євтух.

Уже у жовтні 1996 р. затверджено Положення про *Державний комітет України у справах національностей та міграції*, який з 1998 р. фактично повторював цілі й завдання щойно ліквідованого Міністерства: вивчає і аналізує тенденції етнонаціонального, етномовного, етнодемографічного, етнокультурного розвитку України; розробляє прогнози в цій галузі; сприяє діяльності національно-культурних об'єднань громадян в Україні; реалізує міграційну політику та розробляє державні програми у сфері міграції, надає організаційно-методичну допомогу місцевим органам виконавчої влади; підтримує розвиток національно-культурних традицій; сприяє задоволенню потреб національних меншин в Україні та української діаспори в літературі, мистецтві, освіті, засобах масової інформації; забезпечує реалізацію прав і соціальних гарантій

біженців; аналізував стан і тенденції розвитку та застосування української мови; здійснював заходи, спрямовані на забезпечення оптимального співвідношення використання державної мови та мов національних меншин України; запобігав проявам національної винятковості та загалом здійснював багато інших повноважень у сфері етнополітики [52].

З 2002 р. повноваження, статус і підпорядкування Комітету переглянуто, а сферу відповідальності дещо «розмито». Відповідним Указом Президента передусім артикулювалося, що Держкомнацміграції України є таким центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України (на відміну від попередніх формулювань, де він визнавався «центральним органом виконавчої влади, який забезпечує реалізацію державної політики у сфері міжнаціональних відносин, прав національних меншин та української діаспори, міграційних відносин, розвитку і функціонування української мови як державної та мов національних меншин на всій території України, здійснює керівництво дорученою сферою управління, *несе відповідальність за стан її розвитку*») [53].

Повернув у публічну політику практику поєднання в межах одного органу регуляційних функцій у сфері конфесійних і етнічних відносин за свого прем'єрства В. Янукович. Постановою від 8 листопада 2006 р. реорганізовано Державний комітет у справах національностей та міграції і Державний департамент у справах релігій, а на їх базі сформовано *Державний комітет України у справах національностей та релігій*. Держкомнацрелігій визначався центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовувалася і координувалася Кабінетом Міністрів України через віце-прем'єр-міністра України. На комітет покладалося формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин, забезпечення захисту прав національних меншин України, депортованих за національною ознакою осіб, які повернулися в Україну, а також у сфері релігії, відносин із церквою і релігійними організаціями. Він також став спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у справах міграції в межах, визначених законодавством про біженців [54]. Показово, на

наш погляд, що до Постанови «Про затвердження Положення про Державний комітет України у справах національностей» чотири рази вносилися/скасовувалися зміни. Зрештою, вже за часів свого президентства – у рамках адміністративної реформи – В. Янукович ліквідував Комітет [55]. У 2012 р. Кабінет Міністрів України передав повноваження Державного комітету у справах національностей та релігії Міністерству культури України. Отже, від моменту створення у вересні 2011 р. й досі у складі Міністерства культури функціонує *Департамент у справах релігій та національностей*.

Питання міжнаціональних відносин та етнополітики стали одними із ключових у діяльності Міністерства культури України. На це вказує аналіз матеріалів, представлених на офіційному сайті Міністерства у розділі «Міжнаціональні відносини та захист прав національних меншин», що водночас не дають повноти розуміння усіх зацікавлених та активно діючих суб'єктів у цій сфері. Спеціалістами *Експертної ради з питань етнополітики* (постійно діючий консультативно-дорадчий орган, створений для здійснення змістовного моніторингу, аналізу та оцінки процесів, що відбуваються у сфері етнополітики в Україні та за її межами, проведення фахових консультацій та вивчення проблемних питань, пов'язаних з реалізацією державної політики у сфері міжнаціональних відносин та захисту прав національних меншин) під головуванням доктора історичних наук, професора В. Трощинського розроблено проект Концепції державної етнонаціональної політики України. Проект підготовлений відповідно до Плану заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 р., затвердженого ще у 2015 р. Кабінетом Міністрів України. У 2017 р. відбулося декілька засідань Експертної ради з обговорення цього проекту. Передбачалося також залучення до обговорення представників національних спільнот України, спостерігачів від Міжнародного дослідницького інституту «Європейський центр з питань меншин», Офісу Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин. Департамент у справах релігій та національностей стежить за тим, щоб підготовлений проект повністю відповідав усім міжнародним зобов'язанням України у сфері міжнаціональних відносин [56].

У структурі інституцій державної етнополітики заслуговує на увагу Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин, створений 25 грудня 2012 р. Постановою Верховної Ради України № 11-VII. Серед предметів відання Комітету (згідно з Постановою Верховної Ради України від 4 грудня 2014 р. № 22-VIII): додержання прав і свобод людини і громадянина; діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; громадянство, статус іноземців та осіб без громадянства; регулювання, збирання і використання персональних даних про особу; етнополітична політика, міжнародні відносини та права корінних народів і національних меншин в Україні; імміграція, біженці, вимушено переселені особи та надання притулку в Україні; законодавче забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; співробітництво з міжнародними структурами, що збігаються з компетенцією Комітету; забезпечення зв'язків з українцями за кордоном. На розгляді у Комітеті станом на грудень 2017 р. було 68 законопроектів, тематика яких вказує на особливості перегляду державної етнополітики в умовах воєнної агресії. Чимало з них спрямовані на захист українців за кордоном (правовий захист політичних в'язнів, визнання політичними в'язнями осіб, позбавлених свободи з політичних мотивів за рішенням органів влади Російської Федерації; відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою; співпраця із закордонними українцями тощо). В рамках комітетських слухань розглядалися проблеми реалізації Національної стратегії у сфері прав людини щодо забезпечення та захисту прав корінних народів і національних меншин України та законодавчі ініціативи щодо створення ефективних механізмів такого захисту. Важливими видаються Рекомендації парламентських слухань на тему: «Роль, значення та вплив громадянського суспільства на формування етнополітичної політики єдності в Україні» [57]. Водночас подібні слухання, засідання, круглі столи та форуми Комітету мають переважно декларативний характер і не відбиваються на реальному стані етнополітики в Україні.

Загалом короткий огляд інституційних змін державної політики у сфері міжетнічних відносин укотре вказує на непослідовність, ситуативність відповідних рішень, брак контролюючих та моніто-

рингових проектів у цій галузі. У пошуках дієвих форм етнополітики важлива також «інституційна пам'ять», налагоджена система комунікації та передачі досвіду, взаємодії та співробітництва, яких поки не спостерігаємо в аналізованій сфері. Стан реалізації директивних державних документів, спрямованих на забезпечення та захист прав національних меншин, на створення належних умов для збереження і зміцнення міжнаціональної злагоди та порозуміння в Україні, досі характеризується значною кількістю проблемних, невирішених питань. Чіткішими мусять стати розмежування обов'язків між інституціями у цій галузі, інтегрованішими спільні зусилля – із залученням громадських організацій, міжнародних структур – у тісній співпраці державних і місцевих органів влади. Дискусійною залишається ефективність чинної та перспективної моделі участі організованих представників національних меншин у діяльності державних та місцевих інститутів влади.

Осмислюючи можливості та межі участі етнічних спільнот у формуванні та реалізації державної етнополітики як визначальної у цій сфері, слід також звернути увагу і на недержавні політичні інститути (громадські організації, дорадчо-консультативні органи, політичні партії), які з огляду на характер і порядок їх створення та функціонування є важливою сполучною ланкою між державою і недержавними утвореннями та мають власні механізми впливу на етнополітичний ландшафт України.

Характер політичної активності національних меншин є «чутливим індикатором українського національного поступу», переконував Н. Марчук, аналізуючи регіональні західноукраїнські досвіди політизації етнічних меншин. Науковець констатував проблеми «українобайдужості» деяких національних громад, відверто антиукраїнські позиції громадських структур російських меншин в Україні, орієнтири окремих їх лідерів до «безмежного прислужництва Кремлеві». Водночас громадські організації етнічних меншин усе ще перебувають на етапі політичного становлення. Втім, їх діяльність на політичному рівні стає чимраз активнішою та, за прогнозами дослідника, неминуче призведе до створення конфліктогенних ситуацій, в тому числі й до посилення внутрішніх суперечок всередині самих меншин [58].

Дійсно, зі здобуттям незалежності розпочато активний процес розвитку відповідних мереж й осередків етнічних меншин в Україні, що у політичному сенсі різною мірою формували вимоги національно-культурної автономії, надання права національно-культурним товариствам висувати кандидатів у вибори до органів влади всіх рівнів, створення власних політичних партій та консультативно-дорадчих органів. Водночас політичні вимоги з боку етнічних меншин природно сформували проблеми збереження атмосфери міжетнічної толерантності та протидії розпалювачам міжнаціональної ворожнечі.

Дослідники вказують, що тенденції активізації громадянського суспільства, зокрема його етнічної та національної складової, помітні ще наприкінці 1980-х рр., надалі в політичному плані лише посилювалися (з певними застереженнями у ті періоди, коли впроваджувалися нормативно-правові новели). Наприклад, Польське культурно-освітнє товариство вже восени 1991 р. мало 20 відділів і нараховувало 10 тис. членів у м. Києві, Хмельницькій, Харківській, Луганській, Вінницькій, Донецькій, Житомирській, Чернігівській, Одеській, Запорізькій, Черкаській, Миколаївській, Рівненській областях та в Ялті. Вже у 1992 р. сформувалася інша загальноукраїнська організація – Федерація польських організацій в Україні [48, с. 181]. Подібні приклади можна побачити й серед інших національних меншин. За слушним зауваженням Л. Лойко, після ухвалення Закону «Про національні меншини» у серпні 1992 р. процес створення організацій національних меншин уповільнився. Разом з тим, як зазначає дослідниця, станом на 2004 р. їх кількість зросла й становила 1045 національно-культурних товариств: 140 єврейських організацій, 108 – польських, 104 – німецьких, 95 – російських, 81 – ромська, 75 – грецьких та ін. [59, с. 214–215]. Показниками позитивної динаміки розвитку організацій національних меншин слугують дані про сучасний їх стан (див. підрозділ 1.2.).

Більшість зарубіжних та вітчизняних дослідників сходяться на думці, що чи не найдієвішою є участь представників меншин в органах місцевого самоврядування на квотній основі або – через створення структур національно-культурних представництва чи навіть само-

чинних органів національного самоврядування. Цю форму артикулювання власних інтересів активно використовували кримські татари, які одними з перших серед національних рухів СРСР вдалися до створення постійно діючого координаційного органу з досить неоднозначними функціями. Як пояснюють самі представники організації, Курултай у тюркських народів є традиційним інститутом вищої державної влади, який скликався в переломні епохи історії, забезпечував широке представництво вільних членів суспільства і виносив рішення, обов'язкові для виконання всіма верствами населення.

З жовтня 1990 р. до травня 1991 року активісти руху проводили виборчу кампанію, заради реалізації ідеї з'їзду поширювали відповідну інформацію у Криму, Херсонській області, Узбекистані, Таджикистані, Москві. Попри неоднозначну суспільну та владну реакцію Курултай відкрився як вищий повноважний представницький орган кримськотатарського народу 26 червня 1991 р. в Сімферополі. На його сесії з поміж делегатів був обраний постійно діючий орган – меджліс кримськотатарського народу, що вже в липні 1991 р. розпочав перше засідання. Зокрема, ухвалено рішення про підготовку Положення про місцеві органи національного самоврядування, які, передбачалося, мали реалізовувати рішення Меджлісу кримськотатарського народу, захищати інтереси народу у взаємодії з місцевими органами державної влади, сприяти відродженню і розвитку культури, мови, релігії, звичаїв і традицій. Обрані також регіональні та місцеві органи національного самоврядування кримських татар (меджліси). З другої половини 1990-х рр. меджліс отримав представництво у Верховній Раді України, а з 1999 по 2010 рр. також офіційний статус при Президентові України [60].

Проголошення об'єднання всіх «сил народу для якнайшвидшого розв'язання проблем – насамперед повернення на свою Батьківщину і відновлення його державності», а також діяльність численних деструктивних сил на Кримському півострові – викликали суперечливі настрої, в т.ч. і в експертному середовищі України. Унікальний, полікультурний регіон гостро потребував, усе ж, спільних зусиль і держави, і національно-культурних товариств у

політиці щодо повернення та облаштування депортованих народів, подолання національних стереотипів, захисту прав громадян незалежно від їх етнічного походження. Перманентна ж напруга у цих відносинах за роки української незалежності, зовнішні інтереси на півострові, вочевидь, однаковою мірою підірвали як українські, так і кримськотатарські позиції в регіоні.

У надзвичайному режимі організація продовжує свою діяльність у Києві у законодавчо визнаному статусі громадського об'єднання. У квітні 2016 Верховний Суд анексованого Росією Криму заборонив діяльність Меджлісу кримськотатарського народу, який внесений також до російського реєстру екстремістських організацій. Раніше ж Указом Президента України Рада представників кримськотатарського народу як консультативно-дорадчий орган при ньому відновила свій зв'язок з Меджлісом [61]. Загалом суперечливий статус Меджлісу в Україні потребує особливого, об'єктивного погляду політиків, громадських активістів, аналітиків, науковців. На хвилі спільної боротьби проти агресора важливо зберігати стабільність етнополітичних відносин, дотримуватися здорового балансу структур та механізмів забезпечення національних та етнічних інтересів.

Практикуються у суспільно-політичному житті сучасної України і такі форми етнічної самопрезентації, як національні політичні партії, що у контексті консолідації політичної нації можуть провокувати й протилежні, відцентрові тенденції. Діяльність національних партій потребує чіткого правового регламентування, підзвітності, фахового моніторингу. Власне, діяльність подібних політичних сил може порізному, двояко сприйматися у суспільстві – навіть на рівні лінгвістичних трактувань. Наприклад, зареєстрована Міністерством юстиції України 17 лютого 2005 р. «КМКС» Партія угорців України у перекладі з угорської мови означає Товариство угорської культури «Закарпаття» та місцевим жителям може презентуватися не стільки політичною, як національно-культурною організацією. З останнього звіту партії, поданого до Національного агентства з питань запобігання корупції, з'ясуємо, що «КМКС» взяла участь у виборах до органів місцевого самоврядування. Всього висунула 330 кандидатів, з яких 58 було обрано, переважно, народними депутатами обласних,

міських, районних рад. Попри цей електоральний успіх у звіті не подано жодної інформації про власне майно, доходи, витрати, зобов'язання партії фінансового характеру за 2016 р. – 59 сторінок форми залишаються практично не заповненими [62].

Свідомі того, що подібна практика є характерною для більшості політичних сил країни, все ж увиразнимо етнополітичні аспекти проблематики. Адже невідомі джерела фінансування і підтримки подібних структур в Україні, відсутність дієвих механізмів контролю за ними цілком імовірно формують платформу для політичної безкарності партії як перед власною громадою, так і українським народом загалом. На рівні міжпартійної боротьби за владу така ситуація може перерости у пропагування антидержавницьких настроїв, популістські заклики до відновлення національної справедливості, безвідповідальні мобілізаційні акції, загрозливі не тільки для міжнародного іміджу чи територіальної цілісності країни, але й, насамперед, для самих етнічних спільнот, які в розпалі міжетнічної ворожнечі найбільше страждають від інформаційних дисонансів, прикордонних рейдів та непрогнозованих провокацій з боку внутрішніх та зовнішніх, зацікавлених у дестабілізації, суб'єктів.

Загалом, як вказує Г. Луцишин, у незалежній Україні нараховується близько 20 етнічних партій. Дослідниця наголошує, що майже усі етнічні партії є нечисленними, їх діяльність часто є регіональною, користується досить вагомою підтримкою з боку сусідніх держав. Утім, на практиці така політична мобілізація не виправдовується. Діяльність більшості етнічних партій в Україні значною мірою сприяє загостренню міжетнічних відносин, протистоянню титульного етносу та національних меншин, посиленню дезінтеграційних процесів у державі [63].

Утім, будь-які застороги щодо національних партій залишатимуться односторонніми, якщо не осмислювати їх у контексті загальнонаціональної партійної системи України. Характерними для неї, вважаємо, є нормативно-правові колізії безвідповідальності та прецеденти безкарності партійних функціонерів, властиві «змішування» символічних та популістських змістів у публічних заявах партій, войовничі протиставлення ідентичностей партійними лідерами та їх спекулятивні підходи до захисту цих ідентичностей у реальному державно-політичному процесі. Факти свідомого розгортання міжетнічної

ворожнечі зусиллями окремих політичних партій країни зафіксовані у численних аналітичних розвідках. Нашу ж увагу привертає дисонанс реальних практик та програмних цілей політичних сил, з якими вони представляють власні візії етнополітичного майбутнього.

Загалом, досить складно та, видається, ще зарано вести мову про еволюцію поглядів політичних партій в етнополітичній сфері. Значний інтерес, наприклад, викликає наукова стаття О. Хорошилова, у якій ще у 2007 р. реалізовано подібний аналіз етнополітичних положень програм тогочасних політичних партій, що дуже нагадують сучасні. Автор вирізняє три умовні групи, що поєднували, здавалося б, різні ідеологічні партії того часу в єдині етнополітичні представлення. Перша передбачає проєкцію ліберальних цінностей на етнополітичні відносини та/або звичайну констатацію проблем у цій сфері без будь-яких чітких механізмів їх подолання (тогочасні Комуністична та Соціалістична партії України, Громадянська партія «ПОРА», Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»). Друга група установок, представлена у партійних програмах Народної партії України, Народного Руху України, Демократичної партії угорців України, Партії мусульман України та ін., орієнтувала на розбудову політичної нації, збереження культурного розмаїття, пропорційне представництво етносів в органах влади. Зрештою, третя умовна група представлена програмами партій націоналістичного спрямування, що відстоювали класичну модель національної держави з переважанням прав українців [64]. Щоправда, множинність та «конкуренція» етнополітичних ідей мало позначається на практиці політичної діяльності партій і їх лідерів, але «пропонує» певний діапазон свободи вибору для громадян.

Політичні партії, обрані до Верховної Ради України VIII скликання, у ході виборчої кампанії представили свої програмні візії етнополітики як перспективні (нерідко й ретроспективні) напрями досягнення національної згуртованості в Україні. Аналіз програмних засад парламентських партій щодо етнополітичного розвитку представлено у табл. 2.1. Наведено основні тези передвиборчих програм цих політичних сил, які прямо чи опосередковано торкаються можливостей та засобів консолідації політичної нації, а також пропонують шляхи досягнення міжетнічної злагоди. Наведені тези визначають пріоритети

партій у сфері етнополітики, а також увиразнюють загальний тренд електоральної кампанії 2014 р. – проголошення загальнонаціональної єдності.

Таблиця 2.1.

**Програмні положення парламентських політичних партій
Верховної Ради України VIII скликання
щодо проблем національної єдності та міжетнічного
порозуміння***

Політична партія	Основні положення програми партії
<p align="center">ПАРТІЯ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА «СОЛІДАРНІСТЬ»</p>	<p>«Партія виступає за неухильне дотримання прав усіх національних меншин, при якому Україна залишиться унітарною, соборною державою. Особлива увага має приділятися захисту українців Криму та кримських татар як корінного народу Криму. [...] [...]Найефективніший захист від зовнішньої агресії – патріотичне об'єднання народу в боротьбі проти окупантів».</p>
<p align="center">Політична партія «НАРОДНИЙ ФРОНТ»</p>	<p>«Розглядаємо відновлення нормального життя в Донбасі як можливість для справжнього єднання українського суспільства, як унікальну можливість для нового, стрімкого економічного розвитку. [...] Для того, щоб розгорнути і реалізувати реформи, необхідне об'єднання зусиль усіх патріотичних політичних сил. Осередком зосередження цих зусиль має стати новий Парламент. Партія вбачає метою своєї участі у виборах створення у новій Верховній Раді такого об'єднання, забезпечення узгоджених дій всіх гілок влади для реалізації головного завдання: зробити Україну такою, що може захистити себе і своїх громадян, національні інтереси від будь-яких посягань – зовнішніх чи внутрішніх, гарантувати людям безпеку і розвиток. [...] Від єднання – до перемоги! Від перемоги – до миру, безпеки та розвитку!»</p>

Продовження табл. 2.1.

<p>Політична партія «Опозиційний блок»</p>	<p>«Ми виходимо з необхідності. [...] відродження економічно сильної держави – принципу, зведеного в ранг національної ідеї. [...] Наші цілі: Широкий національний діалог і повноцінна реалізація Мінських угод. [...] Забезпечити територіальну цілісність країни і запобігти сепаратизму на основі партнерства між державою і територіальними громадами. [...] Розробити та затвердити Концепцію гуманітарного розвитку «Єдність у різноманітті» з метою законодавчого забезпечення організаційних засад духовного розвитку кожної людини. [...] Заборонити діяльність всіх організацій, що пропагують міжнаціональну та міжрегіональну ворожнечу, закликають до застосування насильства як інструменту політичної боротьби, ініціюють утворення незаконних воєнізованих формувань. [...] Сьогодні ми спільно маємо знайти шлях до відродження України. [...] Передбачити у Кримінальному кодексі України відповідальність за розпалювання міжрегіональної ворожнечі. Мешканці всіх областей України мають почуватися затишно в єдиній країні незалежно від політичних, релігійних, світоглядних позицій. [...]»</p>
<p>Політична партія «Об'єднання САМОПОМІЧ»</p>	<p>«Ми, українці, незалежно від нашого етнічного походження, є єдиним національним тілом, маємо живу душу та невмирущий дух. [...] Кожен українець прагне співпрацювати з іншими задля свого добробуту, успіху своїх дітей та привабливості своєї держави. Для того, аби українці не покидали Україну та свої родини у пошуках кращого життя, держава повинна втілювати політику Національного економічного прагматизму, яка перетворить нас з “економічної колонії” на державу з високотехнологічною економікою. [...]»</p>

Продовження табл. 2.1.

	<p>Ми навчилися допомагати один одному. І саме взаємна підтримка робить нашу націю правдиво незалежною. Наша сила – в єдності! Нашу єдність уособлює Українська держава. Сьогодні обов'язок кожного українця – боронити незалежність та цілісність своєї держави. А обов'язок держави – захистити кожного з нас».</p>
Радикальна партія Олега Ляшка	<p>«Нам треба очищати владу від зрадників та крадіїв, зміцнювати оборону країни, будувати квітучу країну для гідного життя українців».</p>
Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	<p>«Перемога єдності. Непомірно сильна централізація влади, яка панувала всі роки незалежності України, призвела до повної безправності місцевого самоврядування, напруженої соціально-економічної ситуації на місцях. Партія «Батьківщина» послідовно відстоює позицію припинення політики роз'єднання країни і політичних спекуляцій на цій темі. Наше завдання полягає у збереженні єдності, миру, злагоди та спокою в усіх куточках держави.</p> <p>Ми зобов'язані повернути Крим і захистити наших громадян. Для цього потрібно: [...] Визнати курултай і меджліс кримськотатарського народу на державному рівні. Підтримати кримських татар у їхньому прагненні жити в єдиній українській державі та на якісно новому рівні забезпечити захист їхньої національної ідентичності на території Криму. Розгорнути широку інформаційну кампанію щодо відновлення Криму в межах кордонів України».</p>
Партія «Відродження»	<p>«Настав час, щоб політична еліта навчилася жити в єдності душі, слова і дії [...] Після закінчення «гарячої» стадії неоголошеної війни на Донбасі знадобиться багато часу, багато сил і терпіння, щоб відродити дійсно єдину Україну [...] Праця задля єднання та відродження України – важливий напрямок діяльності Партії «Відродження».</p>

*Складено за передвиборними програмами, поданими до ЦВК України на позачергових виборах народних депутатів України 26 жовтня 2014 р. [65–72].

З таблиці видно, що саме поняття «етнополітика» у програмних документах парламентських політичних партій відсутнє. Та й загалом етнічне питання, захист прав національних меншин залишається мало або й зовсім не висвітленим у партійних програмах. Водночас тема національної та міжрегіональної єдності (консолідації/об'єднання/партнерства/національного діалогу) – наскрізна для більшості з них, що вочевидь пояснюється реаліями воєнно-політичної агресії та втратою частини територій.

У своїй програмі ПАРТІЯ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА «СОЛІДАРНІСТЬ» (що сконцентрувала інтереси 21,82% виборців у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі та склала найчисельнішу фракцію із 138 депутатів у Верховній Раді України VIII скликання) практично однаковою мірою представляє як питання національних меншин, так і завдання «патріотичного об'єднання народу». Співзвучно актуальним вимогам наголошується на необхідності захисту українців АР Крим та кримських татар як корінного народу Криму, що, видається, є досить вибіркоким щодо представників інших національних меншин України [65].

Ідейно близькими, виходячи з програмних положень, є і позиції Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» (5,68% голосів виборців; фракція із 20 депутатів). Утім, стосовно кримськотатарського народу тут також артикульоване державне визнання Курултаю і Меджлісу [67].

Подібні акценти на ролі окремих національних меншин не властиві для передвиборчих програм інших партій-переможниць, зокрема, і Політичної партії «Об'єднання «САМОПОМІЧ» (10,97% голосів виборців; фракція із 25 депутатів). Утім, партія у своїх деклараціях найближча до ідеї політичної нації, що (за дещо популістськими та метафоричними висловлюваннями) «незалежно від нашого етнічного походження є єдиним національним тілом», має «живу душу та невмирущий дух». Водночас досить вдалими у цій програмі є спроби поєднання національних та соціально-економічних вимірів проблематики у тезі про «політику національного економічного прагматизму», що відповідає загальним очікуванням електорату [69].

Перша у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі у виборчих перегонах (22,14% голосів виборців), але друга за чисельністю фракції (81 депутат) Політична партія «НАРОДНИЙ ФРОНТ» окремий розділ програми присвятила «соціальному захисту і гуманітарному розвитку». У ньому, однак, немає згадки про міжетнічні проблеми чи національні меншини України. Водночас тематика «єднання українського суспільства» пов'язується у програмі із регіональними ризиками на Сході України та загалом кризою державної влади, що пропонується долати парламентськими змінами та послідовним відстоюванням національних інтересів представниками цієї політичної сили [68].

Схожим чином власні амбіції у цій сфері публічної політики пропагує у програмі й Партія «Відродження» (0,19% голосів виборців; фракція із 26 депутатів). Тут не запропоновано жодних практичних механізмів декларованої «єдності душі, слова і дії», «відродження України», подолання «неоголошеної війни на Донбасі», але впевнено проголошуються партійні можливості у цій галузі [66].

Амбітні й не підкріплені конкретикою заяви – такою самою мірою характерна ознака програми Радикальної партії Олега Ляшка (7,44% голосів виборців; фракція із 20 депутатів). У документі не згадуються меншини України, водночас, з етнополітологічної точки зору, насторожують орієнтації партії виключно на «гідне життя українців» [71].

Протилежністю цьому можемо вважати програмні позиції Політичної Партії «Опозиційний блок» (9,43% голосів виборців; фракція із 43 депутатів), що серйозно відрізняються із загального масиву. Хіба що близькими до проголошеної «політики національного економічного прагматизму» Політичною партією «Об'єднання «САМОПОМІЧ» є декларування цією політичною силою «економічно сильної держави» як національної ідеї. У тексті фактично констатується наявність міжнаціональної та міжрегіональної ворожнечі в Україні, про що згадується кілька разів у різних контекстах [70].

Загалом спекулятивне використання національного питання, популістські, неконкретизовані слогани національної єдності, ігнорування чи свідоме уникнення проблематики етнополітики,

кон'юнктурне використання окремих етнічних спільнот чи їх організованих представництв – типове для усіх політичних сил країни. Разом з тим, усе ж показово, що усі політичні партії, які подолали прохідний бар'єр, тією чи іншою мірою звертаються до необхідності та перспектив суспільної консолідації. Водночас, як свідчить післявиборча практика діяльності парламентських партій, етнополітичний сегмент їх програм виявився лише вдалим «трендом» партійної риторики й, на жаль, – досить слабким напрямом практичної діяльності політичних сил.

Загалом, проблема оцінки якості етнополітики й ефективності її реалізації визначається цілим комплексом критеріїв. У цьому сенсі варто зважати на рівень національної консолідації, на умови та якість життя етносів й етнічних груп, на ступінь їх впливу на розроблення й прийняття державних рішень, залученість до реалізації цих рішень на всіх рівнях державного управління, місцевого самоврядування, партійних, громадських осередках, освітніх і наукових закладах. Комплексний підхід до проблеми забезпечив би найповнішу картину співвідношення етнополітичних стратегій та етнополітичних практик. Така постановка проблеми, вочевидь, потребує окремого, масштабного та очікуваного наукового дослідження.

До певної міри про об'єднанчі стратегії етнополітики можна говорити, виходячи зі суспільних настроїв, поширених і пануючих у масовій свідомості уявлень про національні й етнічні особливості. Аналіз результатів соціологічних досліджень та етнополітичних практик дозволяють виокремити певні фобії та реальні факти дискримінації за етнічною ознакою, а також – виявити маркери, що об'єднують політичну націю.

Інформативними, у цьому контексті, є результати багаторічного соціологічного моніторингу громадської думки, здійснюваного фахівцями Інституту соціології НАН України. Опитування були спрямовані на оцінку громадськістю випадків дискримінації, утиску прав та інтересів щодо людей окремих національностей (зокрема, українців, росіян та євреїв). Показовим є те, що більшість респондентів (від 85% до 97%) стверджували, що з подібними випадками (дискримінації, утиску прав та інтересів щодо людей окремих національностей) взагалі не стикалися (див. рис. 2.1.).

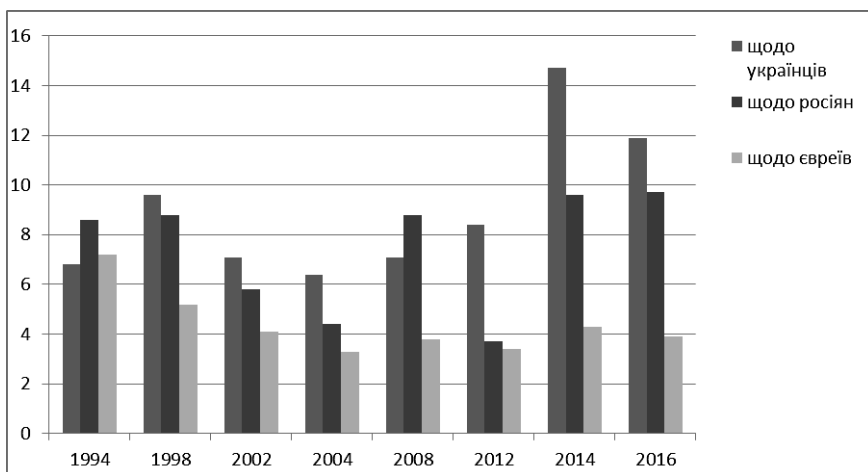

Рис. 2.1. Чи доводилося Вам за останні 12 місяців стикатися з випадками дискримінації (утиску прав та інтересів) щодо людей таких національностей?*

*Складено за [73, с. 465].

З діаграми видно, що за роки незалежності найчастіше випадки дискримінації траплялися респондентам саме щодо українців (найбільше у 2014 р. – 14,7%, найменше у 2004 р. – 6,4%). Найвищий показник утисків українців можна обґрунтувати як загалом їх відносно більшістю у структурі населення України, так і реальними випадками дискримінації за мовною, культурною ознакою у рідній країні. Поступово знижується показник рівня напруги стосовно євреїв – принаймні, якщо у 1994 р. про подібні вияви етнічного несприйняття заявляло 7,2% опитаних, то у 2016 р. – 3,9%. Схожа тенденція, але лише до 2008 р., спостерігається й відносно росіян в Україні. Втім, уже в 2016 р. випадки дискримінації щодо цього етносу засвідчили 9,7% опитаних (для порівняння – у 2012 р. таких було 3,7%). Загалом діаграма добре ілюструє той факт, що державна етнополітика в Україні до початку війни на Сході була до певної міри успішною за окремими напрямками та дозволяла зберігати порівняно низький рівень міжетнічної агресії. Певні реверси на загальному шляху зниження міжнаціональної

напруги можна також пов'язати з воєнно-політичною агресією, втра-тою частини територій, зростанням кількості вимушених переселен-ців, наростанням соціально-економічної напруги.

Оцінка сутності, ефективності та перспектив етнополітичного розвитку в Україні передбачає не лише врахування реальних фактів дискримінаційних практик, але й суспільних фобій, які впливають на оцінку ситуації в етнополітичній сфері. Підтвердженням цієї тези можуть бути результати соціологічних опитувань. Моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України протягом 1992–2016 рр. виявляли певні тенденції в оцінці респондентами етнополітичної ситуації. Результати відповідей на запитання: «Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?» – наведені в табл. 2.2. й на рис. 2.2.

Таблиця 2.2.

Відповіді на запитання: «Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?», %*

	1992	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Розпаду України як держави	17,2	11,9	14,7	10,8	22,9	21,9	16,7	11,8	14,4	45,9	29,3	32,5
Міжнаціо-нальних конфліктів	48,9	27,7	17,9	12,8	19,2	18,5	12,7	10,7	14,3	35,0	20,1	24,9
Напливу біженців, переселенців і приїжджих	–	–	11,0	7,4	7,8	10,1	9,2	9,8	7,4	13,9	15,1	20,4

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас. Складено за [73, с. 486].

Загалом, оцінюючи фобії українських громадян, соціологи фіксували побоювання передусім погіршення якості життя. За результатами соціологічних досліджень 2016 р. найбільше люди

боялися саме соціально-економічних негараздів – зростання цін (81% опитаних), безробіття (72%), несплачені зарплат, пенсій (61%) тощо [73, с. 486]. Водночас привертають увагу оцінки респондентами ризиків небезпеки втрати держави та наростання між-етнічної ворожнечі.

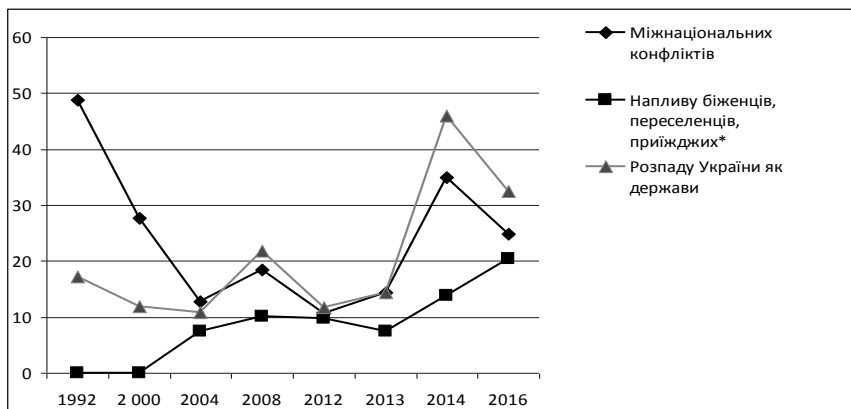

Рис. 2.2. Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше? **

* На кривій, яка зображає показники «Напливу біженців, переселенців, приїжджих», для 1992 та 2000 рр. дані відсутні.

** Складено за [76, с. 486].

З наведених даних видно, що українське суспільство відчувало найбільшу загрозу міжнародних конфліктів у перші роки незалежності (48,9% опитаних у 1992 р.), утім, уже у 2000-х рр. ці показники суттєво зменшилися. Природно, що в умовах воєнної агресії з боку географічно найближчої країни-сусіда ці страхи зросли (у 2014 р. показник досяг 35%), але й в умовах війни на Сході країни відсоток тих, хто побоюється міжнародних конфліктів, не досяг рівня перших років незалежності України. Така тенденція є, на наш погляд, важливим доказом загального зростання політичної культури, поміркованості громадян та ефективності етнополітичних практик. Водночас, відчутно зросли показники, що показують побоювання щодо небезпеки розпаду України як держави. На тлі трагічних подій 2014 р. таку небезпеку відчували майже 46% опитаних громадян, тоді як ще за рік до того таких було лише 14,4%.

Зростають і соціальні фобії щодо біженців, переселенців, приїжджих. Утім, порівняно невисокі показники 2002–2013 рр. свідчать про позитивні установки громадян на суспільну консолідацію. Й лише воєнна й не менш активна інформаційна агресія північного сусіда викликали зростання показників стосовно побоювання напливу переселенців і біженців. Державні інститути, відповідальні за етнополітику, мають приділити увагу й розв'язанню проблем внутрішнього переселення, міграційних потоків як таких, що увиразнюють можливі лінії розколу в суспільстві, впливають на процеси розбудови політичної нації.

Водночас, як свідчать результати опитувань громадської думки, небезпека міжнаціональних конфліктів не є спонукальною до посилення міграції населення. Вирішальним мотивом до зміни місця проживання залишаються бажання знайти нове місце роботи, або ж – незадовільний екологічний стан довкілля, небезпека для здоров'я громадян (див. табл. 2.3.).

Таблиця 2.3.

Відповіді на запитання: «Як Ви вважаєте, які причини могли б спонукати Вас виїхати з Вашого населеного пункту?», %*

	1992	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Шкідливі для здоров'я екологічні умови	18,6	16,3	15,6	15,4	16,8	15,4	16,4	16,8	16,7	15,4	9,8	14,8
Бажання знайти нове місце роботи	7,1	9,8	14,4	18,0	22,9	17,6	18,1	15,8	19,9	18,9	13,9	22,2
У зв'язку із навчанням	1,9	1,7	1,9	2,6	2,2	2,1	3,0	3,6	3,0	2,3	1,7	3,4
Хочу переїхати ближче до родичів, друзів	6,2	6,1	6,1	5,5	7,9	6,2	5,7	6,6	6,0	5,2	3,6	5,0
Хочу повернутися на батьківщину, де зростав і навчався	2,5	2,9	3,6	3,4	3,7	2,4	2,4	3,0	2,9	2,8	1,5	1,6

Продовження табл. 2.3

Хочу змінити кліматичні умови	3,0	2,1	3,4	3,3	4,2	3,1	2,9	3,8	4,0	4,1	1,8	3,0
Остерігаюся міжнародних конфліктів	3,1	1,6	1,7	1,2	2,1	1,3	1,2	1,6	1,2	1,3	8,4	7,6
Просто хочу змінити місце проживання	5,3	7,1	6,3	6,8	8,4	7,8	7,5	8,4	9,0	8,6	5,8	9,5
Через труднощі з мовою спілкування	0,3	0,4	0,8	0,2	0,5	0,4	0,4	1,1	0,4	0,3	0,2	0,5
Інші причини	3,2	2,5	3,0	3,1	4,3	2,2	1,7	2,3	1,8	2,1	5,0	2,1
Не хочу виїздити зі свого населеного пункту	55,9	59,7	57,7	54,3	36,8	51,9	51,9	52,2	52,2	53,3	57,7	50,3
Не відповіли	1,7	0,0	0,1	0,3	0,8	0,2	0,4	0,2	0,0	0,2	0,2	0,4

* Складено за [73, с. 495].

Звернімо увагу на усталення позитивної тенденції до ідентифікації респондентами себе, передусім, як громадян України. Про це свідчать результати багаторічного моніторингу громадської думки. Питання ставилося так: «Ким Ви себе передусім вважаєте?» – «мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете», мешканцем регіону (області чи кількох областей), громадянином України тощо. Результати відповідей й динаміка змін у самовизначенні респондентів наведені в табл. 2.4.

*Таблиця 2.4.***Відповіді на запитання: «Ким Ви себе передусім вважаєте?», %***

	1992	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	24,0	31,3	31,6	30,5	27,7	24,5	27,2	29,8	28,6	16,1	22,9	22,0
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6,8	6,9	5,9	6,7	6,6	9,3	6,6	7,6	7,8	8,0	6,4	6,9

Продовження табл. 2.4

Громадянином України	45,6	41,0	41,0	44,2	51,6	51,7	51,2	48,4	50,6	64,4	57,3	60,0
Представником свого етносу, нації	–	–	3,0	3,1	1,8	2,6	3,1	1,8	2,0	2,1	3,1	2,9
Громадянином колишнього Радянського Союзу	12,7	12,2	12,7	10,7	7,3	9,0	6,9	8,4	6,6	5,4	3,9	3,9
Громадянином Європи	3,8	2,8	0,7	0,7	1,3	0,4	0,9	1,2	1,2	1,1	1,3	1,0
Громадянином світу	6,4	5,6	2,7	2,4	2,9	1,7	3,1	2,4	2,4	2,1	4,2	2,6
Інше	–	–	1,6	1,4	0,7	0,6	0,8	0,3	0,6	0,5	0,6	0,5
Не відповіли	0,6	0,2	0,8	0,2	0,1	0,1	0,3	0,1	0,2	0,3	0,4	0,2

* Складено за [73, с. 478].

Отже, навіть за цілеспрямованих зовнішніх впливів та спроб окремих вітчизняних політичних сил, спрямованих на «розмивання» державного суверенітету, у громадян України зростає відчуття належності до своєї країни, турбота про її єдність, прагнення етнонаціональної злагоди. Понад те, як свідчить аналіз результатів соціологічних досліджень, у відповідь на російську воєнну та інформаційну агресію громадяни демонструють більше прагнення суспільної консолідації.

Очевидною є певна суперечність між рівнем теоретичного, концептуального опрацювання проблеми етнополітики й конкретними практиками у цій сфері політичних акторів. На значущість наукового обґрунтування політичних рішень у сфері міжетнічної взаємодії вказує, зокрема, І. Варзар, наголошуючи на тому, що саме теоретичні обґрунтування допоможуть «уникнути волюнтаризму урядових сил, а також, з іншого боку, екстремізму, анархізму, охлократизму, етносепаратизму та інших аполітичних проявів у етномасиві підданського громадянства» [21, с. 192].

Серед першочергових державних завдань, спрямованих на збереження та розвиток міжетнічної злагоди, науковці вказували, зокрема, на необхідність покращення демографічної політики; впровадження єдиної консолідаційної державної ідеології; налагодження тісних економічних міжрегіональних зв'язків; урахування мовно-

національного чинника в освіті, науці, культурі; впровадження програм розвитку культур національних меншин; створення правової основи та механізму узгодження інтересів різних етносів держави; розробку та впровадження дієвої міграційної політики, спрямованої на захист національних інтересів України, та інші [74].

Важливим напрямом розвитку етнополітичної сфери державного управління було розроблення та впровадження адекватних часу заходів етнонаціональної політики, нормативно-правового забезпечення цієї сфери життєдіяльності.

Теоретико-практичним результатом наукових розвідок з проблем етнонаціональної політики став проект Закону України «Про Основи державної етнонаціональної політики», який ще у 2006 р. був підготовлений та представлений на широке загальне обговорення В. Котигоренком [10]. Цей документ був спрямований на комплексне розв'язання проблем державної етнонаціональної політики, визначав принципи, завдання, конкретні механізми її реалізації. Вагомою перевагою проекту є визначення термінів (зокрема, – «етнонаціональні відносини в Україні», «українська нація, український народ», «національне самоусвідомлення», «національність», «національна самобутність групи», «корінні народи України», «національні меншини України», «українці за національністю», «національно-культурна автономія в Україні», «депортація», «депортовані за національною ознакою особи» та ін.). Автор чітко окреслив та розмежував завдання державної етнонаціональної політики у сфері права, політики та управління; в соціально-економічній сфері; у сфері духовного життя; щодо відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою; у сфері зовнішньої політики. Особливу увагу законотворців та державних виконавців мали б привернути досить конкретні механізми реалізації державної етнонаціональної політики, запропоновані науковцем [10]. Проект знайшов відгук у широких колах вітчизняних експертів, аналітиків, науковців, утім, і досі, попри свою безперечну актуальність та доцільність, що зумовлюються, зокрема, й нинішніми складними суспільно-політичними умовами, – залишається поза увагою вищого законодавчого органу держави.

Актуалізують проблему законодавчого забезпечення процесів етнополітичного розвитку й нові виклики, пов'язані зі збереженням та зміцненням суверенітету, недоторканності кордонів та територіальної цілісності держави. Як зазначає Ю. Шайгородський, «агресивна зовнішня політика північного сусіда у поєднанні з відсутністю відчутних результатів подолання корупції в Україні, безсистемністю реформ, втратою позитивної динаміки у міжнародній взаємодії загрожує не тільки послабленням підтримки на міжнародній арені, а й втратою суб'єктності. За цих умов суспільна інтеграція, збереження єдності й цілісності держави набувають першочергового значення» [75, с. 109]. Автор акцентує увагу на тому, що російські засоби масової інформації, політики й політологи «просувають» ідею так званої «української федералізації», спрямованої на деконструкцію державного устрою України. Дедалі частіше порушують питання федералізації й окремі суб'єкти вітчизняної політики [75, с. 109].

Варто погодитися із висновками науковця за результатами дослідження стосовно унітарності як засадничого принципу державного устрою: «Існуюча нині унітарна форма державного устрою потребує політико-організаційного вдосконалення. Зміна ж цього устрою не має адекватних історичних, соціокультурних, ментальних, правових чи будь-яких інших підстав. Спроби зміни форми державного устрою можуть спричинити загрози конституційному ладу в Україні [75, с. 130]. Суголосною цьому висновку є й думка М. Кармазіної: «Розмірковуючи про можливість федерування, українцям варто усвідомлювати не тільки те, що це не в їхніх інтересах, але й слід пам'ятати та вивчати досвід інших народів Європи. А він свідчить, що в період після Другої світової війни тільки одна-єдина європейська держава – Бельгія – трансформувалася з унітарної на федеративну» [76, с. 37].

Одним із напрямів етнополітичного розвитку в частині збереження культурної, економічної, історичної ідентичності, врешті – формування єдиної політичної нації стала спрямованість теоретичного обґрунтування й політичної практики на реалізацію процесів децентралізації влади. Безумовно, проблема децентралізації стала панівною на теренах української політики «не стільки з огляду

на існування об'єктивних розбіжностей між різними регіонами країни, скільки з огляду на необхідність переформатування управлінської системи, усвідомлення ваги й ролі самоврядності на сучасному етапі державотворення». Разом з тим, на думку науковця, процеси децентралізації сприятимуть розв'язанню проблем етнополітичного характеру [75, с. 112].

Водночас, певну небезпеку етнонаціональній злагоді в суспільстві становить проблема штучної актуалізації регіоналізму. Варто погодитися зі застереженням Ю. Шайгородського стосовно спроб «підміни ідей децентралізації ідеєю регіоналізації, оскільки концепція децентралізації полягає в тому, що частина владних повноважень і ресурсів передається територіальним громадам зі збереженням загальнонаціонального контролю над правовими, силовими та безпековими секторами, а концепція регіоналізації передбачає концентрацію ресурсів та повноважень на рівні регіону, що може призвести до протистояння між регіональною і центральною владами, зрештою – до втрати суверенізації держави» [75, с. 131].

Сучасна етнополітика мислиться як така, що вирішальним чином визначає буття України, суттєво впливає на статистику і динаміку суспільно-політичного життя, свідомість і поведінку її громадян. Така політика, спрямована на становлення політичної нації в Україні, розвиток громадянської самосвідомості багатонаціонального народу, могла б стати суттєвою противагою вузькому містечковому патріотизму, провінціалізму, етнонаціоналізму, сепаратизму, тероризму та іншим актуальним загрозам національній єдності й територіальній цілісності України. Це складова й, одночасно, простір для інформаційної та культурної, освітньої та мовної, безпекової та міжнародної діяльності держави. Державна етнополітика – це ще й важлива діяльність з мобілізації духовних сил українського народу та його конструктивного потенціалу на шляху розвинутого демократичного суспільства та збереження його самобутності.

2.2. Мовне питання в Україні: державна політика в освітній та культурній сферах

Міжнародний досвід та українські реалії свідчать – мовна ситуація у суспільно-політичному житті однаковою мірою може слугувати як консолідації, порозумінню, культурному взаємозбагаченню, так і дестабілізації, посиленню деструктивних явищ у соціумі.

Проблема мовної політики та, загалом, мовної ситуації в Україні є міждисциплінарною. Науковцями різних галузей знань – філософами, філологами, літературознавцями, етнологами, культурологами, психологами, правознавцями, політологами здійснено низку ґрунтовних досліджень проблем мовної політики в Україні (П. Гай-Нижник [77], Д. Грицяк [78], В. Котигоренко [11], В. Кулик [79], О. Майборода [80], Л. Масенко [81], С. Мельник [82], Л. Нагорна [17], Ю. Римаренко [4], М. Рябчук [83], С. Савойська [84], В. Северинюк [85], В. Хомрач [86], Ю. Шевчук [87] та ін.).

Аналізуючи корпус наукових досліджень стосовно мовної ситуації в Україні у межах політичної науки, підтримаємо позицію вітчизняного політолога В. Северинюка про те, що сьогочасні процеси культурно-гуманітарної інтеграції не лише не знімають, а часто навпаки – загострюють питання міжлюдського спілкування засобами живої, народної мови. Збереження мови як риси національного характеру, ознаки культурного рівня народу, його достоїнства, духовної конкурентоздатності – завдання нагальне і повсякчас актуальне як неодмінний обов'язок кожної держави, спільний і для інститутів влади, і для громадян [85] – такі завдання залишаються актуальними для українського суспільно-політичного простору та його акторів.

Осмислюючи регіональні особливості етнокультурних процесів в Україні у радянську і пострадянську доби, М. Ярмоленко вказує на низку «мовних деформацій», що беруть свої початки ще з радянських часів. Дослідниця виокремлює такі негативні тенденції мовної ситуації в Україні: низький престиж державної мови; зросійщення українського читача (також додамо – глядача-

/слухача/споживача); подальша мовна диференціація регіонів; утвердження російської мови як мови міжетнічного спілкування (коли національні меншини володіють нею краще, ніж українською); зниження рівня мовної культури. Водночас у дослідженні помічені й позитивні тенденції: зростає рівень урбанізації україномовного населення; інтенсивно збільшується частка людей, які володіють українською мовою, у сільській місцевості; зменшується кількість ситуативних білінгвів; підвищується показник визнання української мови як державної у свідомості молоді; високим залишається рівень взаєморозуміння між представниками етнічних груп та врахування їх інтересів у сфері збереження мови, культури, самобутності внаслідок державної політики у цьому напрямі [88, с. 105–240]. Водночас, чимало політологів не безпідставно констатують факт «мовно-культурного розколу» в Україні, коли умовно Північ та Захід послуговуються українською мовою, тоді як Південь і Схід, здебільшого, – російською. Така ситуація зумовлена не лише історичними передумовами, але й на неї впливали певна геополітична невизначеність, ситуативність гуманітарної та культурної політики.

За даними Всеукраїнського перепису населення (2001 р.) на той час українську мову вважали рідною 67,5% населення України, що на 2,8% більше, ніж за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. Ці 67,5%, однак, дещо резонують з часткою власне українців (77,8%) у структурі населення України, а також суттєво «розпо-рошені» по регіонах країни. Загалом же більшість жителів 22 з 27 регіонів України назвала рідною саме українську мову (від 98,3% населення Тернопільської області до 50,1% Запорізької; у Києві – 72%). Водночас, рідною назвали українську мову лише 46,3% мешканців Одеської, 30% – Луганської, 24,1% – Донецької областей, 10,1% – жителів АР Крим та 6,8% – міста Севастополя [89].

Російську мову назвали рідною 29,6% населення України (порівняно зі Всесоюзним переписом населення цей показник зменшився на 3,2%). Частка інших мов, які були вказані як рідна, збільшилася на 0,4% і становила 2,9%. Серед етнічних українців рідною російську мову вважали 32,8% українців Донецької, 27,99% – Луганської, 16,52% – Одеської областей.

Окрім етнічних українців, українську мову, за даними Всеукраїнського перепису населення, вважали рідною 71% етнічних поляків, понад 22% – німців, понад 21% ромів, 17,5% білорусів, понад 13% євреїв, близько 11% молдован і лише 3,9% росіян. Російську ж мову серед неросіян рідною вважали 88,5% греків, 83% – євреїв, майже 65% німців, 62,5% білорусів, близько 59% татар, понад 54% грузинів, 43% – вірмен, близько 38% азербайджанців, понад 30% болгар, близько 28% гагаузів, 18% – молдован, 16% – поляків, близько 15% українців, понад 13% ромів [89].

Варто зазначити, що окремі дослідники, характеризуючи мовне питання в Україні у 1990-х рр., наполягали на необхідності «толерантної («тихої») українізації». Таке трактування мовної ситуації було характерним для досліджень і початку 2000-х рр. Наприклад, у дисертації Л. Панасюк зазначається, що в самостійній Українській державі є всі умови для того, щоб завдання «пропаганди української мови та національних культурних цінностей» розв'язувати без зайвого примусу. Відмічаються суттєві зрушення на цьому шляху: в різних галузях виховання та освіти поступово відбувається зростання частки осіб, які виховуються або навчаються українською мовою (повсюдно, включно зі Східним регіоном, за винятком Криму); зростає відсоток української мови у передачах телебачення та радіомовлення; незначні, але все ж позитивні є тенденції до збільшення частки книг, надрукованих українською мовою. Феномен «тихої українізації», типовий для того періоду соціально-гуманітарних досліджень, пов'язували також зі «значним проривом» у розвитку культур національних меншин: функціонуванням театрів мовами національних меншин, збільшенням кількості аматорських фольклорних національних колективів, танцювальних ансамблів; регулярне проведення національних свят, фестивалів; постійне збільшення кількості національно-культурних товариств; нарощування потужностей преси національних меншин тощо [74].

Сутнісно, таким підходом до проблеми розвитку української мови відзначалися не лише наукові дослідження періоду 1990–2000-х рр., але й політичні практики. Однією із центральних проблем мовного

питання від часу проголошення незалежності України, попри проголошення державного статусу української мови, залишалось питання використання російської мови не лише у сферах освіти, науки, культури, але й в окремих регіонах – у сфері державного управління. Дослідники мовної політики в Україні часто акцентують увагу на ширших контекстах проблеми, зокрема, й необхідності врахування етнонаціонального складу населення. Наприкінці ХХ ст. в Україні проживали представники 90 народів і послуговувалися 79 мовами. До найпоширеніших (не менше 1000 носіїв) належали 43 мови національних меншин. Ідеться, передусім, про місця компактного проживання представників національних меншин в Україні та відповідне поширення використання мов: російської (Схід, Південь), білоруської (Полісся), польської (Житомирщина, Вінниччина, Галичина, частково Буковина), чеської (Волинь), румунської (Буковина, Східне Закарпаття, Одеська, Кіровоградська області), словацької та угорської (Закарпаття), болгарської та албанської (Одеська, Запорізька області), грецької (Донецька область), гагаузької (Одеська область), ромської (Закарпатська, Одеська області, Крим), ідиш (переважно великі міста Правобережжя і Західної України, Київ, Одеса, Чернівці) тощо [88, с. 200–201]. Вочевидь, на той час політично виправданим було прагнення враховувати регіональні особливості використання мов національних меншин, але, як засвідчила практика, відсутність комплексної програми реалізації мовної політики, розвитку української мови не сприяли становленню єдиної політичної нації в Україні.

Однією з перших спроб комплексного аналізу й розв'язання проблем мовної політики в Україні на державному рівні стала розробка схваленої указом Президента України від 15 лютого 2010 р. «Концепції державної мовної політики» [90]. Документ містить констатацію деформованості мовної ситуації, успадкованої незалежною Україною, коли, попри декларацію державного статусу української мови, у багатьох регіонах, у масовій культурі, інформаційному просторі домінує мова російська. Мовна ситуація в державі оцінюється як така, що суперечить інтересам національної безпеки України, ставить під загрозу її суверенітет.

Узагальнюючи означені в Концепції причини відповідної мовної ситуації [90], можемо виокремити такі:

– *в історичному вимірі*: цілеспрямоване знищення мовно-культурної ідентичності українців; боротьба з «малоросійським сепаратизмом» та «українським буржуазним націоналізмом» у минулому, трактування природного бажання українців зберегти українську мову як прагнення до державної незалежності; широке застосування прямого і прихованого примусу, спрямованого на запровадження обмежень щодо використання української мови; поступове витіснення української мови з усіх сфер суспільного життя; асиміляція українців;

– *у сучасних реаліях*: відсутність ефективної державної мовної політики; політизація мовного питання, політичні спекуляції з боку певних внутрішньо- і зовнішньополітичних сил, які свідомо прагнуть викликати штучне протистояння в суспільстві; сучасні умови ринкової економіки, відкритого суспільства, що спричиняють посилення процесів деукраїнізації мовно-культурного і мовно-інформаційного простору; помітне скорочення кількості населення в сільській місцевості та іноземна мовно-культурна експансія; масове порушення мовних прав українців на ринку друкованих засобів масової інформації, загалом у мовно-культурному і мовно-інформаційному просторі; не завжди конкурентоспроможна й така, що не завжди задовольняє масовий попит, книжкова та інша інформаційна продукція, вироблена в Україні.

Варто зазначити, що навіть перші суттєві кроки у напрямі розвитку української мови в Україні суттєво змінили сприйняття важливості цього напрямку в суспільній думці. Інформативними, у цьому сенсі, є дані багаторічних соціологічних опитувань Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України і динаміка ставлення громадян щодо державного статусу мови. Починаючи з 1998 р. респондентам пропонувалося оцінити тезу: «У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська». Виявлено стійку тенденцію до зростання прихильників такої позиції (див. рис. 2.3.).

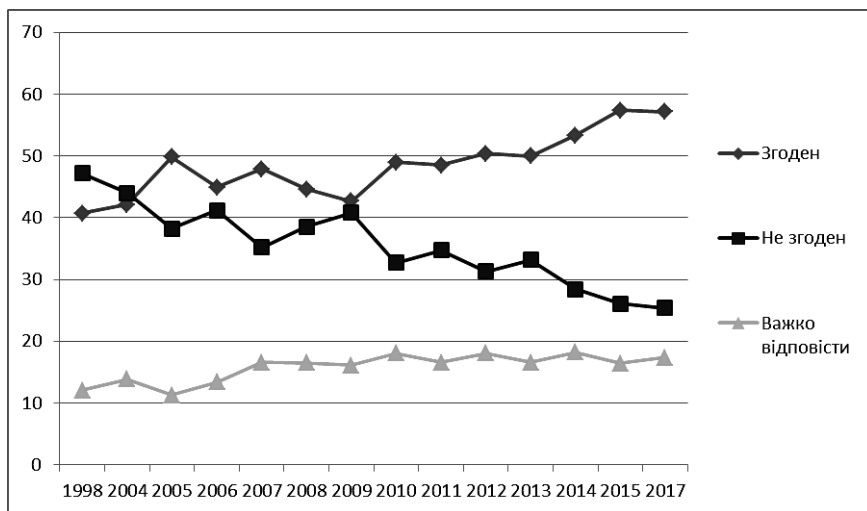

Рис. 2.3. *Результати відповідей на твердження «У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська»**

*Складено за: [91, с. 26–27].

З графіка видно, що своєрідними «піками» позитивних змін у ставленні до української як єдиної державної й офіційної мови були 2010–2013 рр. (після ухвалення «Концепції державної мовної політики»), а також – кардинальні зміни сприйняття мовної ситуації – після анексії Російською Федерацією Криму та російської воєнної агресії на Сході України.

Водночас, дослідженням зафіксовано зміни у ставленні до проблеми в різних регіонах країни. Наприклад, порівняно з 2015 р., у 2017 р. кількість прихильників тези про необхідність української мови як єдиної державної і офіційної дещо скоротилася у Західному регіоні країни – з 84 до 71,5% та у центральній частині України – з 62,5 до 59,6%; натомість – зросла кількість тих, хто вважає, що державною й офіційною може бути тільки українська, у Східному (з 38,2 до 49,4%) та Південному (35,8 до 40%) регіонах [91]. І якщо зміни до тези про необхідність української як єдиної державної мови у західних і центральних областях України можна частково

пояснити міграційними процесами, викликаними військовими діями РФ, то посилення позицій на Сході й Півдні – усвідомленням важливості мови для єднання країни. Вочевидь, новітні реалії війни, інформаційного протистояння сприяли переосмисленню суспільством символічних факторів політичного життя, переоцінці ставлення до мовної ситуації в Україні.

Певні уявлення про сприйняття громадською думкою основних завдань і напрямів реалізації державної мовної політики дають результати соціологічного опитування, здійсненого Київським міжнародним інститутом соціології у 2017 р. 61% респондентів зазначив, що державна мовна політика має «сприяти поширенню української мови в усіх сферах життя», 20% – «вирішити питання статусу російської мови», а 12% – «забезпечити реалізацію прав національних меншин у мовній сфері». На запитання про те, «яку мову держава має підтримувати насамперед», 64% відповіли, що українську, 19% – що «всі мови однаковою мірою», 10% – що «в кожній частині країни ту мову, яку там найбільше вживають», лише 2% – російську. 70% опитаних вважають, що державні службовці мають спілкуватися з україномовними громадянами виключно українською, 13% – вважають, що службовці можуть відповідати тією мовою, якою їм зручніше.

На думку 54% опитаних, працівники сфери торгівлі й послуг мають спілкуватися українською (26% – «якою зручніше»). Загалом, за даними цього дослідження, з 2014 до 2017 рр. частка прибічників поширення української мови зросла на 11%, а тих, хто підтримує підвищення статусу російської – скоротилася на 9% [92].

Доповнюють наведені вище дані й результати дослідження, проведеного Міжнародним Республіканським Інститутом та компанією GfK Ukraine, соціологічною групою «Рейтинг» у 2017 р. За результатами цього дослідження до числа трьох найбільших проблем країни питання статусу російської мови включили лише 1% респондентів, а до числа трьох власних найбільших проблем – 2% [93].

Загалом, у контексті пошуків маркерів консолідації політичної нації варто звернути увагу на те, що серед чинників, які могли б об'єднати українське суспільство, «мова спілкування» стрімко

втрачає колись високі позиції: якщо у 2003 р. на нього вказували 22,8% респондентів, то у 2016 р. – лише 6,7%.

Очевидно, послідовна політика держави у розв'язанні мовного питання, просвітницькі заходи, а передусім – усталеність громадської думки щодо української як єдиної державної мови на тлі проблем соціально-економічного характеру поступово нівелюють гостроту проблеми мови. Громадяни усвідомлюють, що мова спілкування не є і не має бути дезінтегруючим чинником, чинником ворожнечі, взаємного несприйняття чи конфліктів на побутовому рівні. Підтверджують таку думку й результати соціологічних досліджень, наведені в табл. 2.3. (підрозділ 2.1.). Протягом усієї попередньої історії незалежної України громадяни ніколи не відчували труднощів із мовою спілкування. Цей фактор ніколи не був реальною та усвідомленою причиною, яка могла б спонукати людей до переїзду зі свого населеного пункту (результати опитувань за цим показником жодного разу не перевищували розмірів статистичної похибки). Показово, що навіть за сучасних умов – воєнно-політичної агресії з боку Російської Федерації – висловлюють готовність покинути своє теперішнє місце проживання в разі виникнення мовних труднощів лише 0,5% опитаних [73, с. 494].

У громадян України не виникає жодних проблем вільного використання російської й мов національних меншин у повсякденному спілкуванні. Відповідаючи на запитання «Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтеся у Вашій родині (вдома)?», респонденти виокремили українську, російську, українську або ж російську (залежно від обставин). Інші мови у повсякденному спілкуванні практично не використовуються (див. табл. 2.5.).

Таблиця 2.5.

Відповіді на запитання: «Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтеся у Вашій родині (вдома)?», %*

	1992	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Переважно українською	36,8	39,1	38,2	38,4	38,0	42,0	41,7	42,9	38,7	43,2	43,0	42,2

Продовження табл.2.5.

Переважно російською	29,0	36,0	33,2	34,3	39,2	36,8	34,9	35,4	37,9	31,2	25,6	32,2
І українською, і російською (залежно від обставин)	32,0	24,8	28,0	26,3	22,6	19,9	22,1	20,9	22,8	24,7	30,4	25,4
Іншою	2,0	0,2	0,5	0,9	0,3	0,8	0,9	0,3	0,6	0,7	0,6	0,1
Не відповіли	0,2	0,0	0,1	0,1	0,0	0,4	0,4	0,4	0,1	0,2	0,4	0,1

*Складено за [73, с. 475].

Поряд з усвідомленням необхідності вивчення української мови громадяни України протягом останнього часу кардинально змінили свої пріоритети у виборі другої (іноземної) мови, що, певною мірою, також окреслює освітянський вимір мовної проблематики. За результатами дослідження Інституту соціології НАН України, на противагу ще донедавна панівної думки про необхідність вивчення у навчальних закладах російської мови, респонденти вказують на англійську як актуальну й необхідну мову вивчення. Соціологи запитували: «Яку мову, окрім української, необхідно обов'язково вивчати в загальноосвітніх навчальних закладах?». Результати опитування вказують на помітне скорочення інтересу до вивчення російської мови: якщо у 2002 р. її обирали 75,8% респондентів, у 2012 р. – 63,5%, то у 2016 р. – 41,7%. Водночас зростає кількість прихильників вивчення в загальноосвітніх школах англійської мови: у 2002 р. 81,9% респондентів вважали, що, окрім української, необхідно обов'язково вивчати в загальноосвітніх навчальних закладах англійську мову, у 2012 р. цей показник зріс до 84,5%. За результатами опитування 2016 р. англійську як «другу» мову обрали 92% респондентів. Доцільність вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах інших мов відзначили 13,9% у 2002 р., 8,4% – у 2012 р., 11,7% опитаних – у 2016 р. [73, с. 475].

На тлі подій останнього часу, пов'язаних з ухваленням нового Закону України «Про освіту» [94], зокрема, протестом Угорщини проти імплементації окремих його норм, промовистими є результати, представлені у табл. 2.5., а також – дослідження, що свідчать про інтерес громадян до вивчення інших мов. Виявлена

динаміка, вочевидь, корелює зі суспільно-політичними настроями, усвідомленням реалій російської воєнно-політичної агресії, вибору цивілізаційного шляху України та відповідає загальноєвропейським тенденціям зміцнення позицій освіти і саморозвитку, пошуку шляхів міжнародного порозуміння.

Результати дослідження громадської думки та їх аналіз свідчать про наявність суттєвих відмінностей між реаліями соціального життя українських громадян та політично сконструйованими, сутнісно маніпулятивними конфліктами за мовною ознакою.

Загалом окреслена тенденція втрати «ваги» російської мови у всіх сферах життєдіяльності є характерною для всього пострадянського простору. Як зазначалося у нещодавно оприлюднених матеріалах «Financial Times», «російська мова занепадає, оскільки пострадянські держави відкидають її». Стверджується, що за час, що минув після розпаду СРСР, російська мова втратила більше позицій, аніж будь-яка інша (за винятком Білорусі, де кількість російськомовних громадян суттєво збільшилася – з 49,6% у 1994 р. до 71% у 2016 р.). Найвідчутнішою така тенденція є у Казахстані (якщо у 1994 р. російською мовою спілкувалися вдома 33% громадян країни, то 2016 р. – 20%). Серед інших, наведені дані про зменшення використання російської мови в Латвії (у 1994 р. – 40,5% російськомовних, у 2016 р. – 29,8%), Естонії (у 1994 р. – 33,3%, у 2016 р. – 23,4%), Україні (у 1994 р. – 33%, 2016 р. – 24%), Грузії (у 1994 р. – 6,4%, у 2016 р. – 1,1%), Туркменістані (у 1994 р. – 10,8%, у 2016 р. – 5,4%), Литві (у 1994 р. – 10,4%, у 2016 р. – 7,2%, відповідно) [95]. Західні експерти пояснюють цю динаміку суттєвими суспільно-політичними змінами у країнах колишнього СРСР. Ми ж – увиразнимо мовну ситуацію в країнах пострадянського простору також специфічними політико-культурними реаліями життя соціуму, відмовою від своєрідного комплексу меншовартості, постколоніальним і посттравматичним досвідом країн колишньої радянської імперії.

Аналіз соціологічних досліджень виявляє й суперечливі тенденції та громадські позиції, що є проявом часто нав'язаних стереотипів про мовну політику та, загалом, мовну ситуацію в українському суспільстві. Подібні стереотипи періодично

актуалізуються під час публічних дискусій, зокрема й на рівні між-державних відносин, створюють додаткові перешкоди на шляху інтеграції українського суспільства у європейську спільноту. Ці суперечності активно використовуються медіа та у політичній боротьбі.

За твердженням В. Ліппмана [96], засновника сучасного розуміння природи громадської думки, стереотипи можуть слугувати для людини опорою, прискорюючи в її уяві категоризацію явищ, процесів, відносин, захищаючи її у сприйнятті чогось нового й невідомого. Порівняно стійкі й спрощені образи соціальної групи чи окремої людини, події або явища, самих себе та носіїв інших культур, як готова світоглядна схема, дозволяють прискорити період реагування на мінливі політичні реалії. Водночас, стереотипне уявлення про дійсність далеко не завжди слугує гармонізації між-особистісного спілкування чи міжкультурному діалогу, а навпаки – може й поглиблювати мовно-культурні бар'єри, перешкоджати виникненню нових ідей.

Нерідко саме з таких позицій повсякденної свідомості зазвичай і ведуться публічні обговорення особливостей функціонування мов національних меншин в Україні, але практично не враховується складність, багатоаспектність, неоднозначність проблематики, як і множинність способів її розв'язання. У 2017 р., наприклад, загострилися мовні питання в окремих районах компактного проживання угорськомовного населення Закарпаття. Поширеними у публічних висловлюваннях, медіа-матеріалах, політичних виступах стали думки та упереджені судження про небажання тамтешніх угорців вивчати українську мову, про низький рівень її викладання в освітніх закладах, про сепаратистські настрої угорської нацменшини в Україні, зумовлені суперечностями у мовній сфері. Водночас, майже не йшлося про те, що саме на шкільних уроках у багатьох закарпатських селах діти з угорськомовного середовища впершечують українську мову; про те, що у закладах вищої освіти України студенти на всіх спеціальностях вивчають українську мову за професійним спрямуванням, ділову українську мову, проходять практичний мовний курс. Поза публічним обговоренням залишаються питання продуктивного взаємовпливу, взаємозбагачення

угорської та української мов, народних традицій щодо. Унікальний потенціал цього регіону України, який характеризується багатокультурністю й багатомовністю, значно меншою мірою використовується у державній (внутрішній і зовнішній) політиці як інструмент утвердження й розгортання демократичних принципів плюралізму та толерантності. Водночас вибрані фрагменти конфліктної спадщини та складного, неоднозначного сьогодення регіону дедалі частіше опиняються у центрі суспільно-політичних обговорень.

Стереотипне, клішоване представлення мовної проблематики в політичному житті українського суспільства характеризується вибіркоким, фрагментованим, спрощеним, неповним розумінням суспільно-політичних проблем загалом. Нерідко подібні дискусії, з властивою їм популістською тональністю, привносяться у публічну політику України ззовні. Згаданий вище сюжет про багатомовне Закарпаття та тамтешні права мовного самовизначення актуалізовані окремими угорськими політичними силами у контексті прийняття в Україні Закону «Про освіту» 05.09.2017 р. [94].

Закон містить суголосні сучасним реаліям та демократичним настроям засади державної освітньої політики та принципи освітньої діяльності, серед яких: людиноцентризм; верховенство права; забезпечення якості, рівного доступу до освіти без дискримінації, універсального дизайну та розумного пристосування; інклюзивного освітнього середовища; науковий характер, різноманітність, цілісність і наступність системи освіти; прозорість і публічність управлінських рішень; відповідальність і підзвітність органів управління освітою; відокремлення функцій контролю та забезпечення діяльності закладів освіти; інтеграція з ринком праці; нерозривний зв'язок зі світовою та національною культурою; свобода у виборі видів, форм і темпу здобуття освіти; академічна доброчесність і свобода; фінансова, академічна, кадрова та організаційна автономія закладів освіти; гуманізм; демократизм; єдність навчання, виховання та розвитку; виховання патріотизму; формування поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її гідності, насильства, дискримінації за будь-якими ознаками; формування громадянської культури, культури демократії, культури здорового способу життя,

екологічної культури; невтручання політичних партій і релігійних організацій в освітній процес; різнобічність та збалансованість інформації щодо політичних, світоглядних та релігійних питань; державно-громадське управління й державно-приватне партнерство; сприяння навчанню впродовж життя; інтеграція у міжнародний освітній та науковий простір; нетерпимість до проявів корупції тощо (Ст. 6). Загалом перелічені принципи та засади можуть стати важливим підґрунтям подальшої консолідації українського суспільства довкола відповідних ціннісних пріоритетів та його інтегрування до європейської спільноти.

Свідомо подаємо майже повний перелік визначальних засад, вказаних у Законі. Адже для окремих представників міжнародної спільноти вони залишилися непоміченими, водночас з-поміж 11 об'ємних розділів освітньої реформи їх увагу привернула лише одна стаття – «Мова освіти». Згадана стаття спрямована, передусім, на захист державної мови як мови освітнього процесу в закладах освіти та, одночасно, на гарантії національним меншинам і корінним народам України права на навчання, поряд із державною мовою, мовою відповідних національних меншин чи корінних народів, а також сприяння вивченню мов міжнародного спілкування, насамперед англійської мови, мов Європейського Союзу тощо. Закон передбачає перехідний період та різноманітні можливості для вивчення мов нацменшин. Його детальніший огляд подамо нижче – у контексті державної мовної політики, тут лише підкреслимо використання Закону як приводу для електоральної мобілізації, політичної актуалізації міжетнічної ворожнечі, соціальних страхів, стереотипів і побоювань.

Послугуючись відомостями Державної служби статистики України, Міністерства освіти і науки України, з'ясуємо, що частка шкіл, де навчання проводиться українською мовою, зростає з 91% у 2016 р. до 93% у 2017 р. Регіонально ця кількість відрізняється – від 100% у Рівненській області до 71% у контрольованих районах Донецької області. Водночас, російською мовою в Україні навчалось – 7,38% школярів, румунською – 0,4%, угорською – 0,27%. Загалом мовами національних меншин у 2017 р. навчалось близько 400 тисяч

дітей у 735 навчальних закладах [97]. Поряд з такою кількісною інформацією реальна мовна ситуація в закладах освіти України (як і будь-якої багатонаціональної країни) потребує постійного моніторингу.

Більшість же вітчизняних дослідників сходяться на думці, що Україна бере на себе значні зобов'язання щодо освіти мовами національних меншин. Конституція і закони забезпечують право громадян на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови. На практиці ж можливість навчання рідною мовою забезпечується для російської, угорської, румунської, молдовської, кримськотатарської, польської, болгарської та словацької національних меншин. Поряд з тим, що мережа і структура освітньої системи мовами національних меншин неповна, національна мовна й освітня політика потребує, передусім, заходів з посилення саме української мови, що в багатьох регіонах перебуває під загрозою. Вчені наголошують, що самовизначення української нації значною мірою залежить саме від державності української мови, а також паралельних процесів: державотворення; прагнення російського населення України зберегти свій статус і всі привілеї, які залишилися з часів Радянського Союзу; намагання національних меншин країни розширювати національні інституції (навчальні заклади, культурні товариства тощо) [82, с. 145]. Вочевидь складні внутрішні суспільно-політичні процеси сучасності у сукупності зі загальносвітовими тенденціями посилення інформаційної пропаганди, поширення політичного популізму пов'язані між собою та створюють додаткові умови для формування та поширення непідтверджених, спрощених уявлень про мови і мовну ситуацію в Україні.

Низка стереотипів, що позначаються на можливостях мовної політики в Україні, пов'язані зі ставленням громадян до рідної мови. Наприклад, нерідко її вважають «непрестижною», «відмираючою», «неелітною». Для багатьох громадян України також властиві так звані «мовні комплекси», відчуття сорому за рідну мову, намагання в публічній комунікації не послуговуватися нею. Про наявність такої тенденції свідчать результати соціологічного опитування Центру Разумкова: якщо удома 56% респондентів виключно або переважно розмовляють українською мовою, то поза домом українською

мовою користуються вже рідше – 53%; водночас, російською мовою однаково розмовляють і вдома, і за його межами 23% опитаних. Ще 21% опитаних користується приблизно рівною мірою обома мовами вдома, а за його межами ця частка зростає до 24% [98, с. 6–7]. Подібна амбівалентність (як захисна реакція на перманентні суспільно-політичні зміни, як ілюзорна компромісність, соціальний конформізм) є типовою для перехідного українського суспільства, але й загалом руйнівною за своїми соціальними, політичними, психологічними наслідками, непередбачуваною у перспективі суспільної консолідації та подальшої розбудови держави і політичної нації. Вона вказує на розбіжності між ідеалами, яких домагається суспільство у мовній політиці, та тими мовними практиками, які провадить у повсякденні.

Умоглядний, емпірично не підкріплений, стереотипний характер уявлень про мовну ситуацію і мовні практики в Україні, брак навичок ефективної міжгрупової, в т.ч. міжетнічної співпраці, низький рівень усвідомлення сутності й значення терпимості, толерантності щодо інших культур, чутливість до ситуаційних політико-маніпулятивних практик у мовному питанні – усі ці непередбачувані та ризиковані настанови і ставлення соціуму посилюються ще й високими показниками соціальної дистанції в українському суспільстві.

У цьому зв'язку слід зазначити, що інтерес до української мови у світі також нерідко підважується самим українським суспільством. У масовій свідомості українців закріпився стереотип про українську мову як таку, що не може викликати зацікавлення у прогресивних людей, серед іноземців. Водночас за межами України успішно функціонують і розвиваються кафедри української філології. Україністикою, зокрема українською мовою та її історією, цікавляться в університетах Будапешта, Варшави, Відня, Любліна, Нью-Гейвена, Нью-Йорка, Праги, Сегеда, Торонто та багатьох інших міст. Таким чином, цілком реалістичними є ситуації, коли іноземці, які вивчають українську мову за кордоном, прибуваючи до України для покращення своїх розмовних здібностей, далеко не завжди можуть знайти адекватне середовище для спілкування. Навіть широкому загалу освічених громадян України мало відомо про україністику за кордоном, а тим більше потенційні можливості та затребуваність на

Заході системних досліджень та відомостей про Україну, її традиції, історичні віхи, мовні практики тощо.

У цьому контексті, заслуговує на увагу досвід діяльності об'єднання науковців у рамках Міжнародної асоціації українців (МАУ), заснованої у 1989 р. поблизу Неаполя (Італія) на установчих зборах за участю науковців-українознавців з України, США, Канади, Італії, ФРН, Польщі, Бельгії, Голландії. Нині поза кордонами України функціонує понад двадцять національних асоціацій українців (австралійська, американська, болгарська, італійська, канадська, китайська, німецька, польська, словацька, угорська, японська та ін.). Серед завдань МАУ: сприяння розвитку українознавства, збереженню пам'яток історії та культури; поширення знань про культурні надбання і наукові здобутки українського народу; проведення українознавчих наукових форумів, координація діяльності національних асоціацій у різних країнах світу [99; 77]. В структурі МАУ у різних країнах світу функціонує 68 академічних інституцій та університетських наукових установ, які досліджують проблеми українознавства.

Отже, аналіз свідчить про суттєве посилення уваги до мовних проблем, істотну підтримку державної мови не лише україномовними українцями, але й російськомовними, іншомовними громадянами України, увагу до мовних проблем в Україні за її кордонами.

Досягнення досить високого рівня консенсусу у питаннях мови й міжнаціональних відносин в Україні змушує наших ідеологічних опонентів-противників української незалежності переорієнтовувати громадську увагу з одних клішованих, стереотипних суджень на інші, створюючи відповідні інформаційні приводи та пропагандистські проекти політичного, культурного, псевдоінтелектуального спрямування. Всупереч нав'язуваням, передусім російськими засобами масової інформації, політико-культурним стереотипам (на кшталт «порушення прав російськомовного населення», «проблем національних меншин в Україні» тощо), українська мова поступово відновлюється у молодіжному середовищі, переважає у наукових, просвітницьких, мистецьких просторах, викликає міжнародний інтерес. Водночас, українська мова в Україні й досі потребує послі-

дової, зваженої державної підтримки й розвитку, удосконалення інституційної складової цього процесу.

Чинним законодавством України Міністерство культури України визначено головним інститутом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах державної мовної політики, а також культури та мистецтв, охорони культурної спадщини, вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей, кінематографії, відновлення та збереження національної пам'яті. Серед завдань, які покладаються на Мінкультури, ми виокремили ті, що безпосередньо пов'язанні з питаннями мовної ситуації та етнополітичного розвитку в Україні: забезпечення формування та реалізації державної політики у сферах культури та мистецтв, кінематографії, державної мовної політики, міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин; здійснення відповідного нормативно-правового регулювання; визначення перспектив та пріоритетних напрямів розвитку у цих сферах; вживання заходів до забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України; забезпечення дотримання мовних прав українців та реалізації прав осіб, які належать до національних меншин; забезпечення бібліотек сучасною вітчизняною книжковою продукцією, світовою літературою в перекладі українською мовою на різних носіях; розвиток етнічної самобутності національних меншин, задоволення їх культурних, мовних та інформаційних потреб; забезпечення культурного та мовного розвитку національних меншин; формування толерантності в українському суспільстві та запобігання розпалюванню міжетнічної ворожнечі, а також проявам дискримінації, нетерпимого ставлення до осіб за ознаками раси, етнічного походження, мовними ознаками; здійснює заходи щодо реалізації положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин у сфері культурної діяльності; сприяння громадським об'єднанням, які створені національними меншинами, щодо організації і проведення культурно-мистецьких та мовно-просвітницьких заходів, надання консультативної допомоги в організації їх діяльності, розвитку етнокультурних зв'язків

громадських об'єднань, які створені національними меншинами, з відповідними громадськими об'єднаннями за межами України [100].

Поряд із задекларованими (цілком адекватними мовним реаліям) напрямками і завданнями держави у цій сфері все ж, за оцінками більшості експертів, для мовної політики в Україні властива неефективність, непослідовність, хаотичність, інституційна безвідповідальність. Цю думку добре ілюструють такі спостереження науковців за постійною передачею функції центрального органу виконавчої влади у сфері мовної політики: наприкінці 1990-х рр. її здійснював окремий *мовний департамент* у складі *Державного комітету в справах національностей та міграції* (ліквідований у 2000 р. у ході адміністративної реформи); згодом менше ніж рік у структурі Секретаріату Кабінету Міністрів функціонував *сектор моніторингу мовної та національної політики і релігій*; у квітні 2001 р. відповідні функції перейняв *Державний комітет інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України*, а у серпні 2003 р. – *Департамент мовної політики* (у складі комітету); з вересня 2005 р. головним органом забезпечення реалізації державної мовної політики стало *Міністерство культури і туризму*, в якому створено мовний сектор; у 1997–2001 рр. при Президентові України також існувала *Рада з питань мовної політики* (консультативно-дорадчий орган) [88, с. 141–147].

Помітні внутрішньополітичні коливання та обрані міжнародно-правові пріоритети мовної політики в Україні часто викликали значні суспільні суперечки, дисонанси задекларованих істин та реальних практик, що різною мірою позначалися на можливостях культурного й освітнього розвитку.

Чинне законодавство про мови в Україні досить широке, частково розкриває можливості етнонаціональної політики, порозуміння та передбачає дотримання Статті 10 *Конституції України*, у якій державною визначена українська мова. Гарантується забезпечення державою всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України; вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України; сприяння вивченню мов міжнародного спілкування [45]. Офіційне тлумачення Статті 10

надане у Рішенні Конституційного Суду № 10-рп/99 від 14.12.1999 р. – у справі про застосування української мови, положення про українську мову як державну міститься у розділі «Загальні засади» Конституції України, який закріплює основи конституційного ладу в Україні. Поняття державної (офіційної) мови є складовою ширшого поняття «конституційний лад». Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові. Повноцінне функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території держави є гарантією збереження ідентичності української нації, єдності України [101].

Зазначимо, що ще до прийняття Конституції Верховна Рада України ухвалила Декларацію прав національностей України (01.11.1991 р.), за якою Українська держава бере на себе зобов'язання створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур (Ст. 2); гарантує всім народам і національним групам право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і поширення інформації; забезпечує право своїм громадянам вільного користування російською мовою. В межах адміністративно-територіальних одиниць, де компактно проживає певна національність, допускається функціонування її мови нарівні з державною мовою, а там, де компактно проживає кілька національних груп, нарівні з державною українською мовою може функціонувати мова, прийнятна для всього населення цієї місцевості (Ст.3) [41].

Слід зазначити, що Україна долучилася й до міжнародного правового поля регулювання мовних проблем. Наприклад, чинна *Конвенція ООН «Про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти»* (від 14.12.1960 р.) визнає за особами, які належать до національних меншин, право вести власну просвітницьку роботу, включаючи керівництво школами, і, відповідно до політики в галузі освіти кожної держави, використовувати або викладати свою власну мову, за умови, однак, що: здійснення цього права не заважає особам, які належать до меншин, розуміти культуру і мову всього колективу і брати участь у його діяльності і що воно не підриває суверенітету країни; рівень освіти в такого роду школах не нижчий загального

рівня, запропонованого або затвердженого компетентними органами; відвідування такого роду шкіл є факультативним [102].

Україна як держава-член Ради Європи ратифікувала у 2003 р. *Європейську хартію регіональних мов або мов меншин* (5.11.1992 р.), де передбачено такі цілі та принципи політики стосовно регіональних мов або мов меншин: визнання таких мов як засобу свідчення про культурне багатство; повага до кордонів кожної географічної місцевості, в якій використовуються такі мови; дії, спрямовані на розвиток й збереження цих мов; сприяння їх використанню в усній та письмовій формі, у суспільному та приватному житті; започаткування культурних відносин з іншими групами населення держави, що користуються різними мовами; передбачення належних форм і засобів вивчення регіональних мов або мов меншин; сприяння здійсненню наукових досліджень у галузі цих мов; розвиток відповідних форм транснаціональних обмінів з питань, що стосуються регіональних мов або мов меншин, які використовуються в такій самій або схожій формі у двох або більше державах [103].

Законом «Про національні мови меншин в Україні» (від 25.06.1992) громадян України всіх національностей зобов'язали поважати мови, культури, традиції, звичаї, релігійну самобутність українського народу та всіх національних меншин (Ст. 2). Згідно з Законом укотре держава гарантувала всім національним меншинам право на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству. Пам'ятки історії і культури національних меншин на території України охороняються законом (Ст. 6). Також вказувалося, що громадяни, які належать до національних меншин, мають право вільно встановлювати і підтримувати зв'язки з особами своєї національності та їх громадськими об'єднаннями за межами України, одержувати від них допомогу для задоволення мовних, культурних,

духовних потреб, брати участь у діяльності міжнародних неурядових організацій (Ст. 15) [39].

Про те, що мовна політика посідає чільне місце в системі державних пріоритетів, чітко наголошується у вже згаданій *Концепції державної мовної політики*, прийнятій 15.02.2010 р., схваленій чинним на той час Президентом В. Ющенком. Тут стратегічним завданням визначено забезпечення неухильного додержання конституційних гарантій щодо всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України, вільного розвитку, використання і захисту мов національних меншин та задоволення мовних потреб громадян України [90].

Однак підписаний 8.08.2012 р. Президентом України В. Януковичем *Закон України «Про засади державної мовної політики»* суттєво посилив суспільний резонанс щодо питань національної ідентифікації громадян, двомовності у країні, культурної та політичної консолідації, регіонального самовизначення тощо. Водночас у ньому утверджувалося прагнення впровадження положень Закону заради нагальної потреби дотримання «конституційних прав громадян у цій сфері, виховання шанобливого ставлення до національної гідності людини, її мови і культури, зміцнення єдності українського суспільства». Законом проголошувалися розвиток багатомовності, плюралінгвізму, вивчення мов міжнародного спілкування, вільний розвиток і рівноправність усіх національних мов, висока мовна культура як основа «духовного взаєморозуміння, культурного взаємозбагачення і консолідації суспільства». Новими у вітчизняному законодавстві стали положення, що, по суті, прирівняли розвиток і вживання державної, регіональних мов або мов меншин та інших мов у державному, економічному, політичному і громадському житті, міжособовому та міжнародному спілкуванні. Поряд із функціонуванням української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території держави передбачено створення можливості паралельного використання регіональних мов або мов меншин «на тих територіях і в тих випадках, де це є виправданим» – у сфері освіти (у державних і комунальних навчальних закладах), ЗМІ, органах державної влади і місцевого

самоврядування, судочинства, в економічній і соціальній діяльності, під час проведення культурних заходів та в інших сферах суспільного життя – в усній і письмовій формі [104].

Чимало фахівців з мовної проблематики оцінили цей Закон як такий, що загрожує стабільності й цілісності України, а його прийняття, з порушенням процедур, викликало численні протести, окремих «мовний майдан». Ще на стадії обговорення та прийняття в окремих висновках органів державної влади, виконавчих підрозділів, профільних установ НАН України (Інституту мовознавства, Інституту української мови, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, Інституту літератури імені Тараса Шевченка, Інституту держави і права ім. В. М. Корецького) зазначено, що такий законопроект суперечить Конституції України, порушує Бюджетний кодекс України і загалом загрожує розвитку української мови. Він зазнав критики у висновках Головного науково-експертного управління Верховної Ради України, парламентських Комітетів з питань культури й духовності, з питань бюджету, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України. Негативні висновки про Закон дали Венеціанська комісія Ради Європи, Верховний комісар ОБСЄ з питань національних меншин. Закон досі чинний та викликає чимало суспільно-політичних суперечок.

Водночас, у різних сферах суспільного життя мовне питання є також окремим предметом правового нормування. Зокрема, мова як частина культурного простору України передбачає певний ступінь державного регулювання, що за роки незалежності неодноразово ставало предметом значних суспільно-політичних дискусій. Так, стаття 5 «Мова у сфері культури» у *Законі України «Про культуру»* (№ 2778-VI від 14.12.2010) зазнала кількарізного перегляду, а нині передбачає забезпечення державою всебічного розвитку і функціонування державної мови у сфері культури, гарантії вільного використання мов усіх національних меншин України. При цьому застосування мов у сфері культури гарантується Конституцією України та визначається законами України [105].

В умовах постреволюційної суспільно-політичної динаміки, військової агресії та нагальних викликів всебічного реформування, в

тому числі й у сфері культури та освіти, в Україні 05.09.2017 р. прийнято *Закон України «Про освіту»*. У ньому особливий суспільний та міжнародний резонанс викликала стаття 7 – «Мова освіти». Закон, зокрема, гарантує кожному громадянину України право на здобуття формальної освіти на всіх рівнях, а також позашкільної та післядипломної освіти державною мовою в державних і комунальних закладах освіти. Особам, які належать до національних меншин України, а також які належать до корінних народів України, гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної та початкової освіти поряд із державною мовою, відповідно, мовою національної меншини чи мовою корінного народу.

Це право реалізується шляхом створення окремих класів з навчанням відповідною мовою поряд із державною і не поширюється на групи з навчанням українською мовою. Гарантується право на вивчення мови корінного народу чи національної меншини в комунальних закладах загальної середньої освіти або через національні культурні товариства. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування, насамперед англійської мови, в державних і комунальних закладах освіти. У закладах освіти можуть викладатися одна або декілька дисциплін двома чи більше мовами – державною мовою, англійською мовою, іншими офіційними мовами Європейського Союзу. За бажанням здобувачів професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти заклади освіти створюють можливості для вивчення ними мови корінного народу, національної меншини України як окремої дисципліни. Держава сприяє створенню та функціонуванню за кордоном закладів освіти, у яких навчання здійснюється українською мовою або вивчається українська мова [94].

Роки державотворення в Україні доводять, що мова освіти – не лише проблема нормативно-правової бази України, але й конкретних практик впровадження декларованих приписів, не так кількісних, як якісних показників освітнього процесу, реального наповнення змістами навчальних програм, ціннісних установок, що лунають у навчальних аудиторіях. У цьому сенсі, погодимось із Ю. Шайгородським, який, працюючи над тематично близькою

проблемою – розвитком політичного мислення, доводить, що школа є вкрай дієвим державним інститутом виховання, соціалізації, навчання, але все ж не єдиним чинником становлення й розвитку особистості та формування особистісних якостей молодого громадянина. Посилаючись на дослідження Research & Branding Group (2017), науковець наголошує на необхідності зважати на інші джерела інформації про політичні й суспільні події, ціннісні підстави й моделі поведінки, на які переважно і орієнтуються громадяни. Йдеться про засоби масової інформації, серед яких найпопулярнішими є телебачення (58%), Інтернет (30%) і значно менше – радіо та друковані ЗМІ (по 2%) [106].

Відповідні наукові напрацювання у сукупності зі складними реаліями гібридної війни актуалізували *Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіоорганізацій»* від 16.06.2016 р., що зобов'язав телерадіоорганізації, здійснюючи радіомовлення, забезпечувати частку пісень (словесно-музичних творів) державною мовою (будь-які пісні українською мовою, незалежно від громадянства авторів чи виконавців) в обсязі не менше 35% загального обсягу пісень, поширених протягом доби, а також не менше 35% загального обсягу пісень, поширених у кожному проміжку часу між 07.00 та 14.00 і між 15.00 та 22.00. Передбачається також пріоритетне право на отримання ліцензії на мовлення для радіоорганізацій, які добровільно збільшать цю частку; водночас, якщо частка пісень в ефірі офіційними мовами Європейського Союзу становить не менше 60%, радіостанція може отримати право на знижену квоту для українських пісень (25%). Запроваджено також мінімальну частку української мови для ведення радіопрограм дикторами та ведучими, що поступово має збільшитися до 60% [107].

Пізніше (23.05.2017 р.) прийнятий *Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації»*, що передбачив також мовні квоти на телебаченні, зобов'язав загальнонаціональні канали не менш як 75% мовлення вести українською мовою. Обов'язкова

частка україномовного контенту на загальнонаціональних телеканалах встановлена у таких межах: передачі, фільми й новини, виконані українською мовою, – не менш ніж 75% загальної тривалості передач і фільмів у кожному із проміжків часу між 07:00 і 18:00, а також між 18:00 і 22:00. Телерадіокомпанії місцевого мовлення повинні транслювати не менше 60% ефіру українською мовою. Невиконання ж вимог передбачає штраф у розмірі 5% від загальної суми ліцензійного збору телерадіокомпанії [108].

З 2017 р. суттєво зросла кількість фільмів українського виробництва. Така тенденція відчутна відтоді, коли набув чинності *Закон України «Про державну підтримку кінематографії»* (від 23.03.2017 р.), в якому передбачена система розвитку національних фільмів, популяризація українських цінностей, української мови та культури, підвищення інтересу масового глядача до національних фільмів. При цьому, зокрема, обов'язковою передумовою для визнання фільму національним є виконання його базової звукової версії українською або кримськотатарською мовою. За мотивованим рішенням Ради з державної підтримки кінематографії, якщо це виправдано художнім, творчим задумом авторів фільму, в основній версії національного фільму (крім дитячих та анімаційних фільмів) допускається використання інших мов в обсязі, що не може перевищувати 10 відсотків загальної тривалості всіх реплік учасників фільму. При цьому такі репліки мають бути дубльовані або субтитровані українською мовою [109].

Усвідомлюючи загрози друкованої продукції антиукраїнського змісту, що була наявна у вільному доступі на українському ринку (08.12.2016 р.), прийнято також *Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо обмеження доступу на український ринок іноземної друкованої продукції антиукраїнського змісту»*. Стаття 3 Закону наголошує на неприпустимості зловживання свободою діяльності друкованих засобів масової інформації, зокрема, для: закликів до захоплення влади, насильницької зміни конституційного ладу або територіальної цілісності України; пропаганди війни, насильства та жорстокості; розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі; розповсюдження порнографії, а також з метою вчинення терористичних актів та інших кримінально каранних діянь; пропаганди комуністичного та/або націонал-соціалістичного то-

талітарних режимів та їхньої символіки; популяризації або пропаганди держави-агресора та її органів влади, представників органів влади держави-агресора та їхніх дій, що створюють позитивний образ держави-агресора, виправдовують чи визнають правомірною окупацію території України; втручання в особисте і сімейне життя особи, крім випадків, передбачених законом; заподіяння шкоди честі і гідності особи; розголошення будь-якої інформації, яка може призвести до вказання на особу неповнолітнього правопорушника без його згоди і згоди його законного представника. Відповідно до Закону, видавнича продукція, яка за своїм спрямуванням змістовно близька до переліченого вище, не може бути ввезена на територію України. Запроваджено й дозвільний порядок ввезення книг із Росії [110]. Таким чином Закон спричинив зменшення легального імпорту книг із Росії впродовж 2017 р., загалом зниження частки російськомовної літератури на українському книжковому ринку.

Загалом в Україні статус української мови як державної не позбавляє громадян України права вільно використовувати будь-яку мову для приватного спілкування та задоволення інших потреб. Державою гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. За законодавством України в офіційному спілкуванні поряд із державною мовою можуть застосовуватися регіональні мови, мови національних меншин у тих місцевостях, де кількість носіїв таких мов становить більшість населення.

Водночас огляд нормативно-правових документів явно засвідчує непослідовність мовної політики в Україні, інституційну неузгодженість, ситуативність прийняття відповідних рішень, запізнилу реакцію держави на загрози та виклики сучасності. Якщо до 2012 р. мовне питання в Україні регулювалося Ст. 10 Конституції і Законом УРСР «Про мови в Українській РСР» від 1989 р., то протягом тривалого часу основним залишався резонансний, конфліктний закон «Ківалова–Колесніченка» (детальніше ми зупинимося на цьому питанні у підрозділі 3.1.). 28 лютого 2018 р. на пленарному засіданні Великої палати Конституційного Суду України було ухвалено Рішення Конституційного Суду України № 2-р/2018 у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України

щодо невідповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» [111].

На забезпечення додержання конституційних гарантій щодо всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя та на всій території України, посилення її консолідуючої ролі в українському суспільстві як засобу зміцнення державної єдності, враховуючи необхідність захисту національного мовно-культурного та мовно-інформаційного простору, підтримки розвитку національної культури, заохочення процесів її інтеграції у європейський та світовий культурний простір спрямовано Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо зміцнення державного статусу української мови та сприяння створенню єдиного культурного простору України», підписаний П. Порошенком 31 травня 2018 р. [112].

Сучасні культурні та освітні процеси потребують умілого поєднання національних інтересів та міжнародної співпраці, в тому числі й у сфері регулювання мовних відносин. Турбуючись про задоволення мовних потреб українців, які проживають в Україні та за її межами, держава мусить винаходити нові та практикувати дієвіші форми підтримки центрів української культури, громадських організацій, культурно-освітніх закладів – усіх, хто активно розвиває мовну самосвідомість її громадян. Найприйнятнішими, вочевидь, будуть адекватні й компромісні, дієві та демократичні державні рішення у мовній сфері, які підтримає більшість українців і міжнародних організацій та які усуватимуть суперечності у сфері регулювання діяльності медіа, книговидання, вживання державної мови державними службовцями тощо.

Загалом ознайомлено з мовною ситуацією в Україні було б не повним без, хоча б побіжного, представлення доволі розширеної та структурованої мережі громадських формувань, що активно долучаються до обговорення назрілих проблем у цій сфері, а також до пошуку і реалізації дієвих механізмів їх розв'язання. Ажде, як справедливо зазначає Ю. Шайгородський, «політика як система інститутів, як символічна реальність, як сукупність процесів існує тільки завдяки людям, їхній здатності в нескінченному просторово-часовому континуумі створювати, відтворювати і змінювати

різноманітні форми суспільно-політичного життя» [106, с. 14]. Сучасний простір громадських ініціатив часто і є тим простором зрощування кадрів, інтелектуального потенціалу до забезпечення демократичного розвитку та прогресивних зрушень у царині мовної політики.

Наприклад, із листа від 02.07.2012 р. депутатам Верховної Ради із закликом та аргументацією не голосувати за прийняття законопроекту «Про засади державної мовної політики» дізнаємося про, як мінімум, 67 інституцій громадянського суспільства, що на той час активно цікавилися відповідними проблемами [113]. Серед них, зокрема, представники Народного комітету захисту України; Спілки офіцерів України; Всеукраїнської громадської організації «Громадський рух «Не будь байдужим!»; Громадянського руху «Відсіч»; Харківської правозахисної групи; Київської міської організації товариства «Меморіал» ім. В. Стуса; Асоціації єврейських організацій та громад України; Ліги українських меценатів; Руху добровольців «Простір свободи»; ВГМО «Національний Альянс»; Асоціації українських письменників; Міжнародної громадської організації «Конгрес захисту української мови»; Фондації ім. Олега Ольжича; Громадського об'єднання «Українська справа»; Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка; Всеукраїнського Комітету на захист української мови; Центру громадянських свобод; Київського благодійного фонду імені О. Гірника «Українським дітям – українське слово»; Мистецького об'єднання «Остання барикада»; Громадської організації «Вікімедіа Україна»; Центру громадських ініціатив «Інформаційне суспільство»; Комітету захисту українських журналістів; Товариства української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Громадської ініціативи «Кіно-переклад»; Центру UA; Холодноярської ініціативи; Об'єднання студіюючої молоді «Зарево»; Громадської організації «Кримський центр ділового та культурного співробітництва «Український дім»; Фонду національно-культурних ініціатив імені Гната Хоткевича (м. Харків); Інформаційної агенції культурних індустрій ПРО; Харківської крайової організації Спілки української молоді; Харківського українського культурно-мовного клубу «Апостроф»; Конгресу Українців Севастополя; Громадської

організації «Центр політичних інновацій»; Асамблеї громадських організацій малого та середнього бізнесу; Луганського міського товариства української мови ім. Тараса Шевченка; Незалежної профспілки «Підприємці Луганщини»; Громадської організації «Правовий простір» м. Северодонецька; Донецького Інституту соціальних досліджень і політичного аналізу; Громадсько-патріотичної організації «Східне Козацтво України»; Луганського обласного відділу «Союзу українок»; Харківського обласного об'єднання громадян «Українська родина»; Союзу українок м. Севастополя; Спілки об'єднань громадян «Трудовий рух «Солідарність» у Луганській області; Конфедерації вільних профспілок Луганської області; Громадського об'єднання «Наш вибір»; Громадської організації «Схід України»; Новопокровської районної правозахисної жіночої організації «Чайка» та багато інших.

Наведений вище список організацій засвідчує – у просторі провадження мовної політики України функціонує чимало громадських формувань, які прямо та/чи опосередковано долучаються до реалізації різноманітних ініціатив у цій сфері, використовують різні інструменти захисту права людини на мовне самовизначення та мають досить добре налагоджені взаємозв'язки між собою. Це просвітницькі об'єднання, правозахисні рухи, аналітичні центри, інформаційні агенції, академічні й професійні спілки, мистецькі, любительські організації, жіночі, молодіжні та юнацькі формування, міжнародні комітети, всеукраїнські та регіональні об'єднання, що мають різну цільову аудиторію, але достатньо організовані для висування спільних проєктів різного масштабу та проведення самостійних довго- та короткострокових заходів і форматів роботи (від підготовки законопроектів, навчальних програм, конференцій, круглих столів до вуличних акцій чи мистецьких перформансів).

Наведемо декілька прикладів дієвих громадських проєктів у сфері мовної політики. Привертають увагу аналітичні матеріали, які готує Рух добровольців «Простір свободи» [114] за сприяння Інтернет-видання «Тексти» [115] та щорічно з 2011 р. презентує як ґрунтовний, комплексний та багатоаспектний огляд «Становище української мови», розроблений за відомостями державної статистики, результатами соціологічних та моніторингових досліджень.

Приміром, у 2017 р. активісти зафіксували зменшення кількості й питомої ваги вивісок (на магазинах, кафе, ресторанах, перукарнях тощо) українською мовою, при цьому, у третині закладів харчування та торгівлі споживач не має можливості отримати інформацію українською мовою, і лише в половині закладів (49%) україномовному клієнту відповідають українською. Українська мова домінує в галузі освіти, в органах державної влади, кінопрокаті, зміцнила свої позиції в радіоєфірі та на книжковому ринку. Проте російська й надалі домінує у сфері послуг, друкованих виданнях, українському сегменті Інтернету, а також посідає неприродно велику частку телеєфіру. Тиск цих та інших чинників русифікації, на думку активістів, доволі значний. В окупованих районах Донеччини та Луганщини, Криму українська мова цілком витіснена з усіх публічних сфер [116]. Цей звіт громадських організацій уже традиційно викликає серйозний суспільний резонанс, привертає увагу політиків, журналістів, фахівців з проблеми.

Особливо цінними та помітними у публічному просторі стали просвітницькі ініціативи щодо мовної ситуації та мовної політики в Україні. Наприклад, з 2013 р. громадським об'єднанням «Український світ» організовані безкоштовні курси української мови для всіх охочих, з викладачем в аудиторії, використовуючи сучасні комунікативні методики та різноманітні ігрові форми навчання. Бажаючі мають змогу долучитися до онлайн-платформи з вивчення української мови «Є-мова». Започатковані на волонтерських засадах небайдужими активістами уроки української мови за порівняно незначний період часу сформували широку географію охоплення: Київ, Львів, Чернігів, Запоріжжя, Щастя, Краматорськ, Харків, Костянтинівка, Дружківка, Кропивницький, Тернопіль, Дніпро, Херсон, Миколаїв, Вінниця, Маріуполь, Одеса. Так, щороку у вересні–жовтні у 20 містах України відкривається набір охочих опанувати українську мову. Курс навчання триває 5–6 місяців (зустрічі відбуваються раз на тиждень по дві години у порівняно невеликих групах), а після його завершення слухачі отримують сертифікати. Паралельно з навчанням і популяризацією мови реалізуються культурні проекти. До навчального процесу долучаються українські письменники, історики, літератори, музиканти. Про-

водяться тематичні заходи, щорічні акції «Миколайчики на Схід», «Книжковий форум на колесах» [117].

Поряд з тим, в Україні і далі функціонують громадські формування, спрямовані на захист російськомовного середовища. Кількість таких з 2014 р. помітно скоротилася в публічному просторі. Наприклад, останнє повідомлення на сайті ГО «Русская община Украины» (Портал Русской Общины) датується 9.05.2014 р. Раніше ця, добре відома публічними заявами і заходами, організація відстоювала «нагальну потребу припинити монополію певних груп на інформацію з основних питань життя від імені російських і російськомовних громадян України» [118].

Послідовно, з 2000 р. подібні позиції відстоює Харківське обласне громадське об'єднання «За культурно-мовну рівноправність» («За культурно-языковое равноправие») [119], метою і завданнями якого, поряд з мовними питаннями, проголошуються також і консолідація громадян України для створення «цивілізованого суспільства і держави в Україні на основі слов'янських, російсько-православних культурних і духовних цінностей»; «критика і протидія проявам націоналізму, шовінізму, нацизму, фашизму»; «утвердження правди історії, боротьба проти фальсифікації історії Русі, Російської імперії, СРСР, Російсько-православної цивілізації»; «розширення повноважень регіонів»; «сприяння розширенню співробітництва з Росією та Білоруссю у всіх сферах»; «підтримка канонічного православ'я»; «підтримка інтеграційних процесів з країнами СНД»; «поширення російських культурних цінностей з метою зміцнення громадянського миру»; «протидія агресивним намірам Заходу проти слов'янства» тощо. Вочевидь, подібне позиціонування мовного питання поряд з іншими вагомими напрямками національного та геополітичного самовизначення актуалізує необхідність вжиття державою безпекових заходів для збереження цілісності країни.

Серед більш конкретних громадсько-політичних дій у напрямі «захисту російськомовних громадян» можемо згадати проведену у грудні 2016 р. у м. Дніпрі «міжрегіональну конференцію», до якої долучилися окремі народні та обласні депутати з Дніпра, Харкова, Запоріжжя, представники громадських організацій. Очільник грома-

дської ініціативи «Перспективна Україна» О. Скубченко наголосив на важливості спеціального законодавства для захисту російської мови в Україні та презентував законопроект «Про забезпечення державної підтримки заходів з розвитку, популяризації та захисту російської мови в Україні». За підсумками конференції учасники рекомендували органам влади сприяти розвитку російської мови, скасувати «мовні квоти на телебаченні і радіо, які обмежують застосування російської мови», заборонити «насильницьке закриття російськомовних шкіл і російських культурних центрів» [120]. Нижче повернемося до цієї ініціативи у контексті осмислення партійних практик у сфері мовної політики.

Отже, нерідко до громадських ініціатив долучаються і партійні функціонери, які одночасно також можуть провадити й самостійні стратегії мовної політики або й самі провокувати чи ініціювати певні громадські заходи. За природою виникнення, особливостями функціонування та утвердження у суспільстві, за методами боротьби на арені влади політичні партії належать до важливих суб'єктів державотворення, вибудовування громадянського суспільства, демократії та політичної нації. Політичні партії виконують представницькі, установчі, організаційні функції з формування мовної політики. Отже, їх участь варто вивчати, конструктивно спрямовувати, розвивати таким чином, аби інтереси національні переважали над локальними та вузькогруповими, не піддавалися відцентровими силами чи зовнішніми провокаціями.

Використання мовного питання у політичній, зокрема, міжпартійній передвиборчій боротьбі – вже типове явище для українських суспільно-політичних реалій, що, за оцінками експертів, особливо посилювалося у 2000-х роках. Мовна тематика є вагомим змістовним доповненням виборчих кампаній, інформаційних приводів та медійних атак. У політичному полі гострі суперечки довкола мовного питання не лише обґрунтовані суспільними запитамми, але і є потужними інструментами мобілізації електорату. Так, політичні сили власні суперечності переносять у загальну площину «свій–чужий–інший», в уявлене чи дійсне протиборство між регіонами, етносами, соціальними групами. Це потужний засіб зрощування рівня соціальної напруги, ворожої атмосфери у суспільстві, адже у

центрі публічних обговорень – дійсні та, найімовірніше, вигадані ризики і загрози для носіїв певної мови або загалом для її існування.

Політичні сили України мають приблизно рівну підтримку у суспільстві. Паритет, який сформувався в українському політикумі, а також різновекторність розв'язання мовних проблем не дозволяє радикально змінити мовну політику в державі, тому можновладцям слід шукати компроміси. Актуальним завданням сьогодення є вироблення моделі безконфліктного співіснування і функціонування різних мов в українському соціумі [82, с. 145–146]

Фахівці Національного інституту стратегічних досліджень ще до розгортання відкритого російсько-українського протистояння попереджали про загрозові аспекти партійних практик в Україні. Зокрема, в одній з аналітичних записок «Проблеми національної консолідації українського суспільства: позиціонування політичних партій» відзначаються такі три базові підходи до розвитку мовної політики:

1) збереження та розвиток української мови як державної, повне відсторонення від розв'язання проблем у мовній сфері стосовно функціонування російської мови;

2) надання більшого державного статусу російській мові та сприяння зростанню її значення в суспільстві (або збільшення державного статусу та значення російської мови);

3) прагнення узгодити функціонування української мови як державної із забезпеченням поширення російської мови (мов національних меншин, корінних народів, що, як правило, фігурують в описі потреби розширення прав саме російської мови).

Загалом, означена у цій аналітичній записці партійна тенденція зберігається – пропонувати мовні компроміси, але без конкретних механізмів для пошуку відповідного мовного балансу.

Більшість виборчих програм містять компромісний або надто загальний виклад пропозицій стосовно мовної політики та її подальшого розвитку, формування та імплементації, уникаючи висловлення чітких позицій. Подібні питання намагаються оминати з огляду на електоральну складність, регіональні особливості та непросту мовну ситуацію в Україні [121].

Застереження науковців, вочевидь, не були перебільшенням. Досить доречними тут будуть уже нещодавні зауваги М. Рябчука, у яких згадуються дослідження окремих соціологів й аналітиків суспільного дискурсу, що й до 2013 р. вказували на небезпечне зростання соціальної віддалі між двома основними мовно-культурними групами, з виразною тенденцією до дискурсивного «іншування» супротивної групи та її витіснення зі сфери нормальності у сферу девіації. Відносний же успіх інспірованого Росією «сепаратизму» на Півдні та Сході України показує реалістичність загрози, на цій основі, формування в різних регіонах країни двох різних націй – з кардинально відмінними уявленнями про власне минуле, майбутнє та одна про одну [83, с. 6]. Політичний, зокрема, партійний передвиборчий інтерес тут досить чітко відстежується.

Політичні партії, що обрані до Верховної Ради України VIII скликання, у програмних документах також представляли своє бачення мовної ситуації в суспільстві та власні «стратегії» мовної політики. Розглянемо у вигляді таблиці окремі програмні положення політичних партій, які подолали необхідний бар'єр на позачергових виборах народних депутатів України 26 жовтня 2014 р.

Таблиця 2.6.

Програмні положення політичних партій (обраних до Верховної Ради України VIII скликання) щодо мовної ситуації та мовної політики

Політична партія	Окремі положення програми партії, що стосуються мовної ситуації та мовної політики в Україні*
ПАРТІЯ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА»	«[...]Жити вільно – значить і вільно користуватися рідною мовою. [...] Держава має створити умови для розвитку української культури, забезпечення статусу української мови як єдиної державної, а також забезпечувати розвиток культур національних меншин. Влада повинна захищати право на релігійне, культурне, мовне самовизначення всіх громадян. [...]»

Продовження табл.2.6.

Політична партія «НАРОДНИЙ ФРОНТ»	«З метою поширення використання державної мови в інформаційному, освітньому, культурному просторах, у побуті і суспільних комунікаціях всебічне сприяння має бути надане національним українським культурним індустріям, виробництву якісного україномовного інформаційного, культурного, освітнього продукту та його просуванню, в т. ч. – за допомогою новітніх технологій. Усі національні мови мають перебувати під державним захистом».
Політична Партія «Опозиційний блок»	«Наші цілі: [...] Забезпечити всебічний розвиток української мови як державної. Надати можливість громадам визначати статус російської та інших мов як регіональних мов у місцях компактного проживання національних меншин. Законодавчо закріпити гарантії розвитку регіональних мов у сферах судочинства, культури, освіти, надання адміністративних послуг. Розпочати процес конституційних змін. Повноцінна реалізація прав та свобод людини і громадянина незалежно від регіону проживання, віри, мови спілкування, світогляду, забезпечення стабільного економічного, суспільно-політичного розвитку України – основна мета реформування Основного закону».
Політична партія «Об'єднання «САМОПОМІЧ»	–
Радикальна партія Олега Ляшка	–
Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	«Партія «Батьківщина» виступає за збереження статусу української мови як єдиної державної на всій території України, аби зберегти фундаментальні речі, на яких тримається кожна держава».
Партія «Відродження»	«Ми звикли спілкуватися зі своїми співвітчизниками мовою позитивних справ».

*Складено за передвиборними програмами, поданими до ЦВК України на позачергових виборах народних депутатів України 26 жовтня 2014 р. [65–72].

З таблиці видно, що не всі політичні сили зверталися до проблем мовної політики у передвиборчих програмах. Такі положення відсутні у програмах Політичної партії «Об'єднання «САМОПОМІЧ» та Радикальної партії Олега Ляшка. Передвиборча програма Партії «Відродження» також уникає проблематики у досить завуальованій формі, по суті, протиставляючи питання мовної політики «мові позитивних справ».

Водночас більшість політичних сил активно використовували проблеми мовної політики у передвиборчій агітації. Про українську мову як єдину державну писали розробники програм ПАРТІЇ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА «СОЛІДАРНІСТЬ» та Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина». Політична партія «НАРОДНИЙ ФРОНТ» не розвивала питання статусу української мови у програмі, але у розділі «Соціальний захист і гуманітарний розвиток» окреслила необхідні напрями поширення державної мови в різних сферах суспільного життя: національні культурні індустрії, виробництво якісного україномовного інформаційного, культурного, освітнього продукту.

Про мови національних меншин згадується у програмі ПАРТІЇ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА «СОЛІДАРНІСТЬ» (проголошується вільне користування рідною мовою, державний захист мовного самовизначення всіх громадян), а також у передвиборчих положеннях Політичної партії «НАРОДНИЙ ФРОНТ» (декларується державний захист усіх національних мов).

З-поміж згаданих вирізняється позиція Політичної Партії «Опозиційний блок», яка навіть позірно найбільше місця відводить мовній проблематиці, зрощує його аж до завдань майбутніх конституційних змін. Українська мова як державна у цій програмі згадується досить побіжно, водночас пропагується перегляд статусу російської та інших мов як регіональних мов у місцях компактного проживання національних меншин, закріплення відповідних гарантій для їх розвитку у важливих сферах державно-політичних відносин.

Отже, проблема стану і статусу мов неодноразово використовувалася як один з інструментів у політичній боротьбі, особливо у президентських та парламентських виборчих кампаніях. Чимало політиків на місцевому та державному рівнях у ході таких кампаній

давали різні, часом суперечливі обіцянки, що нерідко відрізнялися залежно від настроїв електорату чи регіону балотування.

Характерно, що зі здобуттям владних повноважень чимало колишніх однопартійців представляють на розсуд громадськості різні візії державної мовної політики. Після 2014 р. ця тенденція поступово послаблюється, втім, і нині у Верховній Раді України представниками різних політичних сил зареєстровані три законопроекти про мову, які загалом досить схожі між собою (передбачають українізацію теле- та радіоэфіру, преси, книговидавництва, кінематографа, реклами). Комітет із питань культури і духовності як профільний розглядатиме мовні законопроекти. Співавтором першого з них є голова підкомітету з питань мови Комітету з питань культури і духовності, член депутатської фракції ПАРТІЇ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА «СОЛІДАРНІСТЬ» Я. Лесюк (серед ініціаторів законопроекту також члени депутатської фракції Політичної партії «НАРОДНИЙ ФРОНТ» та позафракційні) [122]; співавтором другого – голова Комітету, член депутатської фракції Політичної партії «НАРОДНИЙ ФРОНТ» М. Княжицький (серед ініціаторів законопроекту переважно позафракційні депутати і члени депутатської фракції ПАРТІЇ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА «СОЛІДАРНІСТЬ»») [123]; співавтором третього – перша заступниця голови Комітету, член депутатської фракції Політичної партії «Об'єднання «САМОПОМІЧ» І. Подоляк (серед ініціаторів законопроекту також члени депутатської фракції ПАРТІЇ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА «СОЛІДАРНІСТЬ», депутатської фракції Політичної партії «НАРОДНИЙ ФРОНТ», депутатської фракції Політичної партії Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» та позафракційні) [124]. Всупереч пропонованим у всіх трьох проектах заходам із розширення сфери використання української мови у державному та громадському житті, а також у ЗМІ (щодо чого депутатам загалом вдалося дійти певної згоди) ситуацію ускладнює зареєстрований проект Закону про забезпечення державної підтримки заходів з розвитку, популяризації та захисту російської мови, інших мов національних меншин в Україні, який самостійно ініціював один депутат – Є. Балицький, член депутатської фракції Політичної Партії «Опозиційний блок» [125].

Загалом, аналіз окремих партійних та інших політичних практик у сфері регулювання мовної ситуації в Україні свідчить про певні прояви політичного «акціонізму», «театралізації» політичної дійсності. «Театралізація політики» трактується як перенесення театральних форм і прийомів на політичні основи в умовах, коли політична реальність і події оцінюються крізь призму розважальності, видовищності. Передвиборчі кампанії у цій системі координат мисляться як ретельно спланована комунікативна подія – зі справжнім сценарієм, ролями акторів і глядачів, перфомансами, акторськими прийомами, скандалами, жестами, провокаціями, розрахованими на владні і суспільні реакції до продукування «псевдोनovin», викривлення фактів, висунення на передній план другорядних символічних, соціально-економічних та політичних питань, некомпетентних, але імпазантних особистостей [126, с. 12, 280].

Нерідко саме актуалізація мовного питання у партійних та інших публічних громадсько-політичних практиках має за мету не розв'язання проблеми, не налагодження складної системи комунікації у суспільстві, а лише завоювання уваги аудиторії. Натомість, суспільству необхідний широкий діалог щодо мовного питання, з проблем національних меншин в Україні, загалом – етнополітичного розвитку. Цей діалог має передбачити можливість та реальне конструктивне обговорення політики мовного балансу в системі освіти, інтеграції національних меншин в українське суспільство, їхню участь в органах влади та місцевого самоврядування.

2.3. Політика національної пам'яті: засади та практика реалізації

Сучасне суспільство та його політичні актори дедалі частіше вдаються до (де)конструювань власних історій, що означає повсякчасне звернення до регіональних, етнічних, класових, поколінневих і навіть вузьких родинних чи сімейних спогадів у публічних дискусіях. Це особливо актуально для посткомуністичних країн, де паралельно відбуваються процеси державотворення, формування політичних систем, демократичні зміни та пошуки власної іден-

тичності, спільності у минулому, яке не могло бути загально-доступним та відомим в умовах тоталітарних режимів. Здіймається на поверхню, аналізується та по-новому інтерпретується не стільки глобальне, політичне, загальнопоширене, скільки локальне, окреме, одиничне в історії.

Колоніальний і постколоніальний досвіди, рутинність війни, співучасть у масових репресіях чи їх споглядання, медійні презентації історичних подій, соціальні портрети, біографії знакових постатей та усні оповіді про них, історична самоідентичність – усі ці та подібні сюжети мозаїчним чином становлять феномен сучасної суспільної пам'яті. У нашому ж дослідженні наголосимо, що усі ці сюжети можуть однаково відігравати як консолідуючу, так і дестабілізаційну роль у суспільно-політичних процесах. Етнополітичний вимір проблематики становить окрему нішу написання та публічного проектування історій про спільне минуле.

Характерно, що навіть у сучасному інформаційному, глобалізованому, суттєво демократизованому світі багато подібних історій межують із міфами, в тому числі й етнічними, мовними чи регіональними стереотипами. Чимало історій покликані переконати у вдаваній цивілізаційній вищості одного народу над іншим чи в уявній пріоритетності спогадів окремих соціальних груп. Усі ці історії визначальним чином впливають на наше сьогодення, а отже, й актуалізують та формують відповідні запити до політики пам'яті, яка неминуче пов'язана з питаннями націєтворення, є вагомим напрямом етнонаціональної політики.

У словнику сучасної політичної лексики знаходимо таке визначення національної пам'яті (одразу зауважимо, що це далеко не єдине і не універсальне тлумачення цього явища) – феномен духовно-культурного буття нації, органічна частина суспільної свідомості, заснована на історичній пам'яті; така соціально-культурна конструкція, яка укладається під впливом родини, релігії, через мовні структури, повсякденні життєві практики і громадські інститути. Також наголошується, що ця збережена народом сукупність знань, уявлень та оцінок подій минулого впливає на його державне становлення, політичну самоідентифікацію, державотворчі й цивілізаційні досягнення та визначає бачення теперішнього

консолідованого існування і конструктивного розвитку нації у майбутньому [126, с.184]

Загалом пам'ять – досить суперечливий, багатозначний, множинний феномен, що швидко завойовує предметне поле міждисциплінарних досліджень і нині легко вживається науковцями з різними конотаціями: національна, культурна, історична, комунікативна, політична, регіональна, колективна та інші. Дійсно, є чимало суміжних наук, що вивчають окреслені проблеми. Історики більше говорять про інтерпретацію історичних подій, постатей, фактів; соціологи – про їх сприйняття, розуміння, презентативність; психологи – про природу процесів запам'ятовування, передавання, відтворення чи амнезії; політологи ж мають вести мову про пам'ять як чинник політичного розвитку, зокрема, формування політичної нації.

Повернення до джерел, відновлення «забороненої» пам'яті, збір спогадів і свідчень – ті найважливіші напрями «роботи над спільною пам'яттю», що актуалізуються в умовах формування нових держав. Зі здобуттям незалежності перед українськими істориками, гуманітаріями, громадськими активістами, політиками і державцями постала низка завдань, пов'язаних з відновленням та накопиченням нового матеріалу для переосмислення свого минулого. Від усвідомлення цих завдань та розуміння усієї складності й суперечливості такого дискурсу значною мірою злежала можливість подальшої консолідації української політичної нації. Разом з тим саме наукового обґрунтування *теорії суспільної пам'яті та парадигмального розуміння політики національної пам'яті* відчутно бракувало гуманітаристиці початку 1990-х рр.

Зазвичай ідеться про два рівні пам'яті – особистісну або індивідуальну, а також суспільну, тобто колективну, зокрема, й національну пам'ять, між якими можливі певні розбіжності, неузгодженості. Якщо перша – пам'ять особистості розвивається здебільшого на рівні психології, то суспільна – на рівні ідеології, політики, міжнародних відносин, адже постійно зазнає коригування, є досить непередбачуваною і навіть небезпечною. Суспільна пам'ять постає через традиції, звичаї, усні перекази, освітні курси та медійні проекти, підтримку традиційного суспільства, водночас, властивість

забувати – колективна амнезія є також дуже важливою для соціальної та політичної консолідації, що закладає другу, визначальну політико-філософську суперечність цієї проблематики. Детальніше ці та інші суперечності й закономірності описує сучасна вузько-спеціалізована сфера наукового пошуку – студії пам'яті, що розвивається зусиллями істориків, політологів, культурологів, філософів, антропологів.

На думку зарубіжних науковців (А. Ассман, Ч. Лінде, Дж. Мюллер) студії пам'яті є академічною сферою, яка вивчає особливості використання пам'яті як інструменту для збереження або «розмивання» минулого. Ця сфера наукового пошуку наприкінці ХХ століття з'явилася як новий і кардинально відмінний спосіб осмислення минулих подій, особливо тих, що стосувалися жажливих злочинів імперіалізму, тоталітарних політичних режимів, колоніалізму та інших форм насильства, достеменні відомості про які зі зрозумілих причин були мало відомі, але усні спогади і свідчення – ще доступні для фіксації та аналізування. Пам'ять – це не сукупність фактів, це не тільки минуле, але минуле, яке є сучасним, тобто постійно переглядається в наш час; це форма роботи, дія, практика спогадів, які нівелюють межі між минулим та теперішнім часом. Сучасні засоби реконструкції, репродукції, «оживлення»: фотографія, відео, кіно, музика, аудіозаписи, Інтернет-спільноти, модерні форми музейної культури, електронне архівування, голограми – усе це сприяє тому, аби минуле стало природною частиною сьогодення. Наслідуючи герменевтичні приписи, основи політико-комунікативної методології дослідження, добре обізнані у сучасних теоріях політичного й символічного маніпулювання, розробники студій пам'яті усвідомлюють множинність значень минулого, а саме – пригадування тлумачать не стільки як відтворення минулого, скільки «вписування» минулого у кон'юнктурні суспільно-політичні смисли. Тож у наукових дискусіях про пам'ять дедалі частіше йдеться про конкретні практики, коли символічне уявлення про минуле втілюється у конкретні соціальні та політичні вчинки [див., напр., 127–129].

З усього видно, що тематика є надзвичайно цікавою і актуальною у контексті внутрішньополітичних проблем, а також

зовнішньополітичних пріоритетів України. Останні особливо пов'язані з прагненнями, умовами та перешкодами інтеграції України до Європейського Союзу. Прикметно, що ще у 2009 р. в Україні перекладено цікаву роботу «Європа та її болісні минувшини» [130] – збірку текстів європейських дослідників, присвячених саме таким комеморативним практикам, що мали б бути спрямовані на конструювання спільного європейського пам'яттєвого простору, пов'язаного з проблемами ідентичності, а також з тими обмеженнями, які виникають у разі спроби практичного застосування історичного критерію до суспільних реалій. Увагу вітчизняних етнополітологів привернули й інші тематично близькі переклади напрацювань західних учених – А. Ассман [131], П. Коннертона [132], А. Міхніка [133], П. Нора [134], Т. Снайдера [135], Б. Шацької [136] та інших. Тобто у середовищі західних інтелектуалів точаться серйозні дискусії щодо можливості, необхідності та політичної доцільності спільних комеморацій. У цій множинності досвідів цікавою видається українська позиція, внесок України у європейське та й загалом глобальне порозуміння довкола спільного й окремо пережитого минулого і, що чи не найважливіше, – сьогочасна практика осмислених пригадувань та взаємних обмінів спогадами як невіддільна частина демократичного співжиття.

Власне, дослідити ці пам'яттєві практики з огляду на українські реалії є досить логічним внеском і продовженням розпочатого процесу конструювання європейського пам'яттєвого простору. Помітною є участь українських учених у тих дискусіях, що виникають навколо питань про можливості європейської ідентичності, консолідації зусиль, які б базувалися на історичному критерії. Глибокими й доволі вдалимими вважаємо започатковані дослідницькі проекти Українського інституту національної пам'яті – «Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів» [137], «Студії пам'яті в Україні: історіографічний дискурс» [138]; Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України – «Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід» [139]; Національного інституту стратегічних досліджень – «Концептуальні засади державної політики пам'яті» [140], «Виклики

національній політиці пам'яті в часи "гібридної війни"» [141]; Центру студій політики пам'яті та публічної історії «Мнемоніка» – «Національні меншини і колективна пам'ять титульних націй: дилеми (не)забуття» та багато інших, що об'єднують учених різних напрямів та галузей працювати в одному науковому й гуманітарному полі.

З низки цих праць видно, що Україна, яка позиціонує себе як європейська держава, також має свої «болісні минувшини», в тому числі й у стосунках з нинішніми членами Європейського Союзу, без подолання та переосмислення яких інтеграційний процес нашої держави є також неможливим. Надзвичайно актуальна проблема стосується, наприклад, нинішніх українсько-польських, українсько-російських, українсько-угорських конфліктів тощо. Ця ніша переповнена публікаціями, виступами, гострими суперечками та заявами політиків, громадських активістів, журналістів, що нерідко доволі майстерно спекулюють на проблемах пам'яті. Досить довольними в українських реаліях є інтерпретації концепції «винайдення традиції» Е. Гобсбаума [142], спроби певною мірою штучного нав'язування, «прищеплювання» певних політично ангажованих візій історичного минулого нації. Тож, очевидно, назрілим є розвиток саме експертного знання у цій галузі.

З історичної ретроспективи коротко оглянемо комеморативні практики, *основні тенденції, які намітилися за період незалежності в Україні у царині публічних і наукових дискусій про національну пам'ять*. Очевидно, тут ітиметься передусім про національні здобутки, труднощі й загрози, що супроводжують такі дискусії.

У перші роки після проголошення незалежності України серед важливих завдань державного розвитку були й такі, що формувалися у сфері спільних спогадів про минуле, відновлення тимчасово втрачених історичних сюжетів, природних запитів суспільства на «повернення історичної правди», розсекречення архівних матеріалів тощо. Розвиток національної пам'яті було покладено в основу ідеї незалежності молодій державі. У цей час по-новому функціонує система національної самопрезентації:

– державницька, політична, партійна, громадська діяльність шукає нових, у т.ч. й історичних форм легітимації;

- переглядаються засади медійного висвітлення історичних подій;
- змінюються програми шкільної історичної освіти та, загалом, орієнтири у сфері гуманітарних і суспільних наук;
- відбувається переформатування меморіального простору (встановлення пам'ятників героям національної історії, реконструкція забутих історичних ареалів, площ, цвинтарів, переорієнтація музейного простору, перейменування топонімів);
- на історичній тематиці засновується система державних нагород, запроваджується національна валюта із зображенням знакових для історії України постатей;
- національна пам'ять активніше «відбивається» у мистецьких творах, кінопродукції, театрі тощо;
- започатковуються міжкультурні громадські обміни, міждержавні професійні діалоги істориків, покликані до перегляду усталених міжнаціональних стереотипів та установок щодо історії, та подібне.

Однак такий процес не був однозначним. Як зазначає В. Бондар, реалії 1990-х рр. показали, що загалом у політиків не було часу для активного втручання в сферу історії. Вони лише починали усвідомлювати ресурси, значення, можливості історичної політики. «Перший Президент України Л. Кравчук легко маневрував між ідентичностями Західної і Східної України. Особливістю історичної політики Л. Кучми було те, що він популяризував таке бачення української історії, у якому містилися козацькі, радянські і націоналістичні сюжети. Очевидно, він намагався поєднати різні пам'яті українців, відмінне ставлення їх до історичних подій та особистостей. Приміром, у 1998 р. майже водночас у Львові святкували річницю проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, а в Дніпропетровську – ювілей українського радянського функціонера В. Щербицького, причому в обох випадках ініціатива й ідея святкування виходила з центру» [143, с. 385].

Разом з тим, брак цілісної стратегії політики пам'яті ще не свідчить, на наш погляд, про цілковиту відсутність такої. Перші роки незалежності позначені численними комеморативними практиками,

«пробою» різноманітних інструментів і засобів у цій сфері, залученням великої кількості акторів до раніше відносно закритої площини суспільно-політичного життя – формування історичних сенсів та спільних уявлень про минуле.

Наприклад, легітимація ідеї незалежності в суспільній свідомості, на думку В. Бабки, відбувалася шляхом формування символічного зв'язку з періодом козаччини та державністю Української народної республіки. При цьому зберігалася фактична правонаступність інститутів влади від УРСР. Результат національної пропаганди становив важливий ресурс політичного впливу, який перетворився на інструмент юридичної легітимації незалежності республіки на грудневому референдумі 1991 р. Загалом, здобутками перших років незалежності дослідник називає: проголошення та ствердження ідеї самостійності в суспільній свідомості; повернення державної символіки; започаткування формування пантеону національних героїв й ландшафту місць пам'яті. Водночас він вирізняє і недоліки для формування національної пам'яті цього періоду: обмеженість, недостатня рішучість втілюваних ініціатив, надмірна обережність; переважання віктимізації, депресивності у викладі історичного нарративу; повторення радянських меморіальних заходів; переважання етноцентризму й фольклорного етнографізму; історичні підходи періоду модерного формування націй; невизначеність, хаотичність завдань політики пам'яті, відсутність її чіткої програми [144, с. 363].

Погодимось, що труднощі самовизначення у перші роки незалежності у їх сукупності з реаліями затяжної політичної кризи та серйозного економічного спаду позначилися на прихильності частини населення до ідеї української незалежності.

Загалом же чимало науковців, осмислюючи сучасні практики комеморації, сходилися на думці, що нинішня криза у цій сфері супроводжується, поглиблюється, а може, навіть і провокується кризою самої історичної науки в Україні та загалом – у світі. Приміром, Р. Офіцинській пише: «Кардинальні політичні зміни у світі на зламі II і III тисячоліть заставили світову історіософію переглянути попередні досягнення і шукати нові парадигми. Усвідомлення кризового стану історичної науки привело, по-перше, до

протидії паранауковій чи елітарній публіцистиці. По-друге, один зі шляхів подолання кризи історії лежав через підвищення її прогностичної функції. По-третє, на перспективному тлі багатоваріантності та плюральності розв'язання проблем історичної ідентичності й надалі ускладнюється національними і політичними чинниками. Типовим прикладом служить незалежна Україна» [145, с. 77].

Комеморативні візії та практики перших років незалежної України характеризувалися виразними залишками радянського спадку, спробами відкриття архівних джерел, трактуваннями історії у «чорно-білих тонах». Українське суспільство у пошуках нових орієнтирів політичної консолідації, в т.ч. й на історичному ґрунті, часто вдавалося до старих методів та конструктів формування такої спільності, що були відомі йому ще зі складного, але затяжного періоду мілітаристської пропаганди, тоталітарного режиму та суспільно-політичних практик «застійних» років.

Цю думку ілюструють слова О. Довгополової, яка описує так званий «маскулінний» наратив – патерналістський за своєю сутністю спосіб суспільно-політичного представлення минулого, що, на наш погляд, особливо властивий тоталітарним і частково авторитарним політичним режимам. Комеморативні практики, на думку дослідниці, з радянських часів будувалися таким чином, щоб надати чітку настанову, як саме треба розуміти минуле. Втім, О. Довгополова наголошує: у випадку будовання політичної нації такий варіант не є адекватним, та й загалом не може він трактуватися як безпечний для подальшого суспільно-політичного розвитку «Тут немає "великого брата" чи "доброго батька нації", що завжди підтримують нас у правильному розумінні всього в житті. Політична нація об'єднує людей, що відповідають за своє майбутнє, яке вони обирають, не маючи гарантій. У відношеннях з історією такі люди мають бути не просто реципієнтами правильного знання, створеного експертами, а співучасниками підтримання відносин з минулим» [146, с. 155].

Відмова від союзу «братніх народів», перегляд радянського спадку також супроводжувалися підняттям «залізної завіси», а відтак і відкриттям доступу до західних історичних архівів та соціально-гуманітарних напрацювань, до «інших» пам'ятей та «інакших»,

різноманітніших способів збереження національного досвіду. Комеморативні практики відтак почали переосмислюватися на рівні професійних спільнот істориків, зацікавлених політичних сил, пересічних громадян – усіх, хто мав можливість спостерігати та був вражений західними прикладами суспільно-політичного співжиття у цій сфері. Комуністична модель «боротьби з пам'яттю» (національною чи, власне, радянською в умовах щойно відновленої незалежності) дедалі частіше усвідомлювалася як така, що має лише тимчасовий ефект, а за глобалізованого, інформаційного світу – ще й суттєвий конфліктогенний потенціал. Центральна проблема комеморації відтак усе більше формувалася як перехід від раніше засвоєних практик самовідмови та (само)цензурування – до взаємного сприйняття та пошуку можливостей порозуміння, подолання травматичного минулого і примирення, в тому числі, й зі спільним європейським простором пам'ятання.

Сучасні зарубіжні та вітчизняні дослідники вже тривалий час розробляють складні, але дуже цікаві, багатогранні поняття, такі як «пам'ять Європи», «світова пам'ять», «транснаціональна пам'ять», «консенсусна пам'ять», «культурна та нематеріальна спадщина людства», «глобальна пам'ять», «пам'ять космополітична» та інші, і, водночас, ці самі дослідники визнають відносність та метафоричність подібних формулювань. Попри це, такі феномени ставлять перед політологом низку нових завдань, зокрема, важливим для О. Волянюк видається вироблення ефективних механізмів розв'язання суперечок минулого, розвитку конструктивного діалогу і співробітництва, утвердження особливої ролі культури й етики пам'яті як фактора ціннісного зближення країн, регіонів і цивілізацій [147, с. 103].

Вочевидь перші роки незалежності актуалізували необхідність ціннісного і смислового «вписування» українського історичного нарративу в загальноєвропейський та, загалом, світовий контексти. Такі прагнення і практики «вписування» все більше потребували не лише наукових обґрунтувань, не лише збереження й поширення існуючих комеморацій, але й політичної волі, дипломатичних місій, постійних діалогів «держава-суспільство» – усього того, що умовно почали називати «політикою пам'яті» [147, с. 103].

Дійсно, політична наука приростає новими категоріями. Предмет політичних наук, зокрема політичної етнології, відбувся і надалі розвивається у нових проблемних напрямках, концептах, теоріях, серед яких, власне, політика пам'яті, сутність та значущість якої спробуємо проаналізувати нижче, увиразнивши зовнішні та внутрішні політичні дилеми пам'ятання.

Постановка питання про державну політику національної пам'яті, її наукове обґрунтування та суспільно-політичну підтримку є досить дискусійною. Вибір цього концепту у нашому дослідженні не є випадковим, а його коротке роз'яснення, осмислення різних інтерпретацій допоможе з'ясувати відповідні проблеми в умовах сучасного етнополітичного розвитку України.

Сучасні дискусії про національну пам'ять найчастіше актуалізують проблему співвідношення у її структурі соціального (стихійного, народного) та політичного (спроєктованого, конструйованого). Отже, коли йдеться про цілеспрямовані практики з модифікації поширених у суспільстві образів минулого, найчастіше вживають словосполучення «політика пам'яті». Це дуже неоднозначне поняття вимагає від науковця роз'яснень, ґрунтованих на визнаних і авторитетних джерелах. Тож, посеред цілої низки наукових праць, присвячених заявленій проблематиці, нашу увагу привертає одне із перших на пострадянському просторі енциклопедично-довідкове джерело зі студій пам'яті «Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів» (К., 2013). У ньому пропонується таке визначення політики пам'яті: «Це дійсний простір творення нових політичних відносин на основі трактування та репрезентації суспільного минулого; складна взаємодія ряду суб'єктів, націлена на підтримку або перегляд окремих елементів суспільної пам'яті; сукупність дій, покликаних до погодження та взаємного прийняття різних інтересів у сфері інтерпретації минулого» [137, с. 325]. При цьому слушно зауважується, що предмет політики пам'яті передбачає як конструювання певної спільної пам'яті, так і цілеспрямований вплив на індивідуальну пам'ять кожного громадянина.

Поєднавши положення різноманітних авторських визначень, у цьому його варіанті вбачається все ж центральна проблематика –

множинність зацікавлених у здійсненні політики пам'яті суб'єктів, а також невизначеність місця держави у цьому просторі. Така постановка питання не випадкова, адже не лише вітчизняні, але й західні дослідники відмічають цю особливість. Учасники вже знакового та багатом відомого в Україні форуму «Геополітика, примирення та пам'ять» зазначають, що умовно слід виділяти сім «П», які загрожують праву людини на індивідуальну пам'ять: професори, політики, пресвітери, педагоги, поети, публіцисти та піар-спеціалісти [148, с. 60]. Втім, якою ж є роль держави у комеморативних практиках, – залишається найбільш дискусійним запитанням для дослідників цього феномену.

Як слушно зазначає Р. Голик, гарантами функціонування культурної пам'яті, її творення (писання, матеріалізації, меморіалізації), відтворення й сприймання є суспільні середовища. На його думку, вони фільтрують, поширюють, інтерпретують інформацію, яку автор повідомлення у писемній чи усній формі посилає адресатам. Середовище – у сенсі умов життя, звичних повторюваних форм діяльності та способу вираження думок – є джерелом неодмінного спрощення, яке потім лягає в основу стійких уявлень-стереотипів [149], позаяк Держава, її інституції, органи і відомства покликані ці суспільні середовища унормувати, формувати відповідні стандарти, правила і обов'язки, слідкувати за їх дотриманням. Тож, якщо гарантом збереження національної пам'яті є суспільні середовища, то гарантом їх цивілізованого функціонування – держава.

За сучасних суспільно-політичних реалій України державна політика пам'яті, вочевидь, покликана визначати:

- змістовні, смислові, ціннісні пріоритети у трактуваннях минулого відповідно до стратегічних візій суспільно-політичного розвитку України;

- меморіальні основи суспільної і міжнаціональної злагоди, громадянської та політичної консолідації, патріотичної єдності, міжрегіонального порозуміння та зв'язку поколінь;

- пріоритетні напрями комеморативних практик, що убезпечували б захист від інформаційної пропаганди, посягань на територіальну цілісність, зближували б з європейським гуманітарним простором;

- організаційні, нормативно-правові основи взаємодії у сфері актуалізації минулого;
- повноваження різних органів, інституцій і відомств у сфері історичної освіти та історичного просвітництва;
- механізми регулювання відносин між державними установами та об'єднаннями громадян, професійними спільнотами, політичними організаціями, що також беруть участь у комеморативних практиках;
- рамки меморіальних, громадських, політичних, наукових, просвітницьких, інформаційних, аналітичних, культурних та інших заходів, спрямованих на розвиток національної пам'яті;
- ресурси та форми збереження духовних та матеріальних арелів національної пам'яті;
- передумови для об'єктивних історичних досліджень та поширення їх здобутків на загал за допомогою засобів масової інформації;
- умови для встановлення відповідальних, а також їх покарання за жертви незаконних діянь та подій, що мали місце в минулому;
- зв'язки з українськими громадами за кордоном, здатних підтримувати і розвивати тамтешні комеморативні практики як важливий елемент національної та культурної ідентичностей;
- історичне підґрунтя міжнародного іміджу країни, державного суверенітету, легітимності політичного режиму та національних традицій демократії та ін.

У вже згаданому вище словнику державній політиці пам'яті в Україні присвячується окрема стаття, що підкреслює значущість цієї складової гуманітарної та етнонаціональної політики. Цей напрям державної діяльності певною мірою представлений у сукупності унормованих у концептуальному й правовому відношеннях принципів, методів та конкретних державних і суспільно-політичних заходів з використання (урахування) інформації про історичне минуле в процесах державного (національно-державного) будівництва й соціокультурного відтворення політичної нації. Водночас автори словника застерігаю, що ступінь адекватності змісту державних заходів з приводу історичної пам'яті об'єктивним потребам

поточного суспільного розвитку обумовлює рівень гармонійності у взаємодії держави та основної частини суспільства, готовність останнього сприймати концептуальні постулати і повсякденну практику державної політики пам'яті [137, с. 329–332].

Діяльність та, загалом, роль держави у формуванні політики пам'яті є досить суперечливою, а адекватні критерії оцінки такої політики, особливо у контексті міжнародного співробітництва, внутрішньої міжнаціональної єдності та міжрегіонального порозуміння, ще потрібно розробляти. Разом з тим, чи не найпоказовішими аспектами державної політики пам'яті є ті нормативно-правові рамки, які визначає держава, для (не)встановлення окремих комеморативних практик, традицій, ритуалів, а також деяких обмежень чи санкцій у відповідній сфері. В Україні правове поле політики пам'яті, наприклад, формують такі документи:

Конституція України, прийнята 28.06.1996 р. Спираючись «на багатовікову історію українського державотворення» (як зазначено у преамбулі Основного закону України), проголошується державне сприяння консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (Ст. 11); забезпечення охорони культурної спадщини, збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, повернення в Україну культурних цінностей народу (Ст. 54); визначаються державні символи України (Ст. 20). Поряд з іншими засадами територіального устрою історичні, етнічні і культурні традиції проголошуються важливими для єдності та цілісності державної території (Ст. 132). В межах Автономної Республіки Крим, як невіддільної складової частини України, визначені повноваження з питань нормативного регулювання діяльності музеїв, бібліотек, історико-культурних заповідників; забезпечується охорона і використання пам'яток історії (Ст. 137, 138) [45];

Положення Кабінету Міністрів України «Про Міністерство культури України» від 3.09.2014 р. Згідно з Постановою КМ № 420 від 17.06.2015 р. текст Положення доповнено, акцентуючи увагу саме на функціях відновлення та збереження національної пам'яті. Зокрема, серед основних завдань Мінкультури відзначається:

забезпечувати формування та реалізацію державної політики у цій сфері, здійснювати її нормативно-правове регулювання, визначати перспективи. Міністерство культури України також цим Положенням уповноважене організовувати конкурси на кращі ескізні проекти пам'ятників і монументів державного значення, затверджувати правила встановлення та утримання охоронних дощок, охоронних знаків, інших інформаційних написів, позначок на пам'ятках або в межах їх територій, затвердження зразків таких знаків; видавати розпорядження щодо охорони пам'яток національного значення; визначати необхідність проведення охоронних заходів щодо збереження пам'яток національного значення у разі виникнення загрози руйнування; здійснювати нагляд за виконанням робіт з дослідження, консервації, реабілітації, реставрації, ремонту, пристосування і музеєфікації пам'яток та інших робіт на пам'ятках, об'єктах археологічної спадщини та в зонах їх охорони, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах населених місць, забезпечувати проведення відповідної експертизи; здійснювати координацію за паспортизацією нерухомих об'єктів культурної спадщини; вести, забезпечувати публікацію Державного реєстру нерухомих пам'яток України; подавати Кабінетові Міністрів України пропозиції щодо затвердження Списку історичних населених місць України; оголошувати топографічно визначені території або водні об'єкти, в яких містяться об'єкти культурної спадщини або можлива їх наявність, охоронюваними археологічними територіями; визначати межі територій археологічних пам'яток національного значення; видавати дозволи на реєстрацію чи переміщення таких об'єктів, розміщення на них реклами, тимчасове вивезення музейних предметів, музейних колекцій, музейних зібрань; здійснювати державний контроль за використанням земель історико-культурного призначення; організовувати проведення науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, спрямованих на збереження нерухомих пам'яток, традиційного характеру середовища та історичних ареалів населених місць; здійснювати контроль за вивезенням, ввезенням та поверненням культурних цінностей тощо [100];

Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 р., що серед низки засад державної політики у сфері освіти та принципів освітньої діяльності визначає нерозривний зв'язок зі світовою та національною історією, культурою, національними традиціями; виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей українського народу, його історико-культурного надбання і традицій. Педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники, батьки здобувачів освіти зобов'язуються виховувати у дитини повагу до державної мови та державних символів України, національних, історичних, культурних цінностей України, дбайливе ставлення до історико-культурного надбання України та навколишнього природного середовища [94];

Закон України «Про музеї та музейну справу» від 29.06.1995 р. визначає засади національної музейної політики як сукупності основних напрямів діяльності держави і суспільства в галузі музейної справи, зокрема, передбачає збереження та державну підтримку Музейного фонду України; повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами; забезпечення охорони, соціально-економічних, правових і наукових умов для ефектної діяльності музеїв; сприяння формуванню сучасної інфраструктури музейної справи; підтримку і розвиток мережі музеїв; забезпечення підготовки та підвищення фахової кваліфікації музейних кадрів, їх правовий і соціальний захист; бюджетне фінансування і пріоритетне матеріально-технічне забезпечення розробки і реалізації державних, регіональних і місцевих програм розвитку музейної справи; підтримку наукових досліджень, пов'язаних з музейною справою; сприяння міжнародному співробітництву в галузі музейної справи [150];

Положення «Про Український інститут національної пам'яті» постановою Кабінету Міністрів України від 12.11.2014 р. описує завдання, повноваження, права, частково структуру Українського інституту національної пам'яті, визначає його центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України і який реалізує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу [151];

Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28.11.2006 р. визнає Голодомор 1932–1933 р. в Україні як цілеспрямований акт масового знищення людей, Геноцид українського народу. Публічне ж заперечення Голодомору 1932–1933 р. в Україні визнається протиправним [152];

Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» від 09.04.2015 р. трактує Другу світову війну як таку, що розпочалася внаслідок домовленостей нацистського режиму Німеччини та комуністичного тоталітарного режиму СРСР, визначає її найбільшою трагедією людства у ХХ столітті, відзначає всесвітньо-історичне значення перемоги над нацизмом, віддає данину пам'яті всім жертвам Другої світової війни 1939–1945 р. та зважає на необхідність постійного піклування про вете-ранів війни, учасників визвольного руху та жертв нацизму, увічнює пам'ять про перемогу над нацизмом [153];

Закон України «Про засудження комуністичного і націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні і заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04.2015 р. засуджує комуністичний (1917–1991 рр. в Україні) та націонал-соціалістичний тоталітарні режими як несумісні з основоположними правами і свободами людини і громадянина; забороняє пропаганду тоталітарних режимів та їхньої символіки, забезпечує державне розслідування та оприлюднення інформації про злочини, вчинені представниками тоталітарних режимів, заохочує діяльність неурядових установ та організацій, які проводять дослідницьку та просвітницьку роботу стосовно таких злочинів, забезпечує можливість вивчення та доступ до зазначених архівних документів колишніх радянських органів державної безпеки, пов'язані з політичними репресіями, Голодомором 1932–1933 р. в Україні [154];

Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» від 09.04.2015 р. спрямований на визнання учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті головними суб'єктами боротьби за відновлення державної незалежності України – борцями за незалежність України, встановлення їх правового статусу, визначення права такої категорії осіб на отримання державних та муніципальних соціальних

гарантій; визнання нагород та військових ступенів борців за незалежність України у ХХ столітті, визначення напрямів державної політики щодо відновлення, збереження та вшанування національної пам'яті про боротьбу та борців за незалежність України у ХХ столітті, передбачає відповідальність за порушення законодавства про такий статус [155];

Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» від 09.04.2015 р. спрямований на забезпечення відкритості архівної інформації репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр. – архіви є невіддільним елементом історичної спадщини Українського народу, що також гарантують збереження людської пам'яті; передбачає, зокрема, зобов'язати Міністерство внутрішніх справ України, Міністерство оборони України, Міністерство юстиції України, Службу безпеки України, Службу зовнішньої розвідки України, Генеральну Прокуратуру України, Державну судову адміністрацію України, Державну пенітенціарну службу України, Адміністрацію Державної прикордонної служби України передати ГДА УІНП носії відповідної архівної інформації [156];

Закон України «Про внесення зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо заборони виготовлення та пропаганди георгіївської (гвардійської) стрічки» від 16.05.2017 р., у якому відзначається, що публічне використання, демонстрація або носіння георгіївської (гвардійської) стрічки чи її зображення тягнуть за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією георгіївської (гвардійської) стрічки або предметів, що містять її зображення [157];

Постанова Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв» – практикується щорічно у 2008–2009 рр., 2015–2017 рр. та встановлює урочисто відзначати на державному рівні конкретні пам'ятні дати і ювілеї; містить відповідні рекомендації Кабінету Міністрів України, Міністерству освіти і науки України, Міністерству культури України, Міністерству закордонних справ України, Державному комітету телебачення і радіомовлення України, органам місцевого самоврядування, Національному банку

України, Українському державному підприємству поштового зв'язку «Укрпошта» – усі ці інституції можна вважати важливими органами у структурі державної політики пам'яті [158].

Реалізований огляд окремих політико-правових документів, що визначають роль держави у регулюванні комеморативних практик, загалом вказує на конкретні структури і відомства, що відповідають за цю діяльність, можливі форми і конкретні засоби здійснення політики пам'яті та її стратегічні пріоритети, цілі, межі. Так, через відповідні закони України, укази Президента України, постанови Верховної Ради України, нормативно-розпорядчі акти Кабінету Міністрів України, профільних відомств та державних установ у практику державного і суспільно-політичного життя імплементаються базові орієнтири держави щодо інтерпретації та пошанування історичного спадку. Водночас, помітна відсутність єдиного нормативного акта, зрештою – цілісної концепції у цій сфері. Спостерігаємо посилення уваги до політики пам'яті з 2014 року. Утім, також очевидна необхідність доопрацювання відповідної нормативно-правової бази у цій сфері, зокрема, у частині погодження відносин між різними міністерствами та відомствами, налагодження чітких механізмів реалізації поставлених цілей, завдань і можливостей, правових основ обстоювання інтересів України у сфері національної пам'яті на міжнародній арені.

У монографії «Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014)» (Київ, 2017) О. Гриценко презентує всебічне, міждисциплінарне дослідження державної політики пам'яті у проголошених ідеях, рішеннях та втілених меморіальних проектах Президентів України. Характерно, що такий підхід – аналіз президентських рішень у політиці пам'яті як визначальних у загальнодержавному мейнстрімі – є найтиповішим для розуміння політичних відносин і процесів, що розгортаються у цій сфері в Україні.

Детальний контент-аналіз офіційних документів відповідної політики (укази та розпорядження Президентів, постанови Верховної Ради та уряду, виступи і звернення), застосовані методи дискурсивного аналізу, аналізу «стратегічних дилем» суспільної і культурної політики дозволили досліднику вести мову про помітну

роль політики українських Президентів в утвердженні «розколотості історичної пам'яті» в сучасній Україні, про суперечливі спроби з їхнього боку нав'язувати суспільству готові оцінки історичних подій та діячів. Наприклад, «багатовекторність» Л. Кучми щодо історичної пам'яті, його цілі та пріоритети у цій сфері вчений означив як «принципову ситуативність». Укази В. Ющенко з «героїзації» провідників ОУН, УПА та інші меморіальні й інституційні заходи політики пам'яті за часів його президентства – «спробою національного опритомнення». Політичні ж вагання В. Януковича між «антинаціоналістичним реваншем» та «пом'якшенням» національного нарративу – «сором'язливим демонтажем». Зрештою, стверджується думка про взаємозв'язок державної політики у цій галузі та суспільних реакцій на такі спроби «історичної інженерії», що загалом оцінюється досить неоднозначно [159].

Подібні метафоричні міркування та означення у сфері політики пам'яті є досить частими та все більше актуалізують необхідність фахового, політологічного обґрунтування державної політики пам'яті. Сучасна держава потребує професійної підтримки, інституційного формату, якісної аналітики у цій сфері суспільного життя, постійного моніторингу громадської думки, вивчення суспільних уявлень, знань про минуле, поширених етнічних, гендерних, соціальних і інших стереотипів, що мають передовсім історичне коріння. Кон'юнктурне представлення минулого на офіційному рівні недопустиме у світлі сучасних потреб демократизації, геополітичних викликів та новітніх можливостей інформаційного суспільства.

У аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень «Концептуальні засади державної політики пам'яті» детально описаний стан колективної пам'яті українців, що у загальних рисах характеризується такими особливостями: наявність виразного дуалізму у поглядах на минуле; існування визначених регіональних варіантів колективної пам'яті; недоформованість на рівні колективної пам'яті історичної окремішності українського народу; розмитість уявлень про походження, етно- та націогенез українців, тяглість та безперервність історичного розвитку; відсутність цілісного бачення національної історії, надмірна фрагментація колективних візій історії; враженість історичної пам'яті

комплексом віктимності; орієнтація на історичні наративи сусідніх країн певної частини населення України, передусім громадян, що належать до національних меншин; етноексклюзивність колективних уявлень про минуле, тобто історичне минуле національних меншин майже не зафіксовано у національній пам'яті українців; певна відірваність національної пам'яті від загальноєвропейського історичного наративу, неартикульованість української нації у пам'яті європейців; присутність в історичній свідомості громадян України рудиментів комуністичної доби тощо [140]. Вочевидь вказані особливості слід враховувати інституціям, які відповідальні за збереження цілісності України, розвиток її інтелектуального, культурного, наукового потенціалу, налагодження міжнародного співробітництва.

Окремі заходи політики пам'яті для всієї європейської спільноти пропонує відома дослідниця меморіальної тематики А. Ассман: відокремлення пам'яті від її інтерпретації та аргументів; відмова від компенсацій за провини, що саме й призведуть до посилення «воєн пам'ятей»; відмова від «змагань» у кількості жертв тих чи інших історичних трагедій; відмова від штучних спроб уніфікації та жорсткої селекції пам'яті та колективної ідентичності; пошук можливостей зближення – від розділеної пам'яті до загальної (втім, не уніфікованої); контекстуалізація, тобто осмислення подій, сюжетів, спогадів у широкому контексті через ретроспекції, когнітивні прийоми історичної свідомості; переміщення конфліктної пам'яті минулого в рамки нового загального горизонту цінностей [160, р. 19–22].

Загалом в Україні попри деякі здобутки у цій сфері гуманітарної політики державна участь і державне управління галузю перебувають у стані формування та потребують суттєвого вдосконалення. Пріоритети політики національної пам'яті для України, окрім зазначених вище, вбачаються у конструюванні модерного українського історичного наративу, здатного відповідати суспільним потребам національного самоутвердження; відході від стереотипізації історії; відмові від абсолютної її «віктимізації»; позиціюванні та репрезентації українського національного проекту

як результату історичної взаємодії всіх етнічних спільнот та корінних народів, що проживають в Україні.

Зрештою, політика пам'яті не обмежується держаними ініціативами та директивами у цій галузі. Демократичне суспільство вирізняється множинністю суб'єктів творення пам'яттєвих смислів. Науковці відмічають, що політика пам'яті – це політика і держави, і міжнародних організацій, і політичних партій, і громадських об'єднань, й окремих політичних лідерів та громадських діячів у сфері конструювання спільних уявлень про минуле та його оцінок. У численних працях окреслюється коло суб'єктів такої політики, до яких також зараховують дослідників минувшини, очевидців тих чи інших подій, представників засобів масової інформації, піар-спеціалістів, освітян, поетів, публіцистів, священнослужителів, які, керуючись певними інтересами, використовуючи різні політичні засоби, виявляють себе у просторі політичного конструювання минулого. Це, в тому числі, й некомпетентні політичні провідники, партійні активісти, народні обранці, журналісти, судді, заангажовані історики, що нерідко допускають роз'єднуючі, взаємовиключні, «ворожі» варіанти трактувань минулого [161, с. 101].

Зупиняючись на проблемі розвитку й консолідації української політичної нації, усвідомлюючи сучасні вирішальні тенденції для цього процесу – інформаційне засилля політичними смислами та розмивання меж політичних ідеологій, – вважаємо за необхідне зупинитися детальніше на ролі двох груп помітних акторів політики національної пам'яті в Україні. Передусім, ітиметься про партійну та медійну складові комеморативних практик, що часто взаємопов'язані та важливі з позицій суспільно-політичної перспективи.

Проблеми інтерпретації історичного минулого політичними партіями, особливо напередодні виборчих перегонів, завжди актуальні в Україні та потребують окремого вивчення. Зокрема, можна і потрібно аналізувати змістовне наповнення виступів партійних лідерів і функціонерів, їх участь у комеморативних заходах, розбудові чи демонтажі пам'ятних знаків, програмні положення та інший інформаційний контент ресурсів партій. Провідні політичні партії сучасної України доволі часто звертаються до питання спогадів, пам'ятників, меморіальних дійств, історичного

просвітництва, історичної науки. Загалом, можемо говорити навіть про деяку структурування політичного простору сучасного українського політикуму за певними способами, формами і змістом актуалізації минулого. Вітчизняні науковці здійснили аналіз окремих зрізів цієї проблематики, про що, зокрема, свідчать напрацювання В. Бабки [162], О. Волянюк [161], О. Гриценка [59], Л. Чупрія [163] та ін.

Зі здобуттям незалежності комуністичні лідери, окремі представники бюрократичного апарату, ветерани Радянської армії в Україні все ще наслідували радянські комеморативні практики та відповідну версію української історії. Втім, на початку 1990-х р. вони суттєво втратили вплив на впровадження державної політики, в тому числі й щодо історичних інтерпретацій. Водночас, чимало інших суспільно-політичних рухів та партій долучалися до пошуку нових обґрунтувань державного, національного і громадянського співжиття незалежної України – на основі як усталених, так і мало відомих або модернізованих програм, ідеологій, доктрин. Нова якість політики пам'яті, форма і зміст суспільно-політичного життя в Україні загалом стали можливими саме у складному поєднанні кризових процесів і антикризових заходів, опозиційної діяльності та владної програми. У цьому сенсі важливо аналізувати суперечливий характер державної політики пам'яті у її зв'язку з різносторонніми партійними практиками у цій сфері, визначальними для політичного процесу консолідації.

Звернемося до монографії О. Волянюк, де мовою цифр доведено, що меморіальна проблематика досить потужно «експлуатується» найвпливовішими політичними силами країни, принаймні станом на 2012 р. Аналіз передвиборчих програмних документів політичних партій України, які увійшли до складу Верховної Ради України VII скликання, приміром, показав, що подіям минулого на той час було присвячено близько 63% тексту програми Комуністичної партії України; 46% – Всеукраїнського об'єднання «Свобода»; від 19% до 11% – Партії регіонів, Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина», Політичної партії «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка». Оцінка окремих подій минулого приділяється велике значення у програмах

політичних сил націоналістичного та комуністичного спрямування, при цьому їх інтерпретація є взаємовиключною. Дослідниця описує коло історичних сюжетів, актуалізоване у 2012 р. Всеукраїнське Об'єднання «Свобода»: спадковість української державної традиції від Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Козацької Республіки періоду Гетьманщини, УНР, Західно-Української Народної Республіки, Карпатської України; терор під час війни більшовицької Росії проти УНР 1918–1921 рр.; розкуркулення та колективізація; голодомори 1921, 1932–1933, 1947 рр.; знищення еліти у 1920–1940-х та 1970-х рр.; фізичне знищення населення у воєнний період; примусове вивезення українців на чужину; операція «Вісла»; мордування у в'язницях українських патріотів; пограбування народного господарства; нищення церков; планомірна тотальна русифікація; злочинність Харківських угод [161, с. 106–107].

Натомість КПУ зосереджувала увагу електорату на Жовтневій революції; спадщині Володимира Леніна; організації «Молода гвардія»; перемозі у Великій Вітчизняній війні; обвинуваченні «режиму помаранчевого правління» тощо. Серед пам'яткових практик, що відносно однаково висвітлювалися більшістю політичних сил країни напередодні виборів до ВРУ 2012 р., – захист жертв Чорнобильської катастрофи, сприяння поверненню українських заробітчан, охорона історико-культурного середовища. Характерно, що у програмах усіх парламентських політичних партій України простежуються застереження посягань на історію. Втім, цього все ж замало, аби не погодитися з авторським висновком: політика пам'яті у сучасному українському суспільстві не реалізує до повної міри свого консолідуючого потенціалу, а навпаки – окремими політичними силами навмисне перетворюється на дезінтегруючий чинник [161, с.107–109].

Зрештою, конфлікти пам'ятей, «війни пам'ятників» та інші символічні акти посягання на національну ідентичність цього періоду також можна зарахувати до одного із приводів початку і розгортання Революції Гідності, а згодом і рішучого протистояння українського народу російській агресії. Відмітимо, що чимало дослідників у цей період застерігали від необачливої, провокативної, дестабілізуючої політики пам'яті, що її на той час проводила низка партійних

організацій. Нерозв'язані, а часом і штучно поглиблені мовні, частково міжнародні конфлікти у сукупності з політичною інструменталізацією історичної пам'яті, відсутність публічних кроків у напрямі до історичного примирення, незацікавленість політичних суб'єктів у подоланні подібних символічних протистоянь – характерні процеси цього періоду.

Після складних суспільно-політичних перипетій, що випали на долю України наприкінці 2013–2014 р., відмітимо, що до проблем політики пам'яті чи історичної політики апелюють майже всі активні українські партії. Окремі з них ангажовані у діяльність укротре реформатованого Українського інституту національної пам'яті. Відповідна тенденція набуває позитивного значення для політиків правої орієнтації, майстерно використовується російською системою пропагандою та її агентами в Україні, зрештою, є до певної міри негативною для тих, хто виборює право спогадів та науки історії на незалежність, у тому числі й від державницьких чи міжнародних директив. До певної міри, експертні думки розділилися в межах консервативного та ліберального розуміння проблеми, що нерідко спричиняє хвилі загострення довкола питань національної пам'яті.

Найсуперечливіші погляди на історичні постаті, події, сюжети досі спостерігаються поміж політичних сил правого та лівого спрямування, які часто виступають конфліктуючими, антагоністичними сторонами трактування українського минулого. В Україні досі функціонують україноцентричні політичні сили (Конгрес Українських Націоналістів, Всеукраїнське об'єднання «Свобода», Політична партія «ПРАВИЙ СЕКТОР»), що нерідко відстоюють безальтернативне бачення історії. Такі політичні сили здатні розпалювати міжетнічну ворожнечу, втім, не увійшли та не спромоглися до створення фракції чи депутатської групи в українському парламенті VIII скликання.

Очевидною перевагою Верховної Ради України, сформованої за результатами позачергових виборів народних депутатів України 26 жовтня 2014 року, вперше є відсутність фракції Комуністичної партії України, що посіла восьме місце за кількістю голосів виборців (3,88%), не подолавши 5-відсоткового бар'єра. 19.05.2014 р. спікер

Верховної Ради України, в. о. Президента О. Турчинов надав міністру юстиції перелік фактів, що стали доказом антиукраїнської діяльності КПУ, а також її зв'язку зі сепаратистами, що свідчили про її причетність до вчинення дій, спрямованих на порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади. Зрештою, з 24 липня 2015 р. усі комуністичні партії втратили статус суб'єктів виборчого процесу в Україні, а постановою Окружного адміністративного суду міста Києва від 16 грудня 2015 р. діяльність Комуністичної партії України припинена [164].

Політичні партії, що обрані до Верховної Ради України VIII скликання, також мають програмні візії історичного й відносно нещодавнього минулого та пропонують більш або менш чіткі шляхи розв'язання відповідних суперечностей чи конфліктів пам'ятей (див. табл. 2.7.). За логікою попередніх розділів, у таблиці наведено основні тези з програм цих політичних сил, які прямо чи опосередковано актуалізують окремі сюжети минулого, осуджують чи, навпаки, – звеличують певні історичні події, а також відстоюють конкретне бачення та оцінки щодо історичних цінностей, традицій, переконань, пропонують відповідні комеморативні практики чи залучення інших можливих інструментів політики пам'яті.

Таблиця 2.7.

**Програмні положення політичних партій
(обраних до Верховної Ради України VIII скликання)
щодо інтерпретацій минулого та політики пам'яті**

Політична партія	Окремі положення програми партії*
ПАРТІЯ «БЛОК ПЕТРА ПОРО- ШЕНКА «СОЛІДАР- НІСТЬ»	«[...] Євромайдан повстав, коли тодішня влада в останній момент відмовилася підписати Угоду про асоціацію України з ЄС, але то був лише привід. Основна ж причина у тому, що в народі урвався терпець. На площі й вулиці вийшли люди, які не хочуть і далі жити так, як жили досі. Докорінних змін вимагають як країна в цілому, так і кожний громадянин зокрема. [...]

Продовження табл.2.7.

	<p>При обов'язковому збереженні та зміцненні єдиного гуманітарного українського простору в мовно-культурній сфері, в освіті, в політиці історичної пам'яті обов'язково буде враховуватися специфіка кожного регіону. [...]</p> <p>Особлива увага має приділятися захисту українців Криму та кримських татар як корінного народу Криму. [...]</p> <p>У сфері зовнішньої політики пріоритетом для партії є повноцінне членство України в Європейському Союзі, щоб жити в «сім'ї вольній, новій». [...]</p>
<p>Політична партія «НАРОДНИЙ ФРОНТ»</p>	<p>«[...]Останні події в Україні свідчать, що без цілеспрямованої роботи держави з патріотичного виховання громадян, без політики формування спільної загальнонаціональної ідентичності, без захисту національного інформаційного простору наше суспільство є неабияк вразливим до руйнівних ворожих впливів. Відтак, вважаємо ці завдання пріоритетними в діяльності влади в гуманітарній сфері. Партія виступає за розвиток національного інформаційного простору, конкурентного медіаринку [...]</p>
<p>Політична Партія «Опозиційний блок»</p>	<p>«[...]Наші цілі: Розробити та реалізувати Національний план примирення, що передбачатиме створення майданчика для діалогу представників місцевих рад з усіх регіонів України, розслідування масової загибелі мирних громадян під час подій на Майдані у Києві, в Одесі та на Сході України, амністію для громадян, які не скоїли тяжких злочинів [...]</p> <p>Зупинити бездумне звільнення державних службовців та переслідування політичних опонентів під гаслом люстрації [...]</p>
<p>Політична партія «Об'єднання «САМОПОМІЧ»</p>	<p>«[...] Ми завжди пам'ятатимемо, шануватимемо і молитимемося за тих, хто захищав нас у важкі часи. [...]</p> <p>«Самопоміч» відстоюватиме: [...] Заохочення до здорового способу життя, фізичної культури, спорту, естетичного та світоглядного, патріотичного виховання як передумови ефективної освіти та розвитку. [...]</p>
<p>Радикальна партія Олега Ляшка</p>	<p>«[...] Нам треба очищати владу від зрадників та крадіїв, зміцнювати оборону країни, будувати квітучу країну для гідного життя українців. Це робота для нас – радикальних, енергійних, рішучих та безкомпромісних патріотів. [...]</p>

Продовження табл.2.7.

Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	«Необхідно: [...] Заборонити займати державні посади тим керівникам і депутатам, які працювали на режим Януковича, голосували за диктаторські закони 16 січня, були запідозрені в корупції. [...] Українці вибороли своє право на європейське майбутнє під час Майдану. [...]»
Партія «Відродження»	«[...] Головними завданнями партії є сприяння встановленню миру і громадянського порозуміння в державі, виконання програм соціально-економічного, культурного та духовного розвитку України, що були започатковані Г. М. Кіркою. [...] Першочергова увага буде приділятися вирішенню питань соціально вразливих верств населення, громадян з особливими потребами, ветеранів війни та праці, «афганців», чорнобильців».

*Складено за передвиборними програмами, поданими до ЦВК України на позачергових виборах народних депутатів України 26 жовтня 2014 р. [62–72].

З таблиці можемо бачити, що особливу увагу питанням осмислення минулого і збереження історичної пам'яті у своїй програмі приділяє партія «Блок Петра Порошенка». Показово, що у програмі партії «Блок Петра Порошенка» також представлена власна візія подій на Євромайдані. Відсутні посилання на конкретні історичні постаті чи події, але у сучасних контекстах використано відому цитату з поезії Т. Г. Шевченка «Заповіт». Партія виступила за «зміцнення єдиного гуманітарного українського простору», в т.ч. в «політиці історичної пам'яті», але з урахуванням регіональних інтересів, прав усіх національних меншин та корінних народів України [65].

Варто зазначити, що з поглибленням соціально-економічної кризи запит суспільства на відповідну проблематику, вочевидь, зростає, тож проблемі відводиться окремий, досить об'ємний тематичний блок уже сучасної оновленої програми ПАРТІЇ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА «СОЛІДАРНІСТЬ» під назвою «Традиційні цінності», у якій узагальнено значущість «української історії», істо-

ричного дослідження, охорони культурної спадщини. Звертаємо на неї особливу увагу як на позицію правлячої партії в Україні. Зокрема, у програмі вказано, що «національна культура, історичні традиції, сімейні цінності становлять ціннісну основу суспільства. Солідарне суспільство будується не лише на зв'язку з сучасниками, це також зв'язок із попередніми поколіннями. Він здійснюється через спільні культурні коди, традиції, усталене розуміння людських відносин та відносин між громадянином і владою. Ми несемо спільну відповідальність за збереження і плекання культурних традицій та їх передачу наступним поколінням. Наше завдання – зберегти історичну пам'ять, власну ідентичність, національну самобутність. [...] Плекання національної пам'яті та охорона культурної спадщини – це завдання всього суспільства. До дослідження та захисту української історії повинні активно залучатися громадські організації, активісти, експертні середовища. Це не має бути особливою державною справою, оскільки напряду пов'язане зі збереженням власної ідентичності та, отже, має виняткове стратегічне значення. [...] Важливим завданням держави є модернізація та комп'ютеризація бібліотек, книжкових фондів, архівів. Історичні документи, книги, друковані періодичні видання мають бути переведені в цифровий формат та відкриті для дослідників й усіх зацікавлених у вивченні історії та культури українського народу» [165].

Політична партія «НАРОДНИЙ ФРОНТ» не вдавалася до прямих історичних оцінок у програмі, але актуалізувала питання «патріотичного виховання громадян» та його зв'язку із національною безпекою, розвитком національного інформаційного простору [68]. До популярного та близького до історичної тематики питання виховання «патріотизму» звертаються й автори передвиборчої програми Політичної партії «Об'єднання «САМОПОМІЧ» [69]. Водночас Радикальна партія Олега Ляшка опосередковано згадує відповідну проблему – лише вирізняючи своїх членів як «радикальних, енергійних, рішучих та безкомпромісних патріотів» [71].

У позитивному ключі – у контексті орієнтації на європейське майбутнє – згадуються події на Майдані у програмі Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина». Як у програмі партії О. Ляшка,

прибічники Ю. Тимошенко у цьому документі також актуалізують питання історичної відповідальності, люстрації, зокрема, щодо корупціонерів, представників попереднього політичного режиму[67].

Натомість програмні позиції Політичної Партії «Опозиційний блок» у цьому питанні суттєво відрізняються від інших. Партія закликає до припинення «переслідування політичних опонентів», амністії для громадян, які не скоїли тяжких злочинів. Поряд з подіями на Майдані у Києві згадуються і декларуються вимоги «розслідування масової загибелі мирних громадян» в Одесі» [70].

Передвиборча програма Партії «Відродження» вирізняється прагненням утвердитися у ролі партії зі значним досвідом політичної діяльності. На це вказує, приміром, згадка про діяльність Г. Кірпи як ідейного засновника партії. Окремий сюжет документа – орієнтація на ветеранів війни та праці, «афганців», чорнобильців. Відмітимо, що ця тематика була досить характерною для більшості політичних сил попередніх скликань Верховної Ради України, але у 2014 р. дещо втрачається [66].

Загалом підкреслимо, що у програмах політичних сил, які увійшли до складу українського парламенту VIII скликання, відповідна проблематика історичного минулого та відносно нещодавніх подій історичної значущості, а також питання політики пам'яті висвітлені значно «скромніше», у менших обсягах, аніж це спостерігалось у програмах, що їх опрацьовували дослідники під час передвиборчої кампанії до Верховної Ради України VII скликання. Якюсь мірою це пов'язано з поразкою право- та ліворадикальних політичних партій, що традиційно значну увагу приділяють таким питанням. Актуалізовані ВО «Свобода» чи КПУ в ході виборчої кампанії 2012 р. провокативні історичні сюжети практично усунені з передвиборчих документів партій-переможців на виборах 2014 р.

Природно, багато місця у більшості програм відводиться не так історичному, як нещодавньому минулому – подіям Революції Гідності, початку протистояння зовнішній військовій агресії, анексії Криму, історичній долі кримськотатарського народу. Тут існують і розбіжності в оцінках та висновках, що особливо виразно відстежується у позиціях Політичної Партії «Опозиційний блок». Нерідко

висунуті у програмах тези про події на Майдані 2013–2014 рр. можна потрактувати як спробу політичних сил «приписати» собі усі здобуті заслуги протестного руху, «привласнити» загальну перемогу демократичних змін в Україні. Водночас, загальний рівень «політизації» минулого, а також ступінь напруги, взаємних протиставлень в історичних оцінках суттєво знизився.

Показово, що усі політичні партії, які подолали прохідний бар'єр, різною мірою, але таки торкнулися проблем минулого у своїх програмних документах, чого не можна сказати про проблеми національної єдності, міжетнічного порозуміння або мовного самовизначення.

Особливу частину політики пам'яті становить її медіа-представлення. Сучасні ЗМІ та ЗМК можна трактувати і як платформу чи засіб для провадження певних комеморативних практик, і як самостійний суб'єкт творення певної символічної (дез)інтегруючої реальності у суспільстві.

Мережа засобів масової інформації – це важлива ланка демократії, на якій базується державна самостійність, національна самосвідомість, етнополітичні діалоги. Ця «четверта влада» сучасності є однією з основ політики національної пам'яті. Водночас, лише вільні медіа, позбавлені будь-яких ідеологічних чи політичних обмежень, можуть стати тією дієвою, конструктивною платформою, що сприяла б пошуку національної згоди, консолідації, шляхів налагодження добросусідських взаємин, примирення та взаємного прощення.

Найчастіше основні факти, події, ролі саме під «диктовку» пам'яті «записує» та фіксує історична наука, але при цьому дієвими суб'єктами, що справляють вирішальний вплив на смислове навантаження «записаного», є медіа-актори, схильні до міфотворчості, стереотипізації, спотворення не лише історичного, але й нещодавнього минулого. Ці суб'єкти часто вдаються до прихованого управління процесами суспільної пам'яті, осмислення минулого, до суб'єктивної, однобокої репрезентації історичних та повсякденних подій, їх гіперболізації чи перетворення у міфи.

Утім, розмаїття самих ЗМІ та їх можливості у репрезентації історичної тематики є настільки широкими, що заслуговують та,

власне, й потребують окремого дослідження. Нашу ж увагу привернули окремі аспекти висвітлення політики національної пам'яті в інтернет-медіа. Для багатьох наших сучасників інформаційний простір досить активно представляють (частково, а іноді й повністю заміщують) інтернет-ресурси. Все більше громадян України дізнаються про актуальні події та новини з інтернет-джерел, які, до того ж, у своїй більшості є інтерактивними, тобто дозволяють читачам/глядачам і самим створювати інформаційні приводи, брати активну участь в обговореннях на суспільно значущі теми, залишати коментарі, підтримувати чи осуджувати певні політичні вчинки чи рішення. За даними дослідження інтернет-аудиторії Opinion Software Media частка регулярних користувачів мережею Інтернет в Україні зростає та у серпні 2017 р. становила 64,84% (21,6 млн осіб) [166].

Проблеми пам'яті, наприклад, активно дискутуються у соціальних мережах. Користувачам важливо не лише дізнаватися про історичні інтерпретації та наукові дослідження, але й самим ділитися спогадами, «залишати свій слід в історії». Лише у мережі Фейсбук можемо навести декілька прикладів таких груп, що об'єднують людей (фахівців та любителів історії не лише з України, але часто з різних куточків планети) заради обміну історичними знаннями, відомостями про меморіальні події та заходи, власними історіями, архівними матеріалами, історичними фотографіями, відео, картами тощо: «Memory at War forum» [167]; «Старі фото» [168]; «Ленінопад» [169]; «Intellectual history» [171]; «Стіна пам'яті героїв» [171]; «Доступ до архівів» [172] та багато інших.

Останнім часом спостерігаємо оновлення та посилення критики щодо політики національної пам'яті в медійному дискурсі України, зокрема, окреслюється ліве спрямування такої критики. Наприклад, низку статей з проблем історичної політики періодично публікує журнал соціальної критики «Спільне», який позиціонує себе як українське ліве інтелектуальне видання, засноване 2009 р. На його шпальтах лівий активіст, студент-історик Національного університету «Кисво-Могилянська академія», член платформи «Старт» С. Сергієнко розмірковує про «двоїстість декомунізації», яка бореться з буцімто «радянським минулим», утім, на його думку, є «утвердженням націоналізму як єдиної правильної форми мислення

та націоналістичних міфів». Сучасні реалії він називає частиною «глобального консервативного повороту», коли історія використовується для означення чужих елементів у «тілі» України, що, за авторським визначенням, «межує з расизмом». Зрештою, послідовно доводиться необхідність лівої альтернативи панівній історичній політиці: «Позиція лівих повинна будуватися на вимозі виключення участі та контролю держави не лише в продукуванні академічного знання [...], а й зі сфери пам'яті та публічної історії. Ми не можемо боротись проти колективної пам'яті про минуле, особливо коли її складовою є жива пам'ять, побудована на досвіді членів спільноти. Ідеологічні апарати держави постійно намагаються конструювати історичну пам'ять, яка буде відповідати їхнім політичним інтересам. Вони намагаються стимулювати «пригадування» одних моментів та «забування» інших. Ми ж виступаємо за те, що різноманітні спільноти з власними уявленнями можуть самі будувати свою пам'ять, яка не зобов'язана бути узгодженою з пам'яттю інших, із важливим акцентом на децентралізації» [173].

7 листопада 2017 р. до 100-ї річниці Жовтневої революції Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Студентська республіка» у партнерстві з Інститутом вільної історії (Інститут боротьби з безпам'ятством), газетою прогресивних людей «Нова Республіка», Журналом «Спільне» організувала Громадянський лекторій на тему: «Політика пам'яті як політика для живих». Жовтневу революцію окремі спікери заходу називали «подією, яка формує обличчя всього ХХ ст., а більшовиків – єдиною політичною силою у світі, яка на той момент «мислила планетарно». Організатори заходу підкреслювали, що, «особливо з початком в Україні так званої декомунізації, події того часу почали надзвичайно викривляти, стала заїждженою думка, що більшовизм – це втілення всього найгіршого, що може бути. Але ж насправді реальність була набагато складнішою. Було багато альтернатив, як у середовищі самих російських революціонерів, так і в самому більшовицько-комуністичному проекті». Захід набув широкого резонансу саме в соціальних мережах, адже передусім об'єднавав молодь [174].

До дискусії про політику пам'яті у своєму блззі долучилася відомий культуролог Є. Більченко. У ліворадикальному стилі вона

«діагностує» Україні (поряд з Чилі, Аргентиною, Іраком, Росією) неототалітаризм на політичному рівні – у формі радикального націоналізму, «аж до небезпеки ультраправих реваншів». Правий дискурс, на думку блогерші, хоча не відповідає дискурсу неолібералізму, але активно застосовується ним як шоковий інструмент на периферійних зонах поширення ліберал-демократії. Зрештою, Є. Більченко констатує повсюдну та інтенсивну радикалізацію світу, яка потребує обґрунтування в «штучному проєкті пам'яті», зокрема, механізмах моделювання «рекламної пам'яті», які й гарантують «перехід ліберального дискурсу в латентно фашистський» [175].

До послідовної критики діяльності УІНП через медіа-платформи долучилися і професійні історики. Наприклад, такий критиці присвячена ціла низка статей В. Расевича – історика, шеф-редактора відділу текстів онлайн-видання Zaxid.net. Про безальтернативність, однозначні судження автора свідчать самі лише назви його статей: «Поділити Україну: Технологія «недодержави» як елемент української історичної політики»; «Розплата за історію й істориків: Чи може історичний наратив в Україні обмежуватися оуноцентричною лінією»; «Виверти пропаганди: Виставка як спроба нав'язати свій канон сучасного історичного наративу» [див., напр., 176–179]. Серед іншого, у цих статтях міститься низка закидів і прямих звинувачень на адресу УІНП та його голови: «Володимир В'ятрович є персонально відповідальним за провальну історичну політику України [...] Найбільшою проблемою сучасної історичної політики України є те, що нестримним бажанням відбілити ОУН УІНП топить Україну. Нищить її міжнародний авторитет і всіма силами не тільки позбавляє союзників у світі, але й перетворює її на парію. Нехитрий шаблон, що в основі української історичної політики має лежати виключно канон про революційну ОУН та національно-визвольну боротьбу УПА, неймовірно шкодить Україні. Він не дозволяє самим українцям розібратися у своєму минулому» [179].

Так само вибірково, використовуючи лише одну зі сторін діяльності УІНП, критично її описує інший аналітик – кандидат історичних та політичних наук, старший науковий співробітник

Інституту євроатлантичного співробітництва в Києві А. Умланд: «Було дивно, що нове керівництво України після перемоги Євромайдану довірило Український інститут національної пам'яті (УІНП) – головний державний орган, відповідальний за збереження історичної пам'яті – групі відносно молодих політичних активістів зі скромними науковими досягненнями. УІНП поширює своєрідно "відмиту" версію ідеології і дій ОУН (б) до і під час Другої світової війни. У численних публікаціях, виступах у ЗМІ та інших ініціативах інститут зображує лідерів руху – таких як Степан Бандера, Роман Шухевич чи Ярослав Стецько – Національними героями бездоганного благородства, уникаючи або нівелюючи такі теми, як антисемітизм, полонофобія, ідеологічна близькість до фашизму, колабораціонізм або випадки участі в Голокості ОУН (б), а також її культ тоталітарного устрою [...] Інститут і багато інших офіційно проєвропейських політиків і журналістів одночасно просувають ультранационалістичний і за своєю суттю радикально антизахідний рух як еталон, моделі й вершини українського патріотизму. Крім тривожних наслідків такої стратегії в самій Україні, цей підхід підриває важливі для Києва відносини з західними партнерами. Політика глорифікації радикального націоналістичного руху з неоднозначною історією знаходиться в протиріччі з ключовими ідеями, загальноприйнятими принципами і кінцевими цілями, що лежать в основі проекту євроінтеграції. [...] демонстративна легітимація сотнями публічних діячів України ультранационалістичної ОУН (б) для ЄС є проблематичною. Адже ця апологетика суперечить одному з центральних мотивів післявоєнної європейської ідеї. Державна героїзація історичного українського інтегрального націоналізму продовжує якраз ту тенденцію, яку Європа з 1945 р. намагається подолати. [...] оунівський антисемітизм був досить сильним, щоб мотивувати ряд членів і підрозділів ОУН до участі у Голокості – як в ролі колабораціоністів нацистської Німеччини, так і як самостійних мисливців на євреїв. Але багато хто в УІНП і багато "патріотичних" українських публіцистів намагаються або применшити ці сумні епізоди, або ж "збалансувати" їх тими численними випадками, коли українці (і навіть деякі націоналісти) рятували євреїв під час війни» [180].

Досить повторюваними є також публічні висловлювання українського історика, професора Г. Касьянова щодо офіційної політики пам'яті в Україні як «надмірно агресивної». Політика декомунізації, на його думку, «дуже часто нагадує радянські методи, коли ті чи інші рішення просто нав'язувалися адміністративно-бюрократичним шляхом, тиском з центру» [181]. У одному з інтерв'ю дослідник розмірковує: «Логіка декомунізації у виконанні її ініціаторів неминуче призводить до дерусифікації. Спочатку оголошують винною мову, потім культуру, потім їх носіїв» [182].

Прикметно, що й УІНП досить симетрично використовує сучасні медіа-платформи для обґрунтування запроваджених заходів та практик. Найчастіше у цих публікаціях та офіційних заявах розвиваються питання поширених, інспірованих зовнішнім агресором історичних міфів, вибіркового підходів у національній історіографії, застарілих методів академічної історії [див., напр., 183]. Водночас, Інститут активно залучає інтернет-спільноти до волонтерських проєктів у галузі історичної політики, використовує сучасні медіа-технології візуалізації для максимально зрозумілого представлення офіційних практик у цій сфері.

Усвідомлення та розуміння усієї багатогранності політики пам'яті в Україні та відповідних суперечок довкола неї також значною мірою ускладнені численними суперечками та навіть резонансними скандалами в середовищі українських істориків. Наприклад, наприкінці січня 2017 р. група українських істориків на запрошення Фінського національного комітету Міжнародної асоціації «Історики без кордонів» на круглому столі в Гельсінкі виклала своє бачення окремих концептуальних проблем ХХ ст. в російській історіографії щодо відносин між нашими народами. Коли ж про це повідомили широкій громадськості через відеоконференцію в Укрінформ, Г. Касьянов одразу подав протест до Гельсінкі, адже «ніхто не уповноважував чотирьох докторів наук, професорів виступати від його імені». Дискусія вже типово переросла у взаємні образи у соціальних мережах [див. дет. 184]. Подібні суперечки нерідко виходять за межі професійного кола та вже у статусі публічності, у самій своїй сутності є серйозною загрозою розвитку демократичної політики пам'яті, консолідованості українського

суспільства загалом. Дедалі складніше розмежувати зовнішні та внутрішні фактори такого войовничого протистояння у цій сфері.

Виклики гібридної війни – новітня загроза для цивілізованого розвитку політики пам'яті в Україні. На цій думці сходиться низка дослідників, у т.ч. фахівці Національного інституту стратегічних досліджень [див., напр., 185–187], які вбачають у гібридній війні деякий дискурсивний конструкт, детально вивчають інформаційний складник такої війни, а відтак і міжнародний вимір політики пам'яті, конфліктів пам'ятей, що потребує негайного перегляду концептуальних засад політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері.

Загалом, погоджуючись з думкою про те, що в умовах воєнно-політичної агресії слід особливо уважно вивчати потенціал та ймовірні вразливі сторони національної пам'яті, детальніше проілюструємо цю тенденцію на прикладі аналітичних матеріалів журналістської організації «InformNapalm». На сайті цієї міжнародної розвідувальної OSINT-спільноти в період з лютого по травень 2017 р. було опубліковано цикл аналітичних матеріалів щодо викриття актів вандалізму проти пам'ятників українців на території Польщі. У статтях «За антиукраїнськими акціями в Польщі стоїть Кремль – аналіз викритого листування», «Як Кремль фінансує польських радикалів: завдання, оплата, звіт у Москву», «Атака з тилу: "Типовий Усовський" та антиукраїнські інтриги Кремля у Польщі» опубліковані матеріали листування, файли з жорсткого диска історика і публіциста О. Усовського, які викрили активісти Українського кіберальянсу. З'ясовано, що останнім часом О. Усовський активно організовує антиукраїнські акції у Польщі та інших країнах Східної Європи, співпрацюючи при цьому з Інститутом країн СНД, безпосередньо депутатом Державної Думи К. Затуліним. Середній прогнозований бюджет одного із його проєктів – 42 тис. євро на місяць. Таким чином у Польщі пам'ять про давно загиблих співвітчизників стала «зброєю» у руках провокаторів, які намагаються наростити конфлікт українців і поляків. Загалом, підсумовують журналісти, у Східній Європі активно діють проросійські недержавні організації, які під виглядом культурних майданчиків аналізують ситуацію з метою проведення проро-

сійських акцій, формування необхідної атмосфери міжетнічної ворожості [188].

Такі викриття – дедалі частіше явище сучасного медійного дискурсу, які водночас потребують детальнішого вивчення та аналізу. Втім, незалежно від результатів такого аналізу, сам факт існування подібних загроз, власне, постановка питання про комеморативні практики як частину міжнародної агресії, гібридного протистояння – вже вагомий аргумент для перегляду традиційних практик та інструментів політики національної пам'яті.

Події на Майдані, анексія Криму, війна не тільки змусили весь світ говорити про Україну, але й стали поштовхом для пошуку можливостей консолідації суспільства, визначення спільних історичних та перспективних орієнтацій, повернення до проблем культурної та національної ідентичності. Переоцінка сутності та конкретних методів політики національної пам'яті має, передусім, корелюватися і залежно від того «кредиту довіри», що його виявляє суспільство до державної влади, особливо в Україні, де поширене негативне ставлення до будь-якої влади як такої.

Розробникам політики національної пам'яті важливо не втратити загального підйому суспільної згуртованості, що особливо відчувається у постмайданний період. Власне, тут спостерігаємо вже деяке послаблення. Прикладом може слугувати пам'ять про історію здобуття Україною незалежності та ретрансляція відповідної цінності у суспільстві як основоположної для консолідації української політичної нації.

У цьому зв'язку звертаємо увагу на дані багаторічних соціологічних опитувань Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України, зокрема, динаміку ставлення громадян до питання щодо незалежності України (див. табл. 2.8.). У таблиці чітко відслідковується, як з роками зростала цінність незалежності серед громадян України, яка досягла максимуму у 2015 р. Водночас, зменшення кількості таких громадян на 8,1% в останні два роки свідчить не на користь застосованим політичним методами і технологіям державної політики в галузі культури, духовності та пам'ятання, а отже, й мусить бути суттєвою підставою для їх перегляду в сучасних умовах.

Таблиця 2.8.

Відповіді на твердження: «Хоча на шляху нашої державності багато перешкод, я все одно вважаю: Україна повинна бути незалежною»*

	Згоден	Не згоден	Важко відповісти	Не відповіли
1998	60,1	16,4	23,5	–
2004	65,7	11,2	22,8	0,4
2008	63,7	10,4	25,6	0,4
2012	74,3	7,3	18,2	0,2
2014	76,9	4,4	18,6	0,1
2015	80,5	4,5	14,9	0,2
2017	72,4	7,4	19,7	0,4

*Складено за [91, с. 24].

Не менш промовистими й застережливими є дослідження громадської думки, проведене тим самим Інститутом, щодо питання декомунізації. Приміром, з тезою «Позбутися комуністичного минулого в назвах міст і вулиць – важлива й невідмінна умова прогресу нашого суспільства» згодні 37,1% опитаних у грудні 2015 р., але вже у лютому 2017 року таких громадян менше – 26,7%. Особливо відчутні регіональні відмінності – наприклад, 37,6% підтримки у Західному, але 11,2% у Південному регіоні України [91, с. 28]

Сучасний множинний і багатий на ідентичності світ та українське суспільство як його частина не надто толерантні щодо жорстких розрізень «свій–чужий», «переможець–переможений», «жертва–злочинець» тощо. Багатонаціональне суспільство як політична нація потребує сучасного вибудовування інтернаціонального європейського наративу, коли збалансовано, фактографічно, тверезо оповідаються та вислуховуються різні інтерпретації минулого, а основою їх порозуміння та єдності є власне цінність і можливість такої розмови у суспільстві.

Як свідчать численні опитування громадської думки, сучасні реалії змінюють українське суспільство, змінюються базові цінності

й орієнтири, новими сенсами наповнюються колись «дискредитовані» поняття. Так, у контексті меморіальних змістів по-новому звучить і поняття героїзму. Щойно набуті спогади про нових героїв незалежної України є потужним об'єднуючим чинником для більшості громадських активістів, бізнесменів, політиків, держслужбовців, представників інтелігенції, робітників, студентів та інших категорій суспільства, що дуже важливі для успішного демократичного розвитку. Вже у жовтні 2014 р. за даними соціологічного опитування «Фініш парламентських перегонів...», проведеного Інститутом соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України, абсолютна більшість громадян були згодні з такими судженнями, що домінують у вітчизняному інформаційному просторі: «Героїзм українських воїнів зірвав загарбницькі плани Путіна, який не чекав такого спротиву» (62,3% опитаних погодилися); «Наша армія воює вже не завдяки, а часто всупереч безглуздим наказам і рішенням своїх генералів» (59,6%); «Ми довели, що ми сильна нація, європейська держава – тепер повинні захистити свої здобутки» (59,3%); «На Донбасі Україна веде народну війну проти окупантів» (52,3%) [189].

Ці месиджі є дуже показовими для розвитку політики національної пам'яті, яка значно розширює свої горизонти охоплення. Успішний політичний діяч у цьому просторі вже не буде доводити згуртованість нації виключно на історичних сюжетах, але може вдало використати історичні приклади та провести історичні паралелі зі сьогоденням, по-новому розвивати ідею історичної спадкоємності. Немає сумнівів, що у подібних інструментах і засобах політики пам'яті слід дотримуватися розумного балансу між публічним та інтимним, між колективними й особистісними чинниками, між доведеними фактами та ще не підтвердженими свідченнями тощо. Вдалими у цьому зв'язку, зокрема, можна вважати окремі кроки державної влади в Україні. Наприклад, широкого медійного резонансу набула життєва історія – 96-річному ветерану Другої світової війни Івану Залужному із Запорізької області вручили орден «За мужність», яким посмертно нагородили його 23-річного внука, котрий загинув у серпні 2014 року в зоні проведення АТО [190]. Саме такі приклади досить серйозно трансформують історичну

свідомість сучасного українського суспільства, формують стійкі маркери ідентичності.

Долаючи розриви між академічним, медійним, партійним та державницьким представленням минулого, важливо через сучасні можливості політики пам'яті розвивати у населення України відчуття консолідованості політичної нації; долати регіональні відмінності в історичній свідомості; формулювати ідеологію загальнонаціонального розвитку; мінімізувати кон'юнктурне використання історичного матеріалу зовнішньополітичними, партійними, екстремістськими чи сепаратистськими силами; запобігати ризикам міжнародної ворожнечі, ксенофобії, релігійної нетерпимості на історичних аргументах; спростовувати поширені міфи і фальсифікації на історичну тематику; всебічно обґрунтовувати ідею та цінності української суверенної та соборної державності.

1. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії; Ін-т держави і права АН України; Ін-т мовознавства АН України; редкол.: Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас, І. М. Дзюба та ін. Київ, 1993. 800 с.

2. Мала енциклопедія етнодержавознавства / упор. Ю. І. Римаренко. Київ: Довіра, Генеза, 1996. 942 с.

3. Варзар І. Політична етнологія як наука: історіологія, теорія, методологія, праксеологія. Київ: Школяр, 1994. 127 с.

4. Етнос. Нація. Держава: Україна у контексті світового етнодержавницького досвіду / ред. Ю. І. Римаренко ; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ [б.в.], 2000. 516 с.

5. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посібник / ред. Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін, упоряд. В. П. Горбатенко, А. Г. Саприкін. Київ: Генеза, 1997. 400 с.

6. Войналович В. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга половина 40-х–50-ті роки ХХ ст.). З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 1997, 1/2. С. 207–226.

7. Панчук М., Войналович В., Галенко О. та ін. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. Київ: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. 357 с.

8. Євтух В. Б. Етнічність: енциклопедичний довідник; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Центр етноглобалістики. Київ: Фенікс, 2012. 396 с.

9. Картунов О. Нова чи оновлена концепція прав етнонаціональних меншин? Політичний менеджмент. 2004. № 2. С. 78–90.

10. Котигоренко В. До питання про концептуальні засади етнонаціональної політики України. Політичний менеджмент. 2006. № 4. С. 20–43.

11. Котигоренко В. О. Мовний аспект державної етнополітики в Україні. Стратегічні пріоритети: науково-аналітичний щоквартальний збірник Національного інституту стратегічних досліджень. 2007. № 2 (3). С. 137–146.

12. Кресіна І. Проблеми етнонаціональної консолідації українського суспільства. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2013. Вип. 3. С. 139–144.

13. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітологічний аналіз). Київ: Вища школа, 1998. 392 с.

14. Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. Київ: Генеза, 2004. 736 с.

15. Курас І. Ф. Етнополітика: Історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. Київ: ІПІЕНД, 1999. 656 с.

16. Майборода О. Принцип системності в управлінні етнополітичною сферою: проблеми і шляхи вирішення. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2008. Вип. 40. С. 6–27.

17. Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики: монографія; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. Київ: Світогляд, 2005. 315 с.

18. Панчук М. Політичне русинство в Україні. Політична думка. 1995. № 2–3. С. 117–124.

19. Римаренко Ю. І. Національний розвій України: проблеми і перспективи. Київ: Юринком, 1995. 272 с.

20. Шкляр Л. С. Етнонаціональні чинники державотворення: політологічний аналіз : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02. Київ, 1996. 40 с.

21. Політологічний енциклопедичний словник / за ред.: В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка, Ю. С. Шемшученка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. 735 с.

22. Євтух В. Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. Київ: Фенікс, 1997. 215 с.

23. Етнічні спільноти України: Довідник / голов. ред. В. Б. Євтух. Київ, 1996. 172 с.

24. Євтух В. Б. Проблеми етнонаціонального розвитку: український і світовий контексти. Київ: Стилос, 2001. 205 с.

25. Леонова А. О. Державна етнокультурна політика в сучасній Україні: Теорія і практика: монографія. Київ: ДАКК КіМ, 2005. 275 с.

26. Татаренко Т. Етнічні кордони і міжетнічна толерантність. Політичний менеджмент. 2004. № 5. С. 31–39.

27. Зварич І. Т. Етнополітика в Україні: регіональний контекст. Київ: Дельта, 2009. 320 с.

28. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: монографія / М. Панчук (кер. авт. колект.) та ін. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 396 с.

29. Сенюшкіна Т. О. Попередження та врегулювання етнічних конфліктів: державно-управлінський вимір (проблеми теорії, методології, практики); Національна академія держ. управління при Президентові України. Одеський регіональний ін-т держ. управління. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. 368 с.

30. Сміт Е. Культурні основи націй: ієрархія, завіт та республіка / [пер. з англ. Петра Тарашука]. Київ: ЕСЕМ Медіа Україна, 2010.

31. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала. Київ: Ніка-Центр, 2006. 320 с.

32. Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія [пер. з англ. Р. Фещенка]. Київ: «К. І. С.», 2004. 170 с.

33. Сміт Е. Національна ідентичність / пер. з англ. П. Тарашука. Київ: «Основи», 1994. 224 с.

34. Assembly of European Regions. URL: <https://aer.eu/>

35. Foran Ch. The Canada experiment: is this the world's first 'postnational' country? URL: <https://www.theguardian.com/world/2017/jan/04/the-canada-experiment-is-this-the-worlds-first-postnational-country>

36. Декларація ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин: Прийнято резолюцією 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_318

37. Рамкова конвенція про захист національних меншин (Рада Європи, Страсбург, 1 лютого 1995 р.). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/-995_055

38. Декларація прав національностей України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, № 53, ст.799 від 01.11.1991). URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1771-12?find=1&text=%EC%EE%E2>

39. Закон України «Про національні меншини» (Відомості Верховної Ради України, 1992, № 36, ст. 529. Редакція від 12.12.2012). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>

40. Закон України «Про громадянство України» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, № 50, ст. 701; втратив чинність на підставі Закону № 2235-III (2235-14) від 18.01.2001). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/1636-12>

41. Закон України «Про біженців». 21 червня 2001 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2557-14>

42. Закон України «Про імміграцію». 7 червня 2001 року. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2491-14>.

43. Закон України «Про громадянство України» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 13, ст. 65. Редакція від 19.02.2016. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>

44. Асланов С. А. Правова база етнонаціональної політики України. Держава і право. 2009. Вип. 44. С. 715–722.

45. Конституція України (Редакція від 30.09.2016, підстава 1401-19). URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2-%D1%80>

46. Крисаченко В.С. Етнополітика у незалежній Україні: стан та стратегічні орієнтири. Стратегічні пріоритети. 2007. № 1(2). С. 89–94.

47. Калакура О. Правовий статус етнічних меншин України. Етнічна історія народів Європи. 2000. Вип. 4. С. 109–113.

48. Рудницький С. В. Суспільні інтереси польської національної меншини у політико-культурному просторі незалежної України: дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.03; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2014. 422 с.

49. Указ Президента України «Про Фонд розвитку культур національних меншин» (від 29 квітня 1992 р. № 279; Указ втратив чинність на підставі Указу Президента України № 892/96 (892/96) від 27.09.96). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/279/92>

50. Указ Президента України «Про затвердження Положення про Міністерство України у справах національностей, міграції та культів» (від 26 листопада 1994 року № 703/94; Указ втратив чинність на підставі Указу Президента № 196/96 від 20.03.96). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/703/94>

51. Указ Президента України «Про Положення про Міністерство України у справах національностей та міграції» (від 20 березня 1996 р.

№ 196/96; Указ втратив чинність на підставі Указу Президента № 1001/96 (1001/96) від 28.10.96). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/196/96>

52. Указ Президента України «Про Положення про Державний комітет України у справах національностей та міграції» (від 28 жовтня 1996 р.; № 1001/96; Указ втратив чинність на підставі Указу Президента № 269/2002 (269/2002) від 19.03.2002) URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1001/96>

53. Указ Президента України «Про Положення про Державний комітет України у справах національностей та міграції» (від 19 березня 2002 р. № 269/2002. Із змінами, внесеними згідно з Указами Президента № 280/2004 (280/2004) від 05.03.2004, № 486/2004 (486/2004) від 27.04.2004). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/269/2002>

54. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Державний комітет України у справах національностей та релігій» (від 14 лютого 2007 р. № 201. Із змінами, внесеними згідно з Постановами КМ № 1347 (1347-2007-п) від 21.11.2007, № 101 (101-2008-п) від 27.02.2008, № 810 (810-2009-п) від 29.07.2009. Дію змін зупинено згідно з Указом Президента № 675/2009 (675/2009) від 27.08.2009 № 559 (559-2010-п) від 07.07.2010). URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/201-2007-%D0%BF>

55. Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» (№ 1085/2010 09.12.2010). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010>

56. Міжнародні відносини та захист прав національних меншин (13.11.2017). / Міністерство культури України: офіційний сайт. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245306497&cat_id=244949510

57. Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин: Офіційний веб-сайт. URL: http://kompravlud.rada.gov.ua/news/Pro_komitet/pred_vidan/72608.html

58. Марчук Н. В. Політизація діяльності громадських організацій етнічних меншин як чинник етноконфліктних ситуацій. / Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2008. Вип. 41. С. 132–141.

59. Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. Київ: Фоліант, 2005. 634 с.

60. Меджліс кримськотатарського народу: Офіційний сайт. URL: <http://qtm.org.ua>

61. Указ Президента України «Питання Ради представників кримсь-котатарського народу» № 194/2015 від 03.04.2015. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/194/2015>

62. Звіт ПП «КМКС» Партія Угорців України; Офіційний сайт Національного агентства з питань запобігання корупції. URL: <https://nazk.gov.ua/zvit-pp-kmks-partiya-ugorciv-ukrayiny>

63. Луцишин Г. І. Особливості розвитку етнічних партій в Україні. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Харків: Видавництво ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 1964. № 912: Серія: Питання політології. Вип.17. 2010. С.113–118.

64. Хорошилов О. Ю. Етнополитические установки программ украинских партий. Вісник Одеського національного університету. Одеса: Астропринт, 2007. Том 12, Вип. 6: Сер. «Соціологія, політологія». С. 431–439.

65. Передвиборна програма політичної партії «Блок Петра Порошенка». URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP502?pt001f01=-910&pf7171=-202>

66. Передвиборна програма політичної партії «Відродження». URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP502?pt001f01=910&pf7171=175>

67. Передвиборна програма політичної партії «Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина"». URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/-vnd2014/WP502?pt001f01=910&pf7171=149>

68. Передвиборна програма Політичної партії «Народний фронт». URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP502?pt001f01=910&pf7171=182>

69. Передвиборна програма Політичної партії «Об'єднання "Самопоміч"». URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/-WP502?pt001f01=910&pf7171=185>

70. Передвиборна програма Політичної партії «Опозиційний блок» URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP502?pt001f01=910&pf7171=199>

71. Передвиборна програма Радикальної партії Олега Ляшка. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP502?pt001f01=910&pf7171=144>

72. Позачергові вибори народних депутатів України 26 жовтня 2014 року: WEB-сайт Центральної виборчої комісії. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp501?PT001F01=910>

73. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 3 (17) / головні редактори: д. екон. н. В. М. Ворона, д. соціол. н. М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. Додаток: таблиці моніторингового опитування «Українське суспільство» 2016. 545 с.

74. Панасюк Л. В. Етнонаціональні процеси в Україні в 90-х рр. XX ст.: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2001. 253 с.

75. Шайгородський Ю. Унітарність як засадничий принцип організації та регулювання політичного життя в Україні. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Вип. 4 (90). 2017. С. 107–133

76. Кармазіна М. Партійний вимір російського націоналізму в Україні. Політичний менеджмент. 2006. №6. С. 29–41.

77. Українознавство: концептуальні та теоретико-методологічні основи розвитку / П. П. Гай-Нижник (керівник проекту), Т. А. Бевз, О. Є. Гомотюк, С. І. Губський, Я. С. Калакура та ін. Київ, 2015. 504 с.

78. Грицяк Д. І. Мова як чинник етнокультурної консолідації українського суспільства. Держава і право. № 60. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. С. 484–491.

79. Кулик В. Мова й ідентичність в Україні після Євромайдану. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. Вип. 2. С. 90–103.

80. Майборода О. М., Шульга М. А. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. Київ: ІПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 398 с.

81. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ: Кліо, 2017. 240 с.

82. Мельник С., Черничко С. Етнічне та мовне розмаїття України. Аналітичний огляд ситуації: монографія. Ужгород: ПоліПрінт, 2010. 164 с.

83. Рябчук М. Ю. Дихотомія української національної ідентичності: історичні причини та політичні наслідки: дис. ... канд. політ. наук : 23.00.05; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2015. 201 с.

84. Савойська С. В. Мовна політика у сучасній Україні: деструктивні і конструктивні виміри: монографія / Міжрегіон. акад. упр. персоналом. Київ: Просвіта, 2015. 687 с.

85. Северинюк В. М. Мова й політика в комунікаційному просторі держави // Гілея: науковий вісник. 2014. Вип. 81. С. 361–364. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2014_81_91

86. Хомрач В. П. Політико-мовна ідентичність громадян України: стан та тенденції розвитку: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 – політична культура та ідеологія; Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ, 2015. 210 с.

87. Шевчук Ю. Мовна шизофренія. Джерела, форми, наслідки. Лекція прочитана у Львові (Книгарня «С») 30 червня 2015 року. Збруч, 14.07.2015. URL: <https://zbruc.eu/node/38963>

88. Ярмоленко М. І. Регіональні особливості етнокультурних процесів в Україні у радянську і пострадянську доби; Нац. акад. наук України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, Одес. нац. мор. акад. Львів [б. в.], 2012. 466 с.

89. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/>

90. Указ Президента України «Про Концепцію державної мовної політики» (161/2010, від 15.02.2010). URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/161/2010>

91. Україна через три роки після Революції гідності: стан суспільної свідомості. Квітень 2017 : інформаційний бюлетень. Київ, 2017. 62 с.

92. Всеукраїнське дослідження «Думки та погляди населення України: травень 2017 (Омнібус)»; Київський міжнародний інститут соціології. URL: <http://ukraine.survey-archive.com/data#user-research@showResearch=118986>

93. Україна у фокусі: соціологічні виміри. Результати дослідження, проведеного соціологічною Групою Рейтинг (опубліковано 26.06.2017). - URL: http://ratinggroup.ua/research/-ukraine/-ukraina_v_fokuse_sociologicheskie_izmereniya.html

94. Закон України «Про освіту» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, № 2145-19 від 05.09.2017 р.). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

95. Johnson St. Russian language in decline as post-Soviet states reject it (april 13, 2017). URL: <https://www.ft.com/content/c42fbd1c-1e08-11e7-b7d3-163f5a7f229c>

96. Липпман У. Общественное мнение / пер. с англ. Т. В. Барчунова; под ред. К. А. Левинсон, К. В. Петренко. Москва: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. 384 с.

97. Державна служба статистики України. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/index.asp

98. Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України: Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу 12 квітня 2017 р. Київ: Центр Разумкова, 2017. 94 с.

99. Ідзьо В. Лекції з Українознавства. Івано-Франківськ: Сімик, 2013. 360 с.

100. Положення Кабінету Міністрів України «Про Міністерство культури України» (від 3 вересня 2014 р. № 495; Редакція від 04.07.2017). URL:

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/495-2014-%D0%BF?find=1&text=-ЕС%EE%E2>

101. Рішення Конституційного Суду України (від 14.12.1999. №10-рп/99). URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99/paran54#n54>

102. Конвенція ООН «Про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти» (№ 995_174 від 14 грудня 1960 р.). URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_174?info=1

103. Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин. (Страсбург, 5 листопада 1992 року). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_014

104. Закон України «Про засади державної мовної політики» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 23, ст. 218; від 03.07.2012-№ 5029-VI, поточна редакція від 08.11.2016). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-17/page>

105. Закон України «Про культуру» (№ 2778-VI від 14.12.2010. (Відомості Верховної Ради України, 2011, № 24, ст.168; Редакція від 13.10.2017). URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2778-17/page?text=-E5%F2%ED%EE>

106. Шайгородський Ю. Ж. Політичне мислення як чинник регулювання політичного життя. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Випуск 22. С. 3–15.

107. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах теле-радіо-організацій» (№ 1421-VIII від 16.06.2016). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1421-19>

108. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації» (№ 2054-19 від 23.05.2017). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2054-19>

109. Закон України «Про державну підтримку кінематографії» (1977-19 від 23.03.2017). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1977-19>

110. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо обмеження доступу на український ринок іноземної друкованої продукції антиукраїнського змісту» (№ 1780-19 від 08.12.2016). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1780-19>

111. КС визнав мовний закон «Ківалова-Колесніченка» неконституційним. Львівський портал. URL: <https://portal.lviv.ua/>

news/2018/02/28/ks-viznav-movniy-zakon-kivalova-kolesnichenka-nekon-stitu-tsiynim

112. Про невідкладні заходи щодо зміцнення державного статусу української мови та сприяння створенню єдиного культурного простору України. Указ Президента України. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/1562018-24258>

113. Лист депутатам Верховної Ради. Чому не можна голосувати за законопроект «Про засади державної мовної політики»? Дванадцять основних аргументів. URL: <http://maidan.org.ua/2012/07/67-instyutysij-hromadyansko-ho-suspilstva-arhumentovano-zaklykaly-deputativ-ne-holosuvaty-za-pryjnyattya-zakonoproektu-pro-zasady-derzhavnoji-movnoji-polityky/>

114. Простір свободи. URL: www.dobrovol.org

115. Тексти. URL: www.texty.org.ua

116. Становище української мови в Україні у 2017 році: аналітичний огляд. Рух добровольців «Простір свободи»; Інтернет-видання «Тексти». 2017. 37 с.

117. Безкоштовні курси української мови; ГО «Український світ». URL: https://www.facebook.com/pg/MovaKursy/about/?ref=page_internal

118. Портал Русской Общины. URL: <http://www.russian.kiev.ua/>

119. За культурно-языковое равноправие. URL: <http://www.-ravnopravie.org/>

120. Днепропетровские и запорожские депутаты поддержали законопроект по защите русского языка. Golos.ua (05.12.2016). URL: http://ru.golos.ua/uncategory/dnepropetrovskie_i_zaporojskie_deputaty_i_podderyjali_zakonoproekt_po_zaschite_russkog

121. Проблеми національної консолідації українського суспільства: позиціонування політичних партій: аналітична записка; Національний інститут стратегічних досліджень. URL: http://www.niss.gov.ua/-articles/236/#_ftn13

122. Проект Закону «Про мови в Україні» (№5556 від 19.12.2016). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60750

123. Проект Закону «Про функціонування української мови як державної та порядок застосування інших мов в Україні» (№ 5669 від 19.01.2017). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60952

124. Проект Закону «Про державну мову» (№ 5670 від 19.01.201). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60953

125. Проект Закону «Про забезпечення державної підтримки заходів з розвитку, популяризації та захисту російської мови, інших мов

національних меншин в Україні» (№ 5602 від 26.12.2016). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60816

126. Сучасна політична лексика: навч. енциклопед. словник-довідник / І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.; за наук. ред. Хоми Н. М. Львів: Новий Світ-2000, 2015. 395 с.

127. Linde C h. Working The Past: Narrative and Institutional Memory. N.Y.: Oxford University Press, 2009. X, 249 p.

128. Memory And Political Change / Eds. A. Assmann, L. Shortt. Basingstoke; N.Y.: Palgrave Macmillan, 2012. XVIII, 223 p.

129. Memory And Power In Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past / Ed.J.-W. Muller. Cambridge, Cambridge University Press, 2002. XII, 288 p.

130. Європа та її болісні минувшини / авт.-упоряд. Ж. Мінк, Л. Неймайер / пер. з фр. Є. Марічева. Київ: Ніка-Центр, 2009. 272 с.

131. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ: Ніка-Центр, 2012. 440 с.

132. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / пер. з англ. С. Шліпченко. Київ: Ніка-Центр, 2004. 184 с.

133. Міхнік А. Історична політика: російський варіант: [Інавгураційна лекція]; / пер. з пол. Е. М. Андреева. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія, 2006. С. 6.

134. Нора П'. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. з франц. А. Репа. Київ: Кліо, 2014. 272 с.

135. Снайдер Т. Українська історія, російська політика, європейське майбутнє. Київ: Дух і Літера. 2014. 232 с.

136. Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / пер. з пол. О. Герасим, наук. ред. А. Павлишин. Чернівці: Книги–XXI, 2011. 248 с.

137. Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. М. Киридон. Київ : ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. 436 с.

138. Студії пам'яті в Україні. (Історіографічний дискурс. Бібліографічний покажчик) / передмова, вступ. ст., заг. ред. А. М. Киридон; [упор. покажчика: Киридон А. М., Воляннюк О. Я., Огієнко В. І.]. Київ: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. 294 с.

139. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.; за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ: ІПіЕНД ім І.Ф. Кураса НАН України, 2013. 600 с.

140. Концептуальні засади державної політики пам'яті: аналітична записка; Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/269/>

141. Виклики національній політиці пам'яті в часи «гібридної війни»: ан. записка; Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1818/>

142. Гобсбаум Е., Тревор-Роупер Г., Морган П. та ін. Винайдення традиції / за ред. Е. Гобсбаума, Т. Рейнджера / пер. з англ. Київ: Ніка-Центр, 2005. 448 с.

143. Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. Історіографічні дослідження в Україні. 2013. Вип.23. С. 377–400.

144. Бабка В. Л. Політика пам'яті в перші роки незалежності. Гілея: науковий вісник. 2016. Вип. 110. С 356–360.

145. Офіцинський Р. Політичний розвиток незалежної України (1991–2004) в аспекті європейської ідентичності (На матеріалах періодики Заходу). Київ: Інститут історії України Національної академії наук України. Ужгород: Гражда, 2005. 468 с.

146. Довгополова О. Комеморація та політика пам'яті в реалізації європейського проекту України. Культура примирення: нова історична свідомість в Україні. Одеса: Фенікс, 2015. С. 147–160.

147. Воляннюк О. Я. Міжнародна політика пам'яті: сутність, регіональні тенденції, рекомендації ЮНЕСКО. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2015. Вип. 17. С. 98–105.

148. Науковець перед з'явою пам'яті: Матеріали форуму на тему «Геополітика, примирення та пам'ять». Україна модерна. 2009. № 4 (15). С. 9–52.

149. Голик Р. Пам'ять культури на роздоріжжях науки: проблеми теорії. Україна модерна: міждисциплінарний науковий часопис. URL: <http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/holyk-collective-memory>

150. Закон України «Про музеї та музейну справу» (№ 249/95-ВР від 29.06.1995. Редакція від 24.02.2016). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80>

151. Положення Кабінету Міністрів України «Про Український інститут національної пам'яті» постанова Кабінету Міністрів України (№ 684 від 12 листопада 2014 р.). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/684-2014-%D0%BF>

152. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» (№ 376-V від 28 листопада 2006 р.). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/376-16>

153. Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» (№ 315-VIII від 09.04.2015). URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/315-19>

154. Закон України «Про засудження комуністичного і націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні і заборону пропаганди їхньої символіки» (№ 317-VIII від 09.04.2015). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/317-19>

155. Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» (№ 314-19 від 09.04.2015). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/314-19>

156. Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (№ 316-19 від 09.04.2015). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/316-19>

157. Закон України «Про внесення зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо заборони виготовлення та пропаганди георгіївської (гвардійської) стрічки» (№ 2031-VIII від 16.05.2017). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2031-19>

158. Постанова Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2017 році» (від 22.12.2016 № 1807-VIII). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1807-19>

159. Гриценко О. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014). Київ: К.І.С, 2017. 1136 с.

160. Assmann A. Europe: A Community of memory? Twentieth annual lecture of the GHI. in: GHI Bulletin. 2007. N 40 (Spring). P. 11–25.

161. Воляннюк О. Я. Суспільна пам'ять і політика: Мистецтво можливого. Київ: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. 172 с.

162. Бабка В. Л. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні: дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ, 2017. 249 с.

163. Чупрій Л. В. Інтерпретація історичних подій у дискурсивних практиках політичних партій. Стратегічні пріоритети. 2009. № 1 (10). С. 29–36.

164. Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва (від 16 грудня 2015 року у справі № 826/15408/15). URL: <http://www.reyestr-court.gov.ua/Review/54392066>

165. Програма партії «Блок Петра Порошенка «Солідарність»: офіційна сторінка. URL: http://solydarnist.org/?page_id=868

166. Дослідження інтернет-аудиторії Opinion Software Media. URL: <http://inau.ua/proekty/doslidzhennya-internet-audytoriyi>

167. Memory at War forum. URL: <https://www.facebook.com/groups/-memoryatwar>

168. Старі фото. URL: https://www.facebook.com/groups/-721743721284902/?ref=group_browse_new

169. Ленінопад. URL: https://www.facebook.com/groups/-612017065534833/?ref=group_browse_new

170. Intellectual history. URL: https://www.facebook.com/groups/-147758441958285/?ref=group_browse_new

171. Стіна пам'яті героїв. URL: https://www.facebook.com/groups/-261650623997529/?ref=group_browse_new

172. Доступ до архівів. URL: https://www.facebook.com/groups/dostup.do.arhiviv/?ref=group_browse_new

173. Сергієнко С. Історична політика в Україні. Журнал соціальної критики «Спільне». URL: <http://commons.com.ua/uk/istorichna-politika-v-ukrayini/>

174. Без глибокої рефлексії минулого не буде достойного майбутнього: Громадянський лекторій Студреспубліки. URL: <http://studrespublika.com/refleksiya-mynuloho-maibutnye/>

175. Більченко Є. Рекламна пам'ять як наслідок забуття історичної пам'яті: фейкове теперішнє і шок. URL: <https://bilchenko.wordpress.com/>

176. Расевич В. Виверти пропаганди: Виставка як спроба нав'язати свій канон сучасного історичного нарративу. URL: https://zaxid.net/-viverti_propagandi_n1367592

177. Расевич В. Поділити Україну: Технологія «недодержави» як елемент української історичної політики. URL: https://zaxid.net/-podiliti_ukrayinu_n1426530

178. Расевич В. Розплата за історію й істориків: Чи може історичний нарратив в Україні обмежуватися оуноцентричною лінією. URL: https://zaxid.net/rozplata_za_istoriyu_y_istorikiv_n1390292

179. Расевич В. Щоб пам'ятали: Історія з розстрілом 27 євреїв села Судче. URL: https://zaxid.net/shhob_pamyatali_n1441835

180. Умланд А. Бандеризація проти європеїзації. URL: <http://nv.ua/-ukr/opinion/umland/banderizatsija-proti-jevropejizatsiji-308605.html>

181. Георгий Касьянов: в Украине сменилась сама идея, что это была за война. РИА Новости Украина. URL: <http://rian.com.ua/interview/-20170509/1023871447.html>

182. Мифы замедленного действия. Историк Георгий Касьянов о Бандере, русском языке и щелчках истории. URL: <https://focus.ua/society/366016/>

183. В'ятрович В. Декомунізація і академічна дискусія. Критика. URL: <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/dekomunizatsiya-i-akademichna-dyskusiya>.

184. Сергійчук В. Шість проблем української історії. З приводу одного лементу в мережах. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/-2195446-sist-problem-ukrainskoi-istorii-so-pidirvali-rosiu.html>

185. Розумний О. М. Міжнародний вимір політики пам'яті: українсько-польський випадок. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. №11 (336). 2016. С. 25–30.

186. Чупрій Л. В. Концептуальні засади політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері: дис. ... док. політ. н. за спеціальністю 21.01.01 – основи національної безпеки держави (політичні науки); Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2015. 423 с.

187. Яворський В. Аналіз закону про заборону комуністичних символів. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. URL: <http://khp.org/index.php?id=1430493970>

188. Пам'ятники спотикання: дослідження впливу Росії на українсько-польські відносини. Матеріали міжнародної розвідувальної OSINT-спільноти InformNapalm. URL: <https://informnapalm.org/ua/-ramyatnyku-spotykannya-ukrayinsko-polski-vidnosyny-zik/>

189. Фініш парламентських перегонів під акомпанемент війни на Сході та стихійної люстрації: Прес-конференція за результатами опитувань (22 жовтня 2014 року). Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України. URL: <http://ispp.org.ua/index.php?inc=docs&id=26>

190. 96-річний ветеран війни отримав посмертну нагороду загиблого внука. Інтернет-видання ipress.ua. URL: http://ipress.ua/news/96richnyy_-veteran_viyuny_otrymav_posmertnu_nagorodu_zagyblogo_vnuka__video_81386.html

Розділ 3.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ВПЛИВИ НА ЕТНОПОЛІТИЧНУ СИТУАЦІЮ В УКРАЇНІ

3.1. Вплив Ради Європи та центральноєвропейських країн на етнополітичні процеси в Україні

Досліджуючи етнополітичні процеси в Україні, ми маємо орієнтуватися не лише на теоретичні здобутки політичної науки, а й чітко усвідомлювати особливості етнокультурної ситуації. Без акценту на об'єктивних реаліях, визначених історією, демографічними процесами та культурним розвитком, етнополітичні висновки та рекомендації втрачають і актуальність, і практичну значущість.

Теперішня етнополітична ситуація в Україні є наслідком низки історичних процесів. Далося взяти перебування українських земель у складі двох імперій – Російської й Австро-Угорської. На етнополітичній ситуації найістотнішим чином позначилися демографічні втрати під час Першої та Другої світових війн, Голодомори, депортації та Голокост, організовані більшовицьким і нацистським режимами⁴. Відчутними залишаються й наслідки політики русифікації, яка провадилася в СРСР.

⁴ XX століття з повним правом можна визначити як період геноциду українського народу й інших етносів України. Статистичні дані про демографічні втрати України, які були наслідком колективізації, етнічних чисток, депортацій і масових репресій, представлені в монографії В. Котигоренка [1, с. 119–131].

Кажучи про етнополітичні процеси в Україні XX століття, є рація брати до уваги й загальносвітовий контекст. Більшовицький режим був складним феноменом. Йому були однаковою мірою властиві як суто модерні, так і архаїчні прояви. Такі риси, як індустріалізація, урбанізація, емансипація жінок і етносів – це є прояви модернізації, яка проводилася більшовицьким режимом. До проявів модернізації також варто віднести культивування маскулітності, раціоналізму, поширення масової освіти тощо; до архаїчних рис – заперечення демократії, приватної власності та свободи слова.

Репресії за соціальною й етнічною ознаками, які були вирізняювальною ознакою комуністичного режиму, – це також загальний прояв інтенсивної модернізації. Скажімо, згідно з дослідженнями Х. Арендт друга половина XIX–початок XX століть є періодом небаченого до того поширення антисемітизму в Західній Європі,

Становлення етнополітики незалежної України відбувалося, звісно ж, на тому етнокультурному базисі, який сформувався в період існування УРСР. Однак зі здобуттям незалежності України до сфери етнополітики увійшли й питання історії відносин між українським та іншими етносами, тобто історія українсько-єврейських, українсько-польських, українсько-угорських відносин тощо. Цей історичний чинник спершу не завжди брався до уваги законодавцями, центральними та місцевими органами виконавчої влади. Проте він мав першорядне значення для лідерів діаспор в Україні та публіцистів, які, загалом, і формують громадську думку, зокрема, й про сферу етнополітики. Цей-таки чинник історії міжетнічних відносин враховувався Польщею, Угорщиною, Румунією й іншими державами в рамках вироблення політики щодо України. Згадані країни, а також Чехословаччина, яка розділилася на Чехію та Словаччину 1 січня 1993 р., вітали виникнення незалежної України, котра відділяла їх від пострадянської Росії; однак ці ж таки країни були зацікавлені в тому, щоб здійснювати культурно-політичний вплив на власні діаспори в Україні, запобігаючи, в такий спосіб, асиміляції своїх діаспор.

Тож, етнополітичні процеси в Україні зумовлюються як внутрішніми чинниками, так і зовнішніми впливами. Кажучи про зовнішні впливи, ми маємо на увазі: по-перше, тенденції, які простежуються у світовій культурі, й Україна, котра, вдаючись до термінології Карла Поппера, є «відкритою країною», звісно, залучена до глобальних процесів; по-друге, міжнародні правові норми, котрі, згідно зі Ст.9 Конституції, у разі якщо згода на їх

що, безперечно, пов'язано з процесом інтенсивної модернізації [2, с. 70–85]. Становлення національних держав (а це є одна із цілей політичної модернізації) неминуче вело до постановки питання про статус національних меншин. Відповідно, геноцид – це є найрадикальніший і «найпростіший» засіб створення моноетнічної нації, що ми й бачимо в період, наприклад, модернізації Туреччини, де відбувався масовий геноцид вірмен.

Іншою рисою модернізації є нівелювання моралі, потрактованої як ірраціональне «упередження», та знецінення людського життя – зведення людини до рівня сировини, яку використовує індустрія. Ці тенденції призвели до масової загибелі солдат і офіцерів на фронтах двох світових воєн і незчислених жертв серед мирного населення.

обов'язковість надана Верховною Радою, набувають верховенства, тобто національне законодавство має приводитись у відповідність до норм міжнародного права; по-третє, заходи держав, закордонних громадських організацій або ж міжнародних інституцій, спрямовані на: (а) формування певних уявлень про належні міжетнічні відносини чи статус певних етнічних груп, або ж (б) підтримку ними етнічних громадських організацій, культурних і релігійних центрів, які, зазвичай, представляють інтереси діаспор в Україні. Цей третій тип впливу може мати, з одного боку, суто дискурсивний характер; а з другого – проявлятися як інституційно оформлена участь етнокультурних організацій у суспільно-політичному житті України.

У контексті впливу міжнародного права насамперед слід виокремити Європейську хартію регіональних мов або мов меншин, яка вже є частиною законодавства України й визначає всі інші правові норми, що стосуються міжетнічних відносин. Хартія була ухвалена Радою Європи 5 листопада 1992 р. [3]. Україна підписала Хартію 2 травня 1996 р.; ратифікація, шляхом ухвалення відповідного закону, відбулася 15 травня 2003 р. [4]. Українські політики, політологи та публіцисти відгукуються про Хартію з винятковим пієтетом. І навіть окремі критичні висловлювання стосуються тільки інтерпретації Хартії. Скажімо, В. Кулик зазначає, що чимало труднощів з імплементацією норм Хартії породжуються її некоректним перекладом. Хартія укладена двома мовами – французькою й англійською. На думку В. Кулика, англійська назва Хартії – *European Charter for Regional or Minority Languages* – має перекладатися як Європейська хартія регіональних і міноритарних мов. Поняття «міноритарні мови», наголошує В. Кулик, означає не «мови меншин», а саме «міноритарні», тобто мови, котрі перебувають на межі зникнення, з огляду на незначну кількість її носіїв [5, с. 2].

Однак ми вважаємо, що є й низка проблем, які зумовлені не лише розумінням окремих понять Хартії. Привернімо увагу до наступних фактів. На цей час такі країни ЄС не підписали Хартію: Португалія, Ірландія, Бельгія, Греція, Болгарія, Литва, Латвія й Естонія. Від підписання категорично відмовились Ісландія, Албанія та Туреччина, хоча ці країни – члени Ради Європи. Хартію не підписала й Білорусь, оскільки вона не є членом Ради Європи. Окремі країни,

підписавши Хартію, відмовилися від її ратифікації: Франція, Італія, Мальта, Македонія, Молдова, Росія, Грузія, Азербайджан. Таким чином, нині з 28 країн-членів ЄС – вісім країн відмовилися від підписання, а три – Франція, Італія та Мальта – не ратифікували Хартію. Вже цей суто формальний факт, на нашу думку, свідчить про те, що оцінка Хартії серед європейських країн є далеко неоднозначною, а окремі країни вважають імплементацію її положень неприйнятною. Скажімо, у Франції ратифікацію заблоковано рішенням Конституційного Суду від 1999 р., оскільки положення Хартії суперечать конституції; а підготовлений у 2015 р. новий законопроект про ратифікацію не пройшов схвалення Державною Радою – дорадчим органом Кабінету Міністрів, що також наділений повноваженнями Вищого адміністративного суду Франції. Досвід Франції свідчить про те, що уважне ставлення до букви і духу закону вступає в непримиренну суперечність із суто декларативними положеннями Хартії.

Головні нарікання щодо тексту Хартії лунають з приводу понять «регіональна мова», «мова мігрантів» і розуміння поняття «діалект». Звернімося до статті 1 Хартії, якою визначено основні дефініції. Зокрема, в статті зазначено:

«а) термін "регіональні мови або мови меншин" означає мови, які:

i) традиційно використовуються в межах певної території держави громадянами цієї держави, які становлять групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави; та

ii) відрізняються від офіційної мови (мов) цієї держави;

він не включає діалекти офіційної мови (мов) держави або мови мігрантів;

b) термін "територія, на якій використовується регіональна мова або мова меншини" означає географічну місцевість, де така мова є засобом спілкування певної кількості осіб, яка виправдовує здійснення різних охоронних і заохочувальних заходів, передбачених у цій Хартії;

c) термін "нетериторіальні мови" означає мови, якими користуються громадяни держави і які відрізняються від мови (мов), що використовується рештою населення держави, але які, незважаючи

на їхнє традиційне використання в межах території держави, не можуть вважатися найбільш поширеними в межах конкретної місцевості цієї держави» [3].

Отже, згідно з Хартією, регіональною є та мова, офіційний статус якої в певній адміністративно-територіальній одиниці закріплений на законодавчому рівні: федеральний округ, провінція, край, штат, муніципалітет, район, село тощо; статус регіональної означає, що така мова використовується водночас із державною мовою в офіційному документообігу, адмініструванні, функціонуванні судів, в освіті та інших сферах суспільного життя. Впровадження регіональної мови в певній адміністративно-територіальній одиниці завжди вимагає уточнення порядку її використання поряд із загальнодержавною мовою, що спричиняє правові та політичні колізії, а також, як правило, зумовлює необхідність додаткового фінансування адміністративної сфери, інфраструктури, освіти тощо.

Разом із тим, запроваджене Хартією поняття «регіональна мова» є суперечливим і з погляду лінгвістики. У Хартії (п. ii ст. 1) зазначається, що захисту не підлягають діалекти офіційної мови. Утім, базуючись на методології лінгвістики, не завжди можна провести чітку межу між діалектом і власне мовою, до якої цей діалект належить. Показовий приклад: в Іспанії мова Каталонії – це власне, мова, їй надано офіційного статусу; у Каталонії вона функціонує поряд із іспанською (мовою Кастилії). Однак каталонська поширена й на півдні Франції, де вона вважається лише діалектом французької. Інший приклад: державною мовою Нідерландів є нідерландська. Проте ця мова поширена й на півночі Німеччини як один із діалектів німецької. Український приклад: так звана «русинська» мова є однією з карпатських говірок південно-західного діалекту української мови; проте у Сербії (автономний край Воєводина) русинська проголошена регіональною мовою. Більше того: згідно з п. 2 ст. 7 Закону України «Про засади державної мовної політики» [6], що був ухвалений 3 липня 2012 року і, відповідно до Рішення Конституційного Суду, втратив чинність 28 лютого 2018 року [7], «русинська мова» була проголошена в Україні регіональною (і це попри заперечення мовознавців і політологів).

Базова проблема, як ми вже зазначали, полягає в тому, що неможливо виокремити достатні критерії, за якими проводилося б чітке розрізнення певної мови та її діалекту; практика таких розрізень завжди має конвенційний характер, тобто базується на домовленості. А це означає лише те, що розрізнення мови та її діалекту є не суто лінгвістичною, а політичною проблемою. Мешканці Каталонії вважають себе каталонцями – окремим етносом, а отже, й трактують каталонську як окрему мову; в Андоррі каталонською послуговується 30% громадян, і цій мові надано статус офіційної; мешканці ж Провансу знають про близькість місцевих говірок до каталонської, але вважають себе французами, а отже, і не надають політичного значення лінгвістичним особливостям.

«Русинська проблема», у свою чергу, не була, власне, проблемою, доки її послідовно не почала роздмухувати Російська Федерація, ставлячи за мету розколоти українську ідентичність і Українську державу. Дослідник російських інспірацій русинського сепаратизму М. Панчук зазначає, що спроби надати Закарпаттю статус автономії у складі України мали місце вже в 1991 р. Численні культурні товариства послідовно проводили роботу з утвердження «русинської» ідентичності: здійснювали видавничу діяльність, заходили з кодифікації «русинської мови», поширення концепції «русинської історії» тощо. Вдавались і до безпосереднього тиску на обласну раду, вимагаючи проведення місцевих референдумів, на яких було б поставлене питання про надання Закарпаттю статусу «русинської автономії» [8, с. 321–325].

Уся ця діяльність, яка розгорнулася іще в період «перебудови» й була продовжена в незалежній Україні, не могла відбуватися без відповідної організаційної бази. Беручи до уваги особливості політичного режиму в СРСР і той факт, що діяльність усіляких «русинських товариств» мала всебічну підтримку з боку органів місцевої влади Закарпатської області УРСР, очевидним є, що інспірування русинського сепаратизму – це втілення усвідомленої політики комуністичної влади. Російський політолог М. Тульський наголошує, що розпалювання сепаратистських рухів в Україні та інших республіках СРСР – це була цілеспрямована політика, яку вели центральні органи влади СРСР. «У Горбачова була ідея

підвісити всі союзні республіки на "гачок", – зазначає М. Тульський, – знайти в кожній проблемний регіон, який чимось відрізняється від решти республіки. За ініціативи Горбачова навіть був прийнятий в 1990 р. закон СРСР: у разі, якщо якась республіка хоче вийти з СРСР, то по всій її території союзною владою проводиться референдум, і ті шматки республіки, які висловлюються за те, щоб залишитись у СРСР, союзна влада відокремлює від цієї республіки і приєднує до СРСР. І такі проблемні регіони Горбачов знайшов у всіх республіках, навіть у самій Росії. У РРФСР ними стали Чечено-Інгушетія, Північна Осетія, Татарстан і Тува, де, за наказом Горбачова, в березні 1991 року бойкотували референдум про введення поста президента РРФСР... В Естонії була Нарвська республіка, яка загрожувала Естонії виходом з її складу в разі виходу з СРСР. Такі самі республіки і такі самі загрози були в східній Латвії, в трьох польських районах Литви, в Молдові (Придністров'я та Гагаузія), в Україні (Крим), в Грузії (Абхазія та Південна Осетія), а за Нагірний Карабах і Нахічевань Горбачов підвищував одночасно і Азербайджан, і Вірменію... Політика розвалу республік СРСР була закладена Горбачовим, про якого досі наївні люди в Росії та на Заході думають як про демократа, гуманіста і противника комуністичної системи, яку він насправді всіма силами намагався зберегти. Насправді Горбачов – такий самий імперіаліст і колоніаліст, як і всі інші» [9].

Традиції імперіалізму та колоніалізму плекаються й у сучасній Російській Федерації. Характеризуючи еволюцію русинського сепаратизму, М. Панчук відзначає, що вже з 2008 р. помітною є радикалізація цього руху: на зміну заходам, спрямованим на поступову зміну ідентичності закарпатців, прийшли більш радикальні спроби дестабілізації ситуації на Закарпатті. На першому етапі – від доби «перебудови» до 2008 р. – русинський сепаратизм мав достоту утопічний характер: за мету ставилося створення так званої «країни Русинії», яка посіла б терени Закарпаття і східної Словаччини. Саме тому акцент робився на конструюванні «русинської ідентичності», наданні русинській говірці подоби літературної мови та концептуалізації історії «русинського народу», адже без таких атрибутів створити «країну Русинію» неможливо. Утім, російські

куратори підтримували цей «етнополітичний конструктивізм» лише для того, аби жеврів сепаратистський рух. Для них проект міфічної «країни Русинії» був не самоціллю; мета їхня була цілком прагматична – створити в Україні ще одну зону дестабілізації – автономне утворення на Закарпатті, – розпалюючи конфлікт між Києвом і регіоном. Кажучи про «закордонних режисерів» неорусинства, М. Панчук відзначає, що «більш ефективним шляхом дестабілізації становища в Україні їм видається "боротьба" за відновлення на Закарпатті автономної Підкарпатської Русі» [8, с. 326].

Це коротке звернення до етнополітичної ситуації на Закарпатті, зокрема, спроб створити «русинську ідентичність» і «русинську мову», повною мірою розкриває проблемність Хартії регіональних мов і мов меншин. Так, у Хартії зазначено, що вона не захищає діалекти офіційних мов, але межа між офіційною мовою та діалектом є політичною! І в тих країнах, котрі не вражені конфліктами між центром і регіонами, діалектні особливості мови не стають знаменом сепаратизму, а там, де є такі суперечності – мають місце і спроби використати мовне різноманіття з політичною метою.

Інший проблемний аспект Хартії – статус мови мігрантів. Хартією, як ми вже цитували, застережено, що вона не поширюється на мови мігрантів. Утім, постає очевидне питання: хто є мігрантом, а хто не є ним? А отже, може вимагати, аби його культурні права були захищені. Країни Балтії відмовилися від підписання Хартії – хоча Рада Європи неодноразово закликала їх приєднатися до Хартії – саме з огляду на невизначеність статусу мігрантів. У 1940 р. країни Балтії були окуповані СРСР. Політика СРСР щодо окупованих країн Балтії складалася з репресій, депортацій і заміщення місцевого населення колонізаторами з інших теренів СРСР, насамперед із РРФСР. Відтак, у 1990 р., на час набуття незалежності (згідно з переписом населення 1989 р.) росіяни становили 9,4% населення в Литві, 34% в Латвії, 30% в Естонії. В окремих районах Естонії, зокрема в Нарві, частка російського населення становила 95,5%.

Згідно із законом про громадянство, ухваленим у Литві, впроваджувався так званий, «нульовий варіант» – громадянами стали всі мешканці країни. Натомість у Латвії й Естонії статусу громадян у 1990 р. набули лише громадяни довоєнних Латвійської й

Естонської Республік, а також їхні нащадки. Нині в Литві переважна більшість росіян – громадяни Литви. У Латвії, за даними 2017 р., 63,1% росіян – громадяни Латвії, а 28,5% – негромадяни. В Естонії, за даними 2000 р., громадянства Естонії набули 40,4% росіян, громадянами Росії стали 20,9% росіян, що постійно мешкають в Естонії, 38,0% росіян – особи без громадянства.

Етнічним росіянам і так званому «російськомовному населенню», звісно, надавалися можливості для набуття громадянства. Одна з чільних вимог – засвоєння мови країни проживання. Однак, як впливає із тих-таки статистичних даних, чверть росіян, які залишилися негромадянами Латвії, і понад половина росіян Естонії (особи без громадянства та громадяни Росії) – відмовилися від соціалізації, зокрема, вивчення латиської й естонської мов. Ця ситуація підводить нас до двох питань: по-перше, про культурні установки росіян і «російськомовного населення» в країнах Балтії, а також в Україні й інших пострадянських країнах; по-друге, про політичні наслідки жорсткої політики щодо громадянства, провадженою Латвією й Естонією. На думку ізраїльського історика Я. Завалкова, з якою є рація цілком погодитися, російська анексія Криму та вторгнення на Донбас під гаслом «захисту російськомовного населення» з усією очевидністю засвідчила: латвійська й естонська політика щодо громадянства справила позитивний вплив на ступінь їхньої безпеки. Оскільки російськомовні негромадяни цих країн не брали участь у політичному процесі (зокрема, не мали пасивного й активного виборчого права), то вони й не впливали на політичний курс країн. Особливе значення мала також політика декомунізації, яка зумовила маргіналізацію основних радянських міфологем. Уся сукупність цих заходів уможливила приєднання країн Балтії до НАТО та набуття членства в ЄС, що позитивно позначилося на безпековій, економічній і культурній ситуації [10, р. 132–133].

Зіставляючи ситуацію в Литві, з одного боку, та Латвії й Естонії – з другого, можна бачити відмінність мовної політики. Відсоток так званого «російськомовного населення» в Литві був порівняно незначний (9,4%). Згідно з переписом населення 2001 р. найбільшу етнічну меншину становили поляки – 6,74% населення Литви

(234 тис. 989 осіб). За даними 2011 р. кількість поляків у Литві зменшилась і становила близько 200 тис. осіб. Попри те, що Литва не приєдналася до Хартії, в районах компактного проживання поляків були відкриті школи з польською мовою навчання, створені й інші осередки розвитку польської культури. Разом із тим, поляки Литви схвалювали курс країни на інтеграцію до НАТО та ЄС і не підтримували неоімперську політику Російської Федерації.

Політика країн Балтії щодо громадянства базувалася на раціональній оцінці етнополітичної та мовнокультурної ситуації. Відмова цих країн від підписання Хартії впливала з об'єктивної невизначеності поняття «мігрант». Адже росіяни та «російськомовне населення» Латвії й Естонії з однаковим успіхом можна було трактувати і як мігрантів, і як корінних мешканців цих країн. Визначити формально-об'єктивний і універсальний критерій для розрізнення «мігрантів» і «не-мігрантів» – неможливо, оскільки таким критерієм не може бути ані етнічне походження, ані час проживання в певній країні, ані факт народження в цій країні чи за її межами. Відповідно, питання трактування певної особи як мігранта зміщується до суто політичної площини і набуває правового оформлення на основі політичних пріоритетів. Припустимо, країни Балтії ратифікували Хартію це означало б, що етнічні росіяни, мешканці тієї ж таки Нарви, залишаючись особами без громадянства, але постійно проживаючи в Естонії, мали б право звертатися до Європейського суду з прав людини, вимагаючи захисту своїх етнокультурних прав. Питання: яким універсальним критерієм, придатним для використання в усіх європейських країнах, керувався б суд, з'ясовуючи, чи належать позивачі до категорії мігрантів? Відповіді на це питання немає. А отже, відповідь може бути будь-якою. Відповідно, підписання країнами Балтії Хартії негативно позначилося б на етнополітичній і безпековій ситуації в цих країнах. Заклики ж Ради Європи, адресовані Литві й Естонії, приєднатися до Хартії свідчать про небажання розуміти проблемні аспекти, закладені в тексті Хартії. Зокрема, як ми щойно показали, правова невизначеність поняття «мігрант» (а встановити об'єктивні й універсальні для всієї Європи критерії для визначення цього поняття неможливо) спричиняє

правові колізії в процесі імплементації Хартії, а отже, й відповідні етнополітичні конфлікти.

Особливістю Хартії є те, що вона має базовою моделлю стабільну етнополітичну ситуацію, а предметом захисту – «міноритарні» мови, тобто мови, які перебувають на межі зникнення, наприклад, – ретороманська мова в Північній Італії. Однак Хартія не враховує, по-перше, можливість інспірації сепаратистських рухів шляхом конструювання регіональної ідентичності на основі певного діалекту (про що ми писали, аналізуючи «русинський сепаратизм»); по-друге – фактор репресій за етнічною ознакою, котрі мали ознаки геноциду й призвели до радикальної зміни етнічного складу населення в певній країні чи регіоні. Етнополітична ситуація в Східній Європі є принципово відмінною від ситуації в Європі Західній. Однак закладена в Хартії модель етнополітичної ситуації відповідає тільки ситуації в Західній Європі. Перед країнами Східної Європи, зокрема країнами Балтії, Україною тощо, з усією нагальністю стоїть проблема подолання наслідків радянського тоталітаризму.

Звернувшись до історії польсько-литовських відносин, ми можемо завважити варту уваги їхню трансформацію. За наслідками польсько-литовської війни 1919–1920 рр. місто Вільно (Вільнюс) і віленський край були окуповані польською армією. У 1922 р. Вільно і край були остаточно анексовані. Головна причина окупації й анексії – наявність у місті та віленському краї значної польської громади. Однак нині, зі здобуттям Литвою незалежності в 1990 р., ми бачимо зовсім інші польсько-литовські відносини. Наявність у Литві польської меншини не є підставою для міждержавних суперечностей і міжетнічних конфліктів у самій Литві. Не в останню чергу, причина цього – відмова Польщі від неоімперської політики. Як наслідок, Литва, не маючи загрози з боку Польщі, може повною мірою забезпечити етнокультурні права польської меншини в Литві.

Проте цілком іншу політику ми бачимо з боку Російської Федерації, яка використовує російські та «російськомовні меншини» в Латвії й Естонії з метою дестабілізації ситуації в цих країнах. Особливістю Хартії є те, що вона базується на презумпції добросусідських відносин між європейськими країнами. Хартія виходить із того, що етнічні меншини не використовуватимуться як

«п'яті колони» з метою подальших інтервенцій і територіальних анексій. Однак принципи, які закладені в Хартії, та реальна політика Російської Федерації – радикально суперечать одне одному. У ситуації ж суперечності між певними ідеями (зокрема, принципами, на яких базується Хартія) та політичною реальністю до уваги, насамперед, мають братися політичні факти, з оцінювання яких мають виводитися відповідні узагальнення та заходи, базовані вже на адекватних принципах.

Показовий приклад маніпулювання принципами Хартії – мовна політика, яка провадилась у період президентства В. Януковича. Уже 9 березня 2010 р., беручи участь в урочистостях з нагоди шевченківського ювілею, В. Янукович заявив: «В Україні розвиватиметься українська мова як єдина державна мова, – це перше. Друге – обов'язково в Україні буде запроваджена Європейська хартія регіональних мов, яку ми отримали у середині 90-х рр., але яка не була імплементована. І, як наслідок., ми отримали негативні ситуації у внутрішній державній політиці. І я цю ситуацію виправляю... Щоб кожна людина, яка живе в Україні, відчувала українську землю рідною» [11]. Суть заяви В. Януковича зводилася до наступного: так, в Україні українська мова й надалі формально залишатиметься єдиною державною, але на рівні міст, областей, районів і сіл російська буде проголошена «регіональною», що означатиме фактичне витіснення української з офіційного вжитку в русифікованих областях.

Автор журналістського матеріалу як антитезу до процитованих слів В. Януковича приводить думку мовознавця О. Пономаріва: «В Україні три мови мали б потребувати захисту, керуючись рекомендаціями Європейської хартії: це кримськотатарська, караїмська (їх носії живуть у Криму) та гагаузька, представників якої можна зустріти на Одещині» [11]. Те, що положення Хартії недоцільно поширювати на російську мову в Україні, обґрунтував і керівник Донецького інституту соціальних досліджень і політичного аналізу В. Кіпень: «Російська мова на Донбасі займає 90 відсотків інформаційного простору в ключових сферах, починаючи з книговидання і завершуючи побутовим спілкуванням» [11]. Такі особливості вжитку російської аж ніяк не вказували на те, що вона «перебуває на

межі зникнення», а отже, потребує захисту. Однак, використовуючи ту формальну ознаку, що російська є мовою етнічної меншини в Україні, 3 липня 2012 р. був ухвалений Закон України «Про засади державної мовної політики», який, фактично, слугував засобом витіснення української з ужитку в русифікованих регіонах України. Те, що В. Янукович менше ніж через місяць після свого обрання на посаду Президента України поставив питання про необхідність імплементації Хартії, свідчить про цілеспрямованість його політики, спрямованої на посилення позицій російської мови в Україні, а отже, й на поглиблення мовнокультурного конфлікту.

Таким чином, слушно дійти висновку, що в процесі здійснення етнополітики, зокрема її мовнокультурного аспекту, доцільно приділяти увагу сутності (духові, а не лише букві) відповідних міжнародно-правових актів. У випадку ж з імплементацією Європейської хартії регіональних мов або мов меншин мало місце викривлення самої її ідеї – захисту мов, які перебувають на межі зникнення. Наступне: доцільно використовувати конструктивний досвід тих країн, які конвергентні Україні, з погляду історичного досвіду й етнополітичної ситуації, а не запозичувати практики, вироблені в цілком відмінних історичних, політичних і культурних умовах.

Поряд із міжнародно-правовими нормами значний вплив на етнополітичну ситуацію в Україні справляють і країни, етнічні меншини яких є в Україні. Ми вже порушували це питання, пишучи про спроби Російської Федерації інспірувати «русинський сепаратизм». Наводили й міркування російського політолога М. Тульського, який доводить, що створення міжетнічних і міжрелігійних конфліктів було цілеспрямованою політикою СРСР: контроль за перебігом цих протистоянь зміцнював позиції комуністичної влади. Відзначали також спроби Російської Федерації перетворити російські меншини та «російськомовне населення» в країнах Балтії на «п'яту колону», яка діятиме в інтересах колишнього імперського центру. Однак завдяки продуманій політиці, яка проводилась у країнах Балтії, ці заходи Російської Федерації не увінчались успіхом. Тему російського втручання у внутрішні справи України ми продовжимо в наступних підрозділах. Наразі ж привернемо увагу до

політики Польщі, Угорщини та Румунії щодо їхніх етнічних меншин в Україні.

Посткомуністичні країни Центральної Європи одними із перших визнали незалежність України. Одразу після оголошення результатів першого грудневого референдуму, 2 грудня 1991 р. про визнання незалежності України оголосила Польща, 3 грудня – Угорщина, 8 грудня – Чехословаччина, 8 січня 1992 р. – Румунія. Згадані країни об'єктивно були зацікавлені в існуванні незалежної України, котра становила б своєрідний «буфер» між Центральною Європою та Росією. Разом із тим, незалежність України – це був украй важливий фактор не лише геостратегічного, а й демографічного й економічного ослаблення Росії. Весь історичний досвід народів Центральної Європи свідчив, що, попри ідеологічні трансформації, суть російської політики щодо країн Центральної Європи завжди залишалася імперською.

Водночас, постання незалежної України не лише нівелювало зовнішньополітичний вплив Росії, сприяючи безпековій ситуації в Центральній Європі, а й відкривало для згаданих країн нові політичні, економічні та культурні можливості. Уперше, від часу завершення Другої світової війни, країни Центральної Європи набули можливості провадити самостійну внутрішню та зовнішню політику. Потенціал подальшого розвитку Польщі, Угорщини, Чехословаччини та Румунії був на початку у 90-х рр. не вельми очевидним, оскільки у цих країнах відбувалися посткомуністичні трансформації, спостерігався економічний спад і супутні соціальні негаразди. Але активні суспільно-політичні й економічні перетворення, насамперед у Польщі, Угорщині та Чехословаччині, а також у країнах Балтії, постання нової геополітичної ситуації (зниження російської загрози) – всі ці фактори об'єктивно сприяли зростанню статусу посткомуністичних країн на Європейському континенті. (Інша річ, що Україна зі здобуттям незалежності не вдалася до тих-таки політичних, економічних і культурних перетворень, що й посткомуністичні країни Центральної Європи).

Утім, кажучи про самостійність політичного життя в країнах Центральної Європи, ми маємо завважити той факт, що після падіння «залізної завіси» та з крахом комуністичних режимів їхньої

подальший розвиток був, загалом, визначеним. Посткомуністичні країни поверталися на свою історичну орбіту – ставали безпосередніми суб'єктами європейського політичного, економічного та культурного життя. Якщо, скажімо, в пострадянських країнах, зокрема й Україні, спостерігалася присутня невизначеність щодо напрямів національно-державного розвитку, то в країнах Центральної Європи та Балтії всі суспільно-політичні дискусії зводилися лише до питання про методи впровадження європейських норм і стандартів. У цих країнах існував консенсус щодо необхідності форсованих перетворень, спрямованих на впровадження ринкової економіки, демократичних політичних інститутів і негайного вступу до НАТО з метою гарантування тривалої безпеки в Центральній Європі.

Як ми вже зазначали, існування незалежної України мало для країн Центральної Європи стратегічне значення. Разом із тим, ці країни набували можливості провадити власну політику щодо України, котра включала й етнополітичний аспект.

Відносини між Україною та країнами Центральної Європи, окрім геостратегічного фактора, визначалися й історичним досвідом. Адже історія українського народу найтіснішим чином пов'язана з історією народів Центральної Європи, насамперед, з історією народу польського. Таким чином, на відносини між Україною та країнами Центральної Європи впливали також фактори історії й історичної пам'яті. У першому випадку йдеться про дискурс – канон історії, вироблений у країнах Центральної Європи й Україні, відповідно; у другому – про комеморативні практики, що викликають емоційне ставлення до певних історичних подій. Канон історії визначає картину минулого. Історія будь-якого народу – це незчисленна кількість подій. Однак лише окремі з них, дібрані відповідно до певних принципів, тобто за домінуючою парадигмою, потрапляють до кола актуальних, являючи, таким чином, канон історії певного народу. Цілком очевидно, що канон історії може змінюватися, і поготів – завжди змінюється, залежно від викликів, які постають перед певним народом, і завдань, які актуалізуються в процесі суспільно-політичного та культурного розвитку. Політика ж історичної пам'яті постає як засіб політизації тих чи інших

нарративів історичного канону. Завдяки політиці історичної пам'яті актуалізуються героїчні сторінки історії, котрі мають правити за взірці політичної поведінки; вводяться до культурного дискурсу й травматичні події, що, таким чином, набувають якості негативних викликів – ситуацій, які мають символічно долатись у теперішньому часі. Завдяки політиці історичної пам'яті факти історії вводяться до «порядку денного» політичного сьогодення, стають додатковими аргументами в процесі цілевизначення політичних завдань. Саме тому канон історії та політика історичної пам'яті завжди відображають основні тенденції політичного процесу в певній країні, ті завдання, котрі актуалізуються політичною елітою.

Таким чином, як ми показали вище, є низка факторів, котрі визначали відносини між Україною та країнами Центральної Європи. Насамперед, це – глобальна спрямованість посткомуністичних країн Центральної Європи на інтеграцію до політичного, економічного та культурного євроатлантичного простору. В усій своїй повноті цей напрям розвитку проявився в інтеграції посткомуністичних країн до ЄС⁵ та у розширенні НАТО на схід⁶. Ця лінія розвитку Центральної Європи, з одного боку, була фактором зміцнення безпеки в Центральній Європі, але, з другого – послужила сигналом для Російської Федерації: країни Центральної Європи остаточно і безповоротно вийшли зі сфери геополітичного впливу Москви. Водночас, ця нова геополітична ситуація спонукала Російську Федерацію до висновку: відновлення колишнього

⁵ Формальна дата створення Європейського Союзу – 1 листопада 1993 р. Посткомуністичні країни Центральної Європи приєдналися до ЄС у рамках п'ятого та шостого розширень. 1 травня 2004 р. відбувся перший етап п'ятого розширення; членами ЄС стали: Литва, Латвія, Естонія, Польща, Угорщина, Словаччина, Словенія, Чехія, Кіпр і Мальта. У рамках другого етапу, 1 січня 2007 р., до ЄС приєдналися Болгарія та Румунія. 1 липня 2013 р. відбулось шосте розширення ЄС, до організації приєдналася Хорватія.

⁶ Після розпаду СРСР і кінця двополюсної глобальної системи до НАТО в декілька етапів увійшли майже всі посткомуністичні країни. Зокрема, відбулося декілька етапів розширення. У рамках четвертого розширення, що відбулося 12 березня 1999 р., країнами-членами НАТО стали: Польща, Угорщина та Чехія. Під час п'ятого розширення, 29 березня 2004 р., – Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина, Словенія. Під час шостого розширення, 1 квітня 2009 р., – Албанія та Хорватія. Під час сьомого, 5 червня 2017 р., – Чорногорія.

геополітичного впливу можливе лише шляхом конфронтації з «колективним Заходом» і дестабілізації культурної, економічної та політичної ситуації в провідних країнах Західного світу (про що ми докладніше писатимемо в підрозділі 3.2.). Таким чином, можна бачити, що заходи посткомуністичних країн Центральної Європи, спрямовані на зміцнення безпекової ситуації, значною мірою визначили особливості подальшої конфронтації між Російською Федерацією та Західним світом. Звісно, витоки цієї конфронтації мають основою російські неоімперські мотивації. Утім, спрямованість і характер російської агресії визначався, вдаючись до метафори З. Бжезінського, й розстановкою сил на центральноевропейській «шахівниці».

Вплив Польщі, Угорщини, Румунії, Ізраїлю й інших країн на етнополітичну ситуацію в Україні здійснюється за допомогою: 1) підтримки відповідних національно-культурних товариств і релігійних громад; 2) регулювання міграційних процесів, зокрема, шляхом надання громадянства, що спричиняє значні правові колізії, оскільки в Україні заборонене подвійне громадянство; 3) ухвали офіційних звернень до органів влади України. Відзначимо, що національно-культурні товариства в Україні діють на основі Закону України «Про національні меншини в Україні» (1992), яким визначено правові засади державної політики стосовно міжнаціональних відносин та прав національних меншин України в задоволенні соціальних потреб, відродженні, збереженні і розвитку культур, мов і традицій. У Статті 11 Конституції України також зазначено: «держава сприяє розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України». Вище (підрозділ другий першого розділу) ми вже висвітлювали діяльність в Україні національно-культурних товариств, представили й відповідні дані про їхню кількість і розподіл за регіонами.

Кажучи про міграційну політику західних сусідів України, відзначимо, що вона визначається, по-перше, національним законодавством відповідних країн і, по-друге, загальними нормами ЄС. Однією із форм комунікації з національними меншинами є надання їх представникам особливого статусу. Скажімо, 7 вересня 2007 р. в Польщі був ухвалений Закон «Про карту поляка». Відповідно до Закону, «карта» може бути надана лише особі, що не має польського

громадянства або дозволу на проживання в Польщі. 23 грудня 2017 р. до Закону були внесені зміни, відповідно до яких особи, котрі прагнуть отримати «карту поляка», мають підтвердити своє польське походження. Якщо особа не може підтвердити польське коріння, але хотіла б вважатися поляком, вона може надати довідку від польської організації, що підтверджує активну і не менше ніж трирічну діяльність з популяризації польської мови і культури. «карта» видається тільки громадянам пострадянських країн.

З критикою цієї польської ініціативи виступили Литва, а також Російська Федерація. А Конституційний Суд Білорусі ухвалив у 2011 р. рішення, за яким польський Закон «Про карту поляка» суперечить нормам міжнародного права. Також держслужбовцям Білорусі заборонено отримувати «карти поляка». Проте, за даними на 2017 р., близько 100 тисяч «карт поляка» – приблизно половину виданих в усьому світі – отримали громадяни Білорусі [12]. Не менш охоче «карту поляка» отримують і громадяни України: на кінець вересня 2017 р. до консульств Польщі в Україні надійшло 98330 відповідних заяв (докладніше – див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1.

**Кількість поданих до консульств Польщі
заяв на отримання «карти поляка» (2008–2017 рр.)***

Період	Консульства Польської Республіки в Україні								Уся Україна
	Харків	Донецьк	Київ	Львів	Луцьк	Одеса	Сева-стополь	Він-ниця	
2008	180	1	999	5981	1315	101	1	78	8656
2009	141	0	1012	10554	1201	103	0	164	13175
2010	170	0	254	5204	632	72	8	1930	8270
2011	273	0	329	5186	655	314	33	2433	9223
2012	347	2	375	4799	849	239	25	2090	8726
2013	363	18	551	4414	658	387	51	1892	8334
2014	936	180	581	3834	1736	607	12	2029	9915
2015	1513	0	558	3760	1367	701	0	1634	9533
2016	928	0	1158	5510	2122	710	0	2576	1304
2017**	639	0	1138	4458	1945	498	0	816	9494
Загалом	5490	201	6955	53700	12480	3732	130	15642	98330

*Складено за [13].

**Дані за 2017 р. у період із 1 січня до 30 вересня.

«Карта поляка» надає право на безвізовий перетин кордону та спрощує процедуру працевлаштування, а також подальше набуття громадянства Польщі. Наголосімо також, що «карта поляка» не надає її власнику жодних політичних прав у Польщі, а отже, не може вважатися еквівалентом подвійного громадянства. Мусимо також зазначити, що міграційна політика будь-якої країни – це її внутрішня справа. І, якщо для громадян певної країни трудова міграція й еміграція є прийнятною, то це аж ніяк не провина країни, яка їх приймає, надає можливості для працевлаштування та натуралізації.

За даними, які представив міністр закордонних справ України П. Клімкін, у 2017 р. з України емігрували понад мільйон осіб, близько ста тисяч щомісяця [14]. Згідно з результатами дослідження, проведеного на замовлення «Дзеркала тижня» Київським міжнародним інститутом соціології, «45% українців готові виїхати за кордон для того, щоб отримувати більше грошей. Ще 31,6% з бажаних виїхати хочуть жити у більш комфортних умовах, а 9,4% не можуть себе професійно реалізувати в Україні» [14]. Цілком очевидно, що названі респонденти причини, які спонукають задумуватися про еміграцію, – не належать до сфери відповідальності урядів Польщі, Ізраїлю чи США.

Згідно зі згаданим соціологічним опитуванням, що було оприлюднене в статті Ю. Мостової та С. Рахманіна, «з тих, хто має намір покинути Україну, 55% – молодь у віці від 18 до 29 років; 44 – від 30 до 39 років; 33% – 40–50-річні. Країна в її нинішньому стані, – пишуть автори статті, – не може закрити цей пролом. Гостру нестачу інтелектуалів, висококласних фахівців (...) Україна відчуває вже сьогодні. З тих, хто готовий шукати щастя на чужині, 40% – люди з вищою освітою; 27,6% – із середньою спеціальною; 23,2% – із середньою і 17,8% – із неповною середньою освітою. Міжнародна організація з питань міграції зазначає, що серед вивчених нею країн Південного Сходу Європи українці становлять найбільшу частку трудових мігрантів із вищою освітою (дослідження 2016 р.)... За прогнозами Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, якщо показники народжуваності й тривалості життя (...) залишаться незмінними, то до 2050 р. в Україні залишиться не більше, аніж 32 млн жителів, при цьому частка громадян старших за

60 років зросте в півтора рази. І це з урахуванням тільки демографічного чинника, без міграційного убування» [15].

В оприлюдненому Київським міжнародним інститутом соціології прес-релізі «Міграційні настрої населення України у квітні 2018 року» (дослідження проводилося з 3 по 20 квітня 2018 р.) зазначається: «7% повнолітніх українців збираються в найближчі півроку виїхати за кордон з метою тривалого перебування, роботи, навчання чи еміграції, проте приблизно третина з них ще не робила для цього конкретних кроків. Країна, найбільш популярна серед охочих виїхати з України, – Польща» [16].

Соціологи також виявили:

– серед чоловіків майже втричі більше тих, хто збирається виїхати за кордон. Різниця між чоловіками (11%) та жінками (4%) становить 7 відсоткових пунктів;

– спостерігається певна залежність між рівнем освіти і бажанням виїхати за кордон. Люди з вищою освітою більш охоче розглядають питання виїзду за кордон з метою тривалого перебування – серед них 10% замислюються про це. Серед людей з повною середньою, середньою спеціальною освітою таких 7% і 6%, відповідно. А серед людей з освітою не вище неповної середньої таких усього 2%;

– бажання виїхати за кордон безпосередньо залежить від віку респондента. Молоді люди частіше відповідають ствердно, аніж люди похилого віку. Так, серед опитаних у віці 18–29 років таких 15%, у віці 30–44 роки – 10%, у віці 45–59 років – 6% та 0% серед людей у віці 60 років і старше;

– на Заході країни, порівняно з іншими регіонами, більше людей збираються виїхати (11%). В Центральному, Південному та Східному регіонах цей показник становить 6%. Найменше тих, хто збирається виїхати, на Донбасі (2%);

– найбільше охочих виїхати за кордон серед осіб, які шукають роботу (20%), студентів (15%) та самозайнятих (14%). Утім, і серед тих, хто перебуває на пенсії, 1% опитаних розглядають можливість переїзду в іншу країну [16].

Представлені цифри соціологічних досліджень з усією очевидністю свідчать не тільки про демографічну кризу в Україні, а й кризу економічну і, насамперед, – політичну, оскільки джерелом економічних реформ є саме політика.

Приклад очевидного втручання в культурно-освітню сферу України – низка заяв очільників Угорщини щодо Закону України «Про освіту» [17]. Зокрема, за словами посла Угорщини в Україні, його країна блокуватиме всі ініціативи України в напрямі євроінтеграції. Причина такої позиції Угорщини – новий Закон України «Про освіту», за яким єдина мова середньої освіти в Україні, як не дивно, – українська. (Докладно зміст Закону «Про освіту» ми вже аналізували в підрозділі 2.2.) І треба сказати, що висловлювання посла Угорщини в Україні пана Ерно Кешкєня майже дипломатичні. Чого не скажеш про риторику міністра закордонних справ Угорщини, котрий назвав новий Закон України «Про освіту» – «ганебним». І наступна важлива обставина: за словами того-таки посла Угорщини в Україні, перегляд мовної статті Закону України «Про освіту» – це вимога угорської громади в Україні [18; 19]. Проте виникає цілком очевидне питання: відколи це послы іноземних держав почли висловлювати ультиматуми, представляючи нібито позиції своїх діаспор? А втім, відповідь на це питання не така вже й складна. Свого часу нацистська Німеччина говорила від імені німецькомовних діаспор у Чехословаччині та Польщі. А в наші дні Володимир Путін говорить від імені усіх російськомовних. Шовіністична риторика завжди закінчується поділами та інтервенціями.

Таким чином, вплив західних країн на етнополітичну ситуацію в Україні, попри певні відмінності, має загальні риси, які визначаються спільними концептуальними уявленнями про суть етнополітичних процесів. Згадані країни спрямували свої зусилля на те, аби, по-перше, максимально консолідувати власні етнічні меншини в Україні; по-друге, зберегти і розвинути етнічну ідентичність своїх діаспор; по-третє, сформувати тісні зв'язки між діаспорами та країнами їхнього походження. Реалізуючи ці завдання, згадані держави вдавалися і до, загалом, тотожних заходів. Одначе ступінь негативного зовнішньополітичного впливу на етнополітичну ситуацію в Україні цілком залежить від особливостей української етнополітики, ситуації в економіці, культурі та характеру політичних процесів.

3.2. Російський неоімперський дискурс – маніпуляція образами минулого й етнополітичною ситуацією в Україні

Нині усталеним є оцінювання сучасної Російської Федерації як «імперії». Для таких оцінок є більше ніж достатньо підстав. Претензії Російської Федерації на статус наддержави, мілітаризм, анексія Криму, ведення війн проти Грузії й України, розпалювання міжетнічних конфліктів на пострадянському просторі тощо – всі ці політичні прояви являють собою достатні підстави для трактування російської політики як імперської. Однак означена вище оцінка Російської Федерації йде від тлумачення безпосередніх фактів; з методологічного погляду, це є індуктивна оцінка. Разом із тим, доцільно розглянути особливості російської імперської політики й базуючись на дедуктивних умовиводах. Використавши обидва методологічні підходи, ми розглянемо загальні характеристики російської імперської системи і особливості російської імперської ідеології – концепти «русской идеи» та «русского мира».

Функціональні особливості імперії як системи

Нині термін «імперія» вживається як пейоратив, тобто негативно конотоване поняття. Однак його використання в цьому значенні часто перешкоджає розумінню структурно-функціональних особливостей імперії і зводить проблему до оцінок діяльності певних осіб, до феномену, скажімо, сталінізму чи сьогочасного путінізму; хоча конкретні політики можуть виступати або каталізаторами дії системних механізмів, або на деякий час перешкоджати їм, не змінюючи самої суті певної політичної системи. Саме тому ми вважаємо за необхідне дати опис режиму на ім'я «імперія» з позиції системних характеристик, і, на наш погляд, такий аналіз уможливить розуміння сутнісних особливостей російського імперіалізму. Розглядаючи російську політичну дійсність у рамках системного аналізу, ми насамперед маємо акцентувати увагу на чотирьох характеристиках: «самодетермінації», «самовідтворенні», факторові «повторного входу» та структурі «співзв'язків».

Якщо соціальна система вже сформувалася, то конкретні політичні агенти діють уже в рамках заданих «правил гри». Певною

мірою, вони безсилі щось змінити, оскільки інерція системних механізмів надто сильна. Щоб продемонструвати зазначену інерцію, вважаємо за доцільне звернутися до досліджень американського історика Р. Пайпса, який відстоював ідею незмінності російського політичного режиму. Ця теза базувалася на ретельному вивченні історичного матеріалу [20]. Концепція Р. Пайпса, загалом, зводиться до наступного: в Росії, за всю історію її існування не склалося відокремлення між політичною владою та власністю. Тобто не відбулося розмежування між інститутом держави та громадянським суспільством, а отже, влада не є підзвітною суспільству та відповідальною перед ним. Цей-таки симбіоз влади та власності Р. Пайпс простежує й у добу Московського царства, й у петербурзький (імперський) період, й у СРСР [21].

Загалом, особистість Р. Пайпса була дуже непересічною в тому сенсі, що він працював не тільки як науковець, але і як фахівець у сфері національної безпеки Сполучених Штатів. Відомо, що він був радником Президента США Рональда Рейгана й пропонував американському керівнику ідею «жорсткого курсу» щодо Радянського Союзу, обґрунтовуючи цю ідею посиленням на глибинну слабкість радянської економічної та політичної системи. Очевидно, в зазначеному положенні ми маємо інтуїтивне системне бачення російського державно-політичного організму. За Р. Пайпсом, факт повторення тих самих форм суспільного розподілу виробленого продукту та комунікації між владою та населенням свідчить про те, що на російських теренах склалася дуже стійка, інертна ба навіть ригідна система, яку дуже важко реформувати. Факт, наведений Р. Пайпсом, говорить про те, що стосовно російського устрою цілком застосовні категорії самодетермінації та самоорганізації. «Об'єктивність» цих механізмів полягає у тому, що всі спроби змінити суспільно-політичний устрій призводили лише до його відтворення в дещо зміненому форматі. Так, Р. Пайпс акцентує той факт, що навіть опозиціонери режиму в усі часи повторювали та копіювали риси «ненависної» їм влади, відтворюючи їх навіть у гіршому варіанті у разі захоплення тієї самої влади. Як приклад, Р. Пайпс наводить фігуру Солженіцина, якого він знав особисто та який, за його

спостереженнями, був віддзеркаленням радянського режиму, хоча і різко критикував його.

Таке вічне відтворення вказує і на наявність операції «повторного входу», яка фіксує динамічні аспекти системи, сутність яких полягає у постійному відтворенні відмінності між системою та зовнішнім світом. Ця особливість системи полягає у самовідтворенні, незважаючи на виклики зовнішнього світу (навколишнього середовища). Той факт, що протягом століть навколишнє середовище в Європі та Азії весь час змінювалося та якимось чином взаємодіяло з Росією, але остання не припиняла відтворювати свій устрій і свій принцип владних відносин, є яскравим підтвердженням системної теорії та дієвості категорії «повторного входу».

Ідея безкінечного циклічного повторення, замість історичної еволюції, в феномені «Росії» була зафіксована не тільки в західних критиків російської системи, які намагалися довести її нездатність до історичної модернізації, але й у російських мислителів минулого та сучасних дослідників. Одним з таких дослідників (теоретичні побудови якого можуть вважатися за ілюстрацію як ідеї циклічності, так і системної теорії) є С. Кордонський, автор інноваційних праць з аналізу російської суспільно-політичної системи.

Зокрема, він писав абсолютно в дусі Р. Пайпса, що російська історія ніяк не може стати, власне, історією. І дійсно, незважаючи на те, що епохи змін уже в котре переходять в епохи застоїв, а держава – то розпадається, то збирається знову, Салтиков-Шчедрін завжди залишається сучасним письменником, дорожні нотатки маркіза де Кюстіна – читаються як репортажі, листи Чаадаєва – політично актуальні, а виступи окремих сучасних публіцистів могли б належати полум'яним революціонерам 20-х років ХХ століття або ж реакціонерам часів Миколи І. Змінюються покоління, і в кожному з них відчуття незмінності «колії історії» сусидить з інфантильним устремлінням будувати чергове «світле майбутнє». Часи чергового «зміцнення державності» несуть жадобу до змін, яка, в свою чергу, змінюється бажанням стабільності, що виникають під час відлиг, перебудов і революцій. Існують фундаментальні праці, що описують цикли російської історії, однак з них не стає зрозумілішим, що ж це за феномени і чому такої чіткої циклічності немає в історіях інших держав [22].

Нарешті, останньою категорією системного підходу залишається категорія «структурної сув'язності», яка фіксує спосіб, за допомогою якого система здатна взаємодіяти з навколишнім середовищем, зберігаючи свою системну єдність та системні операції. Отже, незважаючи на зовнішні загрози протягом століть, на численні війни та революції, на зміну територіальних параметрів (як у бік збільшення, так і зменшення), «Росія» як цілісний системний тип зберегла основні механізми самовідтворення. Цей факт промовляє за те, що цей тип, який співвідноситься нами з умовною «Імперією», є надзвичайно стійким і тому достатньо зручним для системного підходу. Він говорить і за те, що для цієї системи за всю історію її існування рівень її «безпеки» виявлявся достатнім, якщо під «безпекою» розуміти здатність до самовідтворення.

Отже, ще раз наголосимо, що для Росії як державно-суспільного організму набір «безпекових параметрів» був достатнім, аби уможливити самозбереження системи за умов численних викликів, ризиків і загроз. Однак зазначимо, що, на нашу думку, специфіка нинішньої ситуації полягає в тому, що «Росія» та її імперський державний корелят нині входять у фазу глибинної кризи своїх системних основ, яка може призвести до руйнування російської імперської моделі.

Повертаючись до базових категорій системного аналізу, зафіксуємо, що всі категорії, які позначають системоутворюючі механізми (самодетермінація, самоорганізація, «повторний вхід» і структурна сув'язність) повністю проявляються в самовідтворенні установлених рис російського режиму, який ми ототожнюємо з «Імперією». Однак така констатація мало що говорить про специфіку російського політичного режиму як системи, оскільки зазначені категорії мають універсальний характер.

Для того, щоб підійти до операції специфікації по відношенню до імперії взагалі і її російського різновиду зокрема, що допоможе нам знайти відповідь на питання про причини сучасної російської експансіоністської політики, доцільно вдатися до порівняльного аналізу імперії та національної держави. Особливістю національних держав є, по-перше, ринково-капіталістичний тип виробництва

(економічний критерій); по-друге, верховенство права і рівність усіх суб'єктів перед законом (правовий критерій); по-третє, демократичний політичний режим (політичний критерій); по-четверте, ідентифікація на основі нації, а не тих чи інших соціальних груп (критерій самовизначення особистості).

Натомість, характеристики імперії можна конкретизувати таким чином: тип економічного виробництва – державно врегульований; соціально-політична інфраструктура – патримоніальна; тип політичного режиму – етатизм, культ держави, тоталітаризм або ж граничний авторитаризм; тип ідентичності – відсутність етнічної моделі нації, примат державної ідентичності над етнічною; як наслідок, тип зовнішньої політики – постійне розширення території держави як прояв специфічної форми «суверенітету», що радикально відрізняє «державу-імперію» від національної держави.

Відтак розглянемо кожен з наведених характеристик докладніше.

Тип виробництва й економічних відносин

Як ми вже зазначали, в Росії за всю історію її існування економічне виробництво так і не змогло наблизитися до західного «ринкового» стандарту. Незважаючи на величезний «капіталістичний експеримент», який відбувся у царській Росії починаючи з 60-х років позаминулого століття, цей експеримент провалився і був перерваний революціями 1905 та 1917 рр.

Попри впровадження приватної власності та зростання ролі приватних підприємців у пострадянській Росії державні корпорації і надалі відіграють вирішальну роль. Ані в дореволюційній, ані в сучасній Росії буржуазія так і не стала політичним класом, який здатен відстоювати власні економічні та політичні інтереси. Показово, що спроби реформ аграрного сектору, які робив Петро Столипін, незважаючи на локальні успіхи, загалом закінчилися провалом, а згодом і двома революціями. Не заглиблюючись у деталі тривалої драматургії цієї спроби (яка була започаткована у 1906 р. у відповідь на масові виступи селянства у революції 1905–1907 рр.), зазначимо, що реалізація завдань, які поставив собі Столипін, – радикально повернула б історію Росії в річище прозахідної модернізації. Однак столипінські реформи завершилися невдачею. В чому ж полягали

напрями реформаторської діяльності П. Столипіна і чому вони зазнали такої поразки? Насамперед, наголосимо, що вони суперечили суспільно-політичній та економічній системі тогочасної Росії. І хоча столипінським нововведенням чинили спротив конкретні політичні сили (як праві, так і ліві), за всіма цими діями стояла операція структурної сув'язності, яка, подібно імунній системі, намагалася ліквідувати загрозу організму. Столипін намагався зруйнувати традиційний сільський уклад і селянську общину, як його опорну базу, а натомість ввести повноцінну приватну власність на землю, пробудити ініціативу власника, відкрити можливість особистого збагачення на основі здорової конкуренції. Інакше кажучи, аграрна реформа намагалася зруйнувати регульований аграрний ринок і замінити його повноцінними ринковими відносинами. Паралельно мав відбуватися процес перетворення селянства на сільського буржуа. Тобто передбачалася трансформація селянства зі стану напівфеодального, що існує в ієрархічному суспільстві, в клас суспільства капіталістичного. Крім спротиву з боку державних інституцій (як відомо, Державна Дума відхиляла пропозиції Столипіна), серйозний опір реформам чинили самі селяни. (Показовим у селянських настроях того періоду було те, що найбільшу підтримку та найвищі результати столипінські ідеї мали в Україні. В Україні в період 1906–1915 рр. виникло приблизно 440 000 хуторів. Результатами запровадження цього реформаторського проекту стало те, що Україна перетворилася на житницю Російської імперії в буквальному сенсі слова.) Але, як відомо, попри певні успіхи, реформи Столипіна провалилися внаслідок бюрократичних перепон, спротиву різних політичних сил, неготовності всієї російської інфраструктури до змін. «Корекцію» до всіх реформ внесла і Перша світова війна, яка радикалізувала та революціонізувала свідомість солдатських мас, більшість яких становили селяни. Сукупність цих факторів і визначила кінцевий провал Столипінської реформи.

Не вдаючись до порівняльного аналізу цих двох революцій та їх результатів, зазначимо, що саме Жовтнева революція, за логікою Р. Пайпса, не зруйнувала імперську систему, а навпаки – вберегла її від буржуазних впливів і на новому рівні закріпила традиційну

феодално-ієрархічну, станову основу російського суспільства, яке тепер стало суспільством радянським.

Для порівняльного аналізу зіставимо результати російської революції з аналогічними результатами Великої французької революції, яка дійсно зруйнувала феодално-ієрархічний устрій на системному рівні. Це руйнування відбулося не стільки внаслідок терору (масштаби Великого терору 1920-х рр. у Росії були набагато більшими, не говорячи вже про його другу, сталінську хвилю), а завдяки юридичному закріпленню приватної власності у Кодексі Наполеона. Задовольняючи права «третього стану», Кодекс зруйнував усі станові відмінності та станові привілеї й на законодавчому рівні закріпив однакові права на власність, включаючи власність земельну. Свобода договору на власність сприяла формуванню ринкових відносин, а в сукупності всі зазначені фактори привели до появи такого суб'єкта, як «нація», що зумовило перетворення Франції з абсолютної монархії на національну державу. Зворотні трансформації не могла здійснити і Реставрація Бурбонів: системні перетворення, які були зафіксовані у Кодексі, залишилися непохитними. Тому всі соціально-політичні зміни у Франції позаминулого століття можна інтерпретувати як еволюцію в рамках однієї системи. Зміни ж в історії Росії, незважаючи на їх карколомність, також були лише трансформаціями в рамках системи на ім'я «імперія».

Повертаючись до методології осмислення провалу, який криється в економічній системі Росії того часу й у модифікованому вигляді триває і нині, привернімо увагу до терміна, вжитого С. Кордонським, котрий, на наш погляд, є дуже влучним: «ресурсна держава» або «управління ресурсами». Такою державою була царська Росія і такою державою був Радянський Союз, такою є Росія пострадянська. «Радянський соціалізм, – пише С. Кордонський, – був цілісною системою управління ресурсами, раціонально вибудованою, логічно зв'язною та реалізованою в системі державного устрою. Він не помер, на відміну від думки більшості радянських ідеологів, політиків та економістів. Більше того, очистившись від радянської риторики, він відроджується як певною мірою анти-радянський – але соціалізм. Конфлікт між прихильниками різних

форм його реінкарнації (від інтернаціоналістів-державників і православних соціалістів до націонал-соціалістів) – основа багатьох актуальних ідеологічних дискусій. Навіть ті політики, які вважаються ліберальними, шукають допустимі форми реалізації таких тез, як необхідність промислової політики, планування, справедливого розподілу та контролю за цінами» [22, с. 45].

Але при цьому залишається питання про сутність того, що С. Кордонський називає «управлінням ресурсами». Питання полягає в тому, чим, власне, ресурс відрізняється від товарів капіталістичного виробництва? На це С. Кордонський дає таку відповідь: «Територія, корисні копалини, флора і фауна, люди, зрештою, – лише ресурс. Замість економіки як системи виробництва благ, у соціалістичній державі є накопичення й управління ресурсами, що необхідні для того, аби, мов у анекдоті часів брежнєвського застою, намагатися у черговий раз обігнати світових лідерів, які стоять на краю безодні. Ресурси самоцінні, а володіння ресурсами – все. Соціально значущі ті [суб'єкти], у кого більше ресурсів, і якщо ти не маєш доступу до ресурсів, [то це] означає, що ти – ніхто. Виробництво є розробкою ресурсів, соціальне життя – накопиченням ресурсів. Політика – боротьбою за ресурси, зокрема і такі, як територія, геополітичне становище, космос та океанські глибини. Замість економіки – розпорядження ресурсами, причому ефективність розпорядження визначається ступенем наближеності до великої мети» [22, с. 84].

На перший погляд, термін «ресурс» є досить простим і зрозумілим. Однак, за більш ретельного розгляду, виникають питання щодо відмінності між «ресурсом» та іншими формами «матеріальних благ», і тут з'ясовується, що відповісти на це питання не так просто. Більше того, може скластися враження нечіткості використання терміна, який навіть може сприйматися не як наукове поняття, а як «концептуальна метафора». Або ж можна вважати це поняття – абстракцією високого рівня, яка охоплює широке коло явищ, значно ширших, аніж ті, що описуються звичною економічною теорією. Саме тому, як вважає С. Кордонський, традиційна або «класична» економічна теорія такі явища описати неспроможна, або ж описує її хибно. Перше, що впадає в око, то це те, що під ресурсом

розуміється не стільки вартість економічного продукту, скільки те, що взагалі може бути розподілене: владні повноваження, суспільний статус групи та її членів, доступ до матеріальних благ тощо. Інакше кажучи, «ресурс» може бути інтерпретований як символічна цінність, яка може мати матеріальні еквіваленти, а може їх і не мати. Тобто він не зводиться до того, що в рамках класичної політекономії взагалі і в її марксистському різновиді зокрема мало назву «споживча вартість» (або «корисність»). Отже, ресурс не є «продуктом», оскільки не відокремлюється від свого символічного навантаження та своєї включеності в те, що Ж. Бодрійяр називав «символічним обміном» [23]. Цю «додаткову символічну вартість» зумовлює присутність держави як головного «розподільника» ресурсів, яка виступає контролером соціалістичного принципу «від кожного – за його здібностями, кожному – за результатами його праці». Виходячи з урахування цієї надприсутності держави, С. Кордонський і використовує термін «ресурсна держава» або «ресурсна організація держави», ілюструючи тотальну всеприсутність держави таким чином: «Ресурсна організація держави фрактальна, тобто на будь-якому рівні устрою вона відтворює основні свої структурні особливості. Кожен фрагмент державного устрою, зокрема і люди, – це ресурс для іншого фрагмента. І перед кожним таким фрагментом державою "ставиться" завдання бути ресурсом, тобто бути корисним з погляду досягнення великої державної мети» [22, с. 95].

Зазначений тип економіки та економічної державної політики, підсумовує С. Кордонський, є результатом економіко-політичного синкретизму, тобто невиділеності економіки з політики та нерозмежованості держави і суспільства, що й призводить до надприсутності держави в ситуації розподілу ресурсних потоків й аналогічної надприсутності держави в суспільному житті. Зазначений синкретизм означає, що у країнах такого типу відсутня як економіка, так і політика у звичному сенсі слова; відсутнє суспільство як таке та держава, що має обмежений набір повноважень і контролюється суспільством. Навпаки, за такої системи суспільство наскрізь «одержавлене», а держава пов'язана зі суспільством як основний розпорядник усіх ресурсів. (Про цю особливість, між

іншим, писав і російський філософ М. Риклін ще на початку 1990-х рр. [24].) «Основна ідея радянського соціалізму, – пише С. Кордонський, – полягає в тому, що економіка і соціальна організація держави повинні бути злиті в єдиний механізм справедливого розподілу ресурсів. Виробництво повинно бути компонентом соціального життя, а соціальне життя – організоване як найсучасніше виробництво. За часів Леніна взірцем устрою життя були технології другої промислової революції. Нині – актуальні інформаційні технології, апологети яких мають наміри все врахувати, підрахувати та забезпечити контроль за ресурсними потоками» [22, с. 95].

Суспільно-політична інфраструктура

Якщо для національної держави, яка спирається на капіталістичну економіку, характерна класова організація суспільства, то державам ресурсного типу, як слушно зазначав С. Кордонський, притаманна напівфеодална та станова інфраструктура. Що означає ця характеристика і чи не є поняття «стану» некоректним стосовно сучасного російського суспільства? Щоб позбутися залежності від самого терміна (точніше, від усталених уявлень про сутність «станової організації» суспільства), необхідно привернути увагу до факту, що така організація впливає з принципу суспільної ієрархії, суспільної нерівності та пріоритету принципу привілеїв над принципом права. Цією особливістю станової організації суспільства відрізняється від класової організації суспільства, яка регулюється принципом права й імперативом рівності перед законом.

Ця особливість є основною, а конкретні історичні модифікації цього принципу можуть докорінно відрізнятися один від одного. Більш докладно сутність «стану» сформульована у С. Кордонського таким чином: «Стан – соціальна група, яка займає певне місце в ієрархічній структурі суспільства відповідно до своїх прав, обов'язків і привілеїв, що закріплені в законі та (або) передаються у спадок... Станова структура суспільства передбачає нерівність громадян перед законом... Нерівність, у першу чергу, полягає в тому, що стани мають різні права й обов'язки перед державою та несуть різні "повинності". Окремі – явно або неявно – ієрархізовані стани зв'язані між собою у соціальну структуру станового суспільства відносинами служіння та відкупу (данини, оброку, податі, ренти тощо).

Станова належність часто успадковується, причому форма успадкування іноді архаїчна (за правом народження), а іноді абсолютно сучасна, коли діти лікарів або військових також стають лікарями та військовими. В сучасних суспільствах принцип успадкування виконується не жорстко, та членом стану можна стати, обійнявши відповідну посаду, купивши становий статус, отримавши його в дар від суверена тощо. Стани відтворюються, зокрема, тому, що люди за правом народження соціалізуються в системі взаємного служіння та обслуговування, традиційно або раціонально введеної державою. Вони не мислять собі устрою соціального світу по-іншому – вони не тільки самі неререфлексивно комусь служать, але й сприймають служіння інший собі як природну поведінку. Ретельне служіння надає винагороду – "жалується" сувереном, а розмір "жалованья" (утримання) повинен бути пропорційним загальноприйнятій у цьому суспільстві значущості служіння. І ще, у становому суспільстві порушується справедливість. Ринкова поведінка (не служіння або обслуговування, а робота задля споживання) для членів такого суспільства виходить за межі їх картини світу й сприймається як маргінальна. У становому суспільстві згідно з принципами його устрою не може бути багатих і бідних (у сучасному сенсі слова), оскільки ресурси розподіляються відповідно до "заслуг" перед сувереном або "так, как положено". Жага багатства (наживи) або демонстрація достатку не відповідають становому статусу і, зазвичай, вважаються аморальними та негативно санкціонуються» [25, с. 82].

Ми навели таку розлогу цитату автора, оскільки вона чітко демонструє, по-перше, системність такої суспільно-політичної організації, як станова інфраструктура сама по собі (мається на увазі систему відносин між станами та їх регуляцію), а по-друге – аби упрозорити нерозривний (системний) зв'язок станової структури з принципом «розподілу в економіці». Інакше кажучи, економічний і соціально-політичний аспекти тут настільки пов'язані, що їх можна відділити один від одного лише в абстракції, в той час як у реальності «ресурсна держава» та «станове суспільство» виступають синонімами. І демонстрація цього факту є великою заслугою підходу С. Кордонського. Саме тому в книзі «Ресурсна держава»

автор не може не описувати стану інфраструктуру, а в праці «Станова структура сучасної Росії», на яку ми наразі посилаємося, він не може уникнути опису ресурсної економічної моделі, оскільки одне передбачає друге, і вони обумовлюють одне одного.

Ще однією важливою особливістю підходу С. Кордонського є, як ми вже зазначали, теза, яка споріднює його підхід з підходом Р. Пайпса і полягає у тому, що, незважаючи на радикальні зсуви в історії Росії, вона постійно відновлює свої базові системні особливості у вигляді діади «ресурсна модель – станова інфраструктура».

Тип політичного режиму

Аналіз попередніх характеристик цілісної системи утворення зазначеного типу може легко підштовхнути до висновків про те, що суто політичний устрій таких утворень не може бути демократичним у звичному сенсі слова (хоча може й імітувати деякі риси західних демократій). Залежно від ситуації, такий режим може бути тільки авторитарним або тоталітарним, він може набувати риси диктатури, а може перетворитись на досить помірний різновид автократії. Але, незалежно від модифікацій, природа цього режиму залишається незмінною. Зазначена константність пов'язана з наведеними вище системними характеристиками такої держави – «ресурсний тип» економіки, станова організація суспільства, розподіл ресурсу відповідно до «заслуг» перед сувереном. Усе це породжує необхідність наявності такого суверена у вигляді вищого об'єкта служіння та граничного «хазяїна» з обліку, контролю та розподілу ресурсів.

Історія Росії знала чимало типів таких «суверенів» – від монарха й комуністичного вождя до сучасного диктатора з відповідними типами державних устроїв та «владних практик». Викладаючи основи своєї концепції, С. Кордонський не концентрується на цьому аспекті імперського організму. Але, незважаючи на практичну відсутність термінів «авторитаризм», «тоталітаризм» або «диктатура» (які органічно впливають з ліберального дискурсу та містять відверто оцінний компонент), певна підказка в аналізі основних прикмет такого режиму є, і вона міститься в акцентуації ролі репресій у функціонуванні системи влади. Причому аналіз цього явища і сам термін «репресії» позбавлені у С. Кордонського будь-якого моралістичного сенсу.

З природи зазначених системних утворень випливає, що вони є органічною частиною цієї системи, причому не як потворне явище (яке спричинюється якимись психопатологічними рисами правителів), а лише як регулятор «справедливого» розподілу ресурсів і каральна інстанція «відхилень» від суспільної норми такого розподілу. Наведемо ще одну цитату автора з книги «Ресурсна держава», де він висвітлює «структурутворюючу» функцію репресій за умов держави зазначеного типу: «Репресії при радянському соціалізмі – приблизно такий самий інструмент управління ресурсною організацією держави, як політика облікової ставки при капіталізмі. "Посадки" можуть бути масованими (масові репресії) або локальними, залежно від завдань, які ставляться державою. Важливо, що в ресурсній державі вони завжди залишаються способом регулювання ресурсних потоків, а не результатом застосування закону, перед яким усі рівні. Адже зусилля держави спрямовані на таку організацію розподілу ресурсів, яка б виключала їх крадіжку. А крадуть їх завжди, на те вони і ресурси. Держава вимушена саджати їх – і тих, хто розподілив ресурси так, щоб їх вкрали, і тих, хто вкрав. Іншого, як говорили публіцисти доби перебудови, не дано. Зовсім не випадково ті часи, які деякі апологети радянського соціалізму вважають розквітом держави, хронологічно збігаються з розмахом державних репресій. Потоки мобілізованих державою ресурсів неможливо підтримувати, якщо періодично не вичищати тих, хто намагається їх перенаправити в інші русла» [22, с. 25].

Ми наводимо цю цитату, щоб продемонструвати, наскільки нетривіальною є концепція репресивної сутності моделі «ресурсної держави», що запропонована С. Кордонським. Крім парадоксальних висновків і дотепних формул, які він запроваджує в своєму аналізі (серед них ми можемо виділити формулу «закон збереження репресій»), за допомогою цього аналізу можна пояснити теорію «циклів російської історії» Р. Пайпса, згідно з якою періоди «закручування гайок» змінюються періодами «відлиг» або «перебудов», які, в свою чергу, знову поступаються місцем репресивним практикам з боку держави. Слушність цієї формули легко ілюструється останнім періодом російської історії, коли на наших

очах спроба «перебудови» та «революції» (з проектами прозахідної лібералізації та структурної модернізації) змінилася спочатку ельцинською «депресією», яка, в свою чергу, – органічно переросла у путінські «приморозки», що завершилися вже відвертою диктатурою.

Тип «імперської» ідентичності

Ми вже прослідкували дві риси суспільно-політичної системи під назвою «імперія», хоча залишається питання, чи можна узагальнити наші висновки за межами такого утворення, як «Росія»? Чи, можливо, вона залишається в якомусь унікальному (одиничному) статусі та не має аналогів серед інших суспільств незахідного типу? Дійсно, чи можуть вважатися «ресурсними державами» режими Латинської Америки або країни на кшталт колишньої Албанії? У всіх цих країнах є прикмети авторитарного або тоталітарного режиму, але імперіями їх точно назвати неможливо. Або ж можна навести приклади і таких країн Азії, які є «соціалістичними» (передусім, ідеться про Китай та Північну Корею). У Китаї співіснують різні форми економічних відносин (ресурсно-розподільча та капіталістична), хоча, безсумнівно, різновид «адміністративного ринку» переважає. Наявні й прикмети станового суспільства, традиційного для азійських держав. Північна Корея взагалі є прикладом «ресурсної держави» з гранично малим рівнем ресурсу, що призводить до повного зубожіння населення та шаленого тиску ідеологічного та репресивного апарату. Але наведені приклади – це розподільчі держави (з високим рівнем репресій саме за «корупцію»), які не мають класової структури, замість яких існують «стани», але, знову ж таки, вони не є імперіями, а є просто тоталітарними державами. Ці приклади дають підстави вважати їх «авторитарними автаркіями», до аналізу яких ми перейдемо пізніше, а зараз акцентуймо лише пункт про те, що «імперія» як система спирається не тільки на проаналізовані системні ознаки, але й на ті характеристики, до яких ми зараз і переходимо. По-перше, для того, щоб зрозуміти відмінності між спільнотою на ім'я «нація» (яка формується в межах національної держави), необхідно пам'ятати, що національна ідентичність виникає за умов «класового суспільства», а саме – як форма певного «класового компромісу».

Цікавий матеріал, у рамках якого аналізуються відносини між групами «класи» та «нації», є в працях сучасного класика світ-системного аналізу І. Валлерстайна. У статті «Кінець якої сучасності?» він посилається на роман відомого англійського політика Б. Дізраелі «Сивілла або дві нації», де йшлося про «націю багатих» та «націю бідних» та зазначалося про те, що їх символічна єдність є основою того, що ми звикли називати національною свідомістю. Коментуючи цей аспект національного будівництва і цю дещо штучну єдність, І. Валлерстайн пише: «Велика програма лібералізму полягала не в тому, щоб зробити нації державами, а в тому, щоб будувати нації на основі держав» [26, с. 172].

А в іншій праці І. Валлерстайн розглядав статусний аспект у соціальному бутті етнонації, який суттєво відрізняється від статусності «стану». Ось що він пише щодо цього: «У короткостроковій перспективі формування "етнонації" слугує, щоб змінити розподіл благ відповідно до деяких вільно визначених «статусів» – родинних зв'язків, мови, раси, релігії, громадянства. Етнонації захищають або намагаються придбати привілеї через повні або часткові монополії, виділяючи групу та створюючи організаційну цільність шляхом маніпулювання культурними символами. Етнонаціональна свідомість є останнім притулком для всіх тих, кому класова організація загрожує втратою відносних переваг за нормальної діяльності на ринку та в політичному торзі, де домінують класи» [27, с. 88–89].

На відміну від такої форми ідентичності в умовах станового суспільства, місце «національної спільноти» посідають дві форми ідентичності: а) ідентичність корпоративна (тобто така, яка формується в рамках «стану») та б) ідентичність загальнодержавна (тобто така, яка виникає в рамках усвідомлення належності до «державного цілого»). Ілюструючи це положення, український філософ М. Попович згадував відому фразу царя Олександра II: «Я люблю всіх своїх вірних підданих: росіян, поляків, фінляндців, ліфляндців й інших; вони мені однаково дорогі» [28, с. 404]. Коментуючи це висловлення, філософ акцентував відсутність етнічного компонента націєтворення в Росії як домінантного або значущого. Показово те, що цей принцип формування проекту національної ідентичності в

Росії був збережений і на наступних етапах російської історії, аж до нашої сучасності.

Так, на перших порах існування радянської держави в ній мали місце два проекти націєтворення: а) проект єднання народів, «звільнених революцією», та б) реставраційний проект відновлення суто імперського типу ідентичності («радянська людина» як приклад такого надетнічного конструкту). Стосовно першого проекту слід зазначити, що його ініціатором був В. Ленін, і парадоксально, що в ідеї «права націй на самовизначення» він збігався з західними лібералами, наприклад, з Вудро Вільсоном (цей парадокс проаналізований І. Валлерстайном [29]). Суто імперський проект належав Й. Сталіну, про що Н. Замкова писала: «Парадоксально, що ідея створення СРСР належала Й. Сталіну. Його проект передбачав наявність єдиної наддержавної структури, яка будувалася над "національними республіками" та фактично виконувала функції імперського Центру та зберігала недоторканною внутрішню основу зруйнованої імперії. На відміну від сталінського "централізму", В. Ленін плекав утопічні ілюзії стосовно "визвольного" потенціалу соціалізму та особисто ненавидів те, що називав "російським великодержавним шовінізмом", який мав місце в Російській імперії» [30, с. 209]. Далі дослідниця зазначає, що на перших порах, тобто у 1920-ті рр., перемогла ленінська платформа; перехід наприкінці 1920-х рр. до імперської сталінської платформи означав, зокрема, – й радянської політики «українізації» в УРСР.

Говорячи про сучасний стан імперської ідентичності в Росії, варто згадати промовисті програмні положення скандального російського теоретика у сфері геополітики О. Дугіна, які були сформульовані ще наприкінці 1990-х рр., але які тільки в період експансіоністської політики «пізнього» Путіна набули величезної популярності і статусу настановлень до дії. У своєму проекті національної ідентичності росіян він об'єднав державно-імперське та релігійно-цивілізаційне начало, протиставляючи його суто етнічним сценаріям національної ідентичності. Зокрема, в праці «Основи геополітики. Геополітичне майбутнє Росії» він писав: «Росіяни існуватимуть як єдина національна спільнота в просторі наднаціонального імперського комплексу. Етнічна реальність

консолідуватиметься в межах народу, а наднаціональна місія виражатиметься в межах Імперії» [31, с. 251]. Інакше кажучи, О. Дугін чітко констатує той фундаментальний факт, що в Росії неможливе створення «національної держави» і що етнічні росіяни є «народом Імперії».

Аби проілюструвати зазначені положення, варто знову згадати Наполеона та Кодекс, який зруйнував систему станів і станових привілеїв, перевів усі відносини власності в рамки ринкових відносин купівлі/продажу, і тільки на руїнах станів змогла сформуватися французька нація. І основний парадокс проекту Бонапарта полягав у тому, що формально Франція була імперією, але за її лаштунками була сформована національна держава з типовою для такого утворення національною ідентичністю. Форма імперії як політичного устрою та правління була чужою для такого утворення, і протягом певного часу форма республіки та демократичного правління (безсумнівно, тією чи й іншою мірою демократичного) поступово адаптувалася до моделі національної держави, чого не відбулося і не могло відбутися в Росії.

Імперська форма ідеї «суверенітету»

Якщо розуміння суверенітету для національної держави зводилося до охорони існуючих кордонів (системи, що склалася завдяки Вестфальському миру 1648 р.), то для імперії таке розуміння цілком інакше: воно полягає, по суті, в праві та спроможності порушувати суверенітет інших – слабкіших та дрібніших держав. Безсумнівно, таке розуміння є досить спрощеним, але воно відображає загальну логіку розрізнення цих двох фундаментальних типів державних утворень. Якщо пояснити ці розрізнення докладніше, то можна зазначити, що імперське мислення переносить логіку внутрішньодержавного суверенітету та типу влади на відносини у сфері геополітики та накладає схему «суверен – піддані» на міждержавні відносини. Це і є «суверенітет» у рамках такого розуміння. Внаслідок такого розуміння (та його ідеологічного підкріплення) замість територіального збереження наявна стратегія постійної територіальної експансії. Причому наголосимо, що така стратегія не впливає з психології того чи іншого політика, а є системним наслідком, тобто наслідком певної соціально-політичної системи.

Інакше кажучи, така стратегія об'єктивна, а ті чи ті політики, як ми вже зазначали, можуть виступати або її каталізаторами, або – «факторами стримування». Однак конкретні особистості не в змозі скасувати ці системні закономірності, не змінивши радикально всю систему, що зробити вкрай важко. Скажімо, Н. Луман, спираючись на системну методологію, чітко висловився про те, що розширення території є невід'ємною характеристикою імперії [32, с. 34], починаючи зі стародавніх часів і аж до XXI століття.

Росія як класична імперія є прикладом зазначеного екстенсивного шляху розвитку. Про це, наприклад, писав у своєму підручнику з геополітики російський теоретик К. Гаджієв: «Протягом усієї своєї історії геополітичні контури Росії характеризувалися **виключно високою рухливістю**. Росія відчувала постійні **територіальні набутки та втрати**, але поступово більш чи менш явно вимальовувалася головна тенденція – неухильне **розширення** її геополітичного простору. До кінця XIX – початку XX століття кордони Росії набули, можливо за деякими винятками, своїх природних контурів» [33, с. 321]. Ми виділили ключові слова, щоб упростити пропагандистську технологію евфемізації факту експансіоністської стратегії Росії, яка її породила як державу. Замість такої характеристики, К. Гаджієв вживає суто «нейтральні» терміни на кшталт «набутки», «втрати», «розширення» тощо.

Нижче ми розглянемо більш докладно ці уявлення про суверенітет у контексті більш конкретизованих уявлень про «національну безпеку» Росії, а зараз лише пояснимо один пункт, який може викликати запитання, а саме: чим відрізняється таке уявлення Росії від експансіоністських колонізаційних завоювань країн Заходу? Це питання дуже серйозне і на нього вкрай важко відповісти поспіхом. Але для цієї відповіді нам важливо тримати у свідомості всю соціально-політичну систему країни, яка виступає суб'єктом колоніальних завоювань.

Наприклад, коли йдеться про Британію, то необхідно зазначити, що перед низкою колоніальних завоювань вона була типовою «національною державою», тобто державою з розвинутою ринковою економікою й усталеними демократичними традиціями. І тому мала місце велика різниця між стародавніми імперіями й імперіями

«національними», яка чітко зафіксована у статті О. Барабанова, присвяченій Британській імперії [34]. В цій статті, зокрема, показано, що, на відміну від стародавніх імперій (які підкоряли «нації» певній наднаціональній надбудові), Британія (а також Нідерланди) була «нацією», яка розширювала свої територіальні набутки, але при цьому залишалася нацією, а не абстрактним імперським угрупованням. Однак дуже важливим є й інший аспект такого типу завоювань, який тісно пов'язаний саме з ринковою економікою: за такого типу колоніалізму торгівля йшла завжди попереду адміністративного закріплення територій за британською короною. Інакше кажучи, нові території були нічим іншим, як новими ринками, в той час як феодалні та квазіфеодалні держави керувалися, передусім, завданнями суто адміністративними й управлінськими.

Наприклад, якщо взяти як приклад завоювання нацистської Німеччини, які також не повною мірою вписуються в класичну імперську логіку, оскільки в цій країні (хоча і досить пізно) склалася чітка національна ідентичність на етнічній основі, двигуном експансіонізму був расизм. Німеччина копіювала імперські взірці минулого і привласнювала чужі території та завойовувала інші держави не як потенційні ринки, а як дешеву сировину та людський ресурс у вигляді потенційних рабів. Таким чином, ці завоювання базувалися на вкрай архаїчній ідеології, яка спонукає згадувати не тільки Римську імперію, а й стародавні деспотії на кшталт Ассирії чи Вавилону.

Окремою темою є проблема трактування зовнішньої політики Сполучених Штатів. Політику США часто помилково називають імперською, а самі США – «всесвітньою імперією», хоча така назва є чистою метафорою, оскільки панування США сформувалося вже в період глобальної ринкової економіки або, за термінологією І. Валлерстайна, капіталістичної світ-системи, в рамках якої територіальні «привласнення» – це «позавчорашній» день світової політики та геополітики. Тому так звані імперські амбіції США впливають з усвідомлення інтересів в умовах глобалізації як найсильнішого геополітичного гравця, насамперед, в економічному плані. Саме тому такі амбіції постають не у формі територіального

зростання, а у вигляді сценаріїв контролю над безпекою у сфері глобалізованої економіки. І саме такий спосіб позиціонування себе як великої держави дозволяє теоретикам не вважати США імперією в точному сенсі слова, а, у кращому разі, вважати її ліберальною чи навіть віртуальною «імперією». І тому слушними видаються слова С. Жижєка про те, що Сполучені Штати тільки зовні поводять себе, мов імперія, являючи насправді «національну державу» [35, с. 82]. На відміну від згаданих різновидів «експансій», Російська імперія успадкувала класичні імперські форми територіальної екстенсивності, що мали місце в практиках СРСР і які намагаються відновити керманічі сучасної Росії у вигляді проекту «русского мира» та реконструкції СРСР у формі «Євразійського Союзу».

Концепції національної безпеки в системі «імперії»

Нарешті, нам залишилося проаналізувати заключні аспекти феномену «імперії», розкривши те, як у системі імперії розуміється «безпека» і виявивши відмінності цього розуміння від безпекової концепції національних держав. Саме поняття «безпека» ми розуміємо таким чином: для системи безпекою є така ситуація, за якої система володіє низкою засобів та можливостей їхнього використання з метою забезпечення свого функціонування як системи.

Така дефініція уможливує аналіз системи як сукупності самодостатніх функцій. Отже, до снаги уникнути суто оцінкових суджень, розкривши об'єктивні параметри імперської системи. Актуальність такого підходу є очевидною, оскільки нині сильним є етико-моральних тиск нашого безпосереднього досвіду – сприйняття російської агресії проти України. І наразі, оскільки перед нами стоїть завдання розкрити об'єктивні особливості російської політичної системи, то вкрай важливо відсторонитися від емоцій, котрі перешкоджали б розумінню сутності російського неоімперіалізму. Однак, тільки збагнувши основну логіку існування російського неоімперіалізму, ми повною мірою зможемо досягнути і всі передумови російської інтервенції, з якою зіткнулася Україна.

Як ми вже писали, найвищим імперативом російської імперської системи є не модернізація та трансформація в інші системні параметри, а збереження саме цієї системи – імперії. Поразка ж імперського проекту означатиме лише одне – зовнішній світ

зруйнував систему. Тотожним є й зворотне простеження причинно-наслідкових зв'язків: руйнування системи вказуватиме на те, що внутрішньосистемні механізми не змогли нейтралізувати зовнішні виклики та загрози.

Для існування Росії як імперії (як і для будь-якої іншої імперії) в системній перспективі найбільшою загрозою є її перетворення на національну державу чи на конгломерат національних держав. Подібна ситуація спіткала Австро-Угорську імперію, яка, як відомо, розпалася на національні держави й припинила своє існування як системи. При цьому, повторюємо, неважливо, чи є такий розпад прогресивним в історичній перспективі; система захищається, оскільки нічого «не знає» про світову історію та її домінуючі тенденції.

У конструкціях російських ідеологів і науковців така небезпека вибудовується у вигляді діади «велика держава / регіональна держава» та «імперія / національна держава». У першому випадковій термін «велика держава» є евфемізмом «імперії», який представляє останню у більш м'якій риторичній формі. Аналогічне поняття «регіональна держава» виявляється тотожним поняттю «національна держава», хоча таке отождоження (як, між іншим, і перше) також не є коректним. Безсумнівно, велика держава не є обов'язково імперією (як у випадку зі Сполученими Штатами), а імперія – великою державою (як, скажімо, відстала царська Росія).

Аби збіглися характеристики «великої держави» й «імперії», необхідним є поєднання кількох факторів: значний географічний масштаб країни; економічна та військова могутність; ідеологічне забезпечення функції потужного гравця на світовій арені. Однак наведені характеристики є необхідними, але недостатніми. Наприклад, сучасний Китай (незважаючи на величезний економічний потенціал) не виступає поки що державою зазначеного типу. Не будучи ані імперією, ані «великою державою», він може кваліфікуватися як величезна за розмірами регіональна держава.

Тож виникає природне запитання про критерії великої держави, які не зводяться ані до її економічного, ані силового потенціалу, а лежать у ціннісній площині. Великою державою може вважатися лише та, яка усвідомлює свою діяльність у світі як виконання певної місії, а себе – як «месію». Колись такою державою була Британія,

яка несла світло цивілізації у світ «диких народів». Такою є сучасна Америка, яка вважає себе месією ліберальних цінностей та демократії (хоча, повторюємо, таке позиціонування може не збігатися з реальним станом речей, а відбуватися тільки в ідеологічній, пропагандистській та міфологічній площині).

Стосовно історії Росії можна висунути гіпотезу про те, що її статус великої держави й імперії припав на період радянської історії, оскільки цей період характеризується не тільки військовими успіхами й економічною потужністю, але й місіонерським пафосом комуністичної ідеології, який поділявся багатьма західними інтелектуалами, особливо представниками країн третього світу. Ні до цієї історії, ні після краху радянської імперії такого поєднання «статусів» досягти не вдалося. Сучасна Росія має практично нульовий месіанський потенціал. Уся підтримка Росії серед певних кіл світового співтовариства є наслідком лише лобістської політики російського керівництва. І саме тому всі спроби повернути «золотий вік» радянської доби зазнають невдач, а експансіоністські дії Росії – сприймаються лише як суто агресивні прояви без будь-якого ціннісного навантаження. Аналогічним чином «регіональна держава» також не може бути ототожнена з «національною державою», оскільки остання потребує цілої низки системних факторів: ринковість економіки, демократичність устрою та певного типу «національної ідентичності» (або «етнічна нація» або «політична нація»). Регіональна держава може і не відповідати зазначеним критеріям (як, наприклад, багатоетнічна Індія, де неможливо говорити про єдину «індійську націю»).

Тим не менш, сучасні російські дослідники й ідеологи не можуть визнати потенціал Росії лише як регіональної держави. Проте, наприклад, ідеться у цитованій праці К. Гаджієва, який пише: «Достатньо поглянути на геополітичну карту, щоб переконатися в тому, що вже сам геополітичний розмах Росії прямо-таки прирікає її на статус великої держави. І на західному, і на східному, і на південному напрямках зовнішня політика Росії набуває стратегічного виміру. Особливу важливість геополітичне становище Росії за сучасних реальностей набуває внаслідок її близькості до деяких з найбільш

небезпечних осередків та епіцентрів національно-територіальних конфліктів» [33, с. 323].

Відвертіше, без будь-яких евфемізмів, про співвідношення «імперії» та «національної держави» писав уже згаданий О. Дугін, який стверджував, що Росія за визначенням не може бути «національною державою», а приречена на статус імперії. У своїй популярній праці «Основи геополітики» [31] автор накреслив цілісну міфологічну конструкцію, парадокс якої полягає у тому, що вона описувала реальну сутність Росії як цілісної імперської системи. І коли Дугін у цій книжці писав про те, що Росія не може стати «національною державою» (і ніколи нею не була), що вона неможлива без статусу імперії, що основним її завданням є «збирання імперії», тобто приєднання до Росії пострадянських держав, які входили до колишнього Радянського Союзу, то в перекладі на мову конкретних політичних практик це означає російську експансію та насильницьке приєднання цих територій до Росії. Інакше кажучи, парадокс імперського розуміння суверенітету та національної безпеки полягає не в територіальному збереженні, а, навпаки, у постійному територіальному розширенні, яке в ідеологічному дзеркалі видається як «захист російських національних інтересів» та захист від експансії НАТО, що «загрожує» суверенітету Росії, тобто агресія інтерпретується як вимушена «оборона».

Праця О. Дугіна була опублікована в 1999 р., і тоді сприймалась як фантазійні конструкції інтелектуала-маргінала, які не можуть стати основою реальної російської зовнішньої політики. Однак трансформація режиму вбік побудови відвертого авторитаризму або навіть тоталітаризму, яка відбулася в період правління «пізнього» В. Путіна, зробила розробки цього «теоретика» фактично практичними рекомендаціями для зовнішньої політики Кремля. Зокрема, коли В. Путін говорив про розпад СРСР як про грандіозну «геополітичну катастрофу» або про необхідність створення «євразійської імперії», то такі слова (і наступні дії) стали, по суті, калькою з дугінських міфологізованих конструкцій. Однак ще раз наголошуємо: такі конструкції є невід'ємною частиною імперії як цілісної системи, вони входять до функцій її самоорганізації та самодетермінації.

Отже, наразі ми можемо підбити певні **підсумки** нашого дослідження імперської системи на прикладі Росії. Зробимо ми це у формі порівняльного аналізу систем «національна держава» й «імперія».

Становлення національних держав шляхом розпаду імперій. Натомість формування Російської імперії йшло у зворотному напрямі, тобто у формі територіального розширення первинного державного об'єднання (Московського царства), яке не припинялося до кінця XIX ст. Паралельно з цим процесом відбувалося конституювання станового устрою, який, на думку багатьох істориків, був започаткований уже в рамках Московського царства та досяг зрілості наприкінці XVIII ст. Зокрема, С. Кордонський наводить думку істориків, які зазначають, що саме в цей період ознаки станів набули системного характеру: 1) станові права були закріплені на законодавчому рівні; 2) ці права були успадкованими та безумовними; 3) стани мали свої організації (дворянські зібрання, місцеві думи, торговельні гільдії, тощо); 4) стани користувалися правом самоуправління; 5) станам були притаманні форми особливої самосвідомості; 6) існували зовнішні атрибути станової належності. Важливим є те, що в Росії копіювалися європейські взірці. Але специфіка ситуації полягала в тому, що в Європі становий принцип руйнувався на користь класової структури. Натомість у Росії він набував дедалі більш чіткішого інституціонального оформлення.

У рамках дії категорій «повторного входу» та «структурної сув'язності» у формуванні системи «національна держава» фігурували такі складники, як капіталістична економіка та національна ідентичність. На думку Н. Лумана, кожен із цих складників є «віддиференційованою системою», відносно автономною від інших суспільних систем. А за міркуваннями І. Валлерстайна та французького історика Ф. Броделя, капіталізм не є притаманним тільки національним державам і не породжує їх у буквальному сенсі. Так, Валлерстайн зазначав, що капіталізм існував і в імперіях, зокрема, в рамках мережі економічних обмінів навколо великого міста.

Аналогічним чином, нація як спільнота не породжує територіальну державу і не є безпосередньо пов'язаною з капіталістичним виробництвом. На думку Е. Балібара, «передісторія

нації складається з множини подій, що йдуть одна за одною в часі, та жодна з них не є наслідком іншої» [36, с. 103]. Тож, відзначений зв'язок можливий тільки в рамках внутрішньосистемних операцій і породжується тільки цими операціями, зокрема, завдяки діям «повторного входу» та «структурної сув'язності». Коли зазначені складники об'єднуються в одне ціле, то система починає вже виробляти цю єдність на основі власної системної організації, відокремлюючись від навколишнього середовища за допомогою операцій «повторного входу» та «структурної сув'язності».

Кажучи ж про Російську імперію, відзначимо, що, з одного боку, станова організація суспільства не є її прерогативою. Елементи останньої можуть існувати і в соціально-політичних утвореннях неімперського типу. Наприклад, вони мають місце в комуністичних «автаркіях», на кшталт Північної Кореї, або ж в авторитарних режимах пострадянських країн Середньої Азії, або ж у Білорусі тощо. Так само й такі характеристики імперської системи, як розподільча економіка (відсутність ринкових взаємин), ресурсне господарство, становий принцип суспільної інфраструктури, відсутність феномену права та демократії, а також абсолютизація ідеї держави (як основного хазяїна розподілів) – органічно притаманні імперським системам. Однак ці характеристики можуть існувати й у порівняно невеликих державах, не націлених на зовнішню експансію. Проте імперська система об'єднує всі згадані характеристики в єдине ціле, перетворюючи їх на детермінанти власного системного розвитку. Стабільність такої системи протягом століть зайвий раз підтверджує, що вона не залежала від особистих характеристик правителів, реформаторів, революціонерів та консерваторів, бо на виході їх діяльності – той-таки тип суспільно-політичної організації. І лише в сучасних умовах глобалізованої економіки XXI ст. цей тип системи зіткнувся з такими викликами, на які він не здатен знайти адекватної (внутрішньосистемної) відповіді. Вочевидь, імперська система і не зможе її знайти, оскільки її історичний ресурс уже вичерпаний.

«Русский мир» як ідеологічна основа російського імперіалізму

Вище ми показали основні характеристики імперської системи. Наразі ж перейдемо від загального до конкретного; від системних

рис імперії як такої – до їхніх проявів у російській імпералістичній політиці.

Імпералізм завжди реалізується не лише в мілітаризмі й анексіях. Імпералізм втілюється й у дискурсі – мові, за посередництва якої він звертається і до зовнішньої, і до внутрішньої аудиторії. Вплив на внутрішню аудиторію потрібен задля формування ідеологічної основи для ведення імпералістичної політики. Завдяки ідеології утверджуються імпералістичні символи: вони стають складниками ідентичності і виконують функцію мотиваторів у процесі організації та реалізації імперської політики. Ідеологія в таким чином, забезпечує легітимність імпералістичних дій.

Вплив на зовнішню аудиторію, у свою чергу, також виконує дві функції: по-перше, це легітимація агресивних планів, по-друге – легітимація вже здійсненої анексії. Фактично, в обох випадках – це є обґрунтування агресивної політики. Інтервенції й анексії надається подоба законності та справедливості. У дискурсі з'являються згадки про релігійну й етнічну «спорідненість», про «історичне» право на імперський контроль над певними народами та територіями. Завдяки цьому вдається не лише підготувати ґрунт для агресії, а й забезпечити подальший контроль над поневоленими народами.

Вище ми вже показали, що системні характеристики російської імперської політики залишалися незмінними впродовж століть. І, як ми покажемо далі, така сама незмінність структурних характеристик притаманна й російській імперській ідеології. Змінювалися знамена та гасла, змінювалися символи, однак – структура імперського дискурсу залишалась одна й та сама.

Аналіз генезису російської національної ідентичності, походження «русской идеи» та її сучасного різновиду під назвою «русский мир» є, на наш погляд, дуже важливим для усвідомлення експансіоністської політики сучасної Росії щодо Заходу. На відміну від технологій формування національної ідентичності, яка була прийнята в класичних національних державах, формування російської національної ідентичності характеризувалося приматом цивілізаційної домінанти над етнічною (що частково зумовлювалось імперським характером російської державності). Росія була імперією, в якій мешкало багато етносів. Тож, для ідентифікації

«росіян» було неможливо використати етнічний принцип як стрижень, типовий для формування аналогічної ідентичності в національних державах. Не могла вона використати й модель «політичної (громадянської) нації», оскільки в імперії не було вільних громадян, а були тільки «піддані». Це й штовхнуло російських ідеологів XIX ст. на суто цивілізаційне осмислення специфіки російської спільноти.

Одна з особливостей «русской идеи» полягала в абсолютизації географічного положення Росії на двох континентах. З «географії» виводився й концепт «дуалізму» (двоїстості) «русской души». Відповідно, всі культурні архаїзми і домодерні суспільно-політичні практики проголошувалися – іманентними особливостями, які вкорінені в тисячолітню азіатську традицію. Таким чином архаїзмам надавалося цілком позитивне трактування. Тобто російські ідеологи фактично вдалися до методу, який ми нині назвали б «переартикуляцією» дійсності – надання їй нового, позитивного символічного наповнення.

Усі ж модерні практики, які мали місце в Росії, – означувалися як європейські. Однак їхнє входження до російської дійсності пов'язувалося лише з петровськими реформами, тобто з насильницькими формами впровадження. Відповідно, оскільки між Модерном і насиллям ставився знак рівності, то модерні практики набували суто негативної конотованості.

Третьою новелою, яка була введена ідеологами «русской идеи», – була «переартикуляція» київської спадщини. Оскільки культурний і політичний спадок Київської доби було неможливо ототожнити з архаїкою культури, котра вже набула ототожнена з «Азією», то трактування київської спадщини були в буквальному сенсі «винайдені», цілком у тому ж сенсі, в якому поняття «винайдення» використовується сучасною політологією. Показовою в цьому контексті є відверта міфологема, створена М. Погодіним – журналістом, а згодом і професором Московського університету. Згідно з М. Погодіним, після монгольського нашестя мало місце «перетікання» людності: мешканці територій, які є сучасною Україною, всі емігрували на північний схід, на територію, котра є сучасною Росією; а на місце мігрантів прибула нова людність – мешканці

Карпат. Погодінська міфологема була зручною тому, що давала можливість пояснити, чому українці розмовляють не російською, а українською мовою. Водночас, ця міфологема «підтверджувала» «концепцію» «перетікання» державницької традиції з Києва до Владіміра та Суздаля, а потім – до Москви. Водночас, завдяки погодінській «концепції» можна було залишити за дужками той факт, що політичні та культурні традиції доби Княжого Києва були цілком тотожними європейським культурним і політико-правовим традиціям. Відтак замість ретельного вивчення історії Княжого Києва можна було вдатися до винайдення зручної «історії», яка цілком відповідала б «русской идее». І наступний висновок, який цілком випливав із погодінської міфологеми, – імперіалізм: оскільки давні мешканці України емігрували на північний схід, то панування Росії над Україною набувало нового виправдання, знаходила обґрунтування й політика асиміляції, що проводилася в Україні.

Винайдення минулого не зводилося лише до привласнення історії Княжої доби, яка набула ідеологічно конотованої назви «Київська Русь». Винайдення традиції поширювалося й на допетровський період – історію Московського царства. Уся домодерна історія набула суто метафоричної назви – «Святая Русь». Поєднання цієї метафори з міфологемою про азійський складник російської культури, завдяки якому виправдовувалася архаїка, мав у синтезі дуже гнучку, невизначену та міфологізовану історію. Отриманий «коктейль» із міфологем і метафор цілком був придатний для обґрунтування будь-яких особливостей російської культури й був придатний для пропагандистських цілей. У світлі винайденної історії Росія поставала як антипод західної цивілізації, що уможлиблювало ідеологічне протистояння з європейськими країнами.

Поряд із міфологізаторством минулого відбувалось і конструювання майбутнього. Будь-яка ідеологія передбачає й представлення образу майбутнього. Однак образ майбутнього, який ми бачимо в ідеологів «русской идеи», – достоту невизначений і базується лише на протиставленні «русской духовности» західній «бездуховности». З цією метою винаходився й образ Іншого (цілком у дусі методології Едварда Саїда). Російськими ідеологами виокремлювалися такі характеристики уявленого Заходу: індивідуалізм, меркантильність,

прагматизм, раціональність, домінація маскулінного. Треба сказати, що згадані характеристики використовувалися й західними авторами, зокрема, в рамках колоніальної літератури. Тож російські ідеологи не заперечували образ Заходу, а лише переартикулювали його – змінили позитивні конотації, які спостерігаються в колоніальній літературі, на негативні. Отже, якщо для західних авторів індивідуалізм – це є позитивна риса особистості, то для російських – негативна. Індивідуалізму вони протиставляють російський колективізм, надаючи йому позитивного трактування. Якщо для західних авторів економічна поведінка, яка виявляється в меркантильності, є позитивною, то для російських – суто негативною, протилежністю якої є «доброта». У цьому-таки стилі протиставлялись й інші характеристики: прагматизм – святість, раціональність – духовність, маскулінне – фемінне тощо.

Дискурс «русской идеи» цілком укорінений у слов'янофільську літературу і є абсолютно протилежним попередньому етапові розвитку російської культури. Звернувшись до праць Олександра Пушкіна й Михайла Лермонтова, можна зауважити, що в їхніх текстах повною мірою присутні всі концепти колоніальної літератури. У їхніх «кавказьких» циклах Росія й Азія протиставляються так само, як Європа й Азія в текстах, скажімо, Редьярда Кіплінга. У Пушкіна та Лермонтова Росія є уособленням раціональності, волі, просвіти, порядку, чоловічого начала. Азія, натомість, означається як обшир ірраціональності, свавілля, архаїки, хаосу, жіночності. Завдяки цьому зіставленню російської літератури «золотого віку» та літератури слов'янофільської можна зауважити факт різкої трансформації культури й ідеології. Колоніальні тексти Пушкіна та Лермонтова з повним правом можуть бути визначені як імперіалістичні. Однак усі ключові характеристики їхнього імперіалістичного дискурсу відповідають тим характеристикам, які спостерігаються в тогочасній європейській культурі. Та й сама Росія жодним чином не протиставляється Європі. У слов'янофільській літературі натомість має місце протиставлення Росії не Азії, як у Пушкіна та Лермонтова, а Європі. Слов'янофільська література залишається імперіалістичною, але вектор її антагоністичної спрямованості змінюється радикально: зі Східного на Західний.

Отже, докладніше проаналізуємо виокремлені складники «русской идеи». Насамперед концепція дуалізму – проміжного становища Росії між Європою й Азією – спричиняла істотну когнітивну невизначеність. У рамках ідеології «русской идеи» можливими були тільки такі варіанти самовизначення Росії: а) Росія, попри всі східні впливи, все ж є належною до європейської культури (дискурс «західників» у XIX–початку XX ст.); б) Росія є «особливою» цивілізацією, яка органічно поєднує риси європейської та азійської цивілізацій, але не зводиться до них (ідеологія так званого «євразійства» або «світу слов'янства»); в) Росія не є цілком Азією, але їй властивий питомий «антиєвропеїзм» – прояв «негативної ідентифікації», тобто визначити Росію можливо тільки в негативних, а не позитивних поняттях. Як можна бачити, саму серцевину «русской идеи» становить конфронтаційне світосприйняття, потенційна логіка майбутньої експансії та логіки війни.

Послідовна антизахідна ідеологія простежується в цивілізаційній теорії М. Данилевського. Який базис цієї ідеології? По-перше, показовим видається те, що російський теоретик кінця XIX століття категорично заперечує універсальний характер європейської цивілізації: є тільки «романо-германська цивілізація» [37, с. 58]. Російська теорія відразу зайняла дуже агресивну та войовничу позицію стосовно західного світу. Її характеризує відверта ідеологія «ненависті та боротьби», ставлення до європейців як до Інших. «Російське антизахідництво, – пише Ю. Свідлов, – тісно пов'язане з російським типом колонізаційної ідеології... Хоча ці аспекти є практично нерозривними, однак ненависть до Заходу (його найбільш потужних країн) є більш мобілізаційною технологією та стандартом російської самоідентифікації, ніж реальною воєнною програмою, тоді як колонізаційна та імперська ідеологія була формою обґрунтування реальної російської політики щодо слабких держав, із якими Росія не була у відносинах суперництва, – просто їх поглинала» [38, с. 137].

Щодо цього показові слова М. Данилевського: «Боротьба із Заходом – єдиний рятівний засіб як для лікування наших російських культурних недуг, так і для розвитку спільнослов'янських симпатій, для подолання розбратів між різними слов'янськими племенами та

напрямами» [37, с. 433]. У цитованих словах чітко заявлено про інструменталізацію «боротьби із Заходом», який оголошується «ворогом» не тому, що виявляє ворожість, а тільки тому, що ворожнеча є вигідною Росії для подолання внутрішніх проблем. Тобто протистояння зовнішньому світові є засобом протистояння внутрішнім викликам. М. Данилевський, по суті, проговорюється про дійсну мету антизахідної риторики. Однак він навіть не ставить питання про те, а які ж «культурні недуги» переживає Росія? Навіть на обмовлюється про те, що, ймовірно, є ті «недуги», які варто долати засобами внутрішньої політики, а не конфронтації зі зовнішнім світом. Як не обходить його й питання про те, що, можливо, вдивляючись у культурні практики Заходу, до снаги віднайти актуальні способи подолання російських недуг. Варіанти питань, які ми щойно конкретизували, – суто логічні. Утім, М. Данилевський не міг поставити такі питання вже тому, що конфронтація із Заходом була потрібна не лише з інструментального погляду – як засіб «втечі» від внутрішніх російських проблем, а й доцільною з огляду на їх особливості. Ця особливість полягала у бракові російського Я, проблематичності, кажучи мовою психології, російської Я-концепції. Росія – імперія, в російській мові навіть найменування титульної нації є прикметником – «русский», а не іменником, як, скажімо, «українець», «литвин» чи «поляк». За браку внутрішніх критеріїв для самовизначення, Росія завжди стоїть перед необхідністю самовизначення за допомогою зовнішніх критеріїв. Кажучи про російське самоусвідомлення, цілком правомірно перефразувати відомий афоризм Рене Декарта: у нас є вороги, отже – ми існуємо.

Привертають увагу, навіть з позиції сьогодення, погляди російського філософа К. Леонт'єва. Як і М. Погодін, і М. Данилевський, він – послідовний слов'янофіл. Проте, як кадровий дипломат, який багато років був послом Росії в Стамбулі, К. Леонт'єв – повсякчас звертається до міжнародно-політичних питань, порушуючи їх у контексті розвитку культурних, ідеологічних та військово-політичних тенденцій. Зокрема, оцінюючи західні та східні впливи на Росію, К. Леонт'єв пише: «Чи врятуємося ми державно та культурно? Чи заразимося ми настільки потужною у своєму дусі китайською державністю й індійською релігійністю і, підкорюючи

їм європейський соціалізм, чи зможемо ми поступово створити нові суспільні міцні групи та розшарувати суспільство на нові горизонтальні шари – чи ні? Ось у чому справа!» [39, с. 47]. У міркуваннях К. Леонт'єва привертає увагу його рефлексія своєрідної російської «пустоти». За К. Леонт'євим, її може заповнити або західний соціалізм, або китайський етатизм, або індійські релігійні практики. Але будь-яка з цих хвиль тотожна загибелі Росії. Інша проблема, яку ставить К. Леонт'єв, – соціальна неструктурованість Росії. Кажучи мовою сучасної політології, – відсутність громадянського суспільства в Росії. І це питання в устах К. Леонт'єва – має особливу вагу. К. Леонт'єв радикальний прихильник ієрархічного суспільства. Гасло «Свобода, рівність, братерство» викликає у нього неприйняття на рівні, як він сам висловлювався, естетичного відторгнення: рівність недоцільна, оскільки вона – позбавлена краси. Однак, К. Леонт'єв каже і про доцільність пошуку горизонтальних соціальних зв'язків. Фактично, в цитованих словах К. Леонт'єва бачимо підтвердження двом тезам, які ми висловили, провадячи аналіз імперської системи: 1) імперії притаманні відносини ієрархічної лояльності, але бракує громадянського суспільства як такого, зокрема, відповідальності політичної влади перед суспільством; 2) імперії притаманна онтологічна пустота – невираженість етнічного ядра, брак якого компенсується гіперболізацією етатизму. На ці ж таки речі звертає увагу й К. Леонт'єв.

Антизахідництво, яке так чітко було висловлене слов'янофілами, та можливість російського добровільного чи вимушеного «повороту на Схід», про що писав К. Леонт'єв, набули своєрідного синтезу в євразійській концепції Миколи Трубецького. Відзначимо, однак, що в текстах К. Леонт'єва немає апології Сходу. Пишучи про Схід, К. Леонт'єв пише про «загрозу зі Сходу». Цей-таки наратив має місце й у доробку філософа Володимира Соловйова, один із есеїв котрого має цю ж таки назву «Загроза зі Сходу», де, зокрема, йдеться про ймовірність китайської експансії. К. Леонт'єв є причетним до дискурсу «русской идеи» лише з огляду на його послідовний антимодернізм, який не варто ототожнювати із антизахідництвом М. Данилевського. М. Леонт'єв – апологет імперії. Однак, якої імперії? Імперії домодерної. Імперії, яка має теократичний

стрижень. У М. Леонтьєва чітко простежуються ті самі ідеї, які були виражені в М. Гоголя, культурний ідеал якого був у добі Середньовіччя; та М. Бердяєва, котрий пророкував прогрес-повернення до «нового Середньовіччя». І те, що ідеологи «русского мира» включають М. Леонтьєва до переліку свої попередників, є і непорозумінням, і фальсифікацією його ідей.

Євразійський концепт набув остаточного оформлення лише в текстах російських емігрантів. Жахи більшовизму змусили російських ідеологів шукати притулку в західних країнах. Одначе навіть екзистенціальна ситуація не стала достатньою підставою для перегляду ними своїх основних антизахідних догм. Звернімося до цілком промовистих слів М. Трубецького – головного ідеолога євразійства: «Ми повинні звикнути до думки, що романо-германський світ і його культура – наш найлютіший ворог» [40, с. 96].

У подібному ключі висловлювався й інший філософ-емігрант – І. Ільїн, доробок якого нині є базисом ідеології «русского мира». І. Ільїн намагався віднайти «третій шлях» – альтернативу і західному лібералізму, і більшовизму. Стилiстичною особливiстю текстiв І. Ільїна є їхня підкреслена манірність, а лексика перенасичена невизначеними поняттями: «дух», «духовність», «просвітлення», «прозріння» і т. д. і т. п. За всією цією нескінченною словесною віньеткою проступає, одначе, чітка концепція: політичне відродження Росії, в якій встановився більшовизм, можливе лише на шляху диктатури [41, с. 88]. Тільки держава, в якій панує диктаторський політичний режим, спроможна забезпечити Росії «порядок, свободу, законність, справедливість і технічно-господарчі зручності життя» [41, с. 92]. І все це в ім'я того, аби, фактично, залишилося незмінним онтологічне осердя Росії – її аморфність і неоформленість, аби зберігся імперський «каркас» Росії. Вчитаймося у ці рядки: «Росія є великою, багатолюдною та багатоплемінною, багатовірною та багатопросторовою. У ній тече багато вод і струменить багато ручаїв. Вона була й буде Імперією, єдністю в множинності: державою просторової та побутової диференціації і водночас – органічного та духовного єднання. Вона й далі будуватиметься не страхом, а любов'ю, не класовою вседозволеністю, а свободою» [41, с. 324]. Ідилічна метафорика використовується з одною метою –

обґрунтування необхідності збереження імперії. Одначе пристрасть І. Ільїна до слів любові – це завжди евфемізм, крізь який пробиваються мілітаристичні інтонації: «Ми оточені ворогами, – пише І. Ільїн. – Їх не потрібно називати по іменах, оскільки ми знаємо їх, і вони знають себе. Вони з'явилися не з учорашнього дня, і справи їх відомі з історії» [41, с. 101]. «Імен» І. Ільїн не називає. Він відсилає читачів до підручника історії, тобто до класичного антизахідницького дискурсу. Утім, у праці «Основи боротьби за національну Росію» автор зраджує своїй традиції невизначеного письма і називає ім'я – Україна. «Україна, – пише І, Ільїн, – є найбільш загроженою частиною Росії в сенсі відділення та завоювання... Якщо вона відділиться, то (...) Росія перетвориться в джерело громадянських і міжнародних війн на віки» [41, с. 118]. Тож висновки І. Ільїна очевидні: вороги Росії незмінні – романо-германський світ; імперія має бути збережена; нарижний камінь імперії – Україна, яку необхідно утримати за будь-яку ціну.

Імперія, на відміну від національної держави, будується шляхом постійного розростання території. У праці російського соціолога О. Філіппова «Смисл імперії: до соціології політичного простору» метафора «простору» присутня вже в самій назві дослідження. Філіппов зазначає, що критерієм належності державного утворення до імперії постає своєрідна філософія простору і саме вона уможливорює розрізнити «імперії» та «національні держави». «Сенс політичного простору, – пише Філіппов, – це сенс кордону. Як соціальний артефакт – кордон відділяє одне територіально-політичне утворення (...) від іншого. Передусім ідеться про державу. Держави можуть бути малі чи великі, однак до визначення кожної з них неодмінно входить поняття обмеженої території» [42]. Як бачимо, автор фіксує критерій визначеності кордону національної держави. Одначе така презумпція не діє в рамках імперії та імперського мислення. У рамках останнього простір постає в ролі «Всесвіту, що постійно розширюється територіально». «Сенс імперського простору полягає в тому, що зсередини» імперія «споглядається як певний малий космос, вбудований у великий – сукупний порядок буття, – але аж ніяк не у систему міжнародних відносин, де тільки

взаємовизнання держав гарантує збереження кордонів. Простір імперії не потребує такої легітимації» [42].

Філіппов підводить нас до таких узагальнень: а) розміри території не можуть слугувати підставою для визначення держави як «імперії» (наприклад, Китай імперією вважатися не може); б) імперський простір стає таким унаслідок смислового сприйняття і потребує активної міфотворчості; в) «імперія» мислиться імперськими ідеологами в макророзуміннях – Всесвіт і Космос, – а не в системі міжнародних відносин, тож і дискурс «російського космізму» – автентичне відображення відповідної, імперської за своїм змістом, міфології простору.

І, нарешті, автор аналізує сенс імперської експансії, яка мислиться не як просте завоювання чужих територій, а, відповідно до міфологічного контексту, як реалізація «космічного порядку». Про це Філіппов пише: «Реальна просторова межа влади – фактичний кордон імперії, а ступінь універсалізму – її ідеальний кордон. Сполучення реального потенціалу експансії з імперською ідеєю формує ідеальний кордон імперії, її *orbis terrarum*, коло земель. А імперський просторовий горизонт знову переломлює укорінений у трансцендентному універсалізм панівної імперської релігії... Тільки у випадку імперських еліт простір беззастережно отримує інструктивну силу як простір реальних повноважень влади. Збереження та розширення таких повноважень є потужним мотиваційним механізмом. Однак імперська еліта відрізняється від вищих прошарків "просто великих" країн тим, що розглядає простір своїх компетенцій як певний самоочевидний порядок; малий космос соціального життя сприймається як універсальний космос реальних повноважень та політичної місії» [42].

Аналіз концептуалізації імперського простору, який пропонує читачам Філіппов, розкриває те, чому Росія сприймає сусідні території мов свої, як такі, що їй належать, чому у носіїв такої ідеології ніколи немає сумнівів у праві захопити ці території і чому у них немає відчуття провини за експансіоністську політику. Поготів, ця провина екстраполюється на народи, які посміли вийти зі складу імперії, і цей вихід інтерпретується як злочин майже космічного масштабу.

Міркування таких дослідників, як О. Філіппов, для нас дуже важливі, однак вони повною мірою не відображають колоніальну стратегію імперії, зокрема, її відносини з колоніями, однак з'ясування цього аспекту є дуже важливими для розуміння російсько-українських відносин у минулому та в умовах сьогодення. Така лакуна є наслідком, по-перше, того, що реальна експансія аналізується Філіпповим у занадто нейтральних характеристиках «простору», а «колоніальна політика» взагалі не згадується. По-друге, в аналізі Філіппова не враховано аспекти наднаціональної й імперської ідентичності, а також специфіку російського націоналізму, порівняно з традиційним націоналізмом «етнічного типу».

У праці польсько-американського дослідника Еви Томпсон «Російська література і колоніалізм» ми читаємо: «Російський націоналізм є водночас агресивним і захисним, і його агресивний різновид трансформувалася в імперські прагнення колонізувати землі, сусідні з етнічними російськими територіями. [...] Росія після завоювання певної території включала її до своєї держави або призначала органи влади, які обслуговували російські інтереси. Російська література брала участь у цьому процесі, впроваджуючи на завойованих територіях наратив російської присутності і витісняючи з цих територій їхню власну історію та письменство. [...] Що стосується націоналізму, то концепції, які сягають коренями епохи Просвітництва, неспроможні охопити відмінності між імперіалістичним націоналізмом із його агресивним спрямуванням на підкорення та експлуатацію колоній і захисним націоналізмом, пов'язаним зі збереженням національних традицій та ідентичності. У межах такої спрощеної матриці "націоналізму" нерідко імперські сили, які контролюють значну частину світу протягом двох останніх століть, не вважаються відповідальними за агресивне захоплення територій, тоді як представників колонізованих народів (включаючи малі та середні за розміром європейські нації) звинувачують в історичних процесах, у яких вони відіграють далеко не головну роль» [43, с. 19, 25].

Усе сказане Е. Томпсон стосовно загального колоніального сценарію імперії є абсолютно релевантним у контексті аналізу російського сприйняття України. Російська експансія легітимується за

допомогою концепту «єдиного народу». Агресія як така заперечується. Оскільки в рамках російської міфологеми українці та росіяни – єдиний народ, то й агресія як така не є агресією. А всі слова про поневолення України проголошуються російськими ідеологами інсинуаціями ворогів Росії. Як наслідок, у російській імперській свідомості абсолютно відсутній комплекс історичної провини перед українцями. Поготів, мають місце звинувачення на адресу України, яка не хоче оцінити здобутків спільного державного існування. Інакше кажучи, йдеться про цілісний, створений російськими ідеологами, міф про Україну, який панує в масовій російській свідомості й нав'язується засобами агресивної пропаганди масовій свідомості в Україні.

Основні концепти «русской идеи» та євразійства були переосмислені російським письменником і публіцистом О. Солженіциним. У низці публіцистичних текстів він висловив тези, які, загалом, перегукуються з основними ідеями І. Ільїна. О. Солженіцин конкретизує два чинники, які утруднюють розвиток Росії: по-перше, це – слабкість етнічного ядра, російського етносу та питомих російських територій; по-друге, це – експансіоністська політика: нескінченні війни та втручання в політичні процеси на всіх континентах – у буквальному сенсі виснажують Росію. Експансіонізм, за міркуваннями О. Солженіцина, є логічним наслідком марксистської ідеології. Відмова від марксизму, на його думку, уможливить і крах недоцільним спробам гегемонії в усіх куточках світу. СРСР, як вважав О. Солженіцин, – це є утворення, котре не сприяє, а лише перешкоджає розвитку Росії. Розпад СРСР – це бажаний сценарій для Росії. Однак і тут О. Солженіцин буквально цитує І. Ільїна – Росії за будь-яку ціну потрібно зберегти контроль над Україною. Тож, як можна бачити, ідеї О. Солженіцина вкрай важко назвати гуманістичними.

В есе «Как нам обустроить Россию?» О. Солженіцин безпосередньо звертається до українського питання. Звернімо увагу на такі його ключові тези, окремі з яких ми подамо мовою оригіналу, збережемо й авторські виділення, аби передати саму стилістику тексту: 1) три народи мають спільне походження й роз'єднані не з власної волі; 2) утиски української мови були, звісно, несправедливі;

3) «в отторгнутой Галиции, при австрийской подтравке, были выращены искаженный украинский ненародный язык, нашпигованный немецкими и польскими словами, и соблазн отучить карпатороссов от русской речи, и соблазн полного всеукраинского сепаратизма»; 4) Центральна Рада, яка проголосила незалежність УНР, не була виразником інтересів і волі всього українського народу, оскільки не формувалася шляхом всенародних виборів; 5) по суті, є дві України – «історична» й – Дике Поле: «Новороссия, или Крым, Донбасс и чуть не до Каспийского моря»; 6) «сегодня отделять Украину – значит резать через миллионы семей и людей: какая перемесь населения; целые области с русским перевесом»; 7) «никакой насильственной русификации (но и никакой насильственной украинизация, как с конца 20-х годов), ничем не стесненное развитие параллельных культур, в школьные классы на обоих языках, по выбору родителей»; 8) «если б украинский народ **ДЕЙСТВИТЕЛЬНО** пожелал отделиться – никто не посмеет удерживать его силой. Но – разнообразна эта обширность, и только **МЕСТНОЕ** население может решать судьбу своей местности, своей области, – а каждое новообразуемое при том национальное меньшинство в этой местности – должно встретить такое же ненасилие к себе»; 9) епілог: «Братья! Не надо этого жестокого раздела! – это помрачение коммунистических лет. Мы вместе перестрадали советское время, вместе попали в этот котлован – вместе и выберемся» [44].

Політолог В. Бушанський, аналізуючи есе «Как нам обустроить Россию?», доходить слушного висновку, що «всі ключові міфологеми російського імперського дискурсу про Україну наявні вже в цьому есеї 1990 року: українська мова й український сепаратизм – австрійський проект; жодної "насильницької" українізації; мова шкільного навчання – за вибором батьків; політичне самовизначення на рівні "місцевостей". Не важко бачити, що ці політичні конструкти, сформульовані ще 1990 р., реалізовувалися в Україні в період режиму Віктора Януковича, зокрема, в освітній сфері та мовній політиці. Нині ж, шляхом безпосереднього військового втручання, Росія домагається політичного самовизначення в Україні на рівні "місцевостей"» [45, с. 252–253].

Привертають увагу й такі рядки з роману «Архіпелаг ГУЛАГ»: «С Україною будет чрезвычайно больно. Но надо знать их общий накал сейчас. Раз не уладилось за века – значит, выпало проявить благоразумие нам. Мы обязаны отдать решение им самим – федералистам или сепаратистам, кто у них кого убедит. Не уступит – безумие и жестокость. И чем мягче, чем терпимее, чем разъяснительнее мы будем сейчас, тем больше надежды восстановит единство в будущем. Пусть поживут, попробуют. Они быстро ощутят, что не все проблемы решаются отделением. (Из-за того, что в разных областях Украины – разное соотношение тех, кто считает себя украинцем, и кто – русским, и кто – никем не считает, – тут будет много сложностей. Может быть, по каждой области понадобится свой плебисцит... Не вся Украина в её сегодняшних формальных советских границах есть действительно Украина. Какие-то левобережные области безусловно тяготеют к России. А уж Крым приписал к Украине Хрущёв и вовсе с дуру. А Карпатская (Червоная) Русь? Проверим и на ней: требуя справедливости к себе, как справедливы будут украинцы к карпатским русским?)» [цит. за: 46].

«Архіпелаг ГУЛАГ» написаний упродовж 1958–1968 рр. Публікація роману розпочалася лише 1973 р. (паризьке видавництво «ИМКА-Пресс»). Однак в цьому романі вже аналізується ситуація можливості набуття Україною незалежності та подальшої політики Росії щодо України. Показово, що ідеї, висловлені в романі, цілком тотожні тим, які ми бачили в есе «Как нам обустроить Россию?». Погляди О. Солженіцина на українське питання не змінилися. І тим дивнішим здається його «пророчий» дар: сценарій відокремлення України, сформульований не пізніше 1973 р., реалізувався абсолютно буквально.

У тексті ми бачимо такі ключові тези: 1) Україна є різнорідною і з історичного, і з етнічного погляду; 2) сучасні кордони України – це результат більшовицьких спроб тісніше зв'язати Україну з СРСР шляхом включення до складу України суто російських етнічних територій (зокрема, приєднання до України Криму іменується просто «дурістю» Микити Хрущова); 3) відособлення України має відбуватися за результатами плебисцитів в окремих областях; 4) у незалежній Україні мають бути забезпечені права карпатських «русских», і це – тест на «справедливість» незалежної України.

Як пише В. Бушанський, окреслений О. Солженіциним «план дій щодо України» «був реалізований абсолютно повною мірою, буквально за кожним пунктом: це і політизація російської меншини в Україні, це і вимога двомовності навчання (чітко висловлена в есе 1990 р.), це і поширення емоційно акцентованого заниженого нарративу про "дурість Хрущова", це і введення до порядку денного поняття "Новоросія", це й артикуляція проблеми "русинів"» [45, с. 255].

У 1991 р. Солженіцин виступив із відозвою щодо українського референдуму. Ось рядки Солженіцина від 7 жовтня 1991 року, в яких висувуються «кондиції» до українського референдуму й знову артикулюється тема різноманітності України: «Чтобы результат референдума учитывался отдельно по каждой области: каждая область сама должна решить, куда она прилегает» [цит. за: 44]. І далі пояснює причини цієї вимоги: «Разные области имеют совсем разное историческое происхождение, непохожий состав населения, и не может судьба жителей области решаться перевесом среднего арифметического по обширной 50-миллионной республике. Те, кто во Львове и Киеве наконец-то валят памятники Ленину, – почему же поклоняются, как священным, фальшивым ленинским границам, на кровавой заре советской власти во многих местах прочерченным лишь для того, чтобы купить стабильность коммунистическому режиму? При решимости Украины полностью отделиться, на что ее право несомненно, – такой валовой подсчет голосов в этих границах может оказаться непоправимым для судьбы многих миллионов русского населения. И создадутся напряженные зоны на будущее» [цит. за: 46].

Як бачимо, О. Солженіцин повторює одні й ті самі тези. Ані час, ані політичні події, ані життєвий досвід не змусили Солженіцина по-іншому поглянути на українське питання. І який з цього висновок? Міркування Солженіцина про українське питання – це не його умовиводи, а догми, бо тільки догми (та ще геометричні аксіоми) залишаються незмінними. Питання тільки в наступному: де Солженіцин засвоїв ці догми? Хто його вчителі? Відповідь на ці питання можна знайти, звернувшись до його тексту «Письмо вождям Советского Союза» [47]. Цей текст є «листом», якого

Солженіцин надіслав керівництву СРСР у вересні 1973 р. Отже, Солженіцин наголошує на існуванні двох загроз: 1) воєнна загроза з боку Китаю, 2) соціально-економічна загроза, зумовлена неминучим крахом європейської цивілізації, частиною якої є й Радянський Союз. Аналізуючи другу загрозу, автор ґрунтується на висновках аналітиків «Римського клубу», представлених 1972 р. в доповіді «Межі розвитку», а також працях «Товариства Тейяра де Шардена». Той факт, що Солженіцин, перебуваючи в Москві, за залізною завісою, в статусі колишнього політв'язня, мав доступ до висновків тільки за рік до того опублікованого дослідження «Римського клубу» та праць французьких науковців, – підводить нас до очевидного висновку: Солженіцин співпрацював зі спецслужбами СРСР, і ті рядки, які ми вважаємо його міркуваннями, насправді – надиктовані господарями кабінетів на Луб'янці.

«Уже на початку 70-х років, – пише В. Бушанський, – у СРСР розроблявся план "перебудови", що передбачав: 1) відмову од марксистської ідеології, 2) відмову од геополітичної гегемонії в Центральній Європі, 3) розпад СРСР, 4) перехід до ринкової економіки. Натомість, мав бути сформований "Російський Союз", що включав би, власне, Росію, а також Україну та Білорусь. Реалізація цього плану не виключала ймовірності набуття Україною незалежності (відповідно до того, які політичні сили переможуть в Україні – "федералістські" чи "сепаратистські"). Однак згодом, зіткнувшись із економічними труднощами, етнічними та мовно-культурними конфліктами, Україна, або ж принаймні її південно-східна частина, мусила б увійти до складу "Російського Союзу". (...) Якщо це припущення є істинним, то воно змушує переглянути політологічні оцінки Перебудови в СРСР, зокрема, роль Міхаїла Горбачова, Александра Яковлева й інших ідеологів Перебудови, які, відповідно до нового припущення, являють собою не "архітекторів" Перебудови, а лише реалізаторів заздалегідь виробленої програми. Потребує нової оцінки й діяльність Бориса Єльцина, процесу первинного накопичення капіталу в Росії й Україні, та, водночас, як уже зазначалося, всієї історії українсько-російських відносин. Зокрема, доцільною є переоцінка ролі Владіміра Путіна в реалізації російської політики щодо України, й значущості особистості

Владіміра Путіна взагалі. Є підстави вважати, що Владімір Путін – тільки виразник продуманої на десятиліття російської політики... Проти України здійснює агресію не путінська Росія, проти України здійснює агресію віковична машина Російської імперії» [45, с. 261, с. 263].

Ідеологія «русского мира», яку Росія намагається нав'язати Україні й усьому світові, – базується на віковичній імперській традиції. Як зазначає М. Михальченко, на початку XXI ст. в Росії відбулася реставрація імперської ідеології. Насамперед, дослідник пов'язує цю реставрацію зі спробами віднайти нову ідеологічну базу для формування цілісної російської ідентичності. Відповідно, образ зовнішнього ворога використовується як інструмент консолідації російського суспільства [48, с. 456]. У свою чергу, В. Бушанський виокремлює три складники російської імперської ідеології: 1) ірраціональний: розкриття політичної історії як «великої гри» – перманентного протистояння Росії з її «одвічними вороги»; 2) раціональний: історія, сучасність і образ майбутнього інтерпретуються методами раціоналізації, тобто не шляхом виокремлення раціонального базису соціальних відносин, а методами раціоналізації прийнятого на віру міфологічного уявлення про історію, сучасність і майбутнє; 3) етико-психологічний: образ «оточеної фортеці», наявності постійної зовнішньої загрози зумовлює необхідність у конструюванні спрощеної картини світу та політичній мобілізації суспільства [49; 50, с. 299–301]. Дослідник також акцентує увагу на тому, що у становленні російської імперської ідеології особливу роль відіграють комеморативні практики, зокрема, естетизація російської історії. Причому, як наголошує В. Бушанський, особливістю комеморативних практик є використання артефактів (скажімо, літературних текстів) не в їхньому автентичному прочитанні, а в ідеологічно інтерпретованому вигляді, що призводить не лише до викривлень історії, а й викривлень самих артефактів [51, с. 343–351].

В ідеології «русского мира» ми бачимо всі ключові концепти, сформульовані російською політичною філософією. Російські ідеологи чітко усвідомлюють той факт, що Росія є імперією. Однак імперський характер російської державності сприймається ними як необхідність – факт політичного буття, який неможливо змінити:

відмова від практик імперської політики означає лише одне – цілковиту й остаточну анігіляцію Росії як політичної реальності. А отже, роблять висновок російські ідеологи, імперія має бути збережена за будь-яку ціну. Наріжним каменем імперського буття Росії є Україна. Звідси і концепти, які поширюються ідеологією «руського мира», – «Новороссия», захист російськомовного населення, інспірація «русинського питання», дезінтеграція України за регіонами. Здійснюючи імперську політику, Росія вдається не лише до агресивної пропаганди, а й до безпосереднього воєнного втручання. А це означає, що Україна повинна протидіяти не лише пропагандистським впливам, а й мілітарній машині Російської імперії.

3.3. Суспільно-політичні процеси в Україні в умовах російсько-української війни

Аналізуючи системні характеристики російського політичного режиму, ідентичності й ідеології, ми, фактично, прийшли до низки факторів, які визначають перманентну експансіоністську політику Росії. Перед тим як розкрити розгортання воєнної агресії Росії проти України, а також цілі, яка собі ставила країна-інтервент, здійснимо систематизацію факторів російської імперської політики, котрі являють собою передумови агресивної політики Російської Федерації. Передусім ми розкриємо психологічні передумови, які проявляються в російському способі мислення та мотивації. Зокрема, ми виокремлюємо онтологічні складники мислення – уявлення про час і простір, а також мотиваційні складники, які виявляються в феномені лояльності суспільства й автаркії політичної еліти.

Отже, є дві базові онтологічні характеристики: **час і простір**. Ці характеристики визначають світогляд, зокрема, політико-онтологічні уявлення, тобто те, як розуміється політичний час і політичний простір. Будь-яка діяльність, у тому числі й політична, розгортається в просторі та часі. Таким чином, онтологічні характеристики – час і простір – визначають рамкові параметри діяльності [докладніше про політичний час – див.: 52].

Російське сприйняття часу проявляється як **циклізм**. Європейська цивілізація виробила векторне сприйняття часу. Саме тому

ми говоримо про рух часу й про цілезумовленість діяльності певною метою. Органічним проявом векторного сприйняття часу є ідея прогресу, яка ввібрала всю оптимістичність світогляду просвітницької доби. У випадку ж із російським сприйняттям часу – ми натрапляємо на суто циклічну концепцію. Росія повсякчас повертається до одних і тих самих «проклятих питань», раз у раз відтворює одні й ті самі концептуальні метафори, завжди вирішує – чи пак, не вирішує – одні й ті самі проблеми. За словами Бориса Пастернака, «все те же выписки из книг, / все тех же эр сопоставлень».

Скажімо, на поняття «перебудова» в суспільно-політичному сенсі ми натрапляємо вже в публіцистиці Федора Достоєвського. Повторне повернення до цього поняття – кінець ХХ ст. З тієї ж доби великих реформ ХІХ ст. – політичні метафори «відлига» та «заморозки» і слова К. Леонтьєва: «нам надо подморозить Россию». Відтворення цих суспільно-політичних понять і пряме відтворення політичної ситуації – шістдесяті роки ХХ ст. Повторюваність одних і тих самих концепцій та ідей, повторюваність одних і тих самих феноменів, що зумовлює необхідність їхньої рефлексії, дає підстави російському літературознавцеві Дмитру Бикову, базуючись на методології історичної компаративістики, вказувати на циклічність російського суспільно-політичного життя та літературного процесу. Биков відзначає, що така циклічність властива тільки російській культурі, оскільки Росія, в буквальному сенсі, є «зацикленою» на невирішеності низки питань, котрі послідовно актуалізуються. Такий феномен циклічності, наголошує Биков, не спостерігається ані в американській, ані в жодній європейській культурі, оскільки суспільно-політичне й, загалом, культурне життя євроатлантичної цивілізації є стадіальним: вирішення одних актуальних для суспільства проблем – породжує кардинально відмінну ситуацію, котра спричиняє нові, радикально відмінні проблеми, що потребують активізації творчого потенціалу; саме таким способом відбувається векторний розвиток європейської й американської культур, чого, однак, не спостерігається в Росії.

Треба сказати, що відзначений циклізм розглядається Биковим у негативному ключі. Проте в пропагандистському дискурсі Російської Федерації має місце й позитивне трактування феномену

циклічності. Наприклад, у політичній публіцистиці М. Леонтьєва циклічність російської історії розкривається через концептуальну метафору «Великої гри». Використовуючи теорію німецького геополітика К. Гаусгофера, М. Леонтьєв трактує російську історію як нескінченне протистояння з одним і тим самим геополітичним опонентом – Великою Британією, а згодом і США [докладніше – див.: 50]. І та обставина, що пропагандистський наратив М. Леонтьєва не узгоджується з історичними фактами – не перешкоджає популярності концепції М. Леонтьєва в сучасній Росії; історична правда приноситься в жертву інтересам ідеології – актуалізації образу «ворога» в особі Великобританії та США. Утім, для нашого дослідження наразі першочергове значення має наступне – домінування в російському світосприйнятті концепції циклічного часу, що радикально відрізняє російську культуру від культури європейської цивілізації.

У російському просторовому сприйнятті панує і цілковита невизначеність, і, водночас, ангажованість історичними символами. Звернувшись до дослідження російського соціолога О. Філіппова [42], ми виявили притаманну російському світогляду картину світу, яка тяжіє до макросимволізму й переростає, як ми зазначали, у філософію російського космізму. Однак характеристика, яку дає російському просторовому світогляду Філіппов, є суто негативною, тобто дослідник вказує, чим не є російське уявлення простору – воно позбавлене визначеності, яка характерна для сприйняття батьківщини в європейських народів.

Проте виникає важливе питання про перехід від негативного до позитивного судження. На нашу думку, російське просторове уявлення є суто **номадним**. Це є те сприйняття простору, яке властиве кочовим народам: наша земля є там, де зараз наші кочів'я. Як наслідок, будь-яка географічна точка, в якій опиняється група росіян, сприймається ними як їхня по праву. Номадне уявлення про простір категорично відкидає традиційне розрізнення простору за критерією історичної вкоріненості. Батьківщина для росіян – це достоту екзистенціальна характеристика «тут і нині». І тому, цілком відповідно до кочового світосприйняття, для росіян «російською землею» є будь-яка земля, на яку прийшли росіяни. Згідно з

кочовою логікою, «священною російською» є Порт-Артур на території Китаю, Севастополь у Криму, Варшава, завойована полками Олександра Суворова, міста Середньої Азії, які брала приступом армія Михайла Скобелева, і, звісно, перевал Шипка в Болгарії.

Дім, обійстя, рідний край – традиційні українські поняття, в яких описується простір і провадиться розрізнення «наше – не наше», абсолютно не релевантні для російської свідомості. Для Тараса Шевченка Кавказька війна – це злочинне людиноббивство, це – загарбницька віна. Для російської ж свідомості – «справедлива війна», оскільки черкеси та чеченці захищають землю, яка знадобилася Російській імперії. Ані в Лермонтова, ані в Льва Толстого – свідків й учасників тієї війни – не виникає жодних сумнівів щодо правомірності російської агресії й етнічних чисток.

Показово, що номадне сприйняття простору цілком логічно накладається на циклічне уявлення про час. Перехід із одного кочів'я на інше відбувається за певними циклами. Зайнявши певний простір, кочовий народ перебуває на ньому доти, доки є паша для їхньої худоби; щойно економічний ресурс скінчився – кочів'я переноситься на інше місце. Так простір (тимчасове місце перебування) накладається на час (період перебування на певному місці). Таким чином формується те, що мовою фізики іменується просторово-часовий континуум – єдність і взаємовизначеність простору і часу.

Таке просторово-часове світосприйняття визначає й відповідний господарський уклад – його екстенсивний характер. Зайнявши певний простір, кочовий народ не дбає про його освоєння та впорядкування, оскільки перебування в цьому просторі є тимчасовим. Тип господарювання, за якого перебування не певній території сприймається як тимчасове, притаманний не лише кочовим народам. За общинного ведення сільського господарства також не відбувається вкорінення в простір, бо земля, якою користується сім'я, є наданою їй тимчасово, далі ця земля переходить у розпорядження інших людей. Подібний характер ставлення до землі спостерігається й за поширеного в Середні віки в Московському царстві підсічному способі ведення сільського господарства. Зайнявши певну територію, общинники вирубували ліс і спалювали його. Попіл вико-

ристовувався як добриво. Після виснаження ґрунту – община займала іншу ділянку. Поширені в Росії березові ліси – свідчення ведення господарства саме таким способом, оскільки берези ростуть тільки на вільних ділянках. Такий спосіб ведення сільського господарства не сприяє ані турботі про землю, ані прагненню до облаштування побуту, адже перебування общини на будь-якій землі є тимчасовим, як, зрештою, тимчасові й усі сільські поселення. Отже, ми бачимо: історичний тип ведення росіянами сільського господарства зумовлює світогляд – ставлення до простору та часу – цілком тотожний кочовому тваринництву. Відповідно, наше визначення просторового уявлення, яке властиве російському світогляду як номадного, є обґрунтованим.

Ми вже цитували висловлювання Олександра Солженіцина про необхідність «зміцнення етнічного ядра Росії». На аналогічні міркування про доцільність упровадження «побутових зручностей» ми натрапляли, аналізуючи й погляди І. Ільїна. Російські політичні публіцисти та філософи бачили вразливі місця Росії. Однак, усвідомлюючи навіть зв'язок між виснаженням «етнічного ядра» й експансіоністською політикою, для ведення якої потрібні і економічні, і людські ресурси, російські автори не бачили, що експансіонізм є вкоріненим в онтологію політичного мислення, а отже, не може бути подоланим на суто прагматичному рівні. Міркування про «вигідність – невивідність» – це рівень ситуативного мислення, оцінювання способів діяльності в певних умовах. Онтологічне мислення ж розгортається на глибшому рівні – екзистенціального ставлення до світу, котре підпорядковує собі мислення ситуативне, зокрема, й усі міркування в поняттях прагматизму. І тому весь природний прагматизм, який властивий і мисленню російському, виявляється допоміжним щодо онтологічного світогляду.

Циклічне сприйняття часу й номадне уявлення про простір є органічним для російської свідомості і лише набуло подальшого оформлення в імперській доктрині. Ординська політична спадщина виявилася цілком придатною для переартикуляції за допомогою імперського дискурсу, який був вироблений європейською культурою. Стандартні стереотипи імперської величі були, мов декор, привнесені до російської політичної культури. Характерне й

водночас промовисте використання цих просторових символів ми бачимо в хрестоматійному тексті 1848 р. (за іншими даними – 1849-го) «Русская география» Федора Тютчева. Ми процитуємо цей текст, оскільки наратив Тютчева вже повторюється в російському пропагандистському дискурсі.

*Москва, и град Петров, и Константинов град –
Вот царства русского заветные столицы...
Но где предел ему? и где его границы –
На север, на восток, на юг и на закат?
Грядущим временам судьбы их обличат...*

*Семь внутренних морей и семь великих рек...
От Нила до Невы, от Эльбы до Китая,
От Волги по Евфрат, от Ганга до Дуная...
Вот царство русское... и не прейдет вовек,
Как то провидел Дух и Даниил предрек.*

Текст Тютчева надивовижу нагадує пафосні й претензійні сентенції Козьми Пруткова. Одначе текст цей, разом із тим, точно відображає специфіку російського сприйняття політичного простору. Цей простір не тільки позбавлений будь-яких меж, а й є ангажованим символами світової культури. Мова про Ельбу, Євфрат, Ніл і Ганг – це не лише суто політичні імперські амбіції, а й за своїм змістом амбіції міфологічні. Намір про володіння висловлюється не лише стосовно конкретних географічних регіонів, а й стосовно символів, які були вироблені в рамках світового історичного та літературного канону. Росія претендує і на географію, і на культурну символіку, прагнучи в найбанальніший спосіб оволодіти символами, але не символічно, а буквально. На нашу думку, таке ставлення до культурних символів також є наслідком номадного сприйняття простору. Оскільки кочові народи позбавлені «дому» в широкому значенні цього слова, а їхній спосіб буття – перманентний рух, то виникає питання щодо визначення спрямованості цього руху. Рух може відбуватися в будь-якому напрямкові. Утім, прагматизм полягає у тому, щоб спрямовуватися

до тих точок у просторі, які наділені певною символічною та матеріальною цінністю. І тому завоювання, яке здійснюється номадами і завжди має наслідком плондрування, – їхній органічний спосіб буття.

На тлі згаданого тексту Тютчева зовсім не дивними видаються слова Миколи II з його телеграми на закавказький фронт, відправленої під час Першої світової війни: де проляже лінія фронту – там і буде російський кордон; не такими вже й комічними здаються слова В. Жириновського про те, що російські солдати митимуть чоботи в Індійському океані; або ж фраза В. Путіна, сказана під час однієї з постановочних подій – зустрічі президента Російської Федерації з народом: кордони Росії ніде не закінчуються. Сирійська кампанія, яку веде Російська Федерація, спричинила пропагандистський шквал про сакральність сирійської землі для російської духовності й особливу роль Антіохійського патріархату в розвитку Російської православної церкви. Для сторонніх спостерігачів усі ці історико-культурні спекуляції здаються цілковитим нонсенсом. Одначе для російського просторового сприйняття, позбавленого будь-яких сталих критеріїв, подібні сентенції, які базуються на принципі завоювання й привласнення, – цілком органічні, принаймні не менше, аніж слова того ж таки В. Путіна про сакральність і київської, і херсонеської купелі. З позицій європейської культури, зокрема європейського уявлення про простір, і російські обґрунтування сирійської кампанії, і путінські обґрунтування воєнного вторгнення в Україну – це лише міфологізації сумнівної якості, котрі апріорі не можуть розцінюватися як підстави для політичних дій. Одначе, цілком по-іншому подібна аргументація сприймається в Російській Федерації. Оволодіння Константинополем, бо саме звідти прийшло православ'я, або ж Єрусалимом, бо там зародилося християнство – це прояви символізації простору й домагання володіння символами, що є притаманним номадній свідомості.

Розбіжність між європейською та російською культурами пролягає на рівні онтології – уявлення про час і простір. І тому збагнути російський спосіб мислення з позиції європейської культури – неможливо. Показовий приклад – книга Едварда Кінана «Російські історичні міфи» [53]. Зокрема, Кінан, використовуючи методи

дискурс-аналізу, доводить, що відома міфологема «Москва – Третій Рим» жодним чином не позначилася на російській зовнішній політиці. Вона стала відома загалу лише в другій половині XIX ст., а отже, й розглядати її як фактор раціональної політики – хибно. З аргументацією Кінана було б доцільно погодитися, якби не фактор «мовчання російського народу». Цією формулою позначається той факт, що, власне, російська література, публіцистика і філософія набувають оформлення тільки в першій половині XIX ст. Водночас, варто взяти до уваги й той фактор, що онтологічні уявлення піддаються висловленню лише в філософській формі. Проте це ще не означає, що онтологічні уявлення не існують, якщо вони не висловлені. Вище ми вже показали, що циклізм і номадність – це сутнісні особливості російського онтологічного мислення і вони проявляються в політичній практиці. А питання про їхнє нарративне представлення є сув'язним із загальним розвитком освіти, філософської та літературної культури.

Оцінюючи сучасний стан історичної культури в Російській Федерації, Кінан виокремлює п'ять тенденцій, які, за його слушної оцінки, призведуть до цілковитої міфологізації й уявлень про історію, й трактувань політичної дійсності. Зокрема, Кінан відзначає, що в Росії має місце:

«1. Невблаганна стандартизація й деградація історичного мислення в суспільстві, де засоби масової інформації протягом життя кількох поколінь були контрольовані й маніпульовані на догоду політиці.

2. Добре відомі зигзаги пропаганди й політики – від нападів на російський великодержавний шовінізм до закликів до російського патріотизму, від марксистського інтернаціоналізму до боротьби з космополітизмом тощо.

3. Як наслідок перших двох – нахил широкої публіки більше довіряти тим історичним поглядам, що суперечать офіційним або офіційно переслідуються – наприклад, популярним сьогодні напівофіційним історикам XIX ст. або націоналістичній еміграції XX ст.

4. Засаднича напруженість, яка створюється імпліцитними асоціаціями російських національних міфів із забороненою темою міжнародних відносин.

5. Більша або менша ізольованість майже всіх росіян від діалогу, що відбувається в західних соціальних науках із таких питань, як національні міфи та уявлюване минуле» [53, с. 36].

Ці тенденції в пострадянській Росії, за міркуванням Кінана, спричиняють тотальну некритичність мислення. Масова культура, а отже, й масове мислення стають заручниками міфологем, що неминуче позначатиметься на політичних уявленнях. Застереження Кінана виявилися цілком точними. Нині в російській культурі та масовій свідомості панують історичні концепції, які, з погляду фахової історичної науки, – абсолютно маргінальні. Одначе для масової свідомості концепції на кшталт «перетікання російського населення на північний схід», «київської та херсонеської купелі», Великої Тартарії, яка була світовою імперією, – всі ці та інші міфологеми – цілком вірогідні й визначають уявлення про історію та політичне майбуття. Показовим є те, що маргінальні, з погляду історичної науки, висловлювання поширюються не лише на шпальтах російської «жовтої преси» чи на ресурсі YouTube, а й регулярно лунають із вуст російських політиків, а серед іншого – й президента Російської Федерації, не кажучи вже про ефіри державних телеканалів. Цілком очевидно, що параісторичні доктрини вже давно вийшли з маргінальної ніші й стали, фактично, офіційною доктриною політики історичної пам'яті в Російській Федерації. Політика історичної міфотворчості створює дедалі очевидніший розрив між культурою Росії та культурою європейських країн.

Таким чином, ми докладно проаналізували політико-онтологічні чинники російської імперської політики. І наразі варто іще раз наголосити: циклічне сприйняття часу та номадне сприйняття простору, які взаємопов'язані, являють собою особливі риси картини світу, властиві тільки російській імперській свідомості.

Відтак ми проаналізуємо іще два сув'язні прояви російської політичної свідомості – **колективне ставлення до влади і зворотне ставлення влади до суспільства**. Ці два ставлення характеризують російську психологію влади. Вони детермінують, по-перше, оцінку відносин «владарювання – підкорення», по-друге – мотивацію політичної поведінки як суспільства, так і владної еліти. Політико-онтологічні уявлення, які ми розглядали, визначають своєрідну

горизонталь суспільно-політичного буття. Владні ж політичні відносини доцільно визначити як політичну вертикаль, оскільки вони характеризують не тільки ієрархію політичних відносин, а й ставлення до влади в її онтологічному і навіть теологічному вимірах.

Аналізуючи імперську систему, ми вже відзначали, що вона цілком блокує всі прояви громадянського суспільства. В імперській системі інститути громадянського суспільства якщо й існують, то тільки в маргінальному статусі. Горизонтальні відносини між представниками соціальних груп – профспілковий рух, правозахисний рух, умовна «четверта влада» (влада ЗМІ) тощо – в принципі неможливі. І не тільки тому, що інститути громадянського суспільства підривають монополію на владу, яка апріорі належить лише політичній еліті, а й тому, що політична поведінка в рамках діяльності інститутів громадянського суспільства суперечить домінантним установкам колективної психології в умовах імперської системи. Прояви так званого «громадянського суспільства» можуть мати тільки сервілістичний характер. У Російській імперії квазі-громадянським був чорносотенний рух. У сучасній Росії є його достеменні аналоги: парамілітарні «козацькі товариства», рух «Наши», «Юнгвардия» тощо. Імперська система створює суспільно-політичну ситуацію, за якої достеменним проявом громадянської позиції може бути тільки радикальна й принципова антивладна позиція, яка так чи так переростає в готовність до революційної діяльності. Однак системна зумовленість такої громадянської позиції не спростовує факту її очевидної маргінальності.

Як ми вже писали, вертикальна система відносин в імперській системі характеризується не ротацією владних еліт, не наявністю соціальних «ліфтів», не наявністю конкуренції між політичними партіями та рухами і, найголовніше, – не підзвітністю владної еліти перед суспільством; головна й вирізнявальна риса за імперської системи – принципи ієрархічності та **лояльності**. Лояльність є і проявом ієрархічної організації суспільства, і поведінковим мотивом. Таким чином, лояльність суспільства до політичної влади постає когнітивним мотивом і відповідним емоційним ставленням. Є кілька психологічних рівнів, щодо яких проявляється лояльність.

На когнітивному рівні – це судження про високу компетентність політичної еліти; у разі ж, якщо безпосередній досвід унеможливує таке судження, тобто вступає в суперечність із досвідом – політична еліта засвідчує очевидну непрофесійність, то відповідне когнітивне оцінювання або витісняється, або ж застошовується судження, відповідно до якого суспільство не здатне оцінити всю складність і продуманість логіки певного політичного рішення, а отже, й не повинне оцінювати політичну еліту.

На емоційному рівні – це комплекс інфантильних переживань суспільства щодо політичної еліти. На емоційному рівні політична еліта, яка уособлює владу як таку, заміщує образ «батька», суспільство ж, у свою чергу, бере на себе образ «дитини». Відповідно, суспільство заявляє про очікування турботи, а також про нездатність до відповідальної й раціональної поведінки. Сигналами інфантильності, які подає суспільство, є пасивність і низка ірраціональних поведінкових патернів, котрі включають деструктивні тенденції, наприклад, алкоголізм, наркоманія й інші антисоціальні поведінкові прояви. Показово, що тільки в Росії алкоголізм і злочинна поведінка набули своєї культурної легітимації і являють собою радше норму, аніж відхилення від неї, чого немає в культурах інших народів. Цей культурний феномен свідчить про нормативність соціальної інфантильності, яка відобразилась у культурі.

На конативному (поведінковому) рівні, якого ми вже торкнулися вище, – це прояв політичного абсентеїзму. Атомізоване суспільство схильне до ритуальної політичної поведінки, яка чітко усвідомлюється як, власне, ритуальна, одначе вважається нормативною. Про інфантильні витоки політичної поведінки росіян свідчать і особливості протестного руху, який наростає в ситуації підвищення рівня життя, як це було в 2011 р. (рух «белоленточників»), і йде на спад за умови зниження заможності суспільства. У першому випадку, виступаючи з протестами, суспільство ніби виходить зі своєї гарантії непогіршення свого матеріального становища. Суспільство готове до набуття нових преференцій, але не готове втрачати – зазнати санкцій з боку політичної влади. Тож, казати про високий ступінь політичної відповідальності суспільства, яке протестує на хвилі поліпшення свого матеріального становища, –

було б певним перебільшенням. У другому, – відмовляючись від протестів, суспільство, фактично, сигналізує політичній еліті: ми – «діти», ми слабкі, ми потребуємо вашої турботи. Задля порівняння відзначимо, що в суспільствах із розвиненими інститутами громадянського суспільства, де суспільство не є інфантильним, наростання протестного руху прямо пропорційне зниженню заможності суспільства.

Вартим уваги є й те, що патерн інфантильної політичної поведінки, по суті, був описаний Федором Достоєвським у «Легенді про Великого Інквізитора». Їм не потрібна свобода, каже Великий Інквізитор, бо вони, мов діти, по-дитячому слухняні й по-дитячому схильні до пустощів. Важливо і те, що Достоєвський вказав на ключову цінність, відношення до якої характеризує й емоційні, й поведінкові прояви інфантильності, – це свобода. Кріпосне право в Росії було скасоване в 1861 р. А вже в 1930 р. розпочалася тотальна колективізація, коли селяни були позбавлені і власності, і свободи трудової діяльності, і, фактично, свободи пересування. Тож, історичний період, упродовж якого переважна більшість росіян мала особисту свободу, тривав не більше сімдесяти років. Доба ж політичних свобод тривала й ще менше – від Лютневої революції до Жовтневого перевороту. Прикметним є те, що, звертаючись до цього факту, Олександр Солженіцин робив карколомний висновок: оскільки політичні свободи втрималися в Росії лише вісім місяців, то це означає, що російському суспільству свободи не потрібні, народ потребує цілком протилежного – авторитаризму [47]. Висновок – цілком у дусі Великого Інквізитора.

Вторинним проявом лояльності російського суспільства є його ксенофобія. Ворожість до «чужаків» і будь-яких проявів свободи – це об'єктивний і закономірний наслідок відсутності свободи і вертикальних суспільних відносин, які базуються на лояльності. У цьому випадку ксенофобія постає захисним механізмом, домінантний прояв якого – агресія. Тож, ворожість росіян до Помаранчевої революції та Революції Гідності – це не лише наслідок політичної пропаганди, яку вів Кремль. Це – закономірна реакція суспільства, що живе без політичних свобод. І тому офіційна російська пропаганда була цілком суголосною психологічним

установкам, які панували й панують у російському суспільстві. Відповідно, й політична мобілізація російського суспільства на протидію українській революції – конструювання з України образу ворога – була простим завданням.

Звернімося тепер до аналізу психології російської політичної еліти. У суто політологічному сенсі, особливістю російської політичної еліти є її **автаркія**. Сучасна російська політична еліта буквально втілює настановлення Солженіцина: Росія потребує авторитаризму!

Той факт, що російське суспільство наділяє політичну еліту атрибутами образу «батька», ще не означає, що політична еліта приймає цей образ. Мовні стратегії російської політичної еліти відповідають цьому образу, однак – це лише риторика, яка нічого не каже про властиві їй особливості самоусвідомлення. На метафоричному рівні, сучасна політична еліта самоотожнюється з політичною елітою дореволюційного періоду і водночас претендує на статус міжнародної еліти, принаймні прагне до оволодіння атрибутами, котрі вважаються такими, що вирізняють еліту міжнародного рівня. У своєму інтерв'ю 2006 р. російський мільярдер Олег Дерипаска дуже відверто висловився про наміри російської еліти. По-перше, приватизація наявних економічних активів; по-друге, передача цих активів у спадок; по-третє, входження до кола міжнародної еліти. Усі виокремлені аспекти, по суті, передбачають внутрішньоросійську і міжнародну легітимацію нової економічної та суспільно-політичної реальності. Головне ж завдання політичної влади, за словами Олега Дерипаски, забезпечити легітимність цього процесу і на рівні правовому, і на рівні культурному – створити певний консенсус щодо визнання результатів приватизації, а також забезпечити міжнародний імунітет від імовірних юридичних переслідувань [54]. Як можна бачити, до інтервенції в Україну, яка почалась у 2014 р., Кремль успішно виконував свою легітимаційну функцію. Промовиста і сама метафора, до якої вдався Олег Дерипаска, – «утилізація Росії». Вона достеменно характеризує ставлення до Росії бенефіціантів великої приватизації. Росія – включаючи і її економіку, і її народ – це ресурс для «утилізації» задля отримання надприбутків.

Закритість російської політичної еліти, непрозорість ухвалення політичних рішень, відсутність ротації між елітами та контрелітами, неможливість її відповідальності перед суспільством – усі ці фактори визначають і особливості політичної комунікації, а по суті, представлення еліти і її рішень суспільству. Російській політичній культурі властивий доволі химерний синкретизм. Це і поєднання імперських символів зі символами радянськими; це і включення до політики пам'яті глорифікації історичних осіб і місць пам'яті, які радикально суперечать одне одному; це і мирна риторика, що поєднується з веденням війн та анексіями. Тож, виникає питання щодо ступеня раціональності російської комунікації з громадськістю. На нашу думку, непоєднані поєднання – раціональні не за цілестумовленістю, а з погляду, вдаючись до поняття Макса Горькаймера, «інструментального розуму». Політична еліта не ставить собі за мету ту чи ту трансформацію суспільства та культури. Цілі політичної еліти набагато прагматичніші: не розвиток, а стабілізація! Фактично, політична еліта втілює вже цитований заповіт К. Леонтьєва: «нам надо подморозить Россию». Кожна соціальна група отримує ті символи, артикуляція яких дає їй підстави вважати, що російська політика відповідає їхнім інтересам. Так, зокрема й методами PR, забезпечується «путінський консенсус».

Подібний синкретизм спостерігається й на рівні політичної діяльності. З одного боку, державні інструменти використовуються для збагачення обраного кола осіб, що є безперечним проявом корумпованості, а з другого – і далі провадиться великодержавницька політика. Сучасна Росія намагається відновити політико-мілітарний статус СРСР, маючи при цьому абсолютно незбалансований ідеологічний базис. Бо ідея «державної величі» вкрай складно поєднується з тотальною корумпованістю, а конфронтація з колективним Заходом – не узгоджується з прагненням політичної еліти користуватися західними культурними благами. Політичні цілі Російської Федерації вступили в радикальну суперечність із культурними практиками та життєвими стратегіями і самої політичної еліти, і всього російського суспільства. У цій ситуації необхідною є або радикальна корекція політичного курсу, або ж трансформація ціннісних орієнтацій політичної еліти. Цілком оче-

видно, що в ситуації автаркії жодна трансформація еліти неможлива. На нашу думку, яку ми обґрунтовуватимемо далі, неможливою є й корекція політичного курсу Російської Федерації. Відповідно, російський політичний режим або переросте класичний тоталітаризм і таким чином відбудеться узгодження імперського політичного курсу та настановлень політичної еліти; політичні репресії у цьому разі слугуватимуть інструментом політичної «селекції». Або ж, за збереження ситуації незмінною, за умови подальших спроб поєднувати імперську політику й автаркічні практики, Росія приречена на тривалий процес деградації, хоча питання про форми та строки завершення цього процесу залишається відкритим.

Таким чином, ми розглянули основні **світоглядні передумови** російської агресії проти України. Наголосимо: ці передумови мають своїми витокami не економічні, ба навіть і не політичні інтереси як такі, базис російської агресії – світоглядний. Готовність і потреба в агресивній зовнішній політиці вкорінені в російській психології. Культурні ж, економічні та політичні процеси, які відбувалися в Російській Федерації з моменту розпаду СРСР, не лише не сприяли подоланню імперської ментальності, а й призвели до її актуалізації. Як наслідок, воєнна інтервенція в Грузію в 2008 р., війна з Україною, що триває з 2014 р., та глобальна конфронтація із західною цивілізацією стали неминучими та закономірними феноменами.

Безпосереднім **приводом** російської воєнної агресії стала Революція Гідності в Україні. Однак, наголосимо, що події на Майдані, які російська пропаганда трактувала як спалах ксенофобії щодо «російськомовного населення», – були лише інформаційним приводом. Звернувшись до висновків російського політолога М. Тульського, ми вже показали, що Російська Федерація послідовно продовжувала політику СРСР, спрямовану на розпалювання конфліктів між державами на пострадянському просторі [9]. Ця політика здійснювалася для того, аби обмежити суверенітет пострадянських країн, ослабити їхні зв'язки з країнами ЄС і НАТО, а в кінцевому підсумку – відновити Російську імперію під назвою Євразійський Союз. Цілі російської воєнної агресії були виокремлені українським політологом В. Бушанським ще 5 березня 2014 р.: по-перше, зберегти Україну у сфері власного геополітичного впливу

Росії; по-друге, ослабити Україну настільки, щоб вона вже ніколи не змогла відновити свій державницький, економічний і культурний потенціал, а відтак втратила здатність кинути виклик російській гегемонії в регіоні; по-третє, скомпрометувати, виставити деструктивними й антисоціальними будь-які громадянські дії проти авторитаризму, будь-які зусилля, спрямовані на побудову демократичної та правової держави [55].

Згідно з висновками російського економіста й дослідника сучасних політичних процесів у Росії Андрія Ілларіонова початок російської агресії проти України – 20 лютого 2014 р. Саме ця дата виکارбувана на російській медалі «За повернення Криму». «На цій медалі, – зазначає Ілларіонов, – чітко визначений час початку військової операції з захоплення Криму – за дві доби до того, як Янукович підписав угоду з трьома лідерами опозиції і трьома міністрами закордонних справ європейських країн» [56]. Тож, наголошує Ілларіонов, російська сторона спростувала власні ж таки пропагандистські заяви, нібито інтервенція в Крим – це відповідь на втечу з України Віктора Януковича: воєнна «операція почалася раніше, а розстріл Небесної сотні був частиною операції з захоплення Криму» [56].

Характеризуючи дії Російської Федерації, відзначимо, що їхній характер повністю описується Конвенцією ООН «Про визначення агресії». Так, згідно зі ст. 1 Конвенції «Агресією є застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави» [57]. А в ст. 3 уточнюється: «Будь-яка з наступних дій, незалежно від того, чи має місце оголошення війни..., кваліфікуватиметься як акт агресії:

а) вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави або будь-яка військова окупація, який би тимчасовий характер вона не мала, що є результатом такого вторгнення або нападу, або будь-яка анексія зі застосуванням сили території іншої держави або частини її;

б) бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави;

в) блокада портів або берегів держави збройними силами іншої держави;

г) напад збройними силами держави на сухопутні, морські або повітряні сили, або морські і повітряні флоти іншої держави;

д) засилання державою або від імені держави збройних банд, груп, іррегулярних сил або найманців, які здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави, які мають настільки серйозний характер, що це рівносильне переліченим вище актам» [57].

Окупація й анексія Криму були рішуче засуджені міжнародними інститутами – Генеральною Асамблеєю ООН, ПАРЄ, ОБСЄ та Венеціанською комісією (про що ми докладніше писатимемо в підрозділі 3.4). Згідно з Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» Кримський півострів є тимчасово окупованою територією.

Подальша агресія Російської Федерації розгорталася на Донбасі, де, окрім парамілітарних формувань і колаборантів, діяли й регулярні підрозділи російської армії. 2 березня 2018 р. Генеральний штаб ЗСУ повідомив, що в боях проти російських окупантів загинули 2,4 тис. військовослужбовців. Генштаб також відзначив факт небойових втрат – 927 військовослужбовців [58]. 14 березня 2018 р. міністр внутрішніх справ України Арсен Аваков назвав цифру втрат серед добровольчих підрозділів – 232 загиблих, 799 поранених. 23 березня 2018 р. перший заступник голови Верховної Ради України Ірина Геращенко під час зустрічі з латвійською делегацією на чолі з держсекретарем МЗС Латвії Андрейсом Пілдеговічсом повідомила, що за чотири роки розв'язаної Росією гібридної війни в Донбасі загинуло 2378 військовослужбовців ЗСУ [59]. Як зазначається в доповіді «Путін. Війна», підготовленій російським опозиційним політиком Борисом Немцовим, в Україні загинуло щонайменше 220 російських військових [60]. За словами помічника держсекретаря США Вікторії Нуланд, згідно із даними розвідки США станом на березень 2015 р. на Донбасі загинуло 400–500 військовослужбовців РФ [61; 62]. 9 жовтня 2015 р. віце-президент Атлантичної ради Деймон Вілсон зазначив, що у бойових діях на Донбасі загинуло

700–1200 військовослужбовців Російської Федерації [63]. За даними ООН, станом на 15 серпня 2017 р. загинуло щонайменше 2803 цивільних осіб – 2505 мирних жителів і 298 пасажирів рейсу МН-17 [64], який був збитий російськими військовими 17 липня 2014 р. [65]. Кількість біженців і вимушених переселенців з окупованих районів Донбасу сягнула 1 млн 941 тис. осіб [66]. Така ціна воєнної агресії Російської Федерації проти України.

«Воєнна агресія РФ, – пише український політолог І. Рафальський, – розгорталася під прапором так званої "Новоросії": ставилася стратегічна мета – окупувати й відколоти від України увесь Донбас і Причорномор'я (загалом вісім областей). Окупована територія – "Новоросія" – мала ввійти до складу РФ, забезпечивши таким чином суходільний коридор до Криму та вихід до проросійської невизнаної республіки Придністров'я. ЗСУ та добровольчі батальйони зупинили просування агресора. Хоча окремі райони Донецької та Луганської областей опинилися під окупацією, агресор був вимушений відмовитися від проекту "Новоросії"» [67, с. 401].

Російська інтервенція супроводжувалася масованим інформаційним впливом, спрямованим на її легітимацію в очах російського суспільства та міжнародної громадськості. Зусилля російської пропаганди спрямовувались і на дезінформацію українського суспільства, поширення ідеологем «русского мира» та колабораційних настроїв. Значущість фактора дезінформації, яка поширювалася російськими та проросійськими ЗМІ, дає підстави визначати російсько-українську війну як «гібридну» [68, с. 423–440; 69, с. 188–284]. Будь-яка воєнна кампанія завжди здійснювалася за інформаційного супроводу. Його роль могла бути більшою чи меншою в тій чи тій війні. Однак остаточний результат війни з'ясовувався тільки на полі бою. Особливість російсько-української війни полягає в тому, що під час інтервенції і в Криму, і на Донбасі роль супроводу, радше, відводилась армії Російської Федерації, а головною, якщо так можна висловитися, «ударною силою» – були російські ЗМІ, які поширювали фейк-нюс. Саме інформаційний вплив, відповідно до задумів організаторів війни, мав схилити українських громадян не чинити опору російській агресії, а поширення фейкових новин у країнах ЄС і США – спричинити суспільно-політичну

нестабільність. Варто зазначити, що фейк-ньюс – закономірний феномен в умовах інформаційного суспільства. Це – тінь, яку відкидає епоха інформації. А це означає, що фейк-ньюс – надовго; доки існуватиме суспільство масового споживання інформації – доти й існуватиме фейк-ньюс. Ми повинні розрізняти поширення елементарної брехні – наклепів, які властиві будь-якому спілкуванню, від, власне, фейкових новин. Останні поширюються з метою маніпулювання масовою свідомістю, тобто задля того, аби змусити суспільство діяти в певному напрямі, або ж – залишатися бездіяльним. Фейк-ньюс завжди базується на стереотипах масової свідомості. Він зорієнтований на набільш невибагливу й неосвічену публіку. Однак в умовах демократії така публіка – це найбільший сегмент електорального поля. За своїм змістом, фейк-ньюс – максимально міфологізований і драматичний за формою подачі: брехня, яка відповідає вже існуючим стереотипам, помножена на ефектну подачу, – це справжня інформаційна бомба. Фейк-ньюс блокує критичне мислення й актуалізує стереотипи. Це веде до підвищення самооцінки в аудиторії, яка споживає фейкові новини: ми це знали, ми про це завжди здогадувалися! – саме такою є реакція цільової аудиторії на фейк-ньюс. Однак домінування фейкових новин в інформаційному просторі призводить до цілковитої деградації аудиторії. І в цьому – небезпечність фейкових новин. Свобода слова, яка панувала в Україні від часу здобуття незалежності, існування можливостей для вільної дискусії, дебати між представниками різних ідеологій – це є та ситуація, яка навчила українське суспільство критично мислити, зокрема, відрізняти фейкові новини від правди. Саме тому російська пропаганда виявилася неефективною в Україні. Утвердження «русского мира» на Донбасі відбулося не завдяки російській пропаганді, а силою російської армії. Україна не зазнала інформаційної поразки. Аналогічна ситуація мала місце й у Криму: російська армія принесла туди «русский мир», здійснивши окупацію півострова.

Отже, проаналізувавши передумови та перебіг російсько-української війни, ми доходимо таких висновків: 1) російська імперська система – це насамперед культура, котра спрямовує діяльність політичної еліти на реалізацію експансіоністських планів задля

уявленої величі Росії; 2) імперська культура містить такі ключові складники: а) циклічне сприйняття часу, б) номадне сприйняття простору, в) автаркію політичної еліти, г) принцип лояльності у ставленні суспільства до політичної еліти; 3) експансіоністські плани Російської Федерації, зокрема щодо України, являють собою реалізацію тих програм дій, котрі були розроблені щонайменше на початку 70-х років минулого століття, мета яких – збереження України у сфері російського впливу; 4) відповідно, сучасна політична еліта Російської Федерації, з одного боку, керується експансіоністськими планами доби СРСР, а з другого – розглядає саму Росію як ресурс для власного збагачення, прагнучи, відповідно до своєї картини світу, інтеграції до світової еліти; 5) означений дуалізм створює непримиренні суперечності в суспільно-політичній ситуації Російської Федерації, які нині долаються лише завдяки пропаганді, маніпуляціям свідомістю та лояльності російського суспільства; 6) російська воєнна агресія проти України – це своєрідний останній аргумент, покликаний, по-перше, унеможливити вихід України із зони політичного впливу Росії, по-друге – перешкодити поширенню демократичних і проєвропейських ідей, під якими розгорталася Революція Гідності, оскільки поширення таких ідей у Росії є вкрай небезпечним для її еліти; 7) відповіддю на російську інтервенцію стала консолідація українського суспільства довкола ідей суверенітету, територіальної цілісності та проєвропейського вектора розвитку України.

3.4. Російська агресія як чинник трансформації політики країн ЄС щодо України

Революція Гідності та подальша анексія Російською Федерацією Кримського півострова, а згодом і вторгнення на Донбас – справили визначальний вплив на політику країн ЄС та США щодо України. Демократичний світ підтримав українську революцію і визнав її результати. Воєнна ж агресія Російської Федерації проти України викликала однастайний осуд країн Заходу. Після Революції Гідності зусилля США та країн ЄС були спрямовані на сприяння демократичним перетворенням в Україні, зокрема, на допомогу

нашій країні в подоланні корупції. Протидія ж російській военній агресії реалізувалась у запровадженні проти Росії низки секторальних і персональних санкцій.

Аналіз дій західних партнерів щодо України засвідчує специфіку їхнього розуміння суспільно-політичної ситуації в нашій країні й особливостей російської політики. А ефективність співпраці між органами влади в Україні із західними партнерами – висвітлює всі аспекти суспільно-політичних трансформацій в Україні.

Воєнна агресія Російської Федерації проти України відбулася з порушенням Будапештського меморандуму (від 5 грудня 1994 р.) [70] та Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією (від 31 травня 1997 р.) [71]. Окрім міждержавних договорів, мало місце невиконання норм і принципів міжнародного права.

1. Знехтувано принцип незастосування сили і погрози силою, зафіксований у Статуті ООН та «Декларації про принципи міжнародного права» 1970 р. [72]. Згадані міжнародні нормативно-правові акти забороняють дії, спрямовані на окупацію території іншої держави та підбурювання щодо надання допомоги й участі у громадянській війні іншої держави.

2. Порушено норми «Угоди про статус і умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України», що була укладена Україною та Російською Федерацією в 1997 р. [73]. Зокрема, Російською Федерацією порушено положення статті 6, згідно з якою військові формування Росії діють у місцях дислокації, поважають суверенітет України, дотримуються її законодавства та не допускають втручання у внутрішні справи. Так, вихід російських військових за межі дислокації є втручанням у внутрішні справи України. З боку Росії порушено статті 8 і 15 зазначеної угоди, якими встановлюється необхідність узгодження з Міністерством оборони України пересувань, пов'язаних із діяльністю військових формувань поза межами місць дислокації Чорноморського флоту РФ.

3. Не виконано норми «Меморандуму про гарантії безпеки, що підписали у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї» [70], який укладено у 1994 році між Україною, Росією, США і Великобританією в Будапешті. Усі

сторони взяли на себе зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЕ поважати незалежність, суверенітет та кордони України. Меморандум у пункті 2 зазначає: «Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують їх зобов'язання утримуватися від погрози силою або її застосування проти територіальної цілісності або політичної незалежності України, і ніяка їхня зброя ніколи не використовуватиметься проти України».

За умовами Меморандуму у разі, якщо Україна стає жертвою агресії, країни-підписанти зобов'язані вимагати негайних дій Ради Безпеки ООН для надання допомоги Україні як державі-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Росія порушила взяті на себе зобов'язання щодо цього Меморандуму. Однак залишається ще дві країни-гаранти: США і Великобританія, які зобов'язані вжити негайних заходів. Порушення міжнародних угод, норм і принципів міжнародного права і факт агресії з боку Російської Федерації дають Україні право призупинити виконання своїх зобов'язань за будь-якими двосторонніми угодами.

З боку міжнародної спільноти за порушення норм і принципів міжнародного права до держави-порушника можуть застосовуватися міжнародно-правові санкції. Зазвичай це санкції політичного й економічного характеру. Економічні санкції можуть бути, наприклад, такі: ембарго (заборона продавати майно і технології країні-порушнику), бойкот (заборона купувати і ввозити майно з території держави-порушника), заморожування банківських рахунків країни-порушника, вилучення своїх внесків із банків країни-порушника. Політичні санкції, які можуть застосовуватися: денонсація або анулювання угод із державою-порушником, відмова визнавати дії країни-порушника через їхню неправомірність. Особи, винні у скоєнні агресії, за нормами міжнародного права несуть персональну кримінальну відповідальність.

27 березня 2014 р. Генеральною Асамблеєю ООН прямим голосуванням ухвалено резолюцію «Територіальна цілісність України» (№ 68/262). Резолюція була ініційована Німеччиною, Канадою, Коста-Рикою, Литвою, Польщею й Україною. Згодом до співавторства долучилися й інші країни. Резолюцію підтримали сто країн;

утрималися – п'ятдесят вісім; не голосували – двадцять чотири; одинадцять – проголосували проти (Росія, Вірменія, Білорусь, Болівія, Куба, КНДР, Нікарагуа, Судан, Сирія, Зімбабве, Венесуела). У документі немає згадки про засудження дій Росії й про анексію Криму; відсутня навіть чітка фраза про те, що Крим є невід'ємною частиною України. У резолюції лише підтверджується визнання територіальної цілісності України «у міжнародно визнаних кордонах».

Результати «референдуму», який 16 березня 2014 р. був проведений у Криму окупаційною владою Російської Федерації, нині визнані Російською Федерацією, Осетією, Абхазією, Казахстаном і Вірменією. Оскільки на 27 березня 2014 р. жодна міжнародна інституція не визнала анексію Криму та Севастополя, то термін «міжнародно визнані кордони» не дає можливості трактувати Крим інакше, аніж як територію України. Також резолюція Генеральної Асамблеї ООН заявляє про невизнання кримського «референдуму».

Резолюції Генеральної Асамблеї ООН ухвалюються прямим голосуванням делегацій і приймаються більшістю голосів. Жодна з країн, яка є постійним членом Ради Безпеки ООН, не може накласти вето на резолюцію Генеральної Асамблеї. Разом із тим, резолюції Генеральної Асамблеї ООН, на відміну від рішень Ради Безпеки ООН, мають лише рекомендаційну силу. Невизначеність змісту резолюції ООН щодо територіальної цілісності України зумовлюється тим, що сам текст таких резолюцій завжди відображає загальний рівень розуміння проблеми, яка розглядається Генеральною Асамблеєю. Однак таке загальне розуміння не завжди відображає суть тієї чи іншої політичної проблеми. Показовий приклад: Генеральною Асамблеєю щорічно ухвалюються резолюції про зняття блокади з Куби, однак США ігнорують ці рекомендації.

Попри позитивне для України рішення – підтвердження територіальної цілісності України, – яке має місце в резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 27 березня 2014 р., трактування змісту резолюції входить у залежність від міждержавних відносин. Суть полягає в тім, що поняття «міжнародно визнані кордони» є невизначеним. Адже немає жодного імперативного акта, який фіксує ці «міжнародно визнані кордони». Кордони між державами визна-

чаються міждержавними договорами і подальшими актами з імплементації та демаркації. А це означає, що в разі, якщо низка країн визнаватиме російський статус Криму та Севастополя, то це визнання автоматично визначатиме зміст «міжнародно визнаних кордонів». Таким чином, питання статусу Криму та Севастополя напряму залежить, по-перше, від трактування Україною дій Російської Федерації в Криму як акту воєнної агресії, а кримського референдуму від 16 березня 2014 р. як протиправного акту, котрий порушив права та свободи громадян України на окупованій території; по-друге, від підтримки цієї позиції України іншими країнами і їхнього невизнання ними кордонів, проголошених Російською Федерацією. Саме тому порушення питання про статус Криму та Севастополя, введення проти Російської Федерації додаткових санкцій є вкрай нагальним завданням.

Агресивні дії Російської Федерації проти України викликали введення низки санкцій з боку ЄС та США. Так, 6 березня 2014 р. був прийнятий перший пакет санкцій, який містив призупинення переговорного процесу Євросоюзу та Російської Федерації щодо пом'якшення візового режиму й підписання нової угоди про партнерство. Також був призупинений процес підготовки до майбутнього саміту «Великої вісімки», в якому мала брати участь Росія.

Уже 10 березня 2014 р. США ввели персональні санкції проти осіб та організацій, причетних до кривавих подій на Майдані й окупації Криму та Донбасу. До переліку були включені особи, наближені до В. Януковича, зокрема, М. Азаров, В. Медведчук, В. Ключев, а також кримські та донецькі чиновники, які сприяли агресивним діям Російської Федерації. 17 березня 2014 р. міністри закордонних справ країн-членів ЄС прийняли рішення перейти до другого етапу санкцій і ввели обмеження у вигляді заборони на в'їзд і заморожування активів для 21 російського і кримського чиновників. Таким чином, список російських чиновників, які підпадають під санкції у зв'язку із захопленням Криму, досяг 33 осіб. Цього ж дня санкції проти семи представників Росії, В. Януковича та В. Медведчука ввели США. Санкційний список постійно розширюється. До санкцій приєднуються й інші країни: Австралія, Канада, Нова Зеландія, Японія тощо.

Перша спроба зупинити російсько-українську війну була здійснена в Женеві 17 квітня 2014 р., де відбулися чотиристоронні переговори між дипломатичними представниками України, ЄС, США та Російської Федерації. Делегації очолювали міністр закордонних справ України А. Дешиця, держсекретар США Дж. Керрі, високий представник ЄС К. Ештон та міністр закордонних справ Росії С. Лавров. За місцем зустрічі переговори між Україною та Росією, посередниками в яких виступали США та ЄС, набули назви «жневський формат». 16 квітня, перед початком переговорів у Женеві, Прем'єр-міністр України А. Яценюк повідомив, що українська делегація отримала від уряду директиву оголосити такі вимоги представникам Російської Федерації: припинити підтримку терористів у східних регіонах України; відкликати своїх диверсантів та спецпризначенців з території України; скасувати рішення Держдуми про дозвіл на використання військ в Україні; повернути анексований Крим [74].

17 квітня 2014 р., по завершенні переговорів, оприлюднено заяву, згідно з якою сторони брали на себе зобов'язання утриматися від будь-яких форм насильства, залякування або провокаційних дій. Учасники зустрічі рішуче засудили та відкинули всі прояви екстремізму, расизму та релігійної нетерпимості, включаючи прояви антисемітизму. Як ідеться в заяві, всі незаконні озброєні формування мають бути роззброєні; всі незаконно захоплені будівлі мають бути повернуті законним власникам; усі незаконно захоплені вулиці, площі й інші громадські місця в українських містах і місцевостях мають бути звільнені. Усім учасникам протестів і тим, хто звільнить будівлі й інші громадські місця та добровільно складе зброю, буде гарантована амністія, за винятком тих, кого буде визнано винним у скоєнні тяжких злочинів.

Домовлено, що Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ буде відігравати провідну роль у сприянні українській владі та місцевим громадам у негайній реалізації цих заходів, спрямованих на деескалацію ситуації вже найближчими днями там, де це найбільш необхідно. США, ЄС та Росія зобов'язувалися підтримати цю місію, в тому числі шляхом надання спостерігачів. Анонсований конституційний процес буде всеохопним, прозорим і відповідальним. Він

включатиме негайне започаткування широкого національного діалогу, який враховуватиме інтереси всіх регіонів і політичних утворень України, а також дозволить врахувати громадську думку та запропоновані зміни, йшлося у заяві. Учасники зустрічі наголосили на важливості економічної та фінансової стабільності в Україні та висловили готовність обговорити додаткову підтримку по мірі імплементації вищезазначених кроків [75]. У центрі уваги Женевських переговорів була ситуація на Донбасі, питання ж Криму не обговорювалося.

Подальші переговори в «жневському форматі» не проводилися. Навіть ті домовленості, які вдалося досягнути в Женеві 17 квітня 2014 р., не вдалося реалізувати. Зіткнувшись з кричущою неповагою до міжнародного права, міжнародне співтовариство не змогло одразу виробити чітку й зрозумілу лінію поведінки щодо Російської Федерації. Очевидним є й те, що міжнародне співтовариство не мало чіткого уявлення про характер «конфлікту» в Криму та на Донбасі. Російська Федерація доклала всіх зусиль, аби представити цей конфлікт як суто «громадянський», лінія протистояння в якому пролягає між «україномовними» та «російськомовними» громадянами України, що мешкають у різних регіонах, а участь Російської Федерації є, нібито, лише «миротворчою».

Показовий приклад – трактування ситуації в Криму та на Донбасі, висловлене професором міжнародного права Кембриджського університету Марком Веллером. У своєму інтерв'ю він екстраполював на конфлікт власний досвід участі у врегулюванні інших «громадянських конфліктів». Марк Веллер запропонував сім пунктів для російсько-української «мирної угоди».

1. Погоджений механізм для запобігання інцидентів між протиборчими силами в Криму і контролю над радикальними групами з обох сторін за участі Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ).

2. Зобов'язання України продовжувати угоду про розміщення Чорноморського флоту в Севастополі, що має супроводжуватися дотриманням її Росією, включно з виведенням додаткових військ і поверненням у казарми тих підрозділів ЗС РФ, дислокація яких у Криму передбачена відповідними українсько-російськими угодами.

3. Гарантії України, що вона не порушуватиме чинні мовні права російськомовних – натомість, зобов'язання збільшити і закріпити права всіх меншин в Україні.

4. Спільна російсько-українська комісія для захисту російської православної спадщини в Україні.

5. Угода щодо застосовування деяких ключових елементів перехідної угоди, укладеної 21 лютого, за день до втечі колишнього Президента В. Януковича з України. Київ перегляне доцільність надання місць у тимчасовому уряді ультранаціоналістам. Натомість, у тимчасовому уряді мають бути представлені всі політичні сили.

6. Перегляд Конституції, відповідно до перехідної угоди, для розв'язання проблеми надмірних президентських повноважень і розгляд розширення автономного статусу Криму та надання більшого самоврядування регіонам Східної України;

7. Ефективні гарантії проведення вільних і справедливих дострокових виборів з рівними шансами для всіх сторін і громад [76].

Інший приклад такої залежності думки міжнародної громадськості від російської пропаганди – стаття Федеріки Могеріні, яка в 2014 р. обіймала посаду міністра закордонних справ Італії, а нині є Верховним представником Європейського Союзу із закордонних справ. Оцінюючи політичну ситуацію в постреволюційній Україні, 17 лютого 2014 р. Федеріка Могеріні опублікувала в газеті «L'Unità» статтю, в якій намалювала картину розділеного українського суспільства, одна половина якого орієнтована на Захід, друга – на Росію. Єдино можливою політикою Європи в цій кризі Федеріка Могеріні називає посередництво, покликане подолати тенденцію до скочування в громадянську війну [77].

Міркування Марка Веллера і Федеріки Могеріні важливі тим, що вони дають можливість зрозуміти, які форми трактування ситуації навіювалися російською пропагандою. Уявлення про ситуацію завжди вводить певні рамкові параметри можливих способів урегулювання конфлікту. З приведених міркувань видно, що російська пропаганда виявилася дуже ефективною. Ситуація в Україні розглядалася сторонніми спостерігачами як заколот ультраправих політичних сил, які шляхом захоплення органів державної та місцевої влади, інфраструктури міст прагнули цілком опанувати політичну

владу в Україні. Діям ультраправих, за міркуваннями сторонніх спостерігачів, протистояли соціальні групи, котрі підтримували політичну сили, яку представляє Віктор Янукович. Цим групам притаманні такі культурні практики: послуговування російською мовою й ідентифікація з Російською православною церквою. Протиставлення ультраправих та умовних «проросійських» соціальних груп було основою для трактування ситуації в Україні, яке навіювалося російською пропагандою. Відповідно, запобігати громадянським зіткненням можна було шляхом внесення змін до Конституції: розширення повноважень парламенту та органів місцевого самоврядування, зокрема, надання Криму та східним регіонам України ширших повноважень аж до закріплення за ними автономного статусу. Виходом із ситуації громадянського конфлікту поставало також забезпечення основ для функціонування російської культури. Отже, російська пропаганда базувалася на поширенні міфологем про «громадянський» характер протистояння в Україні і поширювала інформацію про ті події (дійсні чи вигадані), які вказували на те, що ситуація в Україні – це є громадянська віна. Водночас, російські ЗМІ замовчували інформацію про факти безпосереднього вторгнення ЗС РФ на територію України та про проведення російськими спецслужбами операцій в Україні. Цілком очевидно, що трактування ситуації як «громадянського конфлікту» підводило міжнародну громадськість до дій, які в підсумкові являли собою цілковите руйнування конституційного ладу України, а отже, і розпад країни.

Однаке українській стороні вдалося обґрунтовано довести, що дії Російської Федерації – це є воєнна агресія, а «громадянський конфлікт» в Україні як такий відсутній. Як наслідок, проти Російської Федерації вже після Женевських переговорів були введені додаткові санкції. Так, 28 квітня 2014 р. США ввели додаткові санкції проти семи депутатів Держдуми Росії і заморозили активи 17 компаній, які наближені до президента РФ В. Путіна. Також США заборонили постачання високотехнологічних товарів, які Росія може застосувати у військових цілях. Цього ж дня ЄС розширив список ще на 15 осіб.

Спробою врегулювання російсько-української війни стала зустріч на найвищому рівні, яка відбулася 6 червня 2014 р. в Нормандії.

Під час урочистостей з відзначення 70-річчя операції «Оверлорд» (висадки британсько-американського десанту на півночі Франції під час Другої світової війни) відбулися переговори президентів України, Російської Федерації, Франції та Німеччини. Хоча переговори не завершилися жодними домовленостями, було вирішено продовжити їх на рівні спеціальних представників і експертних груп. Ця домовленість поклала початок так званому «нормандському формату», в рамках якого Франція та Німеччина виступали посередниками. Переговори в «нормандському форматі» були продовжені в Мінську (Білорусь).

Показово, що початку переговорів у Мінську передували санкційні заходи, спрямовані проти російських підприємств і високопосадовців. Зокрема, 16 липня 2014 р. санкції ухвалив уряд США. Під дію санкцій потрапила низка компаній російського військово-промислового комплексу. 29 квітня 2014 р. слідом за США про додаткові санкції оголосили Рада ЄС, Японія та Канада. Санкції стосувались обмежень на отримання віз для окремих політиків і бізнесменів. Список Канади також включав російські кредитні організації. 16 липня 2014 р. США ввели перші санкції щодо ключових секторів російської економіки.

Подією, яка зумовила подальше посилення санкцій проти Російської Федерації, стала загибель 17 липня 2014 р. пасажирського лайнера рейсу МН 17, який був збитий російськими військовими над окупованою територією Донбасу. 17 липня 2014 р. санкції проти Росії розширила Рада Європи. ЄБРР доручено припинити фінансування нових проєктів у Росії, а Європейському інвестиційному банку – призупинити програми співпраці. 29 липня ЄС прийняв рішення про введення третього рівня санкцій проти Російської Федерації. Санкції стосувалися енергетичного та фінансового секторів, продукції військового та подвійного призначення. Фінансові санкції передбачали обмеження для російських банків (включаючи ті, що мають частку державної власності вище 50%) щодо їх виходу на кредитний ринок і використання фінансових інструментів з терміном дії понад 90 днів. Також заборонено випуск держбанками євробондів і випуск акцій на користь європейських власників. Такі самі обмеження стосуватимуться державних інститутів РФ, корпорацій і

агентств з часткою державної власності понад 50%. У сфері енергетики санкції стосуватимуться нафтового сектору і передбачають заборону експорту та реекспорту до Росії високотехнологічного обладнання.

Переговорний процес був продовжений у Мінську. У ньому взяли участь: Леонід Кучма, який представляв Україну; посол Російської Федерації в Україні Михайло Зурабов, представник ОБСЄ Гайді Тальявіні; представники самопроголошених «ДНР» Олександр Захарченко та «ЛНР» Ігор Плотницький. 5 вересня 2014 р. в Мінську відбулося підписання Тристоронньої угоди, яка набула назви «Мінські домовленості». Протокол за результатами мінської зустрічі, підписаний представниками ОБСЄ, України та РФ, а також самопроголошених «ДНР» і «ЛНР», опублікований на сайті ОБСЄ у ніч на 7 вересня [78]. Мінські домовленості містять дванадцять пунктів.

1. Забезпечити негайне двостороннє припинення застосування зброї.

2. Забезпечити моніторинг та верифікацію з боку ОБСЄ режиму незастосування зброї.

3. Здійснити децентралізацію влади, зокрема, через ухвалення Закону України «Про тимчасовий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» (Закон про особливий статус).

4. Забезпечити постійний моніторинг на російсько-українському державному кордоні та верифікацію з боку ОБСЄ зі створенням зони безпеки в прикордонних районах України та Російської Федерації.

5. Негайно звільнити всіх заручників і незаконно утримуваних осіб.

6. Ухвалити закон про недопущення переслідування і покарання осіб у зв'язку з подіями, які відбулися в окремих районах Донецької та Луганської областей України.

7. Продовжити інклюзивний загальнонаціональний діалог.

8. Вжити заходів для поліпшення гуманітарної ситуації на Донбасі.

9. Забезпечити проведення дострокових місцевих виборів, відповідно до Закону України «Про тимчасовий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» (Закон про особливий статус).

10. Вивести незаконні збройні формування, військову техніку, а також бойовиків і найманців з території України.

11. Ухвалити програму економічного відродження Донбасу і відновлення життєдіяльності регіону.

12. Надати гарантії особистої безпеки для учасників консультацій.

19 вересня 2014 р. Леонідом Кучмою, Олександром Захарченком («ДНР») і Ігорем Плотницьким («ЛНР»), за посередництва представника Російської Федерації Михайла Зурабова, підписаний Мінський меморандум, який деталізує процес демілітаризації. Мінський меморандум містить дев'ять пунктів:

1. Припинення застосування зброї вважається загальним.

2. Зупинка підрозділів і військових формувань сторін на лінії зіткнення станом на 19 вересня.

3. Заборона на застосування всіх видів зброї і ведення наступальних дій.

4. Протягом доби, з моменту прийняття цього Меморандуму: відведення засобів ураження калібром понад 100 міліметрів від лінії зіткнення на відстані не менше 15 кілометрів з кожної сторони, в тому числі з населених пунктів, що дає можливість створити зону припинення застосування зброї шириною не менше 30 кілометрів – зони безпеки. При цьому відвести на лінії зіткнення сторін артилерійські системи калібру понад 100 міліметрів на віддалення їхньої максимальної дальності стрільби.

5. Заборона на розміщення важких озброєнь і важкої техніки в районі, обмеженому певними населеними пунктами.

6. Заборона на установку нових мінно-вибухових інженерних загороджень у межі зони безпеки, зобов'язання на зняття раніше встановлених мінно-вибухових загороджень у зоні безпеки.

7. Заборонити польоти авіації та іноземних літальних апаратів, крім апаратів ОБСЄ, над зоною безпеки.

8. Розгортання в зоні припинення застосування зброї моніторингової місії ОБСЄ у складі групи спостерігачів організації протягом доби з моменту прийняття цього Меморандуму. Зазначену зону доцільно розділити на сектори, кількість кордонів яких погодити в ході підготовки до роботи моніторингової групи спостережної місії ОБСЄ

9. Виведення всіх іноземних найманців із зони конфлікту як з одного, так і з другого боку.

Сторони також вирішили продовжити обмін військовополоненими. При цьому статус територій, захоплених бойовиками, на переговорах у Мінську не обговорювався.

Тристороння угода й Мінський меморандум являють собою комплекс домовленостей під умовною назвою «Мінськ-1».

Початку переговорів у Мінську передувала публікація 3 березня 2014 р. статті В. Медведчука, в якій, фактично, намічались основні вимоги до центральних органів влади України. Зокрема, В. Медведчук висував такі вимоги, наголошуючи, що вони можуть бути базою для «врегулювання ситуації»:

«а) виборність глав місцевих влад і передача обласним радам повноважень місцевих адміністрацій;

б) право регіонів залишати у себе більшу частину зібраних на їх території податків і право вето призначення керівників місцевих правоохоронних структур;

в) самостійність гуманітарної політики, в тому числі: визначення регіональних мов, які використовуються нарівні з державною; вибір навчальних програм, за якими провадиться середня освіта;

г) право вибору пріоритетних зовнішньоекономічних партнерів» [79].

«Мирний план В. Медведчука» опосередковано відобразився в пунктах Мінських домовленостей. Утім, як зазначав В. Бушанський: «Вдоволення усіх висунутих сепаратистами вимог фактично перетворює Україну на аморфну територію, не здатну провадити ані внутрішню, ані зовнішню політику. Така Україна цілком влаштовує Кремль» [55]. Мінські домовленості від початку спрямовувалися на легітимацію колабораціоністських режимів «ДНР» і «ЛНР», а також на руйнування конституційного ладу в Україні.

Переговори в Мінську були відновлені 11–12 лютого 2015 р. в форматі «нормандської четвірки»: Петро Порошенко, Володимир Путін, Ангела Меркель, Франсуа Олланд. Нова угода, що стосується знову ж таки демілітаризації, підписана Леонідом Кучмою, Михайлом Зурабовим, Олександром Захарченком, Ігорем Плотницьким і представником ОБСЄ Гайді Тальявіні. Варто відзначити, що Гайді Тальявіні була головою Комісії ЄС з розслідування причин російсько-грузинської війни 2008 р. Згідно із висновком Комісії від 30 вересня 2009 р. «почала війну Грузія, але обидві сторони несуть відповідальність за ескалацію конфлікту» [80]. Такий висновок був, по суті, виправданням російської агресії проти Грузії. Те, що Г. Тальявіні стала очільником посередницької місії ОБСЄ для участі в Мінських переговорах, також підтверджує залежність міжнародної громадськості від російської пропаганди. Агресія Росії проти України замовчувалася, а до порядку денного вводилося поняття «громадянський конфлікт в Україні». «Умиротворення України» мало відбуватися за вже апробованим «грузинським сценарієм».

Таким чином, переговори в «нормандському форматі», які відбувалися в Мінську в 2014–2015 рр., включають два етапи: перший – 19 вересня 2014 р. Л. Кучмою (Україна), О. Захарченком («ДНР») та І. Плотницьким («ЛНР») за посередництва представника Росії М. Зурабова підписаний Мінський меморандум, що деталізує процес демілітаризації, Тристоронню угоду і Мінський меморандум і є комплексом домовленостей під умовною назвою «Мінськ-1». Другий етап – переговори в Мінську, які відбулися 11–12 лютого 2015 р. У переговорах брали участь: П. Порошенко, В. Путін, А. Меркель, Ф. Олланд. Нова угода, що стосується знову ж демілітаризації, підписана Л. Кучмою, М. Зурабовим, О. Захарченком, І. Плотницьким і представником ОБСЄ Г. Тальявіні. Умовне найменування нових угод – «Мінськ-2».

Чого варті Мінські угоди – було зрозуміло вже до ранку 6 вересня 2014 р: припинення вогню не відбулося; саме тому переговори були продовжені й відбулося підписання Мінського меморандуму. А мінська зустріч у лютому 2015 р. відбувалась у ситуації наступу російських військ під Дебальцевим.

Українські політологи дають найдіаметральніші оцінки Мінським домовленостям. Є чимало сумнівів щодо того, що Мінські домовленості взагалі можуть бути виконані. Вичерпну оцінку ситуації в ОРДЛО дав В. Котигоренко: «Мінські угоди не виконуються з моменту їх досягнення. Обстріли та інші збройні провокації тривають. За російської допомоги і кураторства сепаратисти розбудовують, озброюють, укомплектовують людьми і навчають власні армії, формують квазідержавні цивільні інститути. Спеціальна моніторингова місія (СММ) ОБСЄ констатує факти присутності важкого озброєння в місцях, звідки воно має бути виведене. Робота самої місії блокується бойовиками. Непоодинокі факти нищення техніки СММ. Спостерігачам місії чиняться перешкоди в роботі на ділянках поруч із державним кордоном України з Росією. Вибори до органів місцевого самоврядування у підконтрольних проросійським сепаратистам районах Донбасу відкладаються через неможливість забезпечити належні умови їх безпечного і вільного проведення відповідно до правових демократичних стандартів, Конституції і законів України. Звільнення і обмін заручників та незаконно утримуваних осіб "усіх на всіх" блокується російською стороною і сепаратистами. Бойовики перешкоджають роботі місії Червоного Хреста. Україна позбавлена можливості надавати гуманітарну допомогу своїм громадянам на підконтрольній сепаратистам території та відновити там безпечну роботу регіонального сегмента своєї банківської системи для виплат пенсій і для інших цілей. Через це, зокрема, мають місце масові зловживання у практиці соціальних виплат, що її запровадив український уряд для громадян з непідконтрольних йому територій» [81]. Цілком очевидно, що окреслений політологом стан справ – це не випадковість, а наслідок побудови в «ДНР/ЛНР» «русского мира». І цей стан справ, який являє собою гуманітарну катастрофу, цілком влаштовує Кремль.

Рішення, ухвалені під час Мінських переговорів, були схвалені окремою резолюцією Ради Безпеки ООН від 17 лютого 2015 р. «Резолюція Ради Безпеки ООН по Україні» була подана Російською Федерацією. Зокрема, в резолюції знову наголошується на повазі «до суверенітету, незалежності і територіальної цілісності України», а також висловлюється «стурбованість трагічними подіями та

насильством у східних регіонах України» [82]. Як бачимо, в резолюції Ради Безпеки ООН не відображено той факт, що «трагічні події» та «насильницькі дії у східних регіонах України» – прямий наслідок воєнної агресії Російської Федерації.

Резолюція містить чотири пункти:

1. Схвалення «Комплексу заходів з виконання Мінських угод», прийнятого і підписаного у Мінську 12 лютого 2015 р.

2. Схвалення Декларації Президента РФ, Президента України, Президента Французької Республіки і Канцлера ФРН на підтримку «Комплексу заходів з виконання Мінських угод», прийнятого і підписаного в Мінську 12 лютого 2015 р. та їх тривалої прихильності до імплементації Мінських угод.

3. Заклик до всіх сторін повністю імплементувати «Комплекс заходів з виконання Мінських угод», включаючи повне припинення вогню, яке передбачене ним.

4. Продовження спостереження за ситуацією [82].

На відміну від резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, резолюції Ради Безпеки ООН мають обов'язкову силу. Отже, зрозумілі й зусилля Російської Федерації, які були докладені, аби Мінські домовленості були схвалені резолюцією Ради Безпеки ООН, що мають вищу юридичну силу. Однак виникає елементарне запитання: як можуть бути імплементовані положення резолюції, якщо в ній не названо головного призвідника «насильницьких дій у східних регіонах України»? – це по-перше. По-друге, в резолюції не дано точного визначання характеру цих «насильницьких дій», а саме – в ній Російська Федерація не названа стороною, яка винна у воєнній агресії проти України. Замовчування причин воєнного конфлікту й головної сторони, яка розв'язала війну й веде її на чужій території, здійснивши воєнну агресію, – цілком унеможлиблює виконання резолюції Ради Безпеки ООН. Поготів, така резолюція, в якій замовчуються головні причини та прояви війни, веде до істотної втрати авторитету ООН, яка створювалася для запобігання та врегулювання глобальних криз.

Інший аспект цієї ситуації полягає в тому, що Мінські домовленості – цілком відповідають інтересам Російської Федерації. Війна на Донбасі призводить: 1) до відволікання уваги від анексії Криму,

2) виснаження військових сил України, 3) значних втрат Україною людських і матеріальних ресурсів, 4) загальної дестабілізації суспільно-політичної й економічної ситуації в Україні, 5) поширення в Україні тероризму та злочинності, 6) у підсумку, імплементація Мінських домовленостей призводить до фактичної федералізації України з потенційною небезпекою подальшого розпаду держави, 7) блокування євроінтеграційного напрямку розвитку України й актуального для держави вступу до НАТО. Саме зазначені фактори й визначають активність Російської Федерації в напрямі імплементації Мінських домовленостей.

Разом із тим, згадана резолюція створює для України істотний правовий казус. Норми міжнародного права стають частиною законодавства України тільки після їх імплементації Верховною Радою. Проте Мінські домовленості Верховною Радою України не розглядалися й відповідних рішень не ухвалювалося. Таким чином, розглядати Мінські домовленості як правові норми, які мають силу закону – помилково. Але Статут ООН передбачає за резолюціями Ради Безпеки ООН найвищу юридичну силу. Отже, має місце правова суперечність, яка не має юридичного механізму для розв'язання.

Суто ж політичний підсумок цієї проблеми полягає в тому, що Мінські домовленості: по-перше, суперечать чинній Конституції України; по-друге, вступають у радикальне протиріччя з політичними інтересами України та її громадян на окупованих територіях Донецької та Луганської областей; по-третє, становлять істотну небезпеку суверенітету, територіальній цілісності та конституційному ладу України. Їхній зміст цілком відповідає лише тим політичним цілям, які ставить собі Російська Федерація. І цілі ці зводяться до однієї: розчленування України й утримання нашої країни у сфері російського впливу.

Розглянемо Мінський процес і ситуацію на Донбасі в загальному контексті. Мінські угоди стосуються лише питання врегулювання ситуації на Донбасі. Але чи зводиться українсько-російська війна виключно до військового протистояння на Сході нашої країни? Цілком зрозуміло, що ні. Кримське питання є частиною загальної

системи геополітичного протистояння. І більш того, кримське питання є центральним.

Сепаратистський демарш у Донецьку та Луганську, ліквідований СБУ заколот у Харкові, зупинений активістами заколот в Одесі – ланки єдиного проекту за назвою «русский мир». Після одеських подій 2 травня 2014 р. «русский мир» міг поширюватися тільки за допомогою російської армії. Подальше пряме російське вторгнення в Україну (друге, вже після анексії Криму) – було цілком імовірним. Єдине, що зупинило Російську Федерацію, – рішучість українців захистити свою країну. Відтак проект «русский мир» звівся до питання про можливість його побудови в окремо взятій «ДНР/ЛНР». Однак цей проект не є пріоритетним для Російської Федерації. «ДНР/ЛНР» – це лише засіб відволікання уваги України, ЄС і США від головного питання – Криму. Російська Федерація передусім зацікавлена в легітимації анексії півострова.

Ситуація в окупованих Російською Федерацією районах Донецької та Луганської областей досі залишається нестабільною, оскільки колабораціоністські режими «ДНР» і «ЛНР» існують не для того, аби діяти в правових рамках. Режим терору, який існує в окупованих районах, – це одна з форм політичного тиску на Україну. Особливість цього тиску цілком відображається за допомогою поняття «тероризм». Нестабільною є й ситуація на лінії розмежування, фактично – лінії фронту. Періодичні порушення режиму припинення вогню й загибель українських військовослужбовців є нічим іншим, як формою тиску на Україну, мета якого, як і у випадку з терором в окупованих районах Донецької та Луганської областей, – примушення України до визнання анексії Криму та загальна дестабілізація ситуації з метою ліквідації конституційного ладу.

Істотний вплив на вироблення країнами ЄС та США політики щодо України справило втручання Російської Федерації в сирійський конфлікт 30 вересня 2015 р. Російська Федерація ставила собі низку цілей. Головна мета втручання в сирійській конфлікт, яка офіційно декларувалася, – захист режиму Башара Асада. Останній називався російською пропагандою не інакше як «законним режимом». А той факт, що режим Асада звинувачувався в геноциді

власного народу, – російською пропагандою ігнорувався. Задля інформаційного супроводу сирійської кампанії російські ЗМІ поширювали інформацію про історичні взаємозв'язки між Сирією та Росією. Наступна мета, яка також офіційно декларувалася, полягала в протидії ісламському тероризму, зокрема, ІДІЛ. Таким чином, розпочинаючи сирійську кампанію, Російська Федерація, з одного боку, діяла суголосно з інтересами США, збройні сили яких уже перебували в Сирії, – протидія ісламському тероризму; а з другого – всупереч цілям, які ставили собі за мету ліквідувати режим Башара Асада.

За втручанням Російської Федерації в сирійський конфлікт стояла й більш глобальна мета – демонстрація статусу наддержави. Холодна війна завершилася крахом СРСР. Російська Федерація, котра проголосила себе наступницею СРСР, фактично хоча й залишалась ядерною державою, так і не змогла відновити статус наддержави, передусім з огляду на економічне відставання від провідних країн. Найважливіші міжнародно-політичні питання розглядалися без участі Російської Федерації. Втрутившись у сирійський конфлікт на боці Башара Асада, Російська Федерація, по суті, заявляла, що відтепер вона відстоюватиме на міжнародній арені свої інтереси, навіть якщо вони вступатимуть у суперечність із думкою міжнародної громадськості.

Входження Російської Федерації до антиісламістської коаліції, так чи так, змушувало США вступати з нею в переговори, принаймні щодо сфер розмежування діяльності збройних сил. У рамках цих переговорів могло ставитись й українське питання: про зняття санкцій, введених США проти Російської Федерації, та визнання російського статусу Криму. Зняття санкцій і визнання російської належності Криму – пріоритетне питання для Російської Федерації. Відповідно, російські поступки в питанні підтримки Башара Асада в обмін на зняття санкцій і визнання США легітимності кримського «референдуму» – це був цілком реалістичний сценарій, на який могла розраховувати Російська Федерація.

Дії Збройних сил Російської Федерації в Сирії піддавалися гострій критиці правозахисними організаціями. Російська авіація завдавала масованих ударів по цивільній інфраструктурі, що мало

наслідком загибель мирних мешканців. Завдяки втручання Російської Федерації в сирійський конфлікт режим Башара Асада встояв. Тож, одна із цілей сирійської операції була досягнута. Однак антигуманний характер дій російської армії в Сирії цілком унеможливив переговорний процес між Російською Федерацією та США. Скоївши злочини проти мирного населення в Сирії, Кремль, фактично, зазнав нищівної іміджевої поразки. У провідних ЗМІ світу Москва піддавалася жорсткій критиці.

19 грудня 2016 р. Генеральною Асамблеєю ООН було увалено резолюцію «Стан з правами людини в Автономній Республіці Крим і місті Севастополі (Україна)» [83]. Ця декларація містить більш жорсткі формулювання й не лише відзначає факт системного порушення громадянських прав у Криму та Севастополі, а й покладає на Російську Федерацію всю повноту відповідальності. Також у резолюції фіксується факт української належності Криму та Севастополя. Статус російської влади на півострові, відповідно, є таким, що суперечить міжнародному праву. Не в останню чергу, ухвалення такої різкої резолюції зумовлювалось і критичним ставленням до дій російської армії в Сирії.

За рік, 19 грудня 2017 р., Генеральна Асамблея повторно схвалила резолюцію про «Стан з правами людини в Автономній Республіці Крим і місті Севастополі (Україна)». У відповідній заяві, поширеній 19 грудня 2017 р. МЗС України, зазначається, що нова резолюція є логічним і послідовним підтвердженням рішучої позиції міжнародного співтовариства на підтримку територіальної цілісності України, що була вперше зафіксована у резолюції 68/262, схваленій у 2014 р. та розвинута у резолюції ГА ООН 71/205 у 2016 р. [84].

Нова резолюція містить чіткі формулювання щодо статусу АР Крим та міста Севастополя як частини території України. Генеральна Асамблея ООН вкотре засудила окупацію Кримського півострова Російською Федерацією. У контексті ситуації, що склалася у сфері захисту прав людини в Криму внаслідок його незаконної окупації Росією, особливе значення, зазначається в заяві МЗС України, має посилання в резолюції на Женевські конвенції 1949 р. та додатковий протокол 1977 р.: «Росія повинна дотримуватися зобов'язань держави-окупанта в умовах збройного кон-

флікту, зокрема, щодо гуманного поводження з населенням, яке перебуває на окупованій території, захисту його прав згідно з міжнародним гуманітарним правом» [84].

У заяві МЗС України підтримано заклик Генасамблеї ООН з «виконання проміжного рішення (наказу) Міжнародного суду ООН у справі Україна проти РФ від 19 квітня 2017 р., яке досі не виконано Росією. Міжнародне співтовариство має консолідувати зусилля та примушувати РФ до його виконання» [84].

Окрім сирійської кампанії, іншими негативними факторами, які вплинули на сприйняття міжнародною громадськістю російської політики, були спроби Кремля дестабілізувати суспільно-політичну ситуацію у США під час проведення там президентських виборів, зокрема, мав місце злам хакерами, які працювали на російській спецслужбі, комп'ютерних серверів Демократичної партії. Негативно була сприйнята й підтримка Москвою ультраправих політичних партій у Німеччині («Альтернатива для Німеччини») та Франції («Національний фронт» Марін Ле Пен). На розхитування суспільно-політичної ситуації в Європі в умовах міграційної кризи спрямовувалася діяльність російської державної телекомпанії «Russia Today» («Росія сьогодні»), яка, окрім російської, веде мовлення англійською, арабською, іспанською та німецькою мовами, а також діяльність у соціальних мережах російської групи дезінформації – так званих «Ольгінських тролів». Кричущим порушення норм права був замах російських спецслужб на громадян Великобританії Сергія та Юлію Скрипалів. Сприйняття Росії як фактора дестабілізації в усьому світі зумовлювало й більш позитивне ставлення міжнародної громадськості, насамперед англомовних країн – США, Великої Британії, Канади, Австралії, Нової Зеландії – до зусиль України, спрямованих на відсіч російській військовій агресії.

Порушення Російською Федерацією норм міжнародного права, антигуманні методи ведення війни в Сирії, втручання у внутрішню політику США та європейських країн зумовило введення низки нових санкцій, спрямованих проти російських високопосадовців, нафто-газового та фінансового секторів економіки. Санкції справляють значний негативний вплив на фінансову стабільність Російської Федерації. Від лютого 2018 р. в Росії ліквідовано резервний

фонд, оскільки його було вичерпано на покриття дефіциту державного бюджету. Фонд національного добробуту протягом 2017 р. скоротився на 14%. Неможливість зовнішніх запозичень призводить до стрімкого зростання внутрішнього боргу, який лише впродовж 2017 р. зріс на 18,8%. З початку 2014 р. капіталізація фондового ринку Росії скоротилася на 268 мільярдів доларів.

Агресивна політика Російської Федерації спрямовувалася проти глобального світоустрою. Об'єктами атаки стали демократичні інститути США, ЄС, України й інших пострадянських країн. Загальна мета такої російської політики – повернення на світову арену в статусі наддержави. Однак вона прагнула реалізувати цю мету не шляхом суспільно-політичного, культурного й економічного розвитку самої Росії, а за допомогою деструкції суспільно-політичних інститутів у країнах, яких вважала своїми опонентами. Анексія Криму та ведення проти України війни на Донбасі – це елементи в системі глобальної агресії, яку веде Російська Федерація проти демократичного світу. У цьому глобальному протистоянні Україна стала союзником демократичного світу. Такий статус України є позитивним чинником подальшої демократизації нашої країни й загального розвитку в руслі євроатлантичної цивілізації.

6 вересня 2018 р. Рада національної безпеки та оборони України підтримала ініціативу Президента Пера Порошенка про припинення дії Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією [72], який був підписаний 31 травня 1997 р. терміном на десять років і набув чинності 1 квітня 1999 р.. Таке рішення стало відповіддю на збройну агресію Російської Федерації проти України, яка суперечить нормам і духу Договору.

1. Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний контекст. Київ: Світогляд, 2004. 722 с.

2. Арентд Х. Джерела тоталітаризму / пер з англ. Київ: Дух і літера, 2002. 539 с.

3. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин: Рада Європи; Хартія, Міжнародний документ від 05.11.1992. Верховна Рада України [офіційний веб-портал]. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_014

4. Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин: Верховна Рада України; Закон України від 15.05.2003. № 802-IV. Верховна Рада України [офіційний веб-портал]. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/802-15>

5. Кулик В. Регіональна хартія мовного компромісу. Критика. 2006. Червень. С. 2–3.

6. Про засади державної мовної політики: Верховна Рада України; Закон від 03.07.2012 № 5029-VI. Верховна Рада України [офіційний веб-портал]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>

7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики»: Конституційний Суд; Рішення від 28.02.2018 № 2-р/2018. Верховна Рада України [офіційний веб-портал]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18/paran55#n55>

8. Панчук М. І. Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський) проєкт. Політологічні розвідки. Київ: Парламентське видавництво, 2012. С. 311–331.

9. В войне с Украиной у Путина есть два мотива, – российский политолог. News.online.ua. 27 июля 2016 года. URL: <http://news.online.ua/748497/v-voyne-s-ukrainou-u-putina-est-dva-motiva-rossiyskiy-politolog/>

10. Zavalkov I. Positive aspects of discrimination of russians in Baltic countries // The Journal of World Politics. 2014. № 8. P. 132–133.

11. Дорош С. Європейська хартія мов: що і від кого захищати. BBC. Україна. 12 березня 2010 року. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine/2010/03/100312_european_charter_im

12. Мельничук Т. Половину «карт поляка» у світі видали громадянам Білорусі. BBC. Україна. 19 серпня 2017 року. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-40986255>

13. Борисов Д. Карта поляка: тепер тільки по крові. Збруч. 20 грудня 2017 року. URL: <https://zbruc.eu/node/74597>

14. У 2017 році Україну покинули більше 1 млн громадян – Павло Клімкін // Дзеркало тижня. 22 лютого 2018 року. URL: https://dt.ua/UKRAINE/u-2017-roci-ukrayinu-pokinuli-bilshe-1-mln-gromadyan-klimkin-270089_.html

15. Мостова Ю., Рахманін С. Кровотеча. Чому українці покидають свою країну. Дзеркало тижня. 27 січня 2018 року. URL: https://dt.ua/internal/krovotecha-chomu-ukrayinci-pokidayut-svoyu-krayinu-267394_.html

16. Міграційні настрої населення України у квітні 2018 року. Київський міжнародний інститут соціології. 18 травня 2018 року. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=765&page=1>
17. Про освіту: Верховна Рада України; Закон від 05.09.2017. № 2145-VIII. Верховна Рада України [офіційний веб-портал]. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
18. Ерно Кешкень: «Закон про освіту сприяє асиміляції та зникненню угорської меншини Закарпаття». Mukachevo.net. 15 вересня 2017 року. URL: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/240851>
19. Кравченко В. Будапешт показав Києву мову ультиматуму. Дзеркало тижня. 1 грудня 2017 року. URL: https://dt.ua/-international/budapesht-pokazav-kiyevu-movu-ultimatumu-262078_.html
20. Пайпс Р. Два пути России. Москва: Алгоритм, 2015. 224 с.
21. Пайпс Р. Русская революция. В 3-х кн. Кн. 1. Агония старого режима: 1905–1917. Москва: Захаров, 2005. 480 с.
22. Кордонский С. Ресурсное государство. Москва: Регнум, 2007. 108 с.
23. Бодрийар Ж. Символический обмен и смерть. Москва: КДУ, 2006. 389 с.
24. Рыклин М. Террорологиики. Тарту–Москва: «Эйдос», 1992. 223 с.
25. Кордонский С. Сословная структура постсоветской России. Москва: Институт Фонда «Общественное мнение», 2008. 258 с.
26. Валлерстайн И. Конец какой современности? Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. Санкт-Петербург: Изд-во «Университетская книга», 2001. С. 166–187.
27. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире; / [пер. с англ. П. М. Кудюкина; под общей редакцией канд. полит. наук Б. Ю. Кагарлицкого]. Санкт-Петербург: Издательство «Университетская книга», 2001. 416 с.
28. Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ: «АртЕк», 1999. 728 с.
29. Валлерстайн И. От феодализма к капитализму: переход или переходы? Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. Санкт-Петербург: Изд-во «Университетская книга», 2001. С. 63–81.
30. Замкова Н. Л. Міжмовні відносини і комунікації: монографія. Вінниця, ВТЕІ КНТЕУ, 2014. 344 с.
31. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Москва: Арктогея, 1997. 608 с.
32. Луман Н. Реальность массмедиа / пер. с нем. А. Антоновской. Москва: Логос, 2002. 248 с.

33. Гаджиев К. С. Введение в геополитику. Изд. 2-е, доп. Учебник для вузов. Москва: Логос, 2000. 432 с.
34. Барабанов О. Н. Роль истории во внешнеполитической стратегии В. В. Путина Вестник МГИМО. 2016. № 1 (46). С. 84–92.
35. Жижек С. Ирак: История про чайник. Москва: Издательство «Праксис», 2004. 224 с.
36. Балибар Э., И. Валлерстайн Нация как форма: история и идеология. Раса, нация, класс: Двусмысленные идентичности. Москва: Логос-Альтера, 2003. 285 с.
37. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Москва: Книга, 1991. 574 с.
38. Свідлов Ю. «Особливість російської цивілізації» й імперіалізм. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. Вип. 4 (90). С. 134–145.
39. Леонтьев К. Византизм и славянство. Москва: АСТ, 2007. 254 с.
40. Трубецкой Н. С. К проблеме русского самопознания. История. Культура. Язык. Москва: Прогресс, 1995. 798 с.
41. Ильин И. Национальная Россия. Наши задачи. Москва: ЭКСМО, 2011. 464 с.
42. Филиппов А. Смысл империи: к социологии политического пространства. Иное. Хрестоматия нового российского самосознания. URL: <http://old.russ.ru/antolog/inoe/filipp.htm>
43. Томпсон Е. М. Трубадури Імперії. Російська література і колоніалізм. Київ: Основи, 2008. 288 с.
44. Солженицын А. Как нам обустроить Россию? URL: http://www.lib.ru/PROZA/SOLZHENICYN/s_kak_1990.txt
45. Бушанський В. Критичний аналіз російських політико-історичних уявлень. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. Вип. 1 (75). С. 243–265.
46. Александр Солженицын: С Украиной будет чрезвычайно больно. Как сбываются пророчества по украинскому вопросу автора «Красного колеса». Российская газета. 16.05.2014. URL: <http://www.rg.ru/2014/05/16/solzhenitsyn.html>
47. Солженицын А. Письмо вождям Советского Союза. URL: http://www.lib.ru/PROZA/SOLZHENICYN/s_letter.txt
48. Михальченко Н. И. Великий цивилизационный взрыв на рубеже XX–XXI веков. Київ: Парламентське видавництво, 2016. 504 с.
49. Бушанський В. Російський імперіалізм і «новий світовий порядок». Українська правда. 7 листопада, 2014 року. URL: <https://-www.pravda.com.ua/columns/2014/11/7/7043013/>

50. Бушанський В. В. Російська імперська ідеологія: політика міфотворчості. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. Вип. 4 (78). С. 296–306.

51. Бушанський В. В. Уявлений Севастополь: естетика російського соліпсизму. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2014. Вип. 4–5 (72–73). С. 340–361.

52. Бушанський В. В. Екзистенціальний підхід до концептуалізації часу. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. Вип. 5–6 (91–92). С. 93–124.

53. Кінан Е. Російські історичні міфи. Київ: Критика, 2001. 284 с.

54. Проект «Утилизация России». Интервью Олега Дерипаски. Management-Club.com. 24. 01. 2015. URL: <https://management-club.com/zametki-na-polyah/o-situatsii-v-strane/proekt-utilizatsiya-rossii-intervyu.html>

55. Бушанський В. В. Аморфна територія як план Росії. Українська правда. 5 березня 2014 року. URL: <http://www.pravda.com.ua/-columns/-2014/03/5/7017594/>

56. Андрій Ілларіонов: Нова світова війна уже почалася. Тиждень.ua. 24 травня 2014 року. URL: <http://tyzhden.ua/World/110600>

57. Определение агрессии. Утверждено резолюцией 3314 (XXIX) Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1974 года. Организация Объединенных Наций. URL: http://www.un.org/ru/documents/-decl_conv/-conventions/aggression.shtml

58. Під час АТО загинули 2,4 тис. військових, 927 – небойові втрати. Українські новини. 2 березня 2018 року. URL: <https://ukranews.com/-ua/news/550677-pid-chas-ato-zagynuly-24-tys-viyskovykh-927-neboyovi-vtraty>

59. За четыре года войны в Донбассе погибли около 2,4 тысяч военных. Лига. Новости. 23 марта 2018 года. URL: http://news.liga.net/-politics/-news/za_chetyre_goda_войny_v_donbasse_pogibli_okolo_2_4_tysyach_воennykh

60. Доповідь Немцова: в Україні загинули щонайменше 220 російських військових. Українська правда. 30 березня 2015 року. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/03/30/7063123/>

61. В Україні загинуло, щонайменше, 400-500 російських військових – Нуланд. УНІАН. 10 березня 2015 року. URL: <https://www.unian.ua/-world/-1053837-v-ukrajini-zaginulo-schonaymenshe-400-500-rosiyskih-viyskovih-nuland.html>

62. Виктория Нуланд: В последние несколько дней Россия поставила сепаратистам новые вооружения. Голос Америки. 10 марта 2015 года. URL: <https://www.golos-ameriki.ru/a/ron-nuland-senate-hearings-ukraine/-2674536.html>

63. У США назвали кількість загиблих путінських вояк на Донбасі. Обозреватель.ua. 9 жовтня 2015 року. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/crime/97632-u-ssha-nazvali-kilkist-zagiblih-putinskih-voyak-na-donbasi.htm>

64. Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні (16 травня–15 серпня 2017 року). Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/UAReport19th_UKR.pdf

65. Міжнародна слідча група: рейс МН-17 був збитий ракетою ЗРК «Бук», випущеною з району смт Первомайське. Служба безпеки України. Офіційний веб-сайт. 28 вересня 2016 року. URL: <https://ssu.gov.ua/ua/news/-1/category/2/view/1954#sthash.fG263C6N.dpbs>

66. Ukraine: Overview of population displacement (as of 23 March 2015). ReliefWeb. 30 Mar 2015. URL: <https://reliefweb.int/map/ukraine/ukraine-overview-population-displacement-23-march-2015>

67. Рафальський І. О. Національно-державне самовизначення України: внутрішні чинники та зовнішні впливи. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. 480 с.

68. Фігурний Ю. Концепт «руського мира» – важливий чинник гібридної війни супроти України. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики. Київ: «МП Леся», 2016. 586 с.

69. Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ: «МП Леся», 2017. 332 с.

70. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї; Меморандум, Міжнародний документ від 05.12.1994. Верховна Рада України [офіційний веб-портал]. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/998_158

71. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією; Договір, Міжнародний документ від 31.05.1997. Верховна Рада України [офіційний веб-портал]. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/643_006

72. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций; Принята резолюцией 2625 (XXV) Генеральной Ассамблеи ООН от 24 октября 1970 года. Верховна Рада України [офіційний веб-портал]. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_569

73. Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території Укра-

їни; Угода, Міжнародний документ від 28.05.1997. Верховна Рада України [офіційний веб-портал]. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/-laws/show/643_076

74. Україна має до Росії 5 вимог, які оголосить в четвер у Женеві, – Яценюк. 24 канал. 16 квітня 2014 року. URL: https://24tv.ua/-ukrayina_maye_do_rosiyi_5_vimog_yaki_ogolosit_v_chetver_u_zhenevi_yatse_nyuk_p433497

75. Повний текст заяви за підсумками переговорів у Женеві з українського питання. Дзеркало тижня. 17 квітня 2014 року. URL: https://dt.ua/POLITICS/povniy-tekst-zayavi-za-pidsumkami-peregovoriv-u-zhenevi-z-ukrayinskogo-pitannya-141885_.html

76. Чому дії Росії в Криму не витримують юридичної критики? BBC. Україна. 8 березня 2014 року. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/-politics/-2014/03/140308_crimea_legal_analysis_yg.shtml

77. Mogherini Federica. Come muoversi in un'Ucraina divisa a metà. L'Unità. 17 febbraio, 2014.

78. Протокол о результатах консультаций Трехсторонней контактной группы, Минск, 5 сентября 2014 г. ОБСЕ. 5 сентября 2014 года. URL: <https://www.osce.org/ru/home/123258>

79. Медведчук предложил программу выхода из кризиса. Экономические известия. 3 марта 2014 года. URL: http://news.eizvestia.com/-news_politics/full/177-medvedchuk-predlozhit-programmu-vyhoda-iz-krizisa

80. Доклад комиссии ЕС: войну начала Грузия. BBC. Русская служба. 30 сентября 2009 года. URL: http://www.bbc.com/-russian/international/2009/09/090930_eu_georgia_report

81. Котигоренко В. Чи можливе життя поза Мінськом?. Дзеркало тижня. 24 червня 2016 року. URL: http://gazeta.dt.ua/internal/chi-mozhlive-zhittya-poza-minskom-_.html

82. Текст резолюції Радбезу ООН по Україні. Дзеркало тижня. 17 лютого 2015 року. URL: https://dt.ua/POLITICS/tekst-rezolyuciyi-radbezu-oon-po-ukrayini-164569_.html

83. Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol (Ukraine); Resolution adopted by the General Assembly on 19 December 2016. General Assembly United Nations. URL: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/71/205

84. Заява МЗС України щодо ухвалення резолюції ГА ООН «Стан з правами людини у Автономній Республіці Крим та місті Севастополь (Україна)». Міністерство закордонних справ України [офіційний веб-ресурс]. 19 грудня 2017 року. URL: <https://mfa.gov.ua/ua/press-center/-comments/8306-zajava-mzs-ukrajini-shhodo-uhvalennya-rezolyuciji-ga-oon-stan-z-pravami-lyudini-u-avtonomnij-respublici-krim-ta-misti-sevastopoly-ukrajina>

Розділ 4. КОНЦЕПТ МАЙБУТНЬОГО УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

4.1. Уявлені образи національного минулого та майбутнього

Базові характеристики поняття «етнос» – мова, самоназва, історична пам'ять, особливості побуту та релігійних традицій, – за найближчого розгляду, мають своєю основою тільки свідомість особи та колективу. Але так само лише у свідомості вкорінені всі наші культурні практики. Всі форми ідентичності, властиві людині, базуються на соціалізації – поступовому засвоєнні соціальних норм і практик. Важливе значення для соціогуманітарних наук має питання про процес актуалізації певних ідентичностей. Адже є ситуації, коли певні ідентичності (а особа завжди наділена кількома ідентичностями: статеві, вікова, етнічна, релігійна, фахова, політична тощо) – вступають у суперечність одна з одною. Тож питання: як відбувається актуалізація тої чи тої ідентичності в ситуації суперечності між ними? Це питання є вельми актуальним для постколоніального суспільства. Особа постколоніального суспільства є носієм етнічної (аборигенної) ідентичності, але й соціалізується під впливом імперського дискурсу. Ці два типи ідентичності у своєму суто дискурсивному вимірі – непримиренні. Однак і сама особа, і суспільство загалом – функціонують, а отже, ці ідентичності або набувають певного «компромісу», або по чергово актуалізуються, або ж одна з ідентичностей заперечує іншу, що створює певний когнітивний потенціал, який неминуче набуватиме прояву. Ця проблема не може бути розкрита на суто теоретичному рівні. Бо істотне значення мають особливості аборигенних та імперських ідентичностей, а також культурні практики їхньої реалізації. Разом із тим, ми можемо прийняти як одну із базових характеристик постколоніального суспільства – процес, який реалізується у низці заходів, із заперечення імперської ідентичності й актуалізації ідентичності аборигенної. На практиці цей процес, який є необхідністю, реалізується по-різному, залежно від особливостей

політичної системи, стану самого суспільства, політичної та культурної еліт. Проте в процесі подолання імперського спадку завжди важливу роль відіграє конструювання онтологічних образів – уявлення про минуле, теперішність і майбутнє.

Звернувшись до української історії, ми з усією переконливістю можемо бачити, яке принципове значення для самого збереження українського народу мали історичні студії, котрі розкрили самотність нашої минувшини. Без діяльності видатних українських істориків відродження українського народу було б неможливим. Навіть у творчості українських літераторів, зокрема і Тараса Шевченка, ми бачимо особливу увагу до історичної теми. Тексти, присвячені історії українського народу, зберегли образи минувшини і зробили їх надбанням історичної пам'яті. Так сформувався дискурс минулого, який є одним із наріжних у конструкції української ідентичності. Так само принципово значущою була діяльність, спрямована на збереження та розвиток української мови. Створення літературного канону української мови уможливило формування культурної норми, яка стала одним із найважливіших складників української ідентичності. Літературна мова й український літературний дискурс, орієнтований на найширші суспільні верстви, уможливили самопроявлення українства в теперішності. Мова стала засобом, за допомогою якого українська ідентичність проявлялася тут і нині. Українські культурні діячі зуміли відстояти минуле й теперішність українського народу. Однак в умовах колоніальної залежності та тоталітарного диктату вельми невизначеним залишався образ майбутнього українського народу. Тільки з набуттям державної незалежності стало можливим створення актуального образу буття українського народу в перспективі майбутнього часу.

Для подальшого розвитку етнополітології істотне значення має дослідження зазначених онтологічних характеристик – образів минулого, теперішнього та майбутнього. Ця часова вісь має бути вбудована до шеругу ключових етнополітологічних понять. Методологічною основою для формування теорії, яка розкривала б становлення образів минулого, теперішнього та майбутнього, є дискурс-теорії. Концепт уявленості спільнот і всіх ідентичностей

підводить нас до тієї тези, що будь-яка спільнота, в тому числі й етнічна, існує завдяки настановленню, яке має когнітивний характер. Тобто, факт етнічної, національної чи релігійної єдності не є певною даністю, а формується шляхом цілеспрямованого впливу засобами культури. Намічений методологічний підхід спонукає нас до аналізу всіх ключових політологічних понять у ключі лінгвістичного повороту в гуманітаристиці.

Розвиток ключових понять етнополітології відбувався в контексті загального становлення політичної науки, соціальної філософії та правової теорії. Трансформація етнополітичних понять відображала культурні та суспільно-політичні перетворення. Таким чином етнополітологія фіксувала зміни, яких зазнавали нації, етноси та народи. У цьому сенсі етнополітологічні поняття мають історичний характер – вони виникають у певний момент історії і, охоплюючи певні суспільно-політичні реалії, змінюються разом із перебігом історії.

Тож, простежуючи розвиток етнополітології, можна бачити, що він відбувався разом із загальним розвитком теорії і методології гуманітарних наук і відповідно до суспільно-політичного розвитку. В етнополітології завжди простежуються ті зміни, які мають концептуальний, теоретико-методологічний характер, тобто такі, що зумовлені зміною світогляду самих науковців, і зміни, спричинені трансформацією об'єкта дослідження.

На відміну від природних явищ і об'єктів, які досліджуються природничими науками, прояви і сам об'єкт суспільно-політичних наук завжди перебувають у становленні. Ця відмінність категорично унеможлиблює механічну екстраполяцію принципів і методів природничих наук на сферу суспільно-політичних досліджень. Серед чільних вимог, які висуваються до наукових студій, – це контрольованість умов дослідження (умов експерименту) і верифікованість результатів. Цілком очевидно, що соціально-політичний експеримент неможливий. Навіть спроби проведення соціально-психологічних експериментів дуже часто виходять за межі етики. (Показовий приклад – «Стенфордський тюремний експеримент», проведений у 1971 р. Філіпом Зімбардо). Так само неможливим є створення контрольованих суспільно-політичних умов, адже ані

політичну поведінку, ані політичні судження та переконання, цінності та ціннісні орієнтації неможливо вмістити до жодної «білої вежі», в якій можна було б здійснювати опис і простежувати реакцію об'єкта на зовнішні стимули. Навіть більше, в суспільно-політичних дослідженнях можливе тільки умоглядне виокремлення об'єкта дослідження. Адже, як показує у своїй «Анатомії людської деструктивності» Еріх Фромм, вилучений зі свого природного середовища живий об'єкт втрачає свої суттєві властивості, а отже, і його поведінка в контрольованих умовах є відмінною від поведінки в традиційному для нього середовищі [1]. Відповідно, годі й казати про верифікацію результатів суспільно-політичних досліджень: політична поведінка та політичні настановлення невіддільні від часу, в який вони відбуваються, та ситуації. Невпинні трансформації суспільства та політичного життя визначають унікальність кожної політичної ситуації та політичної дії. І тому мова про суспільно-політичне моделювання завжди є мовою про створення умоглядної концепції дії – актуалізації тих чи тих факторів, які, гіпотетично, відобразяться в певних суспільно-політичних проявах.

Для політичної науки й, зокрема, для етнополітології важливе значення мають описові методи, насамперед – компаративні дослідження, які базуються на зіставленні аналогічних суспільно-політичних ситуацій, що уможлиблює прогнозування розвитку політичних подій. Але разом із методами аналізу суспільно-політичних процесів, суспільних трансформацій, розвитку державно-політичних інститутів і громадянського суспільства, зокрема, в їх соціологічному вимірі, вкрай важливим є поняттєвий аналіз політики. Суттю такого аналізу є те, що конкретизація певного поняття є не лише засобом означення політичної дійсності, виокремлення феноменів і їхнього трактування, а й інструментом конструювання уявлення про політичну дійсність. Понятійний аналіз уможлиблює опис, розуміння та моделювання політики. Він вміщує і тлумачення вже проявлених політичних реалій (рівень феноменології), і прогнозування політичних процесів (екстраполяцію в часі наявних тенденцій з оцінюванням майбутніх ситуацій), і моделювання певного проекту майбутнього шляхом корекції політичної мови, а отже, й політичної свідомості. Й у цьому сенсі, понятійний аналіз

забезпечує не тільки опис і розуміння політичної дійсності, а також і її зміну. І тут треба наголосити: поняття не є самою політичною дійсністю, тобто не є онтологічним проявом; поняття завжди ноуменальне, тобто це – науковий конструкт. І політологічне поняття тільки в тій мірі стає реальністю, в якій воно є предметом суспільно-політичної віри. Саме тому Бенедикт Андерсон цілком правомірно говорить, що всі спільноти – «винайдені» [2], а Ерік Гобсбаум пише про «винайденість традицій» [3].

Завдяки поняттям – конструюванню понять, їхньому уточненню та розмежуванню – відбувається оформлення нової картини світу. Тож, головна ідея метафізики Фрідріха Гегеля про те, що світова історія – це становлення і проявлення понять, – є цілком істинною та релевантною. Із постанням поняття відбувається підпорядкування йому дійсності. Суспільно-політичні процеси розгортаються як відображення домінантних понять. Якщо ж відволіктися від метафізичної площини, в якій міркує Гегель, то цей процес являє собою втілення в політичній практиці тих ідей, образів, ідеологем і цінностей, які належні політичним поняттям. І тут ми бачимо очевидну паралель між філософією Гегеля і філософією Мішеля Фуко, хоча, здавалося б, це абсолютно відмінні стилі міркувань. Усе є дискурс! – це максима Фуко. Але що є дискурс? Дискурс і є сукупністю домінантних понять. І коли Мішель Фуко описує гротескне й ірраціональне підпорядкування соціальних практик дискурсивним уявленням, то він простежує те ж таки становлення понять і їхнє відображення в дійсності, про яке писав і Гегель, однак удаючись до іншої термінології. Таким чином, зіставивши філософію Гегеля і філософію Фуко, ми можемо бачити, що на метарівні між цими стилями міркувань немає суперечності. Поняття завжди домінують над дійсністю й підпорядковують практику.

Завдяки працям Мішеля Фуко, Фердинанда Соссюра і наступній постструктуралістській традиції в гуманітаристиці відбувся «лінгвістичний поворот». Культура в усіх її проявах, свідомість і суспільно-політичні відносини почали розглядатись як результат мовної діяльності. Саме в рамках «лінгвістичного повороту», як зазначає Лариса Нагорна, «вдалося створити лінгвістично орієнтовану епістемологію» [4, с. 37]. І безперечним є, що становлення полі-

тичних понять, їхнє входження до політичної мови відбувається за принципами, які описуються дискурс-аналізом. Політична мова і мова політології пов'язані тією самою мірою, в якій пов'язані безпосередні мовні практики і дискурс.

Конструюючи політичні поняття, політична наука, повторімося, не лише описує дійсність, а й змінює її. Завдяки чому реалізується цей вплив політичних понять? Сила впливу полягає в тому, що **політичні поняття вносять сенс до політичної дійсності**. «Людина у пошуках справжнього сенсу» – назва головної праці Віктора Франкла. Дійсність як така є лише ситуацією, відзначає Франкл. Але сенсу в ситуації у її чистому вигляді – немає. Будь-яка ситуація може бути витлумачена абсолютно по-різному і найпротилежнішим чином. Сенс до ситуації вносить тільки сама людина. І єдиною, по-справжньому деструктивною для людини є лише ситуація нонсенсу. Конструювання сенсу, віднаходження сенсу, наголошує Франкл, – це найактуальніша діяльність людини, яку вона здійснює безнастанно [5]. Політологія, оперуючи політичними поняттями, вносить сенс до політичної ситуації і, таким чином, забезпечує її визначені і ціннісно навантажені сприйняття. Але будь-яка ситуація завжди містить елемент невизначеності. Політичні феномени ніколи вичерпно не характеризують ситуацію. Потрібні критерії для відокремлення вторинного від сутнісного, випадкового від закономірного, довільного від необхідного. Завжди потрібною є загальна картина світу, в якій конкретна ситуація розкриватиметься як окремий елемент. І за умови браку такої загальної картини світу, її помилковості чи неадекватності – політична діяльність приречена на катастрофу. Звернувшись до політичної історії, ми можемо бачити, що успішна політична діяльність завжди пов'язана з адекватною й актуальною картиною світу, яку поділяє певний політик чи політична сила; і навпаки, політичні помилки завжди випливають із хибності політичної картини світу. Та наразі найважливішим є те, що політична картина світу продукується актуальними політичними поняттями, котрі передують політичній ситуації. І в цьому сенсі політичні поняття наближаються до універсалій, які актуалізуються політичною свідомістю і визначають політичну етику.

Особливістю нашої сучасності є радикальний злам політичних цінностей та інституцій, які утвердилися в добу Модерну. Властива Модерну картина світу була сформована філософією, правовою теорією, а згодом соціологією та політологією. Наукові поняття стали засобом обґрунтування суспільно-політичних відносин і політичних інститутів модерної доби. Такі політичні поняття, які здаються нам самоочевидними та природними, – нація, національна держава, представницька демократія, поділ влади, релігійна толерантність, права і свободи людини тощо – всі вони являють собою конструкти, створені науковцями, популяризовані публіцистами та реалізовані в політичній практиці. Усі ці поняття були втілені в життя. А це означає, що нації були сформовані (в безпосередньому значенні цього слова) на основі етносів і субетносів, з представників усіх класів і груп; національні держави утвердились у певних кордонах за результатами численних воєнних конфліктів; релігійна толерантність (або ж навіть індиферентність до релігії) зайняла місце попередньої домінації релігійної культури; демократія ж, як форма політичного режиму, здобула визнання в протистоянні з недемократичними політичними режимами. Однак, і на цьому ми акцентуємо увагу, поняття модерної доби, їх теоретичне обґрунтування й подальше уточнення передували самим феноменам. Те ж таки поняття «нація» виникло до того, як відбулося оформлення націй; а поняття «національна держава» виникло й здобуло визнання до утворення більшості національних держав. Таким чином, на змісті політичної історії ми бачимо процес конструювання політичної практики шляхом прийняття політичних понять як дорогоцвіти, їхнього включення до ідеологій і політичних програм. Так ми бачимо, як політична філософія та політичні теорії стають безпосередніми чинниками зміни політичної культури, розвитку масової політичної свідомості та трансформації суспільно-політичних практик.

Словосполучення «глобальні політичні виклики» є традиційним для сучасної політології. Глобальна економіка, глобальна культура, масова міграція, утвердження верховенства міжнародного права, міжнародних політичних інститутів і міждержавних об'єднань на кшталт ЄС чи міждержавних безпекових блоків, найвпливовішим із

яких є НАТО, що супроводжується певним обмеженням суверенітету національних держав, – це риси політичного сьогодення в ХХІ столітті. Усі ці процеси, які правомірно визначити як прояви глобалізації, пов'язані і з певними здобутками, і, звісно, втратами. Критики глобалізації наголошують на тому, що уніфікація призводить до руйнування численних культурних, мовних і господарських особливостей, які формувалися століттями. В умовах «ослаблення суверенітету національних держав, – зазначає український політолог Л. Нагорна, – з великою дозою вірогідності можна прогнозувати загострення конфліктів, які або виникають на ґрунті політизованої етнічності, або використовують відповідні символи й міфи з мобілізаційною метою» [6, с. 9].

Однак незаперечним є й позитивний бік глобалізації: нова єдність людства на базі загальнолюдських цінностей є, значною мірою, запобіжником проти авторитаризму та геноциду – тих явищ, які стали найжахливішими сторінками історії ХХ століття. По суті, масштаб трансформацій, які нині переживає людство і, зокрема, й Україна, дає підстави говорити про цивілізаційний характер господарських, культурних і політичних перетворень.

Політичні перетворення в Україні спрямовані на імплементацію європейських норм і стандартів. Разом із тим, реформи в Україні відбуваються в рамках загального розвитку європейської цивілізації. Європейська цивілізація (як і будь-яка інша) не є статичною. Європейська цивілізація перебуває в історичному становленні; простіше кажучи, розвивається. Автори, які описують розвиток цивілізацій, з легкої подачі Освальда Шпенглера, дуже часто порівнюють історію цивілізацій із розвитком організму; тобто використовують метафору «організм» задля пояснення історичного процесу. Варто віддати належне Шпенглеру, він зумів, вдавшись до естетичного прийому, запровадити нову парадигму в соціогуманітаристиці. Утім, як на наш погляд, евристичний потенціал метафори «організм» є вельми сумнівним; поготів, ця метафора створює достоту апокаліптичні конотації, які дуже важко назвати конструктивними. Однак ми схильні ґрунтуватися на зовсім іншій методологічній базі – розглядати історичний процес, зокрема й розвиток цивілізації, як відкритий процес. Звісно, суспільно-

політичний процес підпорядковується власним закономірностям. Проте ці закономірності не являють собою жорсткі детермінанти, котрі визначають умовний «кінець історії». І взагалі, казати про детермінованість історії та про визначеність історичного завершення (наприклад, певної цивілізації) – означало б радикально заперечувати людську свободу. Одначе, якщо ми приймемо як факт людську свободу і як прояв цієї свободи – політичну діяльність, то мусимо прийняти й відкритість (невідомість, невизначеність) майбутнього.

Отже, повернімося до вже поставленого запитання: чому суспільно-політичні трансформації в Україні мають цивілізаційний зміст? Важливим етапом розвитку європейської цивілізації була доба Модерну. У своєму розвитку Модерн породив і радикально утопічні проекти, зокрема – фашизм, нацизм і комунізм. Перші два проекти мали виразне антимодерне спрямування; комуністична ж ідеологія являла собою суто модерну утопію. Ми залишимо за дужками, звісно, важливі питання про причини виникнення згаданих тоталітарних ідеологій як окремих відгалужень у розвитку Модерну, а наголосимо лише на наступному: роки незалежності України – це, серед іншого, також період подолання інституційного та ціннісно-світоглядного спадку радянського періоду нашої історії. Таким чином, ті завдання, які постали перед Україною зі здобуттям незалежності, зокрема, необхідність розвитку ринкової економіки, демократичних інститутів і відповідних суспільно-політичних практик, мають сутнісний цивілізаційний зміст. Суспільно-політичні трансформації, які останніми десятиліттями відбуваються в Україні, являють собою частину глобального історичного процесу, пов'язаного з розвитком Модерну. Відповідно, акцент на цивілізаційному характері суспільно-політичних трансформацій в Україні є не лише виправданим, а й евристичним.

Однак, оцінюючи нашу сучасність, можна бачити й українські негативні прояви. Російська окупація Криму та військова агресія на Донбасі, виникнення ІДІЛ, ісламістський переворот у Туреччині та навіть бажання виходу Британії з ЄС змушує нас ставити чимало запитань, безпосередньо пов'язаних із цивілізаційними змінами. Очевидним є, що нині в рамках євроатлантичної цивілізації спостерігається зіткнення протилежних тенденцій: 1) поглиблення модернізаційних

трансформацій – інтенсивний Модерн (прояви якого, зазвичай, охоплюються поняттям Постмодерн), 2) консервативний рух, спрямований на збереження традиційної ролі національної держави та традиційних цінностей. Є рація припустити, що суспільно-політичний процес у рамках євроатлантичної цивілізації визначатиметься зіткненням цих відзначених тенденцій. Відтак акцентуємо увагу на низці тенденцій сьогочасного суспільно-політичного процесу.

1. Нині європейська культура переживає період, який можна визначити як інтенсивний Модерн (Постмодерн є нічим іншим, як інтенсивний Модерн). Країни Євросоюзу послідовно інтегруються (хоча, звісно, стикаються з низкою істотних труднощів). Та, водночас, Європа переживає становлення регіональних ідентичностей, регіональних історичних пам'ятей і наднаціональних політичних еліт. Тобто, відбувається процес глобалізації/глокалізації. Вважається, що регіональні ідентичності та регіональні історичні пам'яті не суперечитимуть національним ідентичностям і національним історичним уявленням. По суті, йдеться про формування паралельних ідентичностей – загальноєвропейської, національних і регіональних. Звісно, таке становлення можливе. І навіть більше – воно неминуче, оскільки визначене історично, всім цивілізаційним розвитком людства. Проте не варто забувати, що в кризові періоди відбувається редукція ціннісних систем: одні цінності відкидаються, а інші виходять на передній план як домінантні. Відповідно, не важко припустити, що в кризові періоди розвитку Європи (а такі кризові періоди неминучі) неодмінно спостерігатиметься ціннісна редукція. І те, які цінності виявляться домінантними, – ще велике питання. Одне можна стверджувати з абсолютною впевненістю: домінантними виявляться найбільш міфологізовані цінності, оскільки криза змушує суб'єкта актуалізувати підсвідомі уявлення, а міф – присутньо є підсвідомим уявленням.

2. Абсолютно очевидним є постколоніальний зміст політичного та культурного протистояння на пострадянському просторі. Нині Росія послідовно проходить усі етапи політичного та культурного розвитку Німеччини після Першої світової війни. Криза Веймарської республіки є очевидною паралеллю кризи, яку переживала Росія

після розпаду СРСР. Наступне становлення нацизму в Німеччині є паралеллю до сучасного путінського режиму, альфа й омега якого – реваншизм і ксенофобія. Реваншистська політика Росії вже поставила світ на межу глобального військово-політичного конфлікту. Публіцисти, які висвітлюють українсько-російську війну, однозначно пишуть про загрозу Третьої світової війни. І пишуть про це, не вдаючись до лапок чи метафор.

3. Якщо казати про джерела російсько-української війни, то це – виключно ідентифікаційні уявлення й уявлення картини світу. Російсько-українська війна не має жодних економічних передумов. Ця війна є лише зіткненням несумісних ідентифікаційних уявлень. Та картина світу й та ідентичність, які формувались у період президентства В. Путіна, є очевидним відображенням постколоніального синдрому. Відома метафора – «фантомні болі», якою так часто користуються російські політики, політологи та публіцисти, – по суті, перетворилася на ідеологічний базис російської політики. Російська ідеологія є надзвичайно метафорично та міфологічно акцентованою. Фактично, російська політична свідомість (російська ідентичність і картина світу) виявилась у полоні історичних і політичних міфів. Передумова такої метафоризації та міфологізації російської політичної свідомості – це травматичний досвід 1991 р., а також специфіка політичної рефлексії, що відобразилась у політологічному й історичному дискурсах. Оцінюючи наявні тенденції, є рація стверджувати, що, перебуваючи в полоні історичних міфів і політичних метафор, російські політики й ідеологи ведуть Росію до ізоляціонізму, а отже, й неминучим є подальше протистояння між Україною та Росією; є тенденція до оформлення цього протистояння як цивілізаційного протистояння між Росією та Євроатлантичним світом. Наразі потрібно акцентувати увагу: усі російські цивілізаційні уявлення, оформлені у вигляді євразійської доктрини, – це насамперед дискурс і майже винятково дискурс. Однак це той дискурс, який перешкоджає припиненню російсько-української війни. Ознаки постколоніального світоуявлення й ідентичності простежуються і в Україні. Політична поведінка проросійськи орієнтованих громадян України є виявом їхньої ідентичності, притаманної їм системи цінностей і ціннісних орієнтацій. Отже, можна

бачити всю важливість державної культурної, освітньої й інформаційної політики. Бо саме прорахунки в гуманітарній політиці, які були допущені в Україні, уможливили сепаратистські рухи та військову агресію Росії.

4. Нині, характеризуючи тенденції ідентифікаційних процесів в Україні, варто зазначити, що вони є суперечливими. З одного боку, виразною є тенденція до набуття домінантності тих політичних і культурних уявлень, котрі формально властиві моноетнічним націям: унітарна держава, єдина країна, єдина мова тощо. З другого – відбувається збереження попередньої системи уявлень, які умовно (!) описуються поняттям мультикультуралізм. Проте **в українських умовах мультикультуралізм – це є синонім до російського постколоніалізму**: недоторканність російської мови, панування в інформаційному просторі російських ЗМІ, недоторканність російської пропаганди. Треба сказати, що попри очевидну кризу політики мультикультуралізму, яка спостерігається в Європі, нині передчасно казати, що Європа готова відмовитися від цієї політики. Поготів, оцінюючи зміст тих політичних рекомендацій, які даються Україні європейськими експертами, можна бачити, що всі вони залишаються в річищі нормативних для Європи уявлень про необхідність мультикультуралізму та регіоналізації України. І наразі варто розуміти, що всі рекомендації подібного змісту – це тільки спроба екстраполювати на Україну ті уявлення, які є нормативними для Європи, згідно з домінантним дискурсом; тобто європейські експерти, котрі самі є невідьними від впливу домінантних дискурсів, застосовують ці уявлення, оцінюючи українську ситуацію.

5. Наразі потрібно наголосити: політико-культурні уявлення й ідентичності – це є лише смислові конструкти та метафори, відображені в дискурсах. І в цьому сенсі всі політико-культурні конструкти й ідентичності – абсолютно рівноцінні. Питання тільки в прагматичному оцінюванні корисності тих чи тих дискурсивних систем. І нині можна бачити, що дискурс єдності України, культурної консолідації і зміцнення позицій української мови – є об'єктивно корисним Україні, він є умовою виживання України в буквальному сенсі, бо альтернатива цьому дискурсу – це дискурс

індиферентності та релятивізму, який є об'єктивно сприятливий для російської реваншистської політики.

Напевно, найвиразніше всі тенденції доби Постмодерну проявляються в етнополітичній сфері. Етнічність – одна із базових ідентичностей людини. Звернувшись до історії, ми можемо бачити, що середина XIX століття відзначалася активним зверненням до етнонаціональної проблематики і саме XIX століття породило дискурси расизму та націоналізму. І якщо расистський дискурс був спродукований як суто імперська доктрина, то націоналістичний відзначався двоїстістю, оскільки, в одних випадках, виправдовував панування «історичних народів» над «неісторичними», як про це писав Фрідріх Енгельс, а в других – виступав засобом боротьби поневолених народів за свою культурну та політичну емансипацію. Історію двох минулих століть неможливо ані зрозуміти, ані уявити, не беручи до уваги фактор «національного питання». Однак і нині має місце двоїсте ставлення до етнополітичної проблематики. З одного боку, в публіцистиці, соціології та політичній науці спостерігається зростання інтересу до питань етнополітики, що, не в останню чергу, спричинено й проблемою нелегальної еміграції, з якою зіткнулися Західна Європа та США, і низкою конфліктів на етнічному та релігійному ґрунті. З другого ж, зважаючи на ту ж таки проблему міграції, відкрите обговорення етнополітичних питань, зокрема фобій і упереджень, які з ними пов'язані, трактується як неполіткоректне. Як наслідок, банальне мовчання про етнічні та релігійні підвалини конфліктів – видається прагматичнішою стратегією, хоча мовчання є хибним виявом політкоректності. І йдеться передусім про внутрішню цензуру політиків, громадських діячів і публіцистів.

На нашу думку, ця ситуація замовчування ролі етнічності в сучасній культурі та політиці пояснюється тим, що класичний дискурс націоналізму дискредитований імперіалістичною політикою, фашизмом і нацизмом. Архаїчну мову расизму та націоналізму XIX століття нині можуть дозволити собі лише маргінальні політики. (Що ми й спостерігаємо в політичному житті США та європейських країн, зокрема, й України.) Наша культура розучилася говорити про етнічність. Мова, як система знаків і символів,

денотатів і конотацій, котрі дають відсилку до образних асоціацій і переживань, – це завжди винахід, результат колективної творчості. Мова не існує сама по собі. Вона ніколи не є даністю. Мову завжди винаходять! Її використовують і їй підпорядковуються як системі кодів, без яких мислення людини просто неможливе. Але мову так само і забувають – витісняють з культури і піддають цензурі в процесі мислення, коли система емоційних переживань, до якої відсилають мовні знаки і символи, спричиняє деструктивні асоціації та переживання. Це шлях до забуття певної мови. І нині класична мова націоналізму відходить у минуле.

Ми стоїмо перед нагальною потребою вироблення нової політичної мови про етнічність. Мови, яка була б вільною від минулих деструктивних асоціацій, пов'язаних з етнополітичними конфліктами ХХ століття, коли за посередництва «етнічних чисток» здійснювалися «форматування» гомогенних націй; мови вільної від шовінізму та ксенофобії, витоки котрих сягають ХІХ століття. Це, звісно, не означає, що ми повинні проігнорувати і витіснити зі свідомості весь трагічний досвід минулих століть, бо він спричиняє негативні спогади та дисфорії. Якраз навпаки, минулий досвід є для нас необхідним. Минуле падіння європейської цивілізації є уроком, забуття якого зумовить лише нові негативні наслідки для європейської цивілізації. Заперечення та раціоналізація минулих злочинів і трагедій вестиме до неминучості їхнього повторення, але в більшому масштабі, оскільки всі неприйнятні та засуджені практики набудуть цілковитого виправдання. Нова етнополітична мова мусила б постати саме на ґрунті усвідомлення хибності попередньої етнополітичної мови. Бо саме вироблена в ХІХ і першій половині ХХ століть етнополітична мова – її концептуальні основи, основні поняття, ціннісні та смислові конотації, образні асоціації, котрі відсилали до певних міфологем, – призвела до етнополітичних конфліктів і позірно «простих» способів їхнього розв'язання. Разом із тим, хибним було б заперечувати й ті етнополітичні суперечності, які, якщо й не породили попередню етнополітичну мову, то, щонайменше, були сув'язними з нею, адже мова як відображає дійсність, так і конструє її, означуючи як власне дійсність.

Які ж можуть бути основи нової етнополітичної мови? Насамперед, це, звісно, минулий досвід, усвідомлений як неприйнятний і суто деструктивний. Але чому він є неприйнятним? Його неприйнятність зумовлюється тим очевидним фактом, що мова ненависті та насилля – це конструювання спрощеної картини світу, акцентування базових суперечностей, що неминуче призводить і до політичного радикалізму – спроб максимально простим способом вирішити всі суперечності. Політичне насилля породжується політичною мовою, яка нівелює все розмаїття реальності. Скажімо, нідерландський дослідник Тьон ван Дейк наголошує, що його завдання – не лише виявити дискурсивні форми пригнічення, наприклад, расизму, а й викрити їх. Аналітик, на думку ван Дейка, не повинен бути «нейтральним», а мусить «поділяти інтереси пригнічених соціальних груп» [7, с. 24].

Основою для нової мови має бути також неупереджений науковий аналіз етнополітичних феноменів. Є рація погодитися з міркуваннями В. Бушанського, який зазначає: «Якщо ми уважно придивимось до расистського, націоналістичного та шовіністичного дискурсів, то завважимо, що вони ґрунтуються або на певному проекті майбутнього, який, однак, містить низку архаїчних складників, або ж – на своєрідній спробі зупинити історію, тобто прийнятті політичної ситуації як єдино можливої, й у цьому випадку етнополітичний дискурс обертається ідеологією та політикою, спрямованою на збереження статус-кво, що еквівалентний нерівності та дискримінації» [8, с. 6].

Мусимо сказати, що сучасна етнополітологія вже полишила в минулому не тільки шовіністичні наративи найрізноманітнішого штибу, а й спроби концептуалізувати політичне майбутнє. Традиційним є судження, відповідно до якого демократія – це відкритий проект майбутнього; демократія визначає процедури, але не цілі політичного перебігу. У цьому хрестоматійному судженні, яке ми бачимо в усіх енциклопедіях і підручниках з політології, є певна слушність, однак очевидна і неповнота таких тез. Візьмімо до уваги елементарний приклад: політична партія, беручи участь у виборчому процесі, так чи так, а все ж артикулює основні завдання, які вона вирішуватиме у разі здобуття політичної влади. Таким чином,

очевидним є, що тема майбутнього (принаймні в обсязі найближчої каденції) присутня в політичній мові. Чому ж існує теза про незаангажованість демократії проектом майбутнього? Зіставляючи демократію з недемократичними політичними режимами, зокрема режимами тоталітарними, можна бачити, що демократія не ставить за мету побудову певного, ідеологічно визначеного, суспільно-політичного устрою. Звідси, з цього зіставлення з тоталітарними режимами, й виводиться теза про індиферентність демократії щодо проектів майбутнього. Утім, чи слушним є такий висновок? Чи слушно, лише на основі зіставлення робити висновок про відсторонення демократії від образу майбутнього? Гадаємо, що такий висновок є хибний. Уже принаймні тому, що на основі зіставлення можна виокремити спільні та відмінні риси (якщо такі є), але розкрити сутнісні характеристики феномену неможливо. То в чому ж сутність демократії? Безперечно, демократія є людиноцентричною (гадаємо, такий неологізм цілком доречний). Демократія акцентована на участі громадянина у здійсненні політичної влади. Отже, для демократії принциповим є питання про статус громадянина – його відношення до власності, розподілу національного багатства, загальної та суто політичної культури громадянина, тих цінностей, які панують у певному суспільстві. Таким чином, беручи до уваги людиноцентричність демократії, слушно дійти висновку, що демократія не може бути індиферентною щодо питання про образ майбутнього, питання про те – як, якими шляхами розвиваються суспільство та культура, як відбувається розвиток особистості за демократичного режиму. Тож, як ми щойно показали, теза про невизначеність проекту майбутнього за демократичного політичного режиму є хибною. Річ лише в тому, що цей проект майбутнього не артикулюється в монологічній формі, як це відбувається за тоталітаризму. Демократія, як це доводила Х. Арендт, посутньо ґрунтується на діалозі [9].

То чому ж у політології усталеною є теза про невизначеність майбутнього за демократії? Так, за демократії образ майбутнього та шляхи реалізації проекту майбутнього – це тема для суспільно-політичного діалогу, а не партійних директив. Та все ж, чи не слушно припустити, що за певного розвитку суспільства та його культури функціонування демократії є успішним, а за інших умов – демо-

кратичний процес приречений на невдачу? І, відповідно, чи не раціонально стверджувати, що сприяння оптимальним для демократії суспільно-культурним процесам є корисним для розвитку демократії, а отже, позитивні тенденції, зокрема й орієнтовані на розвиток людини та громадянина, мають усіяко толеруватися? Як на наш погляд, поставлені запитання цілком риторичні. Демократія має захищатися. Демократія має всебічно сприяти розвиткові людини та громадянина, бо без цього центрального суб'єкта політичної участі демократія просто неможлива. Без людини, здатної користуватися демократичними правами й обов'язками, демократія – це фікція й цілковита маніпуляція, що, на жаль, ми дуже часто й спостерігаємо.

Таким чином, очевидні висновки: по-перше, демократія, у своїй ціннісно-смысловій основі, містить проект майбутнього, який базується на необхідності розвитку людини та громадянина – центрального суб'єкта демократичного процесу; по-друге, проект майбутнього, на який звернена демократія, посутньо відрізняється від проектів майбутнього, котрі артикулювалися тоталітарними режимами. Ці відмінності полягають у тому, що тоталітарні режими ґрунтувалися на запереченні наявних суспільних, зокрема, й етнополітичних відносин. Як наслідок, і проекти майбутнього, котрі втілювалися тоталітарними режимами, мали очевидну ієрархію завдань: спершу – заперечення суспільно-політичних і культурних реалій, а вже потім – утвердження належних, з погляду тоталітарних ідеологій, відносин, які, однак, мали у своїй основі той-таки заперечений антагонізм. Натомість, демократичний проект майбутнього від початку є орієнтованим не на заперечений феномен, а на розвиток, максимальну самореалізацію суб'єкта, залученого до демократичного процесу. І в цьому сенсі попри те, що демократія, за своєю процедурою, є формалізованим і легітимізованим конфліктом, вона, все ж, ґрунтується на базовому консенсусі – максимальному сприянні розвиткові людини, адже саме людина є і метою, і засобом реалізації демократії.

Таким чином, у своїх міркуваннях ми доходимо можливості виокремлення низки базових тез.

1. Як ми вже зазначали, традиційна мова етнополітології була вироблена у другій половині XIX – на початку XX ст. Ця мова науки, філософії та публіцистики відобразила і зафіксувала добу «весни народів» – національного відродження позбавлених власної державності народів Європи. Та, водночас, ця ж таки мова, у формі расистського та шовіністичного дискурсів, виразила домагання низки імперій зберегти й легітимувати власну політичну та культурну гегемонію. Уже з середини XX ст. ми спостерігаємо цілковиту делегітимацію традиційних расистських, шовіністичних і, значною мірою, націоналістичних дискурсів.

2. Усталений із середини XX ст. культурний акцент на неприйнятності дискримінаційних етнічних дискурсів призвів і до мимовільної кризи етнополітології загалом. Класична етнополітологія і дискримінаційні етнічні дискурси використовували одні й ті самі базові поняття – етнос, нація, держава, автохтонні народи, діаспори тощо. Ці та інші поняття, як правило, використовувалися етнополітологією в їхньому нейтральному значенні (відповідно до базових наукових принципів). Однак ці ж таки поняття були включені й до ідеологічних дискурсів, котрі обґрунтовували та виправдовували етнічну дискримінацію та геноцид народів. Як наслідок, делегітимація низки ідеологічних дискурсів призвела до дискредитації й понять, а далі й до кризи етнополітології.

3. Криза в будь-якій із соціогуманітарних наук не існує окремо від кризи культури як такої, адже саме мова філософії, соціології та політології визначає основні концепти та ціннісно-сміслові асоціації культурної артикуляції. Як наслідок, сучасна культура позбавлена мови, котра уможлиблювала б нейтральне висвітлення етнополітичних проблем. Будь-яка артикуляція на тему етнічності шляхом використання традиційних понять етнополітології потребує додаткових застережень про те, що автори не поділяють расистських, шовіністичних і націоналістичних ідей. Відповідно, замовчування етнополітичних проблем є прагматичнішою мовною стратегією, аніж звернення до цих проблем.

4. Нині більш активного розвитку набувають наративи, котрі ґрунтуються на методах деконструкції. За великим рахунком, лінгвістичний поворот у філософії, політології, соціології культури

й історичній науці зводиться, здебільшого, до опосередковування методів деконструкції – простеження історії понять і мовних стратегій, спрямованих на політичне, економічне та культурне владарювання. У рамках наукових досліджень використання методів деконструкції є виключно продуктивним. Утім, панування цих аналітичних інструментів у царині публіцистики призводить до виникнення своєрідного крену критицизму: набагато простіше «розвінчати» будь-який феномен, викрити корисливі інтереси тої чи тої політичної ініціативи, аніж надати позитивну інтерпретацію й обґрунтування суспільно-політичним діям.

5. Демократичний процес базується на агрегації інтересів, волі та діяльності окремих індивідів у колективну волю. Виявом такої колективної волі є, скажімо, самовизначення націй. Утім, сучасна культура, котра, радше, упереджено, аніж нейтрально ставиться до таких феноменів, як нації, виробила успішніші мовні стратегії для делегітимації національних самовизначень, аніж їхнього обґрунтування. Зокрема, відчутною є тенденція до маргіналізації етнонаціональних ідентичностей, оскільки більшої легітимності набувають ідентичності, базовані, наприклад, на професійній і регіональній основі. Цілком очевидно, що в рамках демократичного процесу основою для інтеграції інтересів соціальних і регіональних груп може бути етнонаціональна ідентичність – належність індивідів до певної нації. Однак нівелювання етнонаціональної ідентичності ускладнює процес такої інтеграції, що у разі посилення цієї тенденції ставить під загрозу існування націй, національних держав і демократичний режим як такий. Нації, безперечно, являють собою «уявлені спільноти». Отже, й існування націй є «об'єктивним» фактом лише доти, доки існують індивіди, котрі поділяють національні «уявлення». По суті, феномен нації поступово зміщується із царини соціологічної феноменології до царини феноменології квазірелігійної. І така тенденція є підставою ставити питання про роль дискурсів, котрі формують і делегітимують національні ідентичності.

6. Криза національної ідентичності неминуче призводить до загроженості існування національних держав. Поготів, навіть сам концепт національної державності, який був вироблений у XIX ст., в добу «весни народів», нині піддається деконструкції. І тут треба

наголоси, що концепт «нації» слугував певним рівнем інтеграції, на якому уможлилювалося зняття суперечностей між інтересами окремих соціальних груп. Безперечно, є об'єктивні суперечності між інтересами найманих працівників і власників засобів виробництва (про що промовисто писали марксистки). Є суперечності між банківським капіталом та умовним «реальним сектором виробництва», є очевидні суперечності між релігійними групами, тощо. Але всі ці суперечності, з різною мірою успішності, знімаються на рівні концепту нації. Бо інтереси нації та національної держави постають спільним інтересом, котрий уможлилює діалог і компроміс. У разі ж подальшої анігіляції концепту «нація» такий діалог істотно проблематизується. І йдеться не лише про ймовірний розпад національних держав (адже за умови нівелювання національної ідентичності існування національної держави втрачає сенс), а й про кризу демократії, бо зникнення національної культури як бази для комунікації між громадами унеможливить її функціонування. У разі подальшої втрати значущості національних ідентичностей знадобиться новий вищий рівень зняття суперечностей, який замінить би рівень національної свідомості. Таким новим вищим рівнем можуть бути тільки наднаціональні структури, що є підставою з особливою увагою ставитися до процесів глобалізації/глокалізації.

7. Домінування в суспільно-політичній публіцистиці, мистецтві та публічній політиці аналітичних інструментів деконструкції мимовільно зумовлює значну увагу до проблем дискримінації. У культурі спостерігається своєрідний потяг до віктимності, що, окрім очевидних історичних причин, має у своїй основі й мовний фактор. Адже превалювання методів деконструкції, зокрема критичного дискурсу-аналізу, зумовлює акцент свідомості на виявленні всіх можливих форм дійсної чи уявленої дискримінації, а отже, й віктимності пригнічених соціальної групи. Народи та соціальні групи ніби змагаються у ступені власної стражденності. Віктимність певного народу чи соціальної групи розглядається як достатня підстава для так званої «позитивної дискримінації», що, цілком очевидно, також ставить під питання наріжні засади демократичного режиму.

8. Конструювання актуального образу майбутнього є необхідною умовою збереження будь-якого етносу. В умовах глобалізації

відбувається своєрідне змагання за майбутнє. Кожен із етносів, по суті, пропонує свій образ, забезпечуючи можливості для соціалізації в рамках саме його культури. Фактор глокалізації визначає формування регіональних ідентичностей, котрі, за умови наявності актуального образу майбутнього, руйнують етнонаціональні ідентичності. Таким чином, конструювання й поширення образу актуального для суспільства майбутнього є визначальним фактором суспільно-політичної консолідації.

4.2. Консолідаційний потенціал образу майбутнього України

Ми часто цитуємо слова Бенедикта Андерсона про те, що «всі спільноти – уявлені» [2]. Однак все ж виникає питання: якщо всі спільноти уявлені, то що ж об'єднує спільноту, яка, за уважного розгляду, виявляється поліетнічною й розшарованою за безліччю соціальних ліній? Ерік Гобсбаум пише, що спільнота тримається на традиції – винайденій історії, символах і ритуалах [3]. Віддаючи належне традиції, Гобсбаум цілком усвідомлено вказує на штучність традиції, на її, по суті, літературне походження. З поглядом Гобсбаума суголосний і Франклін Анкерсміт. Аналізуючи історичні тексти, він показує, що історики дуже часто (якщо не зазвичай) працюють як літератори: зображують історичних діячів – їхню зовнішність, мову, характер – навіть якщо літописні свідчення щодо цього вельми скромні; вкладають в їхні вуста промови, яких вони не виголошували; приписують їм думки та наміри, про які можна лише здогадуватись. Історики, пише Анкерсміт, маючи справу зі суцільними цезурами в літописних свідченнях, зі суперечностями в документах, невизначеністю в матеріальних рештках, вимушені вдаватися до суто наративної логіки – вносять до історичних текстів драму та високі метафори [10; 11]. Та попри все, символічні конструкції – історія та традиції, – звісно, об'єднують спільноти.

Мають рацію і примордіалісти, котрі наголошують не на символічних, а об'єктивних факторах – єдності мови, релігії, історичної пам'яті, традиції, яка прищеплюється в процесі соціалізації й еквівалентна елементарному досвіду [12; 13]. Історик Наталя Яковенко виокремлює низку розривів в українській історичній пам'яті.

Зокрема, відзначає втрату в ранньомодерну добу історичної пам'яті про київську політичну й культурну спадщину. Вказує й на те, що об'єднання Польського Королівства та Великого князівства Литовського стало «зустріччю Русі з Руссю» – два відламки одного народу нарешті опинилися віч-на-віч і з недовірою впізнавали одне одного [14]. Вся історія України – це, вдаючись до метафори Мілорада Павича, «хозарський словник» – знаки, які потрібно розшифровувати, зв'язки, котрі треба додумувати. Вся історія України скидається на незавершену чернетку – прологи та начала, які обриваються на півслові. Тож, звернувшись до української історії, наших символів і традицій, дуже важко зафіксувати ту тривалу традицію, «винайдений» наративний базис, на якому й ґрунтується сучасна Україна. А проаналізувавши соціологічні характеристики українського соціуму, вкрай складно дійти висновку про причини, які уможливають доцентрові тенденції в розвиткові країни.

Канон української історії почав формуватися порівняно недавно. В історії України можна віднайти безліч сторінок, які вселятимуть надію на те, що наш народ здатен на конструктивну діяльність у сфері політики, економіки та культури. Але так само можна знайти й чимало сторінок – відсилок до минулого досвіду, – які роз'єднуюватимуть представників різних регіонів, етнічних і релігійних груп. Акцент на позитивному досвіді є необхідним у політиці історичної пам'яті. Потрібне переосмислення й історичних травм – Голодоморів, Голокосту, Другої світової війни, Чорнобильської катастрофи й, нарешті, загибелі тисяч український бійців і цивільних у теперішній російсько-українській війні. Ми мусимо знайти конструктивний сенс у всіх цих трагедіях. Бо без конструктивного сенсу, як наголошує Віктор Франкл, життєдіяльність суспільства є неможливою [5]. Беручи до уваги тезу Франкла, можна бачити, що символи – створені за наративною логікою історичні тексти та традиції – перетинаються з етичними сенсами. І пояснення цьому очевидне: естетичні й етичні феномени існують завдяки наративному представленню.

Разом із тим, опора лише на історичний досвід – «винайдену традицію» – є недостатньою. Базування суспільства тільки на примордіальних характеристиках також є неможливим. Адже ми

маємо безліч історичних прикладів, коли суспільства, які говорять однією мовою й поділяють одні й ті самі традиції, виявлялися розколеними. Таким чином, примордіальні фактори, які визначають ідентичність особи та суспільства, й уявлені символи, котрі концептуалізують традицію, надаючи їй наративної цілісності, – несамодостатні. Вони необхідні, без них суспільство втрачає базис. Але самі по собі вони не забезпечують функціональність і розвиток суспільства, особливо в умовах ХХІ століття.

Примордіальні чинники становлять, по суті, відсилку до досвіду людини. Уявлені символи так само орієнтовані на минулий досвід, бо інтерпретують той-таки історичний спадок, надаючи йому більшої чи меншої метафоричної обробки. Примордіальні феномени та наративні концепти історії – це відображення минулого. Разом із тим, ці прояви існують не в минулому як такому. Вони факти сучасності, оскільки являють собою культурні реалії суспільства як воно є в теперішності. Минуле взагалі не існує, якщо немає людей, які пам'ятають про це минуле. І йдеться не тільки про живу історичну пам'ять. Йдеться про минуле взагалі. Елементарний приклад: УНР, ЗУНР, Кубанська Народна Республіка – це видатні сторінки відчайдушної боротьби нашого народу за свою свободу; одначе, чи були ці історичні сторінки фактором політичного та культурного життя України, доки в період «перебудови» широкому загалу не стали відомі праці Михайла Грушевського, Дмитра Дорошенка, Володимира Винниченка й інших авторів, які були учасниками визвольних змагань початку ХХ ст.? Чи були ці сторінки історії символами, котрі концептуалізували українську ідентичність? Звісно, ні. Репресії, які здійснювалися радянським режимом, і орвеллівське за масштабом і суттю цензурування історії – все це зумовило неіснування історичного досвіду в масовій свідомості. Так, правомірним є висновок: історія та будь-який досвід як такий – це фактори ідентичності тільки тоді, коли вони приналежні свідомості. А отже, історія і досвід мають значення лише у разі їхньої актуалізації в теперішності, в тій культурі, яка є важливою, в якій живе сучасне покоління. Таким чином, ми доходимо своєїрідної максими: історія як така не існує; значущою є тільки актуалізована

історія, присутня в культурі, котра функціонує не в минулому, а теперішньому часі.

Цей висновок про те, що історична свідомість – це завжди факт культури, який дається тільки завдяки культурі, а не породжується історією, підводить нас до іншого узагальнення: теперішність актуалізує історію і робить її фактором ідентичності лише в тій мірі й у тій формі, в якій історія відповідає інтересам політичної дійсності. Наступний висновок про те, що примордіальні реальності – мова, жива традиція, релігійні практики (тощо) – являють собою фактори ідентичності лише в інтерпретованому вигляді, а не самі по собі, спонукає до іншого узагальнення: примордіальні характеристики спільноти завжди існують не в самодостатньому, а культурно-переломленому стані. Простіше кажучи, рідна мова людини та її мовні практики приймаються як фактори самоідентифікації лише в культурному контексті. Якщо домінантна культура інтерпретує мову суб'єкта як визначальний фактор ідентичності та політичної самореалізації, то саме в такому контексті мова й постає в структурі самосвідомості; якщо ж культурний контекст, який є актуальним для суб'єкта, витлумачує мову як неістотний або ж навіть деструктивний прояв, то саме цей контекст вибудовуватиме інтерпретацію мови. І йдеться, звісно, не тільки про мову, а й про будь-які інші примордіальні за природою культурні особливості: расову й етнічну належність, релігію, побутову культуру, господарські, політичні та правові практики тощо. Усі ці та інші примордіальні особливості не мають самодостатності. Вони визначають ідентичність особи та суспільства тільки в загальному культурному контексті. Якщо культура актуалізує, скажімо, расову належність, то вона й поставатиме політичним фактором. Якщо ж ні, то в політичному житті расова належність відступатиме на задній план.

Сучасна культура здатна виносити на авансцену політичної свідомості й ті особливості життєдіяльності людини, які політична наука тривалий час розглядала як несуттєві. Показовий приклад – сексуальні практики, які нині набувають статусу гендерної ідентичності. Згадані практики завжди перебували у сфері суто приватного життя людини. Однак нацизм зумів перетворити їх на фактор політики, запровадивши репресивні юридичні норми та заходи. І

нині у США та Західній Європі ми спостерігаємо політизацію цих практик: питання їхньої легітимності є одним із найважливіших у політичному порядку денному. Баланс між сферами політики та приватного життя залежить від культури, яка або політизує ту чи ту практику, або ж залишає її поза увагою. Таким чином, феномен ідентичності людини набуває суто політичного змісту. Ідентичність не є об'єктивним феноменом. Ідентичність – це завжди політичний феномен. Расова належність може переростати у фактор ідентифікації й визначати політичну активність, а може й залишатися за дужками політичного порядку денного; релігійні переконання й етнічне походження, як показує Х. Арендт [15, с. 127–159], можуть бути факторами ідентичності й політичним питанням, а можуть бути, з політичного погляду, неістотними (приклад – справи Бейліса в Російській імперії та Дрейфуса у Франції); стать може бути домінантним фактором ідентифікації, а може й не бути ним (Дж. Батлер [16]). Тільки загальний політичний контекст визначає відбір критеріїв для ідентифікації й формування ідентичностей, які проявляються в політичному житті.

З методологічного погляду, наші попередні міркування розгортаються в контексті гештальт-теорії Фредеріка Перлза, згідно з якою не сукупність елементів визначає цілісність, а саме цілісність визначає функціонал елементів [17]. Очевидним є взаємозв'язок між гештальт-теорією Фредеріка Перлза та системним аналізом Нікласа Лумана, який ми використовували, розкриваючи особливості російської політичної системи (див. розділ 3). І Ф. Перлз, і Н. Луман наголошують на тому, що «цілісність» (гештальт-принцип) і «система» – первинні й підпорядковують собі структурні компоненти. З політологічного погляду, теоретичні викладки Ф. Перлза та Н. Лумана важливі тим, що вони уможливають розуміння того, як суспільства, по-перше, тривалий час можуть зберігати історичну інерцію, що ми й спостерігали, аналізуючи російську імперську традицію. «Вивіска» імперії змінюється – Російська імперія, СРСР, Російська Федерація, – але незмінною залишається системна суть. По-друге, розкривають те, як одне й те саме суспільство здатне радикально змінювати вектор свого розвитку, що й відобразила історія ХХ ст. Це, наприклад, трансформація кайзерівської Німеччини у

Веймарську республіку, наступний перехід від демократії до нацизму і знов, по завершенні Другої світової війни, – до демократії. Або ж інший приклад: переродження Російської імперії в СРСР, подальше заперечення комуністичних практик, нетривалий демократичний розвиток і, нарешті, відродження нової російської архаїки. У цьому-таки контексті й український досвід суспільно-політичних трансформацій: перетворення УРСР – однієї з радянських республік – на країну, яка, попри численні негативні фактори, декларує демократичні та проєвропейські засади розвитку. В усіх цих випадках зміна гештальт-принципу вела до істотних суспільних трансформацій.

Ф. Перлз – психолог-дослідник – наголошує на тому, що джерелом зміни гештальт-принципів є сама свідомість людини. Питання лише в тому, щоб замінити деструктивний гештальт-принцип, який панує у свідомості, на конструктивний. Але цей конструктивний принцип не дається із зовні. Його можна лише актуалізувати із шерегу тих ідей, досвіду та переживань, які вже властиві особистості. Екстраполюючи цю психологічну концепцію на політичний ґрунт, відзначимо, що джерелом суспільно-політичних трансформацій є тільки саме суспільство і його здатність актуалізувати вже наявні конструктивні ідеї.

Критерієм конструктивності ідеї є її адекватність чи не адекватність перспективі подальшого розвитку. А це означає, що тільки практика життєдіяльності є чільним критерієм конструктивності гештальт-принципу, який домінує у свідомості. Кажучи ж мовою політології, критерієм конструктивності політичних ідей є їхня відповідність всебічному розвитку суспільства. Якщо певна ідея, котра у сфері політики постає у вигляді ідеології й утілюється в політичному режимі, веде суспільство до стагнації, то цілком очевидно, що цей гештальт-принцип є деструктивним. І навпаки, ідеологія, яка стимулює суспільний розвиток, – конструктивна за своїм впливом.

Гештальт-принцип оцінюється в перспективі майбутнього часу, тобто в контексті того, чи спонукає він суспільство до активної діяльності. Однак актуалізація принципу відбувається не в майбутньому, а теперішньому часі. Як ми вже показали, саме так, у

теперішності, розгортається сприйняття минулого – наративне конструювання історії. Теперішність фокусує і минуле, і майбутнє, оскільки, за великим рахунком, ані минулого, ані майбутнього немає, а є тільки образ минулого й образ майбутнього тут і нині. Уже зі «Сповіді» Августина Блаженного ми маємо теоретичну максиму: жодного часу немає, а є лише мислення про час – здатність свідомості. Сам Августин називає це «здатністю душі». За його формулюванням, немає жодного минулого, а є лише пам'ять; немає теперішнього, а є лише увага; немає майбутнього, а є лише уява [18, с. 124]. З цієї-таки, когнітивно визначеної, причини образ майбутнього завжди присутній у політиці. Питання полягає тільки в тому, наскільки цей образ майбутнього чітко артикульований, як він проявляється в комунікації з громадськістю; вагоме значення має також те, які онтологічні особливості цього образу, що неминуче позначається на змісті політичного життя.

Вище вже обгрунтована необхідність, але недостатність примордiальних чинників, а також уявлених iсторичних символiв для суспiльно-полiтичного розвитку. Додатковий чинник, який завершує систему, що складається з iсторичної пам'ятi та сьогочасних суспiльно-полiтичних потреб та iнтересiв, – **актуальний для суспiльства образ майбутнього**. В українській полiтологiї є чимало праць, присвячених iсторичнiй пам'ятi. Одначе бракує дослiджень образу майбутнього, який, так само як i уявлення про iсторiю, визначає iдентичнiсть суспiльства та його життєдiяльнiсть.

Серед дослiджень, якi присвяченi актуалiзацiї часу як фактора дiяльностi, насамперед вiдзначимо працю українських науковцiв Є. Головахи й О. Кронiка «Психологiчний час особистостi». Згiдно з дослiдженнями Є. Головахи й О. Кронiка для людини актуальним є не астрономiчний час, а послiдовнiсть значущих життєвих подiй. Час особистостi – це сприйняття життя за критерiєм ступеня насиченостi подiями. Кiлькiсть значущих подiй є об'єктивним вимiром часу. Разом iз тим, окрiм згаданого кiлькiсного параметра, є й параметр якiсний – взаємозв'язок мiж подiями, що формує картину «життєвого шляху». Дослiдники пишуть: «Найважливиший компонент суб'єктивної картини життєвого шляху – уявлення особистостi про характер детермiнацiйних вiдношень мiж тими подiями в її

житті, які вже відбулися, тими, що відбуваються, й тими, котрі ще мають відбутися. Відображаючись у свідомості людини, ці відношення утворюють складну суб'єктивну структуру міжподієвих взаємозв'язків, у якій та чи та подія може бути представлена як причина або ж наслідок інших подій, чи як їхня мета або ж засіб» [19, с. 188]. З міркувань Є. Головахи й О. Кроніка випливає, що подія, яка очікується в майбутньому, – це такий самий чинник, котрий визначає сучасність, як і минулі події. Тобто, образ майбутнього – політичний фактор, рівний за значущістю з історією. **Суспільство, яке здатне ставити собі завдання, є більш стабільним, аніж те, яке живе тільки образами минулого.** А це означає, що для консолідації суспільства першочергове значення має артикуляція актуальних завдань.

Привернімо увагу й до концепції, висловленої В. Зінченком, який звертається до питання про існування різних форм відношення до часу. Зокрема, він виокремлює: 1) «час астрономічний», 2) «час змістовий, міра якого – наші афекти, думки та дії», 3) «час психологічний, у якому присутня вся людина, з усім своїм минулим, теперішнім і майбутнім», 4) «час духовний, домінанта котрого – уявлення людини про вічність, про сенс і сутності» [20, с. 44]. Зіставляючи концепцію Є. Головахи й О. Кроніка з концепцією В. Зінченка, можемо бачити, що в останній має місце введення своєрідного додаткового виміру. Якщо Є. Головаха й О. Кронік – перші дослідники, котрі акцентували увагу на факторі «очікуваного майбутнього», то В. Зінченко, приймаючи цю методологічну позицію, наголошує також на тому, що екзистенціальне переживання часу – минулого, теперішнього та майбутнього – ангажоване й уявленням про «вічність», яку інтерпретує як сферу «снів і сутностей». Оскільки політичне життя є пов'язаним з діяльністю, яка, окрім практичних цілей, визначається також абсолютними цінностями – добро, зло, справедливість, людяність (тощо), – то аспект, на якому акцентує увагу В. Зінченко, є вкрай важливим для політичної науки. Уже з міркувань Є. Головахи, О. Кроніка та В. Зінченка видно, що образ майбутнього конструюється суб'єктом і суспільством. Базою цього конструювання постають наративні взірці: інтерпретації досвіду, цілей життєдіяльності й ідеальні образи, які визначені культурою.

Питання про «соціальне конструювання часу» ставиться в статті російського соціолога Т. Нестіка. У центрі уваги дослідника – «побудова образу часу в культурі» [21, с. 12]. Підхід, який запропонований Т. Нестіком, лежить у рамках дискурс-теорій: усі прояви часу зчитуються суб'єктом за певними шаблонами, які пропонуються культурою. Дослідник наголошує на дискурсивному факторові конструювання усіх нормативних уявлень про час. Відповідно, в Т. Нестіка мова постає метапоняттям, яке визначає трактування проявів часу.

Розвиваючи міркування В. Зінченка про існування певних типів уявлень про час, психолог В. Турбан виокремлює «часові рівні», акцентуючи увагу на тому, що вони відповідають певним «онтологічним сферам». Зокрема, дослідниця виокремлює: «астрономічний час, фізіологічний час, побутовий час, час індивідуальної діяльності, соціально-політичний час, історичний час народу, історичний час людства, метафізичний (божественний) час» [22, с. 76]. Конкретизуючи «рівні часу», дослідниця зазначає: «Людина одночасно перебуває й у часі фізіологічному (оскільки існують визначені фізіологічні процеси), й у часі побутовому (адже сфера побуту змушує виконувати певні функції), й у часі соціально-політичному (оскільки соціально-політичні процеси завжди впливають на буття людини). Людину неможливо вилучити із жодної з цих онтологічних сфер, неможливо також позбавити її сприйняття темпу перетворень, які відбуваються в цих сферах, що позначається на сприйнятті часу. (...) І попри те, що, скажімо, астрономічний час є суто циклічним, для людини він усе ж поділяється на минуле та майбутнє. Це саме стосується і часу божественного. Згідно з біблійним трактуванням Бог існує поза часом. Однак для людини і вічність поділяється на минуле та майбутнє; з точки зору логіки понять – це нонсенс, бо вічність не ділиться ані на минуле, ані на майбутнє, або ще якимось інакше, вічність взагалі не ділиться. Але апріорне сприйняття часу, що властиве людині, здатне осягнути лише поняття "вічності", однак не саму вічність, оскільки та не може бути уявленою, тобто образно споглянутою» [22, с. 76–77].

Дослідницею запропоноване таке співвідношення між рівнями часу й особливостями його сприйняття (див. табл. 4.1 [22, с. 77]).

Рівні психологічного часу й онтологічні відношення

№	Рівні психологічного часу	Відношення до часу
7.	Метафізичний (божественний) час	Вічність
6.	Історичний час людства	Міф про виникнення та покликання людства
5.	Історичний час народу	Міф про виникнення та покликання народу
4.	Соціально-політичний час	Відчуження, або творчість Ми
3.	Час індивідуальної діяльності	Соціалізація, творчість Я
2.	Побутовий час	Простір хаосу, безглуздість
1.	Фізіологічний час	Народження, дозрівання, старіння, смерть
0.	Астрономічний час	Нейтральність, циклічність

Характеризуючи представлені відношення, дослідниця відзначає: «Астрономічний і фізіологічний виміри часу являють собою певні об'єктивні даності, на які людина так чи так, а має зважати. (...) Побутовий час являє собою певний перехідний феномен, бо, з одного боку, він пов'язаний із речовим виміром буття, тобто з певною даністю, а з другого – він усе одно постає як форма діяльності – активності людини, хоча й відчуженої. Час індивідуальної діяльності та час соціально-політичний – це дві форми психологічного часу, зміст яких цілком визначається діяльністю. Темпоритми цього часу, ступінь актуалізації минулого та майбутнього, глибина перспективного бачення – це все характеристики, котрі визначаються тільки особистістю та соціальною групою. Кажучи ж про історичний час народу й історичний час людства, розуміємо, що ці часові виміри суто символічні, отже, і їхні характеристики визначаються особливостями символічної діяльності». У свою чергу, «божественний час» – це є «уявлення про вічність», яке «актуалізується в рамках діяльності, спрямованої на реалізацію міфів про походження, роль і покликання народів і людства» [22, с. 82–83, 84].

Важливість зіставлення «рівнів часу» й онтологічних відношень полягає у виокремленні окремого соціально-політичного часу. Дослідниця показала, що соціально-політичному часу властива суперечливість. Він може однаковою мірою спричиняти як відчуження, так і самоактуалізацію суспільства. Очевидно, що домінування того чи того прояву соціально-політичного часу залежить від політичної системи суспільства. За недемократичного політичного режиму домінуватиме тенденція до відчуження, за демократичного – до самоактуалізації, тобто реалізовуватиметься творчий потенціал колективної діяльності.

Ключовою характеристикою «історичного часу народу» й «історичного часу людства» постає поняття «міф». Згідно з дослідженнями, здійсненими Ю. Шайгородським, політичний міф є символічним феноменом, який, ґрунтуючись на базових потребах, цінностях і ціннісних орієнтаціях особистості та суспільства, відображає домінантні тенденції емоційного сприйняття суспільно-політичної дійсності. Міф може справляти як конструктивний, так і деструктивний вплив на суспільно-політичні процеси, що відкриває широкі можливості і для маніпуляції свідомістю, і для позитивної мобілізації суспільства [23]. За концепцією, представленою В. Бушанським, політичний міф є проявом особливого міфологічного мислення, яке притаманне людині як такій. Особливість цього мислення полягає в актуалізації концепту «незмінної долі» – визначеності покликання, всіх обставин життєдіяльності та смерті. Політичний міф наділяє політичне життя екзистенціальним відчуттям детермінованості [24]. Згадані дослідники політичної міфології – Ю. Шайгородський і В. Бушанський – розширюють концепцію, висловлену О. Лосевим, який вважав міф суто історичною формою свідомості, властивою тільки давній культурі й відображений в античному мистецтві [25]. Утім, особливості політичної культури минулого століття та сучасності дають безліч підстав вважати, що міфологічне мислення не втрачає своєї значущості. У концептуалізації «історичного часу народу» й «історичного часу людства» спостерігається трактування міфу як об'єктивної когнітивної риси.

Характеризуючи «метафізичний час», В. Турбан наповнює це поняття тим сенсом, на якому наголошував і В. Зінченко. Мислення в категорії «метафізичного часу», сутнісною рисою якого є «вчність», – це звернення до абсолютних цінностей і їх актуалізація в життєдіяльності людини та суспільства.

Таким чином, ми показали, що низка філософських, соціологічних і соціально-психологічних досліджень дають нам приклад концептуалізації образу майбутнього. По-перше, ми бачимо досвід тлумачення часу не в його фізичному сенсі, а з позиції досвіду людини. При цьому відрізки часу – минуле, теперішнє та майбутнє – стають придатними для кількісного вимірювання, одиницею якого є «подія». Завдання, які ставить собі суспільство, – це той зміст, котрим наповнюється майбутнє. Отже, майбутнє втрачає риси невідомості; із того, що не існує, воно перетворюється на реальний фактор, який визначає зміст і сенс буття в теперішньому часі, майбутнє стає фактом сучасності. Така ситуація трансформує майбутнє в один із політичних чинників, котрий позначається на ціннісно-смісловій сфері буття суспільства. По-друге, виокремлення «рівнів часу» уможливує системний розгляд суспільно-політичної сфери як однієї зі сфер буття людини та суспільства. Політика втрачає риси відстороненості – відчуженої від людини царини діяльності політичної еліти. Суспільно-політична сфера стає в один ряд з такими сферами, як побут, трудова діяльність і розгортання історії. Завдяки цьому для широкого загалу набуває зрозумілості сенс суспільно-політичної діяльності. Аналіз суспільно-політичної сфери та міфологічного виміру історії розкриває їхній взаємозв'язок із ціннісно-смісловим позиціонуванням людини. Орієнтація або на творчість, або на відчуження – це фактор, який визначає і тлумачення історії, і характер розгортання політики. Те, який зміст мають ціннісні орієнтації людини та суспільства – творчість чи відчуження, – визначає, фактично, і те, якою буде політика й історія. По-третє, концепт «вчності» робить сприйняття політики й історії причетним до абсолютних цінностей. Політика й тлумачення історії виводяться з царини тимчасового та буденного, враженого егоїстичними та низькими, з погляду моралі, поведінковими мотивами. «Пошук

сенсу», таким чином, набуває опори на високі етичні й естетичні взірці, що надає політиці альтруїстичних рис.

Важливий досвід типологізації образів майбутнього – дослідження утопічного мислення, здійснене К. Мангаймом. Автор пише, що «типи утопічної свідомості в послідовності їхнього соціально-історичного розвитку слід розуміти як суто методичні, а не як гносеологічні чи метафоричні конструкції» [26, с. 227–228]. Зокрема, К. Мангайм виокремлює: 1) «оргіастичний хіліазм анабаптистів», 2) «ліберально-гуманістичну ідею», 3) «консервативну ідею», 4) «соціалістично-комуністичну ідею» [26, с. 226–263]. Особливість типології, яка представлена К. Мангаймом, полягає в розгляді суспільно-політичних утопій у їх історичному розвитку. Дослідник акцентує увагу на суто утопічному характері уявлень про майбутнє. Силкові лінії дослідження проходять через протиставлення суспільно-політичної реальності та бажаного, яке конструюється на основі трактування тих чи тих культурних джерел. Показовий приклад – хіліазм, який базується на інтерпретації Святого Письма юдеїв та християн. Аналогічним чином, писемні основи утопічного мислення простежуються і в інших його формах: для «ліберально-гуманістичної ідеї» – це тексти гуманістів і просвітників, для «консервативної ідеї» – традиція англійських філософів-емпіриків, для «соціально-комуністичної ідеї» – тексти теоретиків соціалізму та марксизму. Віддаючи належне дослідженню, яке здійснене К. Мангаймом, усе ж мусимо зазначити, що його увага до суто історичної послідовності постановки утопічних ідей призводить до ігнорування метафоричного чинника їх становлення. Вочевидь, методологічні настановлення автора змусили його залишити за дужками ті аспекти проблеми, які він-таки й відзначав, а саме – базування утопічних уявлень на текстах, які абсолютно очевидно являють собою досвід конструювання метафоричних образів. Водночас, ми виходимо із того, що поширеність утопічних уявлень – це є свідченням не лише соціологічних факторів становлення утопій, а й когнітивної детермінації такого мислення.

Показавши значущість образу майбутнього для суспільно-політичного життя, ми підходимо до завдання його аналізу – виокремлення окремих типів суто політичного сприйняття майбутнього.

Тож, пропонуємо типологію образів політичного майбутнього. За критерій типологізації ми беремо особливість відношення до минулого та теперішності. При чому ми розрізнятимемо минуле двох категорій: минуле, яке є даним у досвіді, та минуле, яке є уявленим.

Перший тип образу майбутнього – це **майбутнє як пролонговане теперішнє**. Таке уявлення полягає в очікуванні та сподіванні на те, що майбутнє буде таким, яким є теперішність: безпосередній досвід виноситься в майбутній час. Це є консервативне уявлення про майбутнє, яке, у свою чергу, є рація розділити на реакційне та традиціоналістське.

Традиціоналістське уявлення про майбутнє властиве тим спільнотам, які або обмежені в контактах з іншими спільнотами, або свідомо заперечують практики інших спільнот. Відсутність контактів унеможлиблює конкуренцію економічних та суспільно-політичних систем, а також культури. Приклад такої традиціоналістської системи – Японія до 1868 року, коли бере початок період Мейдзі. Традиціоналізм був вирізнявальною рисою також Китаю. Однак, якщо в XIX ст. Японія здійснила радикальні модернізаційні перетворення, то Китай від них відмовився і, як наслідок, став жертвою імперіалістичних завоювань. Традиціоналістські риси були притаманні й Османській імперії. Імперська традиція, помножена на невичерпні людські ресурси, забезпечувала існування Оттоманської порти. Після поразки в Першій світовій війні тільки модернізація, здійснена Кемалем Ататюрком, уможливила не лише політичні, економічні та культурні перетворення, а й збереження Туреччини як національної держави. Приклад традиціоналізму демонструє і Європа: відкриття Нового Світу уможливило перетворення Іспанії на імперію. Ресурси Американського континенту зняли актуальність будь-яких економічних та соціальних трансформацій. Навіть загибель Непереможної армади в 1588 році, поразки у війнах з Нідерландами та США й остаточна втрата заокеанських володінь не стали факторами, які змусили б політичну еліту відмовитися від традиційних політичних і культурних практик. Вочевидь, японська революція згори періоду Мейдзі є винятком: автаркічні еліти схильні блокувати будь-які перетворення, а не толерувати їх. Дезінтеграційні тенденції, які переживала Іспанія на імперській

периферії, згодом закономірно проявились у загостренні протиріч між Кастилією, Каталонією та Басконією. Міркуючи над кризою, яку переживала Іспанія, Г. Ортега-і-Гассет писав, що кастильська традиція не здатна протистояти традиціям місцевим, іспанська культура неспроможна стримати зацікавлення місцевими мовами; сепаратистські тенденції можна спинити лише одним способом – показати всім мешканцям Іспанії не велич минулого, а величний проект майбутнього. «Уявне завтра, здатне дисциплінувати сьогодні, – пише Г. Ортега-і-Гассет. – Так мішень вабить стрілу й напинає тятиву» [27, с. 148]. Іспанська криза, яку аналізував Г. Ортега-і-Гассет, завершилася не пошуком величного проекту майбутнього, як закликав філософ, а мороком фашизму. У світлі каталонського референдуму 2017 р. слушно стверджувати, що Іспанія так і не змогла подолати притаманні їй відцентрові тенденції. Безперечно, беручи до уваги не лише іспанський досвід, а й перебіг подій у Російській імперії та Китаї, тоталітаризм – це закономірний наслідок традиціоналізму, що опиняється в ситуації зіткнення з модерними суспільствами.

Іншим проявом традиціоналізму є свідомо сегрегація, до якої вдаються релігійні й етнічні групи. Старообрядницькі громади в Російській імперії та за її межами – приклад такої свідомої сегрегації. Прояви цього-таки свідомого відособлення можна бачити в єврейській культурі, котра, разом із тим, відобразила й істотні політико-культурні та правові риси доби Середньовіччя. Відсутність поняття «нація» в його сучасному сенсі й наділення особливими правами кожної суспільної групи – аристократії, шляхти, селянства тощо – породжувало такі феномени, як «нація студентів» чи «козацька нація». Очевидним політико-правовим спадком Середньовіччя було існування козацької ідентичності на Дону та на Кубані. Саме накладання політико-правових норм Середньовіччя та релігійних норм юдаїзму спричинило існування культурних практик, спрямованих на відокремлення єврейських громад від етнокультурного середовища, в якому вони перебували.

Промовистим прикладом консервативно-реакційного уявлення про майбутнє є ідеологія Російської імперії XIX – початку XX ст., яку ми вже докладно аналізували в третьому розділі цієї монографії.

Таке консервативно-реакційне бачення майбутнього достеменно проявляється в хрестоматійному висловлюванні О. Бенкендорфа, засновника служби жандармів Російської імперії: «Минуле Росії дивовижне, теперішнє більше ніж прекрасне, майбутнє вище за все, що може собі уявити найпалкіша уява». За десятиліття після того, як О. Бенкендорф виголосив ці слова, Російська імперія зазнала нищівної поразки в Кримській війні. За консервативно-реакційним уявленням про майбутнє завжди стоїть певний політичний клас. Консервативно-реакційні уявлення передбачають не лише і не стільки ідеалізацію теперішності та минулого, а й протидію всім спробам реформувати суспільно-політичну систему. Ідеалізація теперішності постає формою метафоричного обґрунтування недоцільності будь-яких перетворень. Показові інші слова того-таки О. Бенкендорфа, які характеризують особливості розуміння причин деградації державного управління: «Чиновники. Під цим ім'ям слід розуміти всіх, хто живе зі своєї служби. Цей прошарок, мабуть, є найбільш розбещеним морально. Серед них рідко трапляються порядні люди. Розкрадання, підробки, хибне тлумачення законів – ось їх ремесло. (...) Вони бояться введення правосуддя, точних законів і викорінювання розкрадань; вони ненавидять тих, хто переслідує хабарництво, і біжать від них, мов сова від сонця. Вони систематично засуджують усі урядові заходи; але, не сміючи демонструвати невдоволення, – вдають із себе патріотів» [28]. Цитована характеристика чиновництва – безумовно, точна. Вона цілком могла б вийти з-під пера найпослідовнішого критика російської імперської системи. Але вона належить людині, яка очолила департамент з переслідування будь-яких проявів інакомислення. Однак в цьому немає протиріччя. Бо криза системи вимагає пошуку причин кризи. Оскільки політична еліта не може визнати хибності системи, то вся відповідальність покладається на виконавців, бо ті вражені аморальністю, і зовнішніх ворогів, котрі тільки тим і переймаються, що мріють знищити величну державу. В обох випадках, з погляду реакційних кіл, доцільно зміцнювати моральність, викорінювати опозицію й інакомислення, а також вдаватися до мілітаризації. У цій-таки логіці можна бачити й одну з передумов сталінських репресій. Економічна безпорадність більшо-

вицького режиму потребувала виправдання. Отже, репресивні органи завжди знаходили винних у всіх негараздах радянського режиму.

Другий тип – **майбутнє як повернення в минуле, яке дане в досвіді**. Має місце заперечення теперішності, ідеалізація минулого й сподівання на те, що бажане майбутнє буде тотожним відображеному в досвіді минулого.

Прокомуністичні політичні сили в Україні та на пострадянському просторі втілюють саме такий тип уявлення про майбутнє, яке є, по суті, лише відображенням спогадів про пізній СРСР. Такий тип майбутнього актуалізується соціально-економічними кризами, війнами, революціями тощо. Час ділиться на «до» і «після». Масова свідомість згладжує ті протиріччя, котрі були властиві періоду «до» певної події. Хоча в цій ідеалізації не задіюється механізм міфологізації. Втілення образу майбутнього, яке відображене в досвіді, ставиться в залежність від подолання або певного феномену, який спричинив кризу, та/або політичної сили, котра вважається призвідником кризи.

Рефлексія цього типу майбутнього може мати раціональні й ірраціональні прояви. Раціональність проявляється, коли суспільство, визначаючись із моделлю подальшого розвитку, оцінює результати політичної діяльності, зокрема, досягнення та неуспіхи певних політичних сил; ірраціональність – у запереченні об'єктивної ситуації, яка проявилась у кризі. Показовий приклад – сьогочасна ситуація в Україні. Політичні сили, котрі виступають із тезою «спинити війну за будь-яку ціну», – заперечують війну як кризовий фактор, але уникають аналізу причин, що спричинили російську агресію.

Третій тип – **майбутнє як повернення в ідеальне минуле**. Таке минуле не відображене в безпосередньому досвіді, а є уявленим. Відбувається конструювання своєрідного міфу про «золотий вік». Відповідно, майбутнє розглядається як повернення до ідеального стану буття.

Сучасна російська пропаганда транслює саме такий ідеалізований образ майбутнього, в якому домінують міфологеми «втраченої Росії», сконструйовані І. Ільїним та О. Солженіциним, а ще раніше – російськими слов'янофілами. Третій тип конструювання

образу майбутнього є наскрізь міфологізованим. Минуле, яке не відображене в досвіді, але ідеалізується, є явленням міфу. Класичним проявом домагання міфологізованого майбутнього є теорія Ж.-Ж. Руссо. Пишучи про первісне суспільство, Ж.-Ж. Руссо вдається до суто пасторальних метафор. Створений французьким філософом міф базується на запереченні всіх рис цивілізації, яка йому відома. Знань про первісне суспільство йому, звісно, бракує. Але цей брак компенсується літературними образами в стилі сентименталізму. Руссоїстичний міф є достеменною ілюстрацією концепції Ф. Анкер-смита про превалювання метафоричного мислення в історичних студіях. Таким чином, у творчості Ж.-Ж. Руссо ми бачимо симбіоз ідеалізації минулого, якого ніколи не було, й заперечення наявного досвіду. Ця сама нарративна логіка простежується в текстах І. Ільїна й О. Солженіцина. Показово, що Ф. Енгельс використовує цю саму логіку. Базуючись на працях американського антрополога Л. Моргана, Ф. Енгельс акцентує увагу на досвіді колективної власності та «військової демократії», надаючи їм статусу нормативних для уявленого комуністичного майбутнього. Комуністична ідеологія є радикальним проявом революційного втілення «ідеального майбутнього» шляхом міфологізації минулого. Аналогічна логіка простежується в нацистській ідеології. Німецький романтизм створив образ «золотого віку» німецького народу. Язичництво, володіння силами природи, культ сили та героя – це характерні риси німецького романтизму. Синтез цих метафор і сцієнтизму, зокрема вульгаризованого дарвінізму, а також заперечення європейської цивілізації як прояву «морально занепаду» – важливі складники нацистської ідеології. У генезі нацизму та комунізму істотну роль відіграли суспільно-економічні та суто політичні чинники. Однак становлення цих ідеологій в усій їхній деструктивності не могло відбутися без міфологізації минулого й екстраполяції історичного міфу на образ майбутнього.

Четвертий тип – **майбутнє як заперечення теперішнього досвіду й наслідування прийнятніших практик**. Такий тип сподівання на майбутнє чітко відображений у модернізаційних практиках.

У політичному житті України домінує саме цей тип сприйняття майбутнього: «національна ідея», фактично, зводиться до вимоги

відтворення тих суспільно-політичних практик і культурних взірців, які вже мають місце в країнах ЄС. Дуже часто таке уявлення про майбутнє сув'язне з прагненням отримати прийнятні результати без розуміння актуальності адекватних інструментів. Розрив між бажаним результатом і наявними засобами – характерна риса суспільно-політичних перетворень на пострадянському просторі. Характеризуючи суспільно-політичну ситуацію в Україні, А. Аслунд пише про всевладдя олігархату. «В Україні олігархи сильніші, аніж будь-де» [29, с. 13], – відзначає дослідник. Особливість українського олігархату полягає у визискуванні рентної економіки, яка є цілковитою протилежністю конкурентній ринковій економіці [29, с. 25]. За уважно погляду, можна помітити, що структура олігархічної економіки є лише приватизованою формою планової економіки в СРСР. Цілком очевидно, що така економіка продукує тільки патерналістські настрої в суспільстві та патримоніальні відносини в політичній сфері. Політична система, яка орієнтована на збереження й відтворення патримоніальних відносин, не здатна актуалізувати умови, необхідні для актуалізації політичної конкуренції та розвитку інноваційної економіки. Таким чином, розбіжність між засобами розвитку, які необхідні для імплементації європейських норм і стандартів, і способом життя, на який сподівається суспільство, стає дедалі більшою, що спричиняє перманентну суспільно-політичну нестабільність в Україні.

П'ятий тип – майбутнє як заперечення теперішнього досвіду й актуалізація передумов для реалізації ідеального уявлення про покликання суспільства. За такого типу акцентується увага на суперечності між суспільно-політичною ситуацією та цінностями, за посередництва яких описується актуальний образ розвитку суспільства.

З усіх виокремлених типів образу майбутнього цей тип – єдиний, що базується не на ідеалізації минулого, а на актуалізації ідеальних цінностей. Політична філософія доби Просвітництва концептуалізувала низку основних цінностей, які стали наріжними для європейської культури. Ідея невідчужуваної свободи людини, свободи волі, рівності прав, верховенства права, недоторканності власності – це ті цінності, котрі уможливили прогрес і

вирізнявальні риси європейської цивілізації. Економічний, науковий і культурний поступ європейської цивілізації був забезпечений насамперед цінностями, які відобразилися в багатоманітних практиках. Починаючи з доби Просвітництва, Європа стикалася з безліччю криз. Однак їхнє подолання завжди базувалося на зверненні до актуальних цінностей, котрі щоразу знаходили відображення в соціально-політичних практиках. Конструктивність ціннісного ставлення до майбутнього полягає в тому, що прийдешність неможливо відтворити за вже наявними взірцями, незалежно від того, належні вони досвіду чи являють собою суто уявлені конструкти. Екстраполяція на майбутнє образів минулого є завжди хибною, а тому й призводить до негативних наслідків. Вхідження в майбутнє можливе лише завдяки творчості. Особливістю просвітницьких цінностей є актуалізація творчого потенціалу людини.

Таким чином, ми виокремили п'ять типів образів майбутнього. Ми показали, що чотири із них базуються на актуалізації або досвіду, або уявлення про минуле. І лише п'ятий тип ґрунтується на зверненні до ціннісних основ культури. Екстраполяція на майбутнє уявлень про минуле є хибною практикою. Майбутнє має залишатися відкритим. Єдине, що є необхідним для людини, – оволодіння цінностями та ціннісними орієнтаціями, які потрібні для життєдіяльності.

Актуальним завданням для України є формування культури, яка не лише за формально-побутовими, а й сутнісними ознаками була б суголосною культурі європейській. В умовах російсько-української війни нагальним є протистояння російській пропаганді. Архаїці російських міфологем доцільно протиставляти не архаїку української історії, а насамперед актуалізацію цінностей свободи та самоцінності людини. Розвиток України неможливий без образу майбутнього. Не минуле, яке завжди сповнене протиріч, а лише майбутнє може бути консолідаційним фактором. І важливо, щоб образ людини й України майбутнього мали у своїй основі цінності, які визначили поступ європейської цивілізації.

1. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва: Республика, 1994. 447 с.

2. Андерсон Б. Уявлені спільноти / пер. з англ. В. Морозова. Київ: Критика, 2001. 270 с.
3. Винайдення традиції / за редакції Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера; [пер. з англ. М. Климчука]. 2-ге вид., випр. Київ: Ніка-Центр, 2010. 448 с.
4. Нагорна Л. Исторична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
5. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу; / пер. з нім. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 160 с.
6. Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. 431 с.
7. Дейк ван Т. Дискурс и власть. Репрезентация доминирования в языке и коммуникации / пер. с англ. Е. А. Кожемякина, Е. В. Переверзева, А. М. Маматова. Москва: Книжный дом «Либриком», 2013. 344 с.
8. Бушанський В. В. Поняття «гра», «роль» та «ідентичність» у сучасній етнополітології. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Випуск 23. 2018. С. 3–15.
9. Арндт Х. Між минулим і майбутнім / пер. з англ. Київ: Дух і літера, 2002. 321 с.
10. Анкерсмит Ф. Возвышенный исторический опыт / пер. с англ. А. А. Олейникова, И. В. Борисовой, Е. Э. Ляминой. Москва: Европа, 2007. 612 с.
11. Анкерсмит Ф. Нарративная логика. Семантический анализ языка историков. пер. с англ.; под науч. ред. Л. Б. Макеевой. Москва: Идея-Пресс, 2003. 360 с.
12. Сміт Е. Культурні основи націй: Ієрархія, заповіт, республіка / пер. з англ. П. Тарашук / Київ: Темпора, 2009. 312 с.
13. Сміт Е. Національна ідентичність / пер. з англ. Київ: Основи, 1994. 150 с.
14. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 3-тє вид., перероблене та розшир. Київ: Критика, 2006. 584 с.
15. Арндт Х. Джерела тоталітаризму / пер. з англ. Київ: Дух і літера, 2002. 539 с.
16. Butler J. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. New York: Routledge, 1990. 272 p.
17. Перлз Ф. Гештальт-семинары; / пер. с англ. Москва: Институт Общегуманитарных исследований, 2007. 352 с.
18. Августин Святий. Сповідь / пер. з лат. Юрія Мушака. Київ: Основи, 1997. 310 с.

19. Головаха Е. И., Кроник А. А. Психологическое время личности. Киев: Наукова думка, 1984. 208 с.
20. Зинченко В. П. Время – действующее лицо. Вопросы психологии. 2001. № 6. С. 36–54.
21. Нестик Т. А. Социальное конструирование времени. Социологические исследования. 2003. № 8. С. 12–21
22. Турбан В. В. Соціально-психологічні особливості самообмеження особистості в умовах професійної кризи: дис. ... канд. психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи; 05 – соціальні та поведінкові науки. Северодонецьк: Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля МОН України, 2018. 270 с.
23. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу: монографія. Київ: Знання України, 2009. 400 с.
24. Бушанський В. В. Естетика політичної влади: монографія. Київ: Видавництво ПАРАПАН, 2009. 360 с.
25. Лосев А. Ф. Мифология. Философская энциклопедия: В 5-ти т. Т. 3. Москва: Советская энциклопедия, 1973. С. 457–467.
26. Мангайм К. Идеологія та утопія / пер. з німецької. Київ: Дух і літера, 2008. 370 с.
27. Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори / Переклад з іспанської. Київ: Основи, 1994. 420 с.
28. Россия под надзором. Отчеты III отделения 1827–1869 / составители: М. В. Сидорова, Е. М. Щербакова. Российский фонд культуры. Государственный архив Российской Федерации. URL: <http://flatik.ru/otcheti-iii-otdeleniya-1827-1869-sostaviteli-kandidat-istorich-index-3>
29. Аслунд А. Розбудова капіталізму. Економічні перетворення у країнах колишнього радянського блоку/ пер. з англ.]. Київ: Дух і літера, 2003. 636 с.

ПІСЛЯМОВА

Українське суспільство має тривалу історію етногенезу та націєтворення. Особливості української культури XVII ст. свідчать, що тогочасне українське суспільство вже цілком усвідомлювало свою етнічну особність – наявність окремої української (русинської) мови, побутових, релігійних, військових і політичних традицій. Уже в XVII ст. ідентифікації за становою та релігійною належністю – цілком нормативні для Середньовіччя – почали поступатись ідентифікаціям на основі «кровної спорідненості», знімаючи релігійно-конфесійні та станові розмежування. Беручи до уваги й той факт, що XVII ст. є добою боротьби України за власну державність, то є підстави стверджувати, що тогочасне українське суспільство являло собою не лише цілком сформований етнос, а й націю.

Процес націєтворення, на жаль, виявився перерваним з огляду на поразку України у визвольній боротьбі. XVIII ст. стало темною добою нищення Російською імперією української культури, соціальних структур й історичної пам'яті, що мало наслідком блокування не лише процесу націєгенезу, а й спричинило регрес в етнічному розвитку. Наступне відродження українського етносу відбувалося вже в XIX ст. на основі культури Романтизму і було суголосним Весні народів у Європі. Соціальною базою нового відродження України була інтелігенція і Наддніпрянщини, і Галичини. Звернення літераторів, етнографів, душпастирів і науковців до народної стихії української мови відбувалося синхронно в усіх куточках України. Попри репресії й обмеження на вжиток української мови, попри ідеологічний пресинг Російської імперії, спрямований на нівелювання самої ідеї існування окремого українського народу, – у XX ст. Україна ввійшла з власним каноном літературної мови й історичним дискурсом.

Російсько-більшовицька окупація України поклала початок новій хвилі репресій. Унаслідок депортацій, Голодоморів та Другої світової війни український народ опинився на межі фізичного виживання. Репресії проти української інтелігенції, масова й організована міграція до України представників інших етносів СРСР, русифікація

освіти й ідеологія будівництва «єдиної общности – Советский народ» – це були ті засоби, вдаючись до яких Російська імперія, що дедалі чіткіше проявлялася за фасадом СРСР, намагалася втримати контроль над Україною, запобігаючи розвиткові української національної самосвідомості. Національна політика в СРСР мала всі ознаки колоніальної політики: в інституційному плані встановлювалася чітка ієрархія домінування еліти метрополії над елітами периферій, а в культурному – ієрархія вищості культури метрополії (російської культури) над культурами «національних окраїн».

Діяльності інституцій і культурним процесам (зокрема, мовним практикам) властива інерційність. Особливості політичної поведінки, мовних практик і ціннісно-світоглядних орієнтацій, які сформувалися в період існування СРСР, повною мірою проявилися у незалежній Україні. Долання постколоніального синдрому відбувалося в Україні болісно. Додатковим негативним фактором була й політика Російської Федерації, спрямована на ескалацію міжетнічних конфліктів у пострадянських країнах.

Зокрема, в Україні силами російських пропагандистів була поширена ідеологема існування «двох Україн» – регіональних розбіжностей на основі домінантних мовних практик та історичної пам'яті. Аналіз цінностей і ціннісних орієнтацій представників усіх регіонів України не підтверджує маніпулятивні настановлення російських пропагандистів. Попри відмінності, які властиві будь-якому регіону, українському народу властива єдина ідентичність; а готовність і здатність українського народу відстоювати територіальну цілісність і суверенітет України – протистояти російській воєнно-політичній агресії – на практиці підтверджує єдність української нації.

Етнополітичні процеси в Україні зазнають впливу не тільки інерційних чинників радянської доби; дедалі більшого впливу набуває і фактор глобалізації /глокалізації. Глобальна культура позначається на ідентифікації особи з етносом, регіоном, соціальною групою та державою. Навіть саме поняття «ідентичність» вказує на ситуацію вільного вибору – ідентифікацію, яка вже не обмежується ситуативними факторами (походженням особи, місцем її народження та мешкання тощо). Класичні поняття етнополітології –

«етнос» і «нація» – відобразили соціалізацію особи в певній етнічній культурі та її відношення до політичних проєктів державотворення. Однак у XIX і першій половині XX ст. етнічна соціалізація відбувалась у чітко визначеній етнокультурній ситуації: мова, традиції, релігійні та соціально-політичні практики засвоювалися мимовільно й детермінувалися інституційними засобами.

Реалії ж початку XXI століття – широкий доступ до інформації з будь-якого куточка світу та можливості міграції – свідчать про те, що традиційні форми етнічної соціалізації нівелюються. Звернення етнополітології до понять «ідентичність» й «ідентифікація» (процес набуття і трансформації ідентичності) повною мірою відображає реалії XXI ст. Навіть домінантні теорії етнополітології – примордіалізм і модернізм – проявляються як форми макроідентифікації етносів і націй. Акцентуація міфологічних уявлень про походження певних спільнот і розвінчування цих міфологем – відображають ідентифікаційні процеси на дискурсивному рівні. В умовах реалій XXI століття, коли ідентифікаційні процеси втратили свою інституційну детермінованість, особливого значення набуває розвиток культури – тих взірців, орієнтація на які й визначає процес ідентифікації особи та спільнот.

Процеси певного нівелювання традиційних форм етнічної соціалізації безпосередньо стосуються й України. Зумовлюються вони не стільки впливами глобалізаційних процесів, посиленням культурних, ціннісних, світоглядних впливів сучасної європейської цивілізації, скільки агресивною політикою Російської Федерації, прямим воєнним втручанням агресора, соціально-економічними негараздами, низькою ефективністю проголошених реформ, зневірою частини населення щодо їх реалізації. Така ситуація не лише сповільнює державотворчі процеси, але й загрожує самому існуванню України як незалежної, суверенної держави, як суб'єкта міжнародної політики, складової сучасного культурного й цивілізаційного простору.

Саме тому особливої актуальності набуває нині проблема пошуку й наукового обґрунтування ефективних шляхів і засобів суспільно-політичної консолідації, становлення й розвитку єдиної полікультурної політичної нації. У контексті суспільної консолідації

полікультурність осмислюється як потенційно ефективний механізм підтримки зразків соціальної й міжкультурної взаємодії у багатовимірному українському соціумі. Основними маркерами сучасних соціокультурних змін стає антропологічний, людський вимір суспільного розвитку, соціально-політичні орієнтації в їх соціологічному, демографічному, регіональному, мовному, етнічному, конфесійному вимірах. Саме цими параметрами, зрештою, й визначається сучасний стан і перспективи розвитку українського соціуму, його євроінтеграційного, цивілізаційного поступу.

Одним із найважливіших критеріїв соціального потенціалу консолідації, розвитку суспільства є якісні й кількісні показники його демографічного стану. За роки незалежності значно скоротилася кількість населення, змінилася його структура. Низький рівень народжуваності, висока смертність й порівняно невисока тривалість життя поступово перетворюють Україну в так звану «старіючу» країну. На чисельність населення суттєво впливають посилення міграційних процесів, військові дії на території нашої держави. Усвідомлення цієї тенденції, крім усього іншого, створює атмосферу зневіри, сприяє поглибленню соціально-економічних проблем, депресивних настроїв. Відсутність належних умов для самореалізації в рідній країні, на тлі успіхів колишніх співвітчизників за кордоном, суттєво впливає на ціннісні орієнтації та моральні основи українського суспільства. Безумовно, існують як об'єктивні, так і суб'єктивні причини такої демографічної ситуації, але в реалізації стратегії консолідації українського суспільства варто враховувати вплив цього загрозливого фактора, що є одним із чинників суспільної дезінтеграції.

До базових характеристик українського соціуму варто віднести його багатонаціональний склад. Комплексні дослідження вітчизняних етнополітологів спрямовані на пошук шляхів ефективного управління політичними процесами в умовах множинності різних культур, релігійних та етнонаціональних груп, гармонійної взаємодії у поліетнічній цілісності з урахуванням взаємозалежності й взаємозумовленості історичного розвитку, регіональних особливостей, соціальних і культурних традицій.

Особлива увага науковців і практиків спрямована на проблеми етнічних меншин в Україні, їх підтримки не лише на законодавчому рівні, але й шляхом всебічного сприяння розвитку громадських формувань, створених за етнічною ознакою. Держава й громадянське суспільство всіляко підтримують реалізацію цими формуваннями важливих функцій організаційного, політичного, соціального, культурного, мовного, інформаційного, наукового характеру, правового й соціального захисту тощо. Важливу роль ці організації відіграють у забезпеченні ефективної співпраці з органами місцевого самоврядування та органами державної влади, об'єднуючи зусилля, спрямовані на вирішення освітніх, культурних, соціальних питань представників національних меншин.

Серед важливих чинників забезпечення цілісності українського соціуму – рівень міжконфесійної взаємодії. Існуюча в Україні мережа церков та релігійних громад свідчить про плюралізм релігійного життя, релігійну свободу й, загалом, – про високу цінність для українського соціуму принципів свободи совісті й духовних практик. Водночас, аналіз засвідчує неоднорідність релігійної ідентичності, ступеня релігійних переконань і впливів. За всі роки незалежності в Україні вдавалося уникати міжконфесійних конфліктів, сприяти налагодженню діалогу між представниками різних конфесій. Протистояння прихильників Української православної церкви Київського й Московського патріархатів зумовлено, передусім, агресивною політикою Російської Федерації, її прагненням задіяти можливості релігійного впливу на свідомість вірян у здійсненні агресії проти нашої країни. Саме тому важливим кроком у розв'язанні проблем міжконфесійного діалогу, духовної та національної єдності українського народу стало звернення ієрархів українських церков та Президента України до Вселенського Патріарха про автокефалію Православної церкви в Україні.

Важливим аспектом сучасних етнополітичних досліджень і складовою реалізації державної політики в етнонаціональній сфері є врахування регіональних суспільно-політичних особливостей. Ці дослідження, і рекомендації за їх результатами, мають враховувати не лише соціально-економічні, але й інші регіональні чинники – політичні, ідеологічні, професійні, урбанізаційні, елітарні, мережеві

та інші. Продуктивність такого підходу засвідчив аналіз впливу етнополітичних чинників у різних регіонах країни (зокрема, Галичині, Буковині, Волині, Херсонщині, Одещині, Харківщині, Криму, Донбасі) на процеси суспільної консолідації.

Формування української політичної нації, як основи державотворення, відбувається у постійному пошуку оптимальних моделей взаємодії й взаємозумовленості регіонального й загальнонаціонального аспектів під впливом чинників глобального розвитку з урахуванням співвідношень конфліктного і консенсусного, законмірного й випадкового, шляхом гармонізації міжетнічних стосунків та забезпечення інтеграції українського суспільства.

Воєнна агресія Російської Федерації проти України відбувається всупереч нормам і принципам міжнародного права та міждержавних договорів. Зокрема, Москвою порушено такі найважливіші міжнародно-правові акти: 1). Статут ООН та «Декларацію про принципи міжнародного права» 1970 р., якими заборонено дії, спрямовані на окупацію території іншої держави та підбурювання щодо надання допомоги й участі у громадянській війні іншої держави; 2). «Угоду про статус і умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України», що була укладена Україною та Російською Федерацією в 1997 р. Зокрема, порушено положення статті 6, згідно з яким військові формування Росії, що діють у місцях дислокації, мають поважати суверенітет України, дотримуватися її законодавства та не допускати втручання у внутрішні справи, а також положення статей 8 і 15, яким встановлюється необхідність узгодження з Міністерством оборони України пересувань, пов'язаних із діяльністю військових формувань поза межами місць дислокації Чорноморського флоту РФ; 3). Меморандум про гарантії безпеки, що підписали у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що був укладений у 1994 р. між Україною, Росією, США і Великобританією в Будапешті. Усі сторони – підписанти Меморандуму – взяли на себе зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ поважати незалежність, суверенітет та кордони України.

З метою легітимації агресивних дій у Криму, а згодом і в Донецькій та Луганській областях, Москва поширювала дезінформа-

цію про праворадикальний закат у Києві. Російська пропаганда навіювала уявлення, ніби в Україні відбувається громадянське протистояння між українськими націоналістичними силами, з одного боку, та російськомовними громадянами – з другого. Пропагандистські зусилля Російської Федерації спрямовувалися на ескалацію політичного конфлікту в Україні на мовному та релігійному ґрунті. Також нею докладалися зусилля для дискредитації Революції Гідності задля політичної ізоляції України. Однак поставлені цілі Російською Федерацією досягнуті не були. Демократичний світ привітав українську революцію, котра повалила проросійський режим в Україні й виступила за подолання корупції та подальший розвиток країни на засадах європейських цінностей.

Об'єктами російської агресії стали також демократичні інститути США, ЄС та інших країн. Поширення дезінформації російськими державними телеканалами, фінансування Кремлем праворадикальних партій у Німеччині та Франції, розпалювання міжетнічної та міжрелігійної ворожнечі засобами інтернет-мереж – усі ці дії вказували на глобальний характер російської агресії. Втручання ж Російської Федерації в сирійський конфлікт на боці диктатора Башара Асада й антигуманний характер дій російської армії змусили демократичний світ вдатися до протидії кремлівській агресивній політиці.

Упродовж 2014–2018 рр. проти Російської Федерації були впроваджені секторальні санкції, які негативно позначилися на російській економіці; персональні санкції були введені проти російських високопосадовців та пропагандистів, діяльність яких відбувалася з порушенням правових і моральних норм. Генеральною Асамблеєю ООН прийнято резолюції, якими підтверджено суверенітет і територіальну цілісність України: «Територіальна цілісність України» (27 березня 2014 р.), «Стан з правами людини в Автономній Республіці Крим і місті Севастополі (Україна)» (19 грудня 2016 р.), остання резолюція була повторно підтверджена ГА ООН 19 грудня 2017 р..

Найсуперечливішим аспектом протидії російській агресії залишаються Мінські домовленості, укладені 19 вересня 2014 та 11–12 лютого 2015 рр. Зусиллями Російської Федерації, яка є постійним

членом Ради Безпеки ООН, 17 лютого 2015 р. Мінські домовленості були схвалені «Резолюцією Ради Безпеки ООН по Україні». Однак імплементація Мінських домовленостей залишається проблематичною. Не в останню чергу це зумовлюється тим, що продовження воєнних дій на Донбасі відповідає інтересам Російської Федерації, оскільки створює для України загрози політичного, економічного та гуманітарного характеру. Кремль розглядає подальшу дестабілізацію ситуації в Україні як засіб для повернення України до сфери свого економічного та політичного впливу.

Україна є одним із найважливіших суб'єктів протидії глобальній російській агресії проти демократичного світу. Подальші демократичні перетворення та заходи, спрямовані на боротьбу з корупцією, – це є той стратегічний шлях, який уможливорює суспільно-політичні трансформації в Україні на засадах євроатлантичної цивілізації.

Для розвитку України виняткове значення має конструювання образу майбутнього. По-перше, базування культури лише на образах історії є актуалізацією всіх тих суперечностей й історичних травм, якими сповнене минуле. Конфлікти і травми мають підлягати перearтикуляції. Їхнє забуття є неможливим і неприпустимим. Українське суспільство повинне проговорювати всі найскладніші й найтрагічніші сторінки своєї історії: Голодомори, Голокост, Другу світову війну, Чорнобильську катастрофу, жахливі поразки першого року російсько-української війни. Однак звернення до цих травматичних подій має відбуватися з орієнтацією на виявлення їх передумов і причин. Прийняти сам факт травматичної події можна лише за умови готовності подолати всі ті фактори, які визначили її виникнення. Травматичне минуле долається тільки в ситуації орієнтації на майбутній час, в якому ніщо подібне вже ніколи не повториться. Саме тому актуальне завдання української соціогуманітаристики – перearтикуляція історичних травм – може бути реалізоване лише за умови наявності образу майбутнього, яке включатиме і заперечення деструктивних факторів української історії, і акцентуацію позитивних цінностей.

По-друге, важливою рисою сьогодення є глобальність світу. Такий феномен, як еміграція з України, яка відбувається в ситуації

російсько-української війни, – це, по суті, вирок суспільно-політичній системі, яка нездатна консолідувати українське суспільство. Еміграцію з України неможливо зупинити жодними запобіжними заходами. Еміграція є виявом відцентрових тенденцій. Суспільство не приймає не лише ситуацію з українським низьким рівнем життя в Україні, не лише відсутність перспектив для трудової самореалізації людини, а й тотальну лицемірність комунікації з громадськістю. За розмовами про боротьбу з корупцією – очевидною є корумпованість усіх владних інститутів; за гаслами про розвиток демократії – явним є олігархічний характер політичної системи; за словами про свободу ЗМІ й інші громадянські права та свободи – неприхованою є відсутність зворотної реакції політичної влади на відомі факти зловживань і правопорушень. Політична система, яка панує в Україні, спричиняє відчуження громадян від держави. Навіть ті громадяни України, які не покидають країну, вкрай скептично оцінюють перспективи розвитку України. Українці перестають пов'язувати своє особисте майбутнє з майбутнім країни. Збереження означених тенденцій призведе до неминучого скочування України до рівня країн третього світу – джерела людських і сировинних ресурсів для першого світу.

По-третє, низка політичних сил в Україні вдається до ігнорування передумов і сутності російсько-української війни, створюючи не лише невиправдані, а й деструктивні уявлення, ніби факт російської агресії можна просто не помічати. Ігнорування такої позиції вкрай негативно позначиться на обороноздатності країни та на суспільно-політичній ситуації. У рамках обґрунтованої в монографії типології образів майбутнього згадана політична пропаганда є орієнтованою на актуалізацію безпосереднього досвіду й заперечення факту межової ситуації. Тож подальший розвиток України можливий лише на засадах актуалізації базисних цінностей європейської цивілізації.

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

РАФАЛЬСЬКИЙ Олег Олексійович

**КОНСОЛІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА:
ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР**

Монографія

Підписано до друку 26.03.2019 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 23,25. Обл.-вид. арк. 20,69.
Тираж 300 прим. Зам. № 1686

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, вул.Генерала Алмазова (Кутузова), 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.